

EL FILIBUSTERISMO

(Kadagusan han NOLI ME TANGERE)

zi

JOSÉ RIZAL

N
H
I

003860

RC
899.2103
E11
1962 v.5
3989

REPÚBLICA NIN FILIPINAS
OFICINA KAN PRESIDENTE
COMISION NIN CENTENARIO NI JOSE RIZAL

OFICIALES ASIN EMPLIADOS

DIOSDADO MACAPAGAL
Presidente, República nin Filipinas

Chairman

ALEJANDRO R. ROCES
Secretario kan Departamento nin Educación

Vice-Chairmen

RODRIGO PEREZ, JR. *asin*
Secretario Interino kan Finanzas

SANTIAGO F. DE LA CRUZ
Comandante Supremo kan
Orden de Caballeros de Rizal

Miembros

MARIA KALAW-KATICBAK
Chairman kan Comité
kan Educación nin Senado

JESUS E. PERPIÑAN
Director kan Escuelas
Privadas

SALIH UTUTALUM
Chairman kan Comité nin
Educación kan Camara de
Representantes

LUIS MONTILLA
Chairman kan Comité
Historica Filipina

CARLOS P. ROMULO
Presidente kan Universidad
kan Filipinas

EUFRONIO M. ALIP
Presidente kan Sociedad
Historica de Filipinas

GERONIMA T. PECSON
Chairman kan UNESCO
Comisión Nacional

JOSE P. BANTUG
Agregado Cultural nin Filipinas
sa Embahada sa España, 1953-55

CARLOS QUIRINO
Director kan Biblioteca
Nacional

LEONCIO LOPEZ RIZAL
Miembro kan Fundador
Consejo Nacional de Investigacion
Científica

BENIGNO ALDANA
Director kan Escuelas
Públicas

VICENTE ROSA
Ex-Secretario kan Obras
Públicas y Comunicaciones

EDUARDO QUISUMBING
Ex-Director kan Museo Nacional

LUIS MONTILLA
Director Ejecutivo

VEDASTO G. SUAREZ
Director Auxillar y Secretario

Comité kan Publicaciones

LEONCIO LOPEZ RIZAL, Miembro

LUIS MONTILLA, Miembro

JOSE P. BANTUG, Miembro

VICENTE DEL CARMEN, Secretario

Publicación kan
COMISION NIN CENTENARIO NI JOSÉ RIZAL

MGA SINURAT NI JOSÉ RIZAL

TOMO V

EL FILIBUSTERISMO

(Kadagosan kan NOLI ME TÁNGERE)

ni

JOSÉ RIZAL

EDICIÓN KAN CENTENARIO

MANILA
COMISION NIN CENTENARIO NI JOSE RIZAL
1962

SA GIROMDOM

kan mga Padí na si Don Mariano GOMEZ (85ng taón),
si Don José BURGOS (30ng taón) asin si Don Jacinto
ZAMORA (35ng taón).

BINIRITAY SA BITAYAN SA BAGUMBAYAN, kan
Febrero 28, 1872.

Sa pakisúhay kan Katinubdan na halean nin halaga an saindong pagkapadí, ibinugtak sa pagduwaduwa an salá na ipinagsahot saindong; sa pagpaliboti kan Pama-halaan nin misterio asin kadiklomán an habla saindong, minagibo na paniwalaan an sarong kamalean, na naginibo sa mga makahahandal na mga hidalé, asin an bílog na Filipinas, kan igálang an saindong giromdom asin kan apodón kamong mga mártir, dai nanggad minámidbid kan saindong pagkasalá.

Kun síring, sagkod na dai mapaliwanagan na gayo an saindong pakalábot sa kariribukan sa Cavite, máging mga makibanwaan kamo o bakó, nagrimpós man kamo o dai nin mga kamatean dapit sa katanosan, mga kamatean mánongod sa pakahilwas, may katanosan ako na idúsay saindong an sakúyang gibo bílang mga víctima kan karatan na boot nyákong labanan. Asin alintanang hináhalat nyamó na sarong aldaw isusu-lit kamo kan España sa dati nindong kamugtakan asin dai suma-igwa nin kabtang sa saindong pagkagadán, an mga buklit na iniho máging lawat na potong nin mga aralang na dahon sa ibábaw kan saindong dai pinagaaramán na mga linobngán, asin ito gabós na dai nin mga háyag na mga katibayan magrangsá kan saindong giromdom, madigtaan logod kan saindong dugó an kamot!

JOSE RIZAL

MGA NALALAGDĀ

	Pagina
I. SA IBABAW NIN SAKAYAN	1
II. SA IRAROM KAN SAKAYAN	13
III. MGA ALIMAT	22
IV. SI KABESANG TALES	28
V. AN NOCHE BUENA NIN SARONG COCHERO	39
VI. SI BASILIO	46
VII. SI SIMOUN	53
VIII. MAGAYAGAYANG PASKO	67
IX. MGA PILATO	71
X. KAYAMANAN ASIN PAGTIOS	73
XI. LOS BAÑOS	85
XII. SI PLACIDO PENITENTE	101
XIII. AN CLASE NIN FISICA	110
XIV. SARONG HARONG NIN MGA ESTUDIANTE	122
XV. SI GINOONG PASTA	134
XVI. MGA KADALITAN NIN SARONG INTSIK	143
XVII. AN FERIA SA QUIAPO	155
XVIII. MGA PANGLILINGLANG	161
XIX. AN METSA	170
XX. AN HOKOM	182
XXI. MGA TIPONG MANILANON	192
XXII. AN PALUWAS	205
XXIII. SARONG BANGKAY	220
XXIV. MGA PANGATOROGAN	229
XXV. MGA NGISI—MGA LUHA	240
XXVI. MGA PASKIN	249
XXVII. AN FRAILE ASIN AN FILIPINO	255
XXVIII. TATAKOT	267
XXIX. MGA HURING KATAGA DAPIT KI CAPITAN TIAGO	276
XXX. SI JULI	280
XXXI. AN HALANGKAW NA EMPLEADO	291
XXXII. MGA BUNGA KAN MGA PASKIN	297
XXXIII. AN HURING PANGATANOSAN	302
XXXIV. AN PAGKASAL	311
XXXV. AN FIESTA	315
XXXVI. MGA KARIWOROKAN NI BEN ZAYB	325
XXXVII. AN MISTERIO	332
XXXVIII. MAMONDONG PANGYAYARI	337
XXXIX. MGA PANGATAPUSAN NA PANGYAYARI	342

I

SA IBABAW NIN SAKAYAN

Sic itur ad astra. (1)

Sarong aga nin Diciembre, su Sakayan (2) TABO nagsasákit na makasongsong sa marigon sa solog kan Pásig, may darang dakol na mga sakay pasiring sa lalawigan nin Laguna. Pósog su pagkagibo kan sinabi nang sakayan, haros bilogón na síring kan *tabó*, na iyo ngani an hinuwadan kan ngaran kaito, maating gayo, minsán ipinangongotil na maputí, makamahalan asin maabhaw sa moninong na pananakay. Minsán síring, may pagmamahal kaini sa pagrilibot na ito, sakalé, dahel sa pagngaran na tagalog, okun, tibáad ta nadadara nin lubós na tandá dapit sa mga bagay-bágay kan bansá, sarong pagtagumpay baga bílang sa ibábaw kan kauswagan, sarong sakayan na bakong gáyong sakayan, sarong kabilogan na dai nagbabago, may kakundían, alágad dai masusúhay na, lálong ibinibílang na mauswag, orog nang nasisinangan (3) na paagihan nin sarong mánong pintura.

Asin !filipínong bulanos an mapálad na itong sakayan! Sa kadikit lámang na mabansay na boot, mangyáring mamaloan na sakayan kan Pamahalaan, na pinatindog sa irárom kan pamamahalá nin mga maliwanagon asin kagalanggálang na gáyong mga tawo!

Nakakarigos baga bílang kan talá-ínit (4) sa pagkaaga, na minapagarágará kan alón-alón kan sálog asin minapasagiwisiw kan doros sa mga honodhónod na mga balá sa magibong-ibong na pangpang, naglaláyag an maputing ladawan kaito na nagboboga nin dakúlang aso !an dahong kan Pamahalaan, an sabi, makuri man an aso! . . . Mandiit-mandiit minádaging su silbato, paas síring sa sarong mabangís na boot maghadé sa pamamatáhaw nin pagkuráhaw, malá ta sa laog dai nagkakasinarabotan. Pinagbabantaán an anó man na nasosompongan; iyán nang garong gigilingon su mga sagkad, mga maninipis okun mga himantigon na mga kagamitan sa pagsirá na sa mga hiró-hiró nagpapa-

kaagid sa mga kalamias nin mga gigante na pinapatarata an sarong pawikan kan panahón na dai pa linalantopán an kinaban: iyán nang patungo an dalagan sa kabotangán, iyán nang pasíring sa mga karihan, na, sa táhaw nin mga kayanga asin iba pang mga búrak, baga nangangalang-álang na mga naririgos na, sa túbig na an mga bitís, dai pa giráray minadalhog, kun gayod, sa pagsoysoy sa agihán na may tandá na mga ósok na botong, nasisinangan na gayo su sakayan sa saiyang pananakay, alágad su mga sakay nayogyog nin sarong pakabanggá asin ta dai sinda nakapanghinimbang: nasalad sa malaboy na kababawan na dai pinaghohoná nin siisay man . . .

Asin an pakaomagid sa sakayan kan Pamahalaan bakó pang gáyong bulanos, hilingón an pagkapamurutak sa mga sakay. Sa irárom may nagtotorongkáhal na kayumangging mga lawog asin mga maiitom na mga payo, mga pandok nin mga indio (5), mga intsik asin mga mestizo, siriksikan sa pagoltanan nin mga lúnad asin mga baúl, alintánang sa itáas, sa ibábaw, sa irárom nin sarong tolda na minaligtas sainda sa ínit kan saldang, nagtuturukaw sa mga mahúsay na mga sillón an nagkapirang mga sakay na sa europeo an mga panggubingan, mga fraile asin mga empleado, na nagtatarabakó nin mga haralábang tabakó, na pinaghihilinghiling su mga inaagihan na baga daing pagmangno kan mga kapagalan kan capitán asin kan mga dumágat na malabanan su mga kaporawotan sa sálog.

Su capitán sarong maginoo na sa maugayon an panglawog, may pagkatawo nang bulanos, dáting dumágat, na sa saiyang pagkabagong-tawo, asin sa mga dahong na mga may láyag nanakay sa mga mahiwas na kadagatan asin ngunyan sa saiyang pagkagúrang kaipuhan na magpaluwas nin lálóng dakúlang pangataman, pagingat asin pagmangno tangáning malikayán sagkod an pinakasadit na pagalaman. . . Asin iyo man giráray su dáting mga kapawotan sa gabós na aldaw, su datí man giráray na mga malamdok na kahababawan, su datí man giráray na sakayan na nakakagóot sa dáting linalikóan, síring sa sarong matabang gurang sa táhaw nin nagsisiriksikan na mga tawo, asin huli kaiyán, mandiiitman diit minaontok su capitán, minasibog, pinapaluya su máquina, iyán nang sa babor, iyán nang sa estribor, ipinapadara an limang dumágat na may mga

haralábang tokón sa pagtantan kan linilikoan na itinótoró kan timón. Nakakaárog sa sarong veterano na pakatapus na makapagkanoró (6) sa mga tawo sa mapangánib na labanan, sa saíyang pagkagúrang nakataman nin sarong barobatá na masaringgawan asin hogakón.

Asin si Doña Victorina, na iyo sanang babaye na nagtutúkaw sa pangkat nin mga europeo, makakapagsabi kun su *Tabo* hogakon na masuhayon asin masaringgawon. Si Doña Victorina, na sa giráray makukurabon, pinaglalanghadán su casco, mga baroto, mga balsang nyog, mga indio na nagsasarakay, asin laban sa mga nagralaraba asin sa mga nagpaparirigos na nagpapakaribaraw saiya kan saindang kaogmahan asin kaparalyakan! Ohó, mapapakarhay an panakay kan *Tabo* kun dai nin mga indio sa sálog, mga indio sa bansá, ohó! kun dai nin mga indio sa kinaban, dai nagmamangno mga indio su mga timonel, mga indio su mga dumá-gat, mga indio su mga maquinista, mga indio su siyam na poló may siyam (99) na kabtang kan mga sakay asin india man sya kun karoson su saíyang paputi asin lubaan sya kan saíyang maabhaw na bata. Kan ágang ito, dai nin nangyáring makatagal ki Doña Victorina, ta su mga sakay na mga kabilang sa pangkat dai saiya nangataman na gayo, asin dai sya nagkulang nin pangatanosan huli ta pagisipisipon nindo: dumán may tolong fraile na lubós na gáyong mga naniniwalá na an gabós malakaw nin pabaliktad kun sinda lumakaw nin tanós; sarong daing kapagalan na si Don Facundo na moníong an pagtórog, namomongayahan kan saíyang mga mokná; sarong matibay na manunúrat na siring ki Ben-Zayb (kabalanggadohan kan Ibañez) na naglologa na sa Manilá nagiisip an mga tawo huli ta sya nagiisip; sarong canónigo na siring ki Padre Irene na minátao nin kintab sa kapadían kan saíyang mahimulang lawog na bagong, na namumugtakan nin sa judíong dongó asin su saíyang sotánang suklá (7) mapadegar-bong tábas asin dakol na mga botones; asin sarong mayamanon na joyero na árog ki Simóun na inakalang taga-paghapotan asin taga-pagsadol kan gabós na mga gawé-gawé kan Saíyang Kahalangkawan, an Capitán General, isipisipon nindo na magkanagboan an mga pangkat na ini na mga *sine quibus non* (8) kan bansá asin dai nawili an boot sa sarong renegádang filipina

(9), na tinitiná nin bulaw an búhok, na nakakahalé kan pagkamatioson nin sarong Joba, ngaran na ipinanongod ni Doña Victorina sa saiya mansana kun nakakasompong nin minasárongat saiya.

Asin minaorog an kabaldían kan señora kun sa lambang pagkuráhaw kan Capitán nin *baborp! estriborp!* madaleng kinokoa kan mga dumáгат su saindang haralábang mga tokón, pinapasikad an mga ito sa saró o sa ibong na pangpang, inoolang ninda kan paninikad kan saindang mga bitis asin kan pagtopa kan saindang mga abaga, na makabanggá dumán su casco kan sakayan. Sa pagkakítang siring kaini an kamugtakan kan dahong kan Estado, masasabi na paghalé sa pagkapawikan minaluwas na aníit sa lambang pagdadangá-dang sa pangánib.

“Alágad, Capitán, anó ta an mga timonel mong mga mangmang diyang nangangagi sa gamping iyán?” anggot na naghapot su señora.

“Huli ta dumán habábaw na, señora,” an malúhay na simbag kan capitán asin inánay man na ikinirit su mata.

Pinagtodan na kan capitán an sadit na ining kaugalean na бага sinasabihan an saíyang mga tataramon na rumuluwas: “luhaylúhay, lúhay na marhay!”

“!Media máquina, vaya, media máquina!” an mapaglanghad na pagsosólang ni Doña Victorina; “anó ta bakong enteró?”

“Huli ta mananakay kita sa mga kaparoyan na iyán, señora,” an dai nin karibarawan na simbag kan capitán sa itinokdó kan ngodoy su kaomhán asin kuminiyat nin barágay na kiyat.

An Doña Victorina na ini midbid na marhay sa kaporoan huli kan saíyang mga kapalabihan asin mga pag-sasamuya. Paráting dumalaw sa mga katiripunan asin pinapabayaan sya kun sa giráray minaatúbang sya kai-ba an saíyang makoiná na si Paulita Gómez, magayonon asin mayamanon na daraga, ilong lubós, asin si Doña Victorina sarong bílang tagapagmato. Sa halangkaw nang tagi (10) napakasal sa sarong táwong makauógay na ináapod na si Don Tiburcio de Espadaña, asin sa mga hidaleng nakikita nyamó sya igwa nang kaglimang taón kakasal, postizo su buhok asin moromedyo sa europeo su gúbing. Huli ta an bílog nyang horot iyo na mági syang europea; asin magpoón kan malipungaw na aldaw kan

saindang kasal, salámat sa mga makasalan na hamot, nahimo nyang mabáliw sa luhaylúhay, malá ta sa hidalgang ini dai manonodan ni Quatrefages asin ni Virchow kun saen sya ibibilang sa mga láhing midbid. Pagkaáyaw nin halawig na mga taón magpoón kan sinda nakasal, su saiyang agom na nakapagtios saiya nin resignación nin sarong fakir (11) na minapasakop sa gabos nyang mga pagboot, nagkaigwa nin kaposokan sa laog nin kaglimang minuto, asin binadolan syang marhay kan saiyang pilay na muleta. An pagtaka kan Señora Joba sa atúbang nin sarongat na pangungugalé dai nakahimo na dai tolos makamangno kan madaleng kinaluwasán asin kan maulían sa pagkatikbahi asin kan dumulang su saiyang agom, nakamáté nin kolog asin ta hominigdá sa laog nin nagkapirang aldaw sa dakúlang kaogmahan ni Paulita, na muyahon na magngisi asin magtuyá-tuyá sa saiyang inaon. Kun manongod sa agom na lalaki, natikbahan ini kan saiyang gibong bakong marhay na sa saiyang pagloba sarong mangirhat na pakagadán sa agom, inoósig kan ináapod nin sa magagom na kaanggotan (su duwang idó asin su loro sa harong) marikás na gáyong dominolag síring sa makakaya kan saiyang kapilayán, sominakat sa énot na lunadán na saiyang nasompongan, nagdágos sa sakayán na énot nyang nakita sa sálog, asin bílang Ulises na Filipino, nagwardiwardi sa lambang banwaan, sa lambang lalawigan, sa lambang poró, lamag-lamag kan saiyang Calipso (12) na may quevedo, na nababaldí sa kiisay man na nagkakaigwa nin maráot na pálad na makásabay nya sa paglakbay. May bareta na itoon sya sa lalawigan nin La Laguna, nagtatagó sa sarong banwaan, asin napadumán sya (13) sa paglomay saiya kan saiyang tinínang búhok.

Nag-inarapilán su mga sakay tangáning ilaban an sadi, nasa-laog sinda nin sarong maogmang orólay, na pinagpapasuruhayan ninda anó man na bágay. Sa mga hidalgang ito huli sa pasikó-sikó kan sálog, pinagorolayan an paghiráhay kaito (14), asin sáyod na mapádapit sa Obras del Puerto.

Si Ben-Zayb, su manunúrat na pandok ki fraile, naki-pagsúhay sa sarong akí pang religioso na sa artillero an panglawog. Magkasi nagkukuráhaw, magkasi naglilingadlínad, iniitaas su saindang mga takyag, binóbuka su saindang mga kamot, nangagkokompag, pinag-

oorolayan ninda an mga nivel, an mga bayongan nin sirá, dapit sa sálog nin San Mateo, dapit sa mga casco, sa mga indio, asin dakol pang iba sa dakúlang kasi-nangan kan mga naghihirinanyog asin sa banáyad na kabaldían nin sarong franciscano na may pagkatawo na, maniwang na marhay asin malungsi, asin sarong matayó na dominico na nagsisipabayá... nagsisipabayá, na lumadawan sa saíyang ngosó an sarong mapagtuyá-tuyang hoyom.

Boot kan maniwang na franciscano, na nakakasábot kan hoyom kan dominico, na potolón su pasuruhay sa pamamatáhaw nin sarong pakilábot. Daing duwaduwa na iginagálang sya kan mga ito huli ta saró sana nyang senyas kan saíyang kamot, napotol su saindang taramon kan horas mansanang magtaram su fraileng-artillero dapit sa kinabatiran asin su fraileng manunúrat dapit sa kadonongan.

"An mga táwong pantás, siring ki Ben-Zayb, áram mo kun baga mga anó?" an sabi kan franciscano sa malá-gong na tingog, na haros dai maghiró sa saíyang tukawán asin pahangang paghiró-hiroon su saíyang dai nang lamán na mga kamot. "Nasa lalawigan an puente del *Capricho*, na pinatindog nin sarong hermano nyamó, asin ta dai natapus huli ta an mga kamadonongan, sa pangangapot sa saindang mga ganán, minasarabi na ito (15) bakong gáyong pósog asin bakong gáyong masárig, asin, !hilinga! sagkod ngunyan minatágal sa mga bahá asin sa mga línog!"

"!Iyán, nang lintikosán, iyán naggad su sakong pig-sasabi!" an taramon kan franciscánong-artillero na tinolop su alindoonan kan saíyang silyang kawayan; "iyán an puente del *Capricho* asin an mga táwong pantás; iyán an sakong sasabihon, Padre Salvi, lintikosán!"

Dai nagkaalo si Ben-Zayb, nagngingisignisi, máging huli sa kagalangan, o talagang dai tatao kun anong saíyang isisimbag, asin minsán siring sya lámang an payong-nagiisip sa Filipinas! — Inoyonan ito ni Padre Irene kan saíyang payo (16), na kanayon nosnosa su saíyang halábang dongó.

Asin si Padre Salvi, su religiósong maniwang asin dai nang lamán, bílang nasisinangan kan siring na kahoyan nagpadagos sa táhaw nin dai pagkinaaralohan.

"Alágad iyán dai nangangahologán na dai kang gayo nin katanosan na árog ki Padre Camorra (na iyo an

ngaran kan fraileng-artillero); an karatan na sa dánaw. . .”

“Huli ta dai nin marhay na dánaw sa kaporoan na iní,” an saligbaton ni Doña Victorina, na talagang baldí asin masalákay na namán sa langtad nin labanan.

Mangirhat na nagpahirilingan su mga ginorúbat asin, sa rikás nin sarong general, ominagap su joyero na si Simoun:

“Libyánong marhay an bolong,” an sabi sa sarong tingog na pambihírang gayo, salbog nin inglés asin americano sa Habagatan; “asin dai ko maaraman na padagos kun anó ta dai lámang iní naísipan nin siisay man.”

Suminaralingoy su kagabsan, pati su dominico, asin naghirinanyog saiya. Su hagbayon na joyero, sarong táwong dai naghohoyom, halangkaw, pósog, kayumang-gihon na gayo, sa inglés su panggubingan asin nakakopyá nin timsim. Nakakaapod kan pangataman an saíyang halabá asin mapupúti nang búhok na minálataw sa barabás na itom, manipís, nagpapaháyag nin mestisong gikan. Tangáning dai sya masurían kan saldang, dánay na naggagámit nin dakúlang salming sa mata na bughaw, na may mga rejás-rejas na saradit, na nakakatágong gayo kan saíyang mga mata. Dánay syang tindog, biká na baga naghihinimbang, nakokoot su kamot sa mga borobolsa kan saíyang chaqueta.

“Masipag (17) na marhay an bolong,” an saíyang olit, “asin dai maghahalaga nin binting! (18)”

Nagorog na gayo su pangataman. Pinagsasabi sa mga torotiripon sa Manilá na pinagbobotan kan táwong ito su General asin nakikita na kan kagabsan na naghaharani nang gibohon su palakaw. Bominirik si Don Custodio mansana.

“Kumali nin tanós magpoón sa órok sagkod sa pag-sabangan kan sálog, agi sa Manilá, kun sa pagkasáyod, kumali nin maagihan nin bagong sálog asin sagopon an dáting Pásig. Makakatikis nin dagá, magogotos an mga comunicación, mapopógol an pagkaigwa nin mga haralangkaw na pangpang!”

Su mokná nakaparibok haros sa kagabsan na mga dáting torood sa mga bakong mapait na bolong.

“!Sa yankee na mokná (19)!” an saligbaton ni Benzayb na boot maoyayahan si Simoun. “An sinabing joyero haloy na panahón sa América del Norte.”

Natuklasan kan kagabsan na dakulá su mokná asin ta an síring na bágay saindang ipinamamantáag huli sa hiró kan saindang mga payo. Daing iba kundí si Don Custodio, an may isusugad na si Don Custodio, huli kan saíyang talingkas na kamugtakan, asin huli kan saíyang halangkaw na katongdan, naghohónang súkat nyang solangon an síring na mokná na bakong gikan saiya — “!Ito sarong pagágaw kan kabagsikan nin iba!” — asin bominahon, pighohorohaprós su bigote asin sa saíyang mahalagang tingog asin garo baga bilang nasa-orólay kan Ayuntamiento, nagsabi:

“Patawadon logod ako ni Simoun, an igagalang kong katóod, kun sabihan ko sya na sólang ako sa saíyang ganán; maghahalaga nin dakulaon na pírak asin, sakalé, kaipuhan lumaglag kita nin dakol na mga póok na matawo.”

“!Di magkaralaglag!” an malípot na simbag ni Simoun.

“Asin an kuwarta na ibabáyad sa mga manggagamlang...?”

“Daing báyad. Mga bilanggó asin mga nakokolong an mga magtotoroklós.”

“!Sus! kúlang, ginóong Simoun!”

“Kun kúlang, magtoklós an bílog na banwaan, an mga gurang, an mga bagong tawo, kapalit kan kaglimang aldaw na kaipuhan ipagtoklós, gibohon na tolo, apat, limang bulan huli sa Pamahalaan, katongdan nin lambang saró na magdara nin sadíring pagkaon asin nin saindang mga kasangkapan!”

Nagtaka si Don Custodio, sominalingoy kun baga sa harani may sarong indio na mangyáring makádangog saiya. Sa marhay na kapaladan, mga taga oma su mga itoon, asin su duwang timonel garong minamangnong marhay su mga likó kan sálog.

“Hampangon mo an katotoohan, Don Custodio,” an padagos ni Simoun; “an síring na palakaw ginigibo sa mga darakulá lámang na mga toklós, asin sa kadikit lámang na paagi. Sa síring na paagi nahamán su mga pirámide, su dánaw nin Noeris asin su Coliseo sa Roma. Mga lalawigan gabós, mga haralé sa olang (20) may darang mga cebollas mánongod sa saindang ikabubúhay; mga magúrang, mga bagong-tawo asin mga aki naghaharákot nin gapó, linalabrahán asin saindang pinarasan sa saindang abaga, asin kinakabohan sinda nin

oficial na may látigo; dangan su mga nagpupurulí sa saindang mga banwaan, su mga nagkakataradang búhay, o nagkakagaradán sa kabasodán kan olang. Dangan minadáratong su ibang mga lalawigan (21), minásunod man su iba pang lalawigan, pasorosarialhid sa toklós sa haláwig na mga taón; nahamán su toklós asin ngunyan satuyang pinagngangalasan, minalakbay kita, minapa-Egipto asin minapa-Roma, satúyang inoómaw an mga Faraón, an Familia Antonina . . . Hampangon mo an katotoohan; an mga gadán sa giráray mga gadán asin an makosog lámang an tataraoohan nin katanosan kan mga ipangangarakí ngápit."

"Alágad, Ginóng Simoun, an síring na mga pag-susundan mangyáring makaparibok," an paháyag ni Don Custodio, na nariribaraw huli kan kamugtakan kan síring na bágay.

"!Makaparibok, ha, ha! Sakalé, nakighimagsikan na lámang su egiptong banwaan, nanurúmang su mga bilanggong judío laban sa maugayon na si Tito? Tawo, sa loba ko, sabot kang marhay sa salaysay!" (22)

Háyag na gayo na an Simoun na ito borobosong marhay o palpal na gayo! Pandokón ni Don Custodio na dai tataong salaysay, garo mansana syang nabongkalan na siwó! Asin síring na nangyari, nakalingaw si Don Custodio asin sominimbag:

"!Dai ka man kayá sa kaibahan kan mga egipcios, dai man sa mga judío!"

"Asin an bansang ini nakipaghimagsikan bakó sanang makasaró," an may kapangalangalangan na dúgang kan dominico; "kan mga panahón na pinipírit sindang maghákot nin mga darakúlang káhoy na gigibohon na mga dahong, kun bakong huli kan mga religio-so. . ."

"Harayó na an panahón na ito," nagsimbag si Simoun na nagngingisi-ngisí nin lálong hilaw ki sa dati nyang pinagtotodan; "an mga kaporoan na ini dai nakikipaghirimagsikan liwat minsán anó kadakol kan mga toklós asin mga buhís . . . Bakong ipinaliwánag mo ini sakó, Padre Salvi," an sabi pa na inatubang su maniwang na franciscano, "sa harong asin sa hospítal nin Los Baños na namumugtakan ngunyan kan Saíyang Kahalangkawan (23) . . ."

Hiniró ni Padre Salvi su saíyang payo asin huminiling na бага dai nádangog su hapot.

"Bakong sinabihan mo ako na an duwang ining gading (24) pinatindog na pinagpirit na magtoklós su mga banwaan sa irárom kan látigo nin sarong oldog (25)? Alinggating an Puente del Capricho pinatindog sa síring man na palakaw! Asin nagsabi kamo, nakipaghirimagsikan daw an mga banwaan na ini?"

"Huli ta... kan énot... nakipaghirimagsikan na," an saligbaton kan dominico; "asin *ab actu ad posse valet illatio!*" (26)

"Daing anó man, daing anó man!" an padagos na tataramon ni Simoun na tinalulusad na sa bidang, agi sa escotilla; "an sinabi, sinabi. Asin ika, Padre Sibyla, dai ka, tabí, magtaram nin latín, dai man nin mga kamangmangan. Ano ta magtatagal kamong mga fraile, kun makakapaghirimagsikan an banwaan?"

Asin sa dai pagdangog kan mga kapahayagan, síring man kan mga simbog, luminúsad si Simoun sa sadit na hagian pasiring sa laog, sa pagbasangbásang inolit su mga tataramon na: "¡marasa pa, marasa pa!"

Nanglulungsi si Padre Sibyla; iyo pa sana ito na sya, Vice Rector nin Universidad, pagsahotan nin mga kamangmangan; nagkakahilawhilawan si Don Custodio: sa arin man na katiripunan dai sya nakásompong nin síring na kalaban. Labislabis na man ito.

"¡Sarong americánong mulato!" (27) an sabi na nagngongorobngorob.

"¡Indio na inglés!" an ólay ni Ben Zayb sa hababang tingog.

"Americano, sinasabi ko saimo, marasa pang dai ko maaraman?" an baga may kagabatan na simbog ni Don Custodio; "isinabi sakuyá kan Saiyang Kahalangkawan; sarong joyero na saiyang namidbidan sa Habana asin, sunod sa sakong pakasábot, sinangkap syang kapaladan kan pautangon sya nin kuwarta. Sa bágay na síring, tanganí syang mabayadan, pinadigdi (28) nya asin pinabayaanan na gumibo kan saiyang boot, nagdugang su saiyang mga dai-tibáad huli sa pagbariwas nin mga brillante... bakong mga túnay (29), siisay an makaisi! Asin labilabi na kabihang na pakatapus nyang masamsam su pirak kan mga indio, boot pa giráray na... Puwé!"

Asin tinapus su katagá nin tataramon nin makahologan na gáyong hiró kan kamot.

Dai nin siisay man na nangahás na sumabay sa mga

pasirimbagan na ito; mahihimo, kun boot ni Don Custodio na somólang sa Saiyang Kahalangkawan; alágad, máging si Ben Zayb, máging si Padre Irene, máging si Padre Salvi, máging an may kasingpilan sa boot na si Padre Sibyla, siisay man sainda dai nin paniwalá sa álam (30) nin iba.

"Huli ta an ginóong inihó, dahel nganí ta sya sarong americano naglolóbang bulanos na an samúyang orólay mánongod sa mga Mapulang Kulit (31) . . . !Paghoroanonan an síring na bágay sa sarong sakayan! Sarong pagpipirit sa mga tawo, pagpaagi sainda sa kosog! . . . Asin iyo ini an nagsadol kan expedición sa Carolinas, kan campaña sa Mindanao na kasopogsópog na mapahámak satuyá. . . Asin sya itong boot makilábot sa pagpatindog kan crucero, asin sinasabi ko na anong masabotan nin sarong joyero, minsán anó kamayaman asin minsán anó ka-may-inadalan, dapit sa mga paggibo nin sakayan?"

Ini gabós sinasabi sa malágong na tingog ni Don Custodio sa saiyang katáid na si Ben Zayb nagngongorotngorot, nagkikirogkilog, pigtataga-hiling su iba na pighihiró su saindang mga payo nin makalilibong na hiró. Su canónigo (32) na si Padre Irene hominoyom nin makalilibong na gáyong hoyom na haros natagó su saiyang dongó kan haprosón nya ito kan saiyang kamot.

"Sinasabi ko saimo, Ben Zayb," an padagos ni Don Custodio na yinogyog su takyag kan manunúrat; "an gabós na mga karatan digdi minagikan sa pangyayari na dai pinakikihumapotan an mga táwong haraloy na digdi. An sarong mokná na sinasabayán nin mga matatábang tataramon asin orog na nganí nin mga tagámang totostoson (33) na mga darakúlang halaga, nakakalibang asin tolostolos inaakó. . . huli kaini!"

Pinagtatagistagis ni Don Custodio su sa ibábaw kan saiyang tangan asin su kan saiyang toldó asin manlalábaw.

"Igwa kaiyán, igwa kaiyán," paghoná ni Ben Zayb súkat syang sumimbag, sa saiyang kamugtakan na tagapamamaháyag (34), súkat syang makaáram kan gabós.

"Hilingón mo, tabí, bago magkaigwa nin mga toklós sa Puerto, nagdatá ako nin sarong mokná na sadya (35), masipag (36), pakikinabangan, tikis asin mahihimo sa paglínig kan daragsaan kan La Laguna asin

ta dai inakó ta bakong síring kainiho!"

Asin inolit an síring mansanang hiró kan saíyang mga kamot, kominirogkirog, hiniling su kagabsan na baga saiyang pinagsasabihan: "Nakakita na kamo nin síring na kapahamakan?"

"Asin mahimo daw na maaraman kun anó an minabílog kaiyán?" — Asin... — "¡Tara!" an sabi kan lambang saró na dominólok asin handá sa paghinanyog. An mga mokná ni Don Custodio mga bantog síring kan mga bolong nin mga parabólong na bakó man na mga doctor.

Dai kutá sainda isasabi ni Don Custodio kun anó an minabílog kaito, ta makolog su boot ta dai nakasompong nin kaápil kan nakikipagsúhay sya ki Simoun. "Kun dai nin pangánib boot nindo na magtaram ako, ah? asin kun igwa dai kamo nagpapakatigmok?" tisa-sabi kutá, kundí pagsáyang lámang nin sarong marhay na bahígay (37) asin su mokná mantang dai mahimo, mamidbiran lámang asin pangalasan.

Pakatapus nin duwa o tolong paluwas nin aso, nin pagabo asin nin paglutab sa lutaban, hinapot si Ben Zayb na tinaptap sa tangolan:

"Nakakita ika nin mga damolog?" (38)

"Sa paghoná ko nakabadil kami kan mga iyán sa dá-naw," nagtata kang nagsimbag si Ben Zayb.

"Bakó, bakong mga damolog an pigsasabi ko, kundí talagang mga pato na mga garó, su mga pinagaaratan sa Pateros asin sa Pásig. Asin áram mo kun anó an pigtutuká kan mga iyán?"

Si Ben Zayb, iyoiyong payong nagíisip, dai kaito nakakaáram: dai nya pinanonongod an saíyang sadiri sa karadyanan (39) sa karadyanan na síring. (40)

"Mga saradit na mga gulingguling, tawo, mga saradit na mga gulingguling!" an simbag ni Padre Camorra; "dai kaipuhan na an saró máging indio tangáning makaáram kaiyán!"

"Talaga, mga saradit na gulingguling!" an saligbaton ni Don Custodio na ilinamano su toldó; "asin áram mo kun saén pinagkokoa an mga iyán?"

Dai ito áram kan mapagísip na payo.

"Kun igwa ka na nin haláwig na mga taón sa kapo-roan, matatalastas mo na sa baybayon mansana pinagdadakop an mga iyán, saén nagsasarawá kasaralbog kan basod."

"Asin su saímong mokná?"

"Pasiring ako sa bágay na iyán. Pinagpipirit ko su mga banwaan na sa palibot, na hararani sa baybayon, na magarataman nin pato asin makikita mo na papa-hararomon kan mga iyán sa paghánap nin mga saradit na mga gulingguling. . . Dai lumabi, dai kumúlang, dai kumúlang, dai lumabi, dai kumúlang, dai lumabi."

Asin binuka ni Don Custodio su saíyang magibong na takyag, asin magayagaya syang nagmasid kan pagtaka kan mga nagdadarangog saiya: "dai lámang nin naká-isip nin síring kalaen na kaisipan."

"Togotan mo akong magsúrat nin kathá (41) dapit sa síring na bágay?" an hapot ni Ben Zayb; "kadikit an iniisip sa bansang iniho. . ."

"Alágad, Don Custodio," sabi ni Doña Victorina na naglilingó-lingó, "kun an gabós magataman nin pato, madakol an sógok na balot. !Ay, makaoóyam! !Tahoban ngona an tibó!"

II

SA IRAROM KAN SAKAYAN

Dumán sa irárom iba man an nangyayari.

Turukaw sa mga bankó asin sa mga saradit na taburéteng káho, sa pagoltanan nin mga maleta, mga cajon, mga alat asin mga tampipí, duwang lákad maghalé sa máquina, sa ínit kan mga caldera, sa alisngaw nin tawo asin sa makasosomong párong nin aceite, nakikita an dakúlang bilang kan mga sakay.

Su iba daing girong na nagtataranaw kan manlaén-laen na mga tanawon sa pangpang, su iba nagsusurugal o nagoorólay sa táhaw kan ribok kan mga pala (42), tanog kan mga máquina, siwik kan vapor na nakakaluwas, karapsaw kan túbig na nabubúkag, mga pito kan bocina. Sa sarong gilid, tarambak síring sa mga bangkay, nagkakaratorog o muyang magkaratórog an nagkapirang mga parabariwás na intsik mga rorolá, mga malungsi, nagtatarágak su liwoy sa mga buká-bukang ngosó, asin napaparigos kan makúring ganot na nagbobolos sa bílog nindang lawas. Nagkakapira sanang mga bagong-tawo, kadaklan mga estudiante, madaleng magkamiridbidan huli kan saindang maputián na gúbing asin kan saindang malínig na mga hiró-hiró, na-

ngangarahas na maglibot sa popa asin sa proa, minarolokso sa ibábaw nin mga alat asin mga cajón, mga magayagaya huli kan nagdadangadang na vacación. Tolostolos saindang pinag-oorolayan su mga hiró kan máquina nangaghingúhang maromdoman ninda su mga kabtang na saindang nagkarilingawán sa Física, nagraralakaw sa palíbot nin sarong darágang colegiala, mahimula su ngábil asin may kulintas na sampaguita, hinihinghingan sinda nin mga katagá na nakakapahoyom sainda o nakakapanáhob sainda kan pintádong abanico.

Alágad, duwa, sa lugar na omayon sa mga pangangaladkang ito kan mga sakay, nakikipagpasúhay sa sarong ginoo na may pagkatawo na, alágad hambogon pa asin tanós pang marhay. Garong magkasi midbid na marhay asin ibinabarí nin mata huli kan mga pagisusugad na itinatao sainda kan iba. Tara, su may pagkatawo na, su gúbing plus na itom nagaadal nin Medicina, si Basilio, midbid sa saíyang mga marhay na paómay asin mga katakatakang pagbobolong. Su saró, su lálóng dakulá asin orog katabá huli ta akí pang marhay, iyo si Isagani, saró sa mga tagapagáwit o minsán na lámang tagapagsorosarambit (43) na nagruluwas kan taón na ito sa Ateneo, sadyáting ugalé, katalagahan, bihirang magtaram asin dai magparakaalo. An ginóong nakikipagóláy sainda iyo an mayaman na si Capitán Basilio na namakal sa Manilá.

“Si Capitán Tiago regular na gayo, opó,” an sabi kan estudiante na pighihiró su payo; “dai nanggad minapábolong . . . Hinatolan nin saró katawo, isinóbol ako sa San Diego ságing lámang máhiling kan harong, alágad tangáning pabayaán ko syang lubos na gáyong makapag-apyán.”

Kan pagsabi kan estudiante nin *saró katawo*, an boot sabihon si Padre Irene, dakúlang katóod asin dakúlang taga-paghátol ki Capitán Tiago sa saíyang mga húring aldaw.

“An opio saró kan mga manrarátak sa mga panahón na ini,” an simbag kan Capitán kaiba an sarong pagbasangbasang asin kabaldían nin sarong senador na romano; “namidbiran iyán kan mga tawo soánoy, alágad dai nanggad an mga nagpalabilabi sa paggámít kaiyán. Alintánang nagdadánay su kamuyahan sa pagádal sa mga clásicos (tandaí nindong marhay, mga bagong-tawo) su apian bolong lámang, asin kun dai, sabihi ako

nindo kun siisay an nagsisirigarilyo pa kaiyán. An mga intsik, an mga intsik na dai taratao nin minsán sarong katagang latin! !Ah kun ipinánongod lámang ni Capitán Tiago an saiyang sadiri ki Cicerón... (44)”

Asin an orog kahalangkaw na kabaldían luminadawan sa saiyang lawog na lujoso áhit na gayo. Mapangatanan na gáyong pinagnamasdan sya ni Isagani: an ginóong ito nagtitíos nin kalipungawan sa kaitong soánoy.

“Alágad, magbalik kita sa sinabi nang Academia de Castellano,” an padagos ni Capitan Basilio; “sineseguro ko saindo na dai nindo aabotón..”

“Opó, sa lambang aldaw hináhalat nyamó,” an simbag ni Isagani; “si Padre Irene, na náhiling mo gayod sa itaas, asin pinasiban (45) nyamó nin sarong padis na castaño (46), nangakó samuyá. Makikipagkita sa General.”

“Dai bale! Minasólang si Padre Sibyla!”

“Somólang sya! Kayá minadigdi sa... sa Los Baños, sa atúbang kan General.”

Asin pinaghihiró kan estudianteng si Basilio su saiyang duwang kamao na pinagpapasanggá nya su saró sa saró.

“Sábot na!” nagngingisi na nagpaháyag si Capitán Basilio. “Alágad minsán kamo magkaigwa nin pahintógot, saén kamo makoa nin tagámang-totostoson?”... (47)

“Igwa pó kami; lambang estudiante maambag nin sikápat.”

“Alágad su mga profesores?”

“Igwa kami; kabangá mga filipino asin kabangá mga peninsulares.” (48)

“Asin an harong?”

“Si Makaráig, an mayaman na si Makaráig itinotógot an saró kan mga saiya.” (49)

Si Capitán Basilio napiritan na pomadaog: handá an gabós kan mga hagbayon na ito.

“Sa ibang mga pangyayari,” an sabi na nangirogkirog, “bakong lubós na gáyong maráot, bakong maráot an kaisipan, mantang dai narorogaringan an latin, masadirihan lámang an kastilá. Yaon saimo, tocayo, an sarong katibayan kun paanong pasibog an satong lakaw. Kan panahón nya ó nakakanood kita nin lapis ta su satong mga libro nagkakasurúrat sa latin; ngunyan naka-

kanood kamo kaiyán nin kadikit, alágad mayó kamo nin mga librong latin, an saindong mga libro mga kastilá asin dai ipigtotokdó an horon na ini: *!aetas parentum peior avis tulit nos nequiores!* (50) siring na sabi ni Horacio."

Asin pakasabiha ini hominalé mabaskog síring sa sarong emperador na romano. Hominoyomhoyom su duwang hagbayon.

"An mga táwong ito kan panahón," an sabi ni Isagani, "sa gabós nagpapakasompong nin mga kapawotan; minomoknaan sinda nin sarong bagay asin sa lugar na magpakahiling kan mga karahayan minamasdan lámang an mga kagabatan. Muya ninda an gabós dumatong daing-garapgasap asin malínig siring sa bola nin billar."

"Nin huli ta nasa saíyang kamuyahan an saímong amaon," an paháyag ni Basilio; "pinagoorolayan ninda ang dapit sa mga panahón kasoánoy . . . dangoga, tá-mang gayo, anong sabi kan saímong amaon dapit ki Paulita?"

Namula si Isagani.

"Sinermanan ako dapit sa pagpilí nin agom na babaye. . . Sinimbag ko na sa Manilá daing ibang árog saiya, magayón, marhay na inadalan, ilo. . ."

"Mayamanon, tihantik (51), mabansay an boot, daing ibang mga kakundian kundí sarong inaon na makangingisi," an nakahoyom na dúgang ni Basilio.

Ngunyan ominólok si Isagani.

"Mapádapit sa inaon, áram mo na tinogon akong hanapon ko su saíyang agom?"

"Si Doña Victorina? Asín ipinangakó mo tangáning ingatan saimo an katipan?"

"!Natural! alágad an pangyari iyo na su agom na lalaki nagtatagó pa namán. . . sa harong kan sakong amaon!"

Magkasi hominoyom su duwa.

"Asin uya," an padagos ni Isagani, "an dahelán na an sakong amaon na sarong táwong masinonod sa magkakanigó habong lumaog sa camarote, takot na hapotón sya ni Doña Victorina dapit ki Don Tiburecio. Honáhonaon mo! kan maaraman ni Doña Victorina na ako pasajero de proa, hiniling ako nin sarong pagbasang-básang. . ."

Kan mga hidaleng ito naglulusad si Simoun asin kan

makita su duwang hagbayon.

"!Bantay, Don Basilio," an sabi na nagpataratara sa mapagampon na tingog, "magbabakasyon ka? Kahi-manwa mo an ginoo?"

Ipinamidbid ni Basilio si Isagani asin nagsabi na bakó sindang magkahimanwa, alágad bakong harayong marhay an saindang banwaan. Si Isagani nageérok sa pangpang nin kadagatan sa contra costa.

Inogid ni Simoun sa dakúlang pangataman si Isagani, na sa kabaldían kaini bominirik asin pinotitokan sya dara an sarong mapagagyat na talad.

"Asin komosta an lalawigan?" an hapot ni Simoun na inatubang si Basilio.

"Komosta, dai mo midbid?"

"Paano kong mamidbiran na dai pa sagkod ako naka-bátay dumán? Sinabihan ako na dukhang marhay asin dai nagbabakal nin alajas."

"Dai kami nagbabakal nin alajas ta dai mi kaipuhan," an laghod na simbag ni Isagani, na nasaktan sa saiyang sa taga-lalawigan na kaabhawan.

Sarong hoyom lominadawan sa malungsing ngábil ni Simoun.

"Dai mo ipagrát sa boot, hagbayon," an simbag, "dai lámang ako nin marát na kaisipan, nin huli ta pinatotohanan na gayo sakúyá na haros gabós na parroquia na sa kamot nin mga clérigong indio, nagsabi ako sa sakó mansana: an mga fraile kanigúan na an pagmawot na magkaigwa nin parroquia asin an mga franciscano nasisinangan sa mga orog kadukhá (52), malá ta kun magkasi magpahorónod sa mga clérido, iyán tandá na dumán dai namimidbid an ladawan kan hadé !Ahay, mga ginoo, madya kamo magirinom kita nin cerveza asin mag-álap (53) kita sa kauswagan kan saindong lalawigan!"

Nagpasalámat su mga hagbayon asin nagsarahotan na dai sinda naginom nin cerveza.

"Salá an saindong gibo," an simbag ni Simoun na háyag na gáyong dai naoyonan; "an cerveza sarong marahay na bágay, asin ngunyan na aga nádangog ko si Padre Camorra na an nakikitang kakulangan nin karingonan sa bansang ini minagikan sa kadakolan nin túbig na iniinom kan mga nageérok digdi."

Si Isagani na haros katopong kan joyero, tominindog nin tanós!

"Tara, sabihan mo si Padre Camorra," naghidaleng tumaram si Basilio na hilom na siniko si Isagani, "sabihan mo sya na kun túbig an saiyang inomón, bakong árak o cerveza, sakalé, magtagumpay kita gabos asin dai nakakapagparatao nin dahelán sa pagtaram . . ."

"Asin taramán mo sya," an dúgang ni Isagani, "na dai pinakimanohan sa mga paniniko kan saiyang katóod, na an túbig mahamison asin nagsisipabayang inomón, alágad linalamos an cerveza asin sinisigbo an kalayo; kun maiínit, alisngaw; kun nabubukág, kadagatan asin nagkaigwa nin panahón na rinatakan su kasangtawohan asin pinahonoghonog su kinában sa mga natutug-sarán kaiyán!"

Itinongkáhal ni Simoun su saiyang payo asin minsán dai nababasa su saiyang paghiling ta natatahoban kan saiyang bughaw na salming sa mata, sa natatadá kan saiyang lawog nakikita na sya nagtataka.

"!Marayráhay na simbag!" an sabi; "alágad natatá-kot ako na magkaraw sya asin hapotón ako kun noarin magiging alopóop an túbig asin kun noarin magiging kadagatan. May pagkadaing-paniwalá asin mapag-olog-ólog na marhay si Padre Camorra!"

"Kun initon iyán (54) kan kalayo, kun an mga saradit na sálog na ngunyan hirirás sa mga garaak na mga kasalogán, itinotolak kan kapaladan magkatiripon sa kaladman na kinokotkot kan mga tawo," an simbag ni Isagani.

"Dai, ginoóng Simoun," an dagdag ni Basilio sa mapagsubang tingog. "Ulita saiya an rawitdáwit na ini kan katood ta mansanang si Isagani:

"Tubig kami, sabi nindo, kamó kalayo;
Siring sa muya nindo, nangyari na gayo!
!Mabúhay kita sa kamoninongan
Asin kan soló di kita makita na nakikilaban!
Kundi boronyog sa pakanood nin kadonaongan
Kan mga caldera sa mainit na kamugtakan,
Daing kaangotan, daing kaongisan,
Hamanon ta an alopóop, ikalimang bágay,
Kauswagan, búhay, liwánag asin silansikan!"

"Utopia, utopia!" an daing kabuhayan na simbag ni Simoun; "magkakasabatan na an máquina . . . inomón ko ngóna an sakong cerveza."

Asin daing paáram, binayaan su duwang katóod.

"Alágad, anong saimo ngunyan ta manglalaban ka?"
an hapot ni Basilio.

"Mayó, inda; alágad pinangingirhat ako kan táwong
iyán, haros natatákot ako."

"Pinagsisikmol taka; dai mó áram na ini pinagaapod
na Cardenal Kayumanggi?" (55)

"Cardenal Kayumanggi?"

"O Maitom na Kahalangkawan (56), síring sa muya
mo."

"Dai ko ika masabotan!"

"Si Richelieu (57), may hapotan kaitong capuchino na
pinagaapod na Kahalangkawan na Abohon (58); tara
ini sa General. . ." (59)

"Totoo?"

"May nadanggan ako kaiyán. . . sa likod sa giráray
naglilibak saiya (60), asin iniilay (61) sya sa atuba-
ngan."

"Naggigían man ki Capitán Tiago?"

"Magpoón kan énot na aldaw kan saíyang pagda-
tong, asin sáyod na gayo na ibinibílang syang ka-
ágaw. . . sa panonod. . . Asin sa paghona ko makiki-
pagkita sa General mapádapit sa pagtokdó nin kastilá."

Kan horas na ito ominabot an sarong sorogoón sa
pagsabi ki Isagani na pigapod sya kan saíyang amaon.

Sa saró kan mga bangkó sa dolon asin kasarálak kan
ibang mga sakay nagtutúkaw an sarong clérigo (62)
naghihiling kan tanawon na pasonodsonod na minalad-
lad sa saíyang paghiling. Tinataohan sya nin matutu-
kawan kan saíyang mga kataráid, su mga lalaki, kun
minalabay sa harani, minatorokás kan kaló asin su mga
parasugal dai nangangarahas na ibugtak su saindang
lamesa sa harani kan saíyang namumugtakán. Kadikit
na magtaraman an páding ito, dai nagsisigarilio, dai man
minapahiling nin mapaghambog na gawé, dai nya iki-
nasosópog na makipagsalaksálak sa iba asin pinapasa-
lamatan an mga itinataong kagalangan may kaibang
kapinuhan asin kabansayan na бага nakakamápina-
padanggan sya nin marhay asin minimidbid na bulanos.
May pagka tawo na, haros mapuputí na su búhok, alá-
gad garong maginhawa pa syang marhay, asin minsán
nagtutúkaw, mabaskog su lawas asin tanós su payo, alá-
gad daing kaabhawan asin daing kapangahasan. Napa-
papalaén sa pangkat nin mga páding indio, kadikit, na
gayo, na kan mga panahón na ito mga naglilingkod na

mga coadjutor o nagpapalakaw provisional lámang nin nagkapirang parroquia, may pagtiwalá asin kapormalan na бага may pakatalastas kan karapatan kan saíyang pagkatawo asin pagkasinanglitan kan saíyang katongdan. Sarong pagoyod na pagogid kan saíyang sa luwas, bakó nang su mga mapuputí nyang búhok, tolos mansana minapáhiling na sya mánongod sa ibang panahón, kasu an mga nangongorog karahay na mga hagbayon dai nagkatarákot na ipamantáag su saindang karapatan huli sa pagpapadí, kasu an mga clérigo parantay an paghiling sa mga fraileng siisay man, asin kan an pangkat na ito, na dai pa dinidigtaan asin dinodusta, naghahágad nin mga táwong talingkas asin bakong mga oripon, halangkaw na mga ísip asin bakong mga boot na mga nasasakopan. Sa saíyang lawog na mamondó asin magabat nababasa an kamoningan kan kalag na pinarigon kan pagádal asin paghorophorop asin, sakalé, natantan na huli sa mga bulanos na mga kalagnon na mga pagtíos. An clérigo na ito iyo si Padre Florentino, amaon ni Isagani asin an saíyang salaysay (63) magogotos sanang túnay.

Akí nin sarong mayamanon na familia sa Manilá, mabansay na panglawog asin mga magayagayang kamugtakan sa pagbanáag sa kinában, sagkod pa man dai nakamaté na sya inaapod sa pagkapadí; alágad, su saíyang iná, huli sa mga kapanugaan o kapangakoan sa Dios, pinirit sya na lumaog sa seminario pagkatapus nin bakong didiit na pakikigbaka asin panalang mga pasurúhay. Sya (64) katóod na gayo kan arzobispo, marígon na bulanos su saíyang boot, asin dai mababari siring sa arin man na babáyeng maki-Dios na naghohónang binabahasa (65) an boot nin Dios. Sáyang lámang kan pagsólang kan hagbayon na si Florentino, saýang na sya nakimayó, saýang na nagpasahotan kan saíyang mga pagkamoot asin naglalang nin mga escándalo; súkat na magpadí sya asin iyo kan igwa nang duwang poló may limang taón na kagurangan: inordenan sya kan arzobispo, asin maogmang marhay su énot na misa, nagkaigwa nin tolong aldaw na fiesta asin nagadán su iná na mamongaya asin masínang (66) iwinálat saiya su gabós nyang mga dai tibáad.

Alágad sa pakibákang ito nagkaigwa si Florentino

nin lugad na dai na sagkod napilá: nagkapirang semana bago omabot su inot na misa, su babaye na namotan nya nin orog napakasal sa sarong daing kamugtakan, huli sa pagkadaihi nin pagsárig; an hangkol na ito an namatean nyang marhay; nawará su saíyang marígon na boot, magabat saiya asin dai matíos an pagkabúhay. Huli sa kabanalan asin kagalangan sa saíyang kamugtakan (67), an daing pálad na itong pagkamoot ilinigtas sa mga angpas na nagkakahorologan nin mga cura na mga regular asin mga secular (68) sa Filipinas. Ipinánongod su saíyang sadiri sa saíyang mga feligreses huli ta katongdan, asin sa kamuyahan, sa mga ciencias naturales.

Kan mangyari su mga nangyari kan ika-pitong poló may duwa (72), natákot si Padre Florentino na su saíyang curato huli kan dakol na mga kapakinabangan na itinatao makaapod kan pangataman sa saiya, asin matiwasay sa ibábaw nin gabós hinágad su saíyang retiro, magpoón kaito nagpulí síring sa sarong particular sa mga dagá kan saíyang familia, na nagkamurugtak sa mga pangpang kan Pacífico. Dumán inatamán nya an saró nyang makoamá, si Isagani, alinsunod sa mga malicioso akí nya sa saíyang dáting katipan kan mabalo, natural na akí nin saró nyang pinsán na babaye sa Manilá alinsunod sa orog ka mga pormal asin mga nakakasábot na gayo.

Nakita su clérigo (69) kan capitán sa vapor asin pinirit ito na lumaog sa cámara asin sumakat sa cubierta. Tangáning mapiritan suminabi pa:

“Kun dai ka dumumán, an mga fraile maghohoná na habó kang makiayon sainda.”

Daing ibang nahimo si Padre Florentino kundí omakó asin ipinaapod su saíyang makoamá tangáning ipasabot saiya su nangyayari asin itogon saiya na dai magrani sa cámara alintánang itoon dumán (70).

“Kun máhiling ka kan Capitán, aanyayahan ka asin mapapaglabilabihan ta an saíyang pagkamarahayon.”

“!Mga bágay kan sakong amaon!” an ísip ni Isagani; “gabós tangáning dai magkaigwa nin dahelán sa makióláy ki Doña Victorina.”

III

MGA ALIMAT

Ich weiss nicht was soll es bedeuten Dass ich so traurig bin!

Kan pataratarahón ni Padre Florentino su sadit dai na naghahadé an maráot na boot sa nakaáging pasurúhay. Sakalé, nakalásig (71) su mga maogmang mga harong sa banwaan nin Pásig, su mga copita nin Jerez na saindang inirinom sa paghandá o huli gayod ta may hináhalat sinda na sarong marhay na pamáhaw; maging sarong bágay o iba, an pangyari iyo na nagngingirisi asin nagsusurubahan sagkod kan maniwang na franciscano, minsán dai nagpapararibok na gayo: su saíyang mga ngisi garong panghetsura nin sarong naghihingagdan.

"!Mga maráot na panahón, mga maráot na panahon!" an sabi ni Padre Sibyla na nagngingisi.

"!Vamos, hare pagsabi kaiyán, Vice-Rector!" nag-simbag su canónigong si Irene na iinosol su silla na natutukawan kaito (72); "sa Hong Kong marhay an saindang karasal asin minalalang kamo nin lambang sadiri (73) na... !vaya!"

"!Halo, halo!" an saíyang simbag: "dai nindo nakikita an samúyang mga gastos, asin an mga tawo sa samong mga hacienda nagpopoon na makisúhay..."

"!Ea, igó na an mga sorosombong, punyales, ta kun dai mahibí ako!" maogmang kominuráhaw si Padre Camorra. "Kami dai naghihinanakit asin mayó kaming mga hacienda, dai man nin mga banco. Asin maaraman nindo na an sakong mga indio magpoón nin pagtáwad kan mga derecho asin pinagsasambitán ako nin mga tarifa! Hilingon nindo na ngunyan pagurawihan ako nin mga tarifa, asin bakong iba kundi su ki Arzobispo Don Basilio Sancho, punyales! Garo bagang magpoón kaito sagkod ngunyan dai naghalangkaw an halaga kan mga barakalon. Ha, ha, ha! Anó ta an sarong bonyag kaipuhan na humababá sa sarong guná? Alágad ságin dai ko nasabotan, kinokobra ko su sakong mahihimo asin dai ako sagkod naghihinanakit. Bakó kaming mga timawa, suwal ka, Padre Salvi?"

Kan horas na ito tominonga sa escotilla su payo ni Simoun.

"Pero, saén ka hominorok?" kinorahawan sya ni Don

Custodio na nakalingaw nang lubós kan maráot na boot; “Nawará mo su orog karahay sa paglabbay!”

“Psh!” an simbag ni Simoun na nakasakat na: “naka-kita na ako nin dakol na mga túbig asin mga tanawon asin nagkakahalaga na sana sakuya an mga nagpapag-iromdom nin mga alímat. (74)”

“Mga alímat, igwa nin nagkakapira an Pásig,” sominimbag su Capitán na habó nyang pagbasangbasangon an sálog na saíyang pinagsasakayan asin pinagkokoa-han nya kan saíyang pagbúhay; “igwa ka kan su sa *Malapad-na-bató*, gapong sinanglitan bago dumatong su mga kastilá bílang érok kan mga espíritu; dangan, kan malaglag na su anito (75) asin narangsaan su gapó, náging ontokan nin mga tulisan na magpoón sa itaas kaito madaleng nabibihag an mga makauúgay na mga banka (76) na nakikipagbaka sa solog asin sa mga ta-wo. Dangan pa kaiyán, sa panahón nyató, sa kasakitan nin tawo na nagbugtak dumán kan saíyang kamot, sinasambit ini o an osipon na ito dapit sa nabalitwang banka asin kun ako sa paglikó kaiyan dai ko gamitón an sakong anom na pakamaté, makakabanggá ako sa kagigiran kaiyán. Igwa ka nin saró pang alímat, su sa cueva ni Doña Jerónima na ikakaosipon saindo ni Padre Florentino. . . .”

“!An gabos nakaáram kaiyán!” an mapag-ologolog na saligbaton ni Padre Sibyla.

Alagád máging si Simoun, máging si Ben Zayb, máging si Padre Irene, máging si Padre Camorra mga dai tatao kaito asin hinágad ninda su osipon (77) su iba sa pagpangisi lámang asin su iba sa pagkamuyang gá-yong makaáram. Su elérigo, sa mapagpangisi man na tingog síring sa paghágad kaito kan iba, síring sa gu-rang na paratokdó na nagoosipon sa mga akí nagsabi.

“Saró syang estudiante na nangákong magpakasal sa sarong daraga sa saíyang bansá na garong dai na nya-naromdomán liwat. Sya (78), dayupot, nagparahálat saiya sa haláwig na mga taón; nakalihis su saíyang pag-kaakí, ominimyo asin sarong aldaw nabaretaan na su dati nyang katipan arzobispo sa Manilá. Nagbalatkayo nin sa lalaki, ominagi sa Cabo asin ominatúbang sa Sa-íyang Kaliwanagan na gayo (79) asin naghágad na oto-bón su panugá saiya. Dai sa pagkahimo su pinaghahá-gad asin ta kun síring nagboot su arzobispo nagboot na andamón su cueva na saindo gayod na nakita linanobán

asin sinamnohan nin mga balagon. Dumán nagérok asin dumán nagadán asin dumán ilinobong asin sabi sa osipon matabang marhay si Doña Jerónima na sa paglaog kai-
puhan na tomagilid. Su saiyang kabantogan na encan-
tada guminikan sa saiyang ugale na itinatápok nya sa
sálog su mga kagamitan na pírak na saiyang kinaipu-
han sa mga masamwang na dulaan na dinadálaw nin
dakul na mga ginoo. Sarong hikot nalaladlad sa irárom
kan túbig asin namumugtakan kan mga kasangkapan
na pinaghohorugasan dumán. Dai pang duwang pó-
long taón nagbobolos su sálog haros nagsasapagid sa
bongangá kan lungib, sa diitdiit naghaharayó dumán bi-
lang nalilingawán na kan mga indio su giromdom kaito.”

“!Marayráhay na alimat!” an sabi ni Ben Zayb, “ma-
súrat ako nin sarong pasal (80). Makayoyogtó!”

Nagiísip si Doña Victorina na magérok sa ibang lu-
ngib asin masabi na kutá kan maágawan sya ni Simoun
kan tataramon.

“Alágad anong sa ganan mo kaiyán, Padre Salvi,”
hinapot su franciscano na nalologom sa sarong pagho-
rophorop; “bakong sa ganan mo an Saíyang Kaliwana-
gan, sa lugar na taohán nya nin lungib, súkat na ilinaog
nya sa sarong beaterio, halimbawá sa Santa Clara?”

Hiró nin pagtaka sa ki Padre Sibyla na nakakita ki
Padre Salvi na nangibigkibig asin pinasalimbadán ki
Simoun.

“Huli ta bakong matanos,” an padagos ni Simoun sa
orog, kadakúlang pakaalam (81), “taohan nin batong
ontokan an sarong tinotuyá-tuyá nyató sa saiyang mga
pagláom; bakong sa banal na sa síring na bágay ipa-
mantáag sya sa mga sugot, sa sarong lungib, sa pang-
pang nin sálog; namamarong nin boring-kantada asin
ananaklot. Lalong marahay gayod, orog kabanal, orog
kamabansay, orog kaoyon sa mga pinagtotodan sa ban-
sang ini na laomón sya sa Santa Clara bilang sarong ba-
gong Heloisa, pagtaga-gíawon asin pagtaga-rangahon
sya. Anong sabi mo?”

“Dai ko mahihimo asin dai ko súkat paghokman an
gawé kan mga arzobispo,” an binabarodan na simbag
kan franciscano.

“Alágad gobernador eclesiástico ka, nasa lugar kan
arzobispo nyató, anó ang gigibohon mo kun síring an
mangyari saímo?”

Kominirogkirog si Padre Salví asin matonínong na

nagdúgang:

"Bakong ángay na isipon an dai mangyayari. Alágad mantang alimat na pinaghohororonan, dai nindo malingawan an orog kagayón huli ta iyo naggad an totóong bulanos, su sa gibong-ngangalasan ni San Nicolás, na nakita nindo an karogmokan kan saiyang simbahan. Ioósip ko ki ginóong na dai sa pakaáram kaiyán. Garong kan énot, su sálog síring man su dánaw, lakop nin mga angongolkol, darakulaon asin manibong marhay na inatake an mga baroto asin pinapakiribadkibad sa saró sanang piltik kan íkog. An satong mga crónica nagbaretá na sarong aldaw, sarong intsik na bakong bonyag na sagkod kaito habo pang máging cristiano nagagi sa atúbang kan simbahan, kan panalé sanang pomahiling saiya su demonio sa lawog nin angongolkol, binalitwá su baroto tanganí masibá sya asin darahon sya sa gagamban (82). Sa pasabong nin Dios, kan horas na ito inarang kan intsik si San Nicolás asin náging gapó tolos mansana su angongolkol. Su mga tawo kaito nagsasabi na su halímaw mahihimong mamidbid sa mga katipak na bato na nagkataradá saiya (83); kun manongod sakó mapapatotoohan ko namamansayan ko pang marhay su payo asin sa paghiling kaito masasabi na dakulaon su halímaw."

"!Katakataka, katakatakang alimat!" an sabi ni Ben Zayb, asin nangakó na masúrat nin sarong artículo. Su descripsióon kan halímaw, su kangirhatan kan intsik, su túbig sa sálog, su mabotong... Asin nangakó na pagaaragid-agidon nya an mga katinubdan. Huli ta hilingón mo, sarong intsik na bakong bonyag mag-arang sa táhaw nin orog kadakúlang pangánib sa saró namán na santo na namidbid nya lámang sa dinangpagdángog asin dai nya pinaniwalaan . . . Digdi dai nababágay itong talinhagá na *lálong-mahalaga an maráot na midbid ki sa marahay na mimidbidon*. Kun ako sa China asin mamugtak ako sa síring na kasibutan, aarangon kong énot an santo na orog kadai midbid sa calendario bago si Confucio o si Budha. Kun an bágay na ini háyag na kahalangkawan kan catolicismo o kapang-alang-alangan na dai bágay asin salang bunga nin mga hotok nin madilaw na lahí (84), mapapaliwánag lámang iyán kan tulahok na pagádal kan an antropologia.

Asin inárog ni Ben Zayb an daginging kan tíngog nin sarong catedrático (85) asin kan saiyang toldó guminú-

hit nin talídong sa angkas na pinagtakahán nya su saiyang ísip na sa mga bágay na daing mga kanongdanan tataong magkoa nin mga padamgo asin mga bunga baga bílang. Asin huli ta nakita si Simoun na nariribaraw asin sa saiyang pagloba pinagiisipísip su isinasabi pa lámang, hinapot ito kun baga anong pinagiísip.

"Sa duwang bágay na mga mahalagang gayo," an simbag ni Simoun, "duwang hapot na ikakadúgang mo sa saímong artículo. Enot, anong nangyari sa demonio kan panalé sanang makolong sa laog nin sarong gapó? nakadulag, náwalat dumán? naigrit? asin ikaduwa, kun su mga náging gapó na mga háyop na sakúyang nakita sa manlaenlaen na mga museo sa Europa bakong mga victima nin sarong santo kan dai pa linalanopán an kinaban?"

Magabat na marhay su daging kan tingog kan joyero, asin natotokod baga bilang kan saiyang toldó su saiyang ángog bílang andá nin dakúlang pagiísip na lubosan na gayong sinimbag ni Padre Camorra:

"!Siisay nakakaáram, siisay nakakaáram!"

"Asin mantang alímat an pinag-oorolayan, asin palaláog na kita ngunyan sa dánaw," an simbag ni Padre Sibyla, "garong dakol an naaraman kan Capitán" . . .

Kan hidaleng ito su vapor palalao na sa sapaw asin su tanawon na namamantáag sa saiyang mga mata tú-nay gáyong makagigilantas. Su gabós naimpresyonar na gayo. Sa atubangan nalaladlad su magayón na dánaw na napapalibotan nin mga hidyaw na pangpang asin mga bughaw na mga bolod síring sa sarong dakúlang espejo nin marcong mga esmeralda asin mga zafiro na panalmingan kan lángit sa saiyang talá-sinag. Sa gampang too nalaladlad su hababang pangpang, na minabílog nin mga borobiláong nin mga magagayon na mga likó, asin dumán sa harayó, pará-pará na, su kawing kan Sungay: sa kahampang asin sa pondo nagtitindog su Makiling makamahalan, makagigilantas, napopotongon nin mga maninipis na mga panganoron; asin sa wala dapit su puró nin Talim, su Súsong-Dalaga, nin mga mapapanas na mga alon-alon na pinagkanigoán kan pagngaran kaito.

Sarong mahayáhay na símuy mahamis na kinikiso su mahiwas na kaibabawan.

"Támang gayo, Capitán," an sabi ni Ben Zayb na ominatubang; "aram mo tabi kun saén dapit kan dánaw

ginadán an sarong nanggangan na Guevara, Navarra, o Ibarra?"

Gabós huminiling sa Capitán maliban ki Simoun na isinalingoy sa ibang gampi su payo na baga may pig-hahanap sa pangpang.

"Ay oho!" an sabi ni Doña Victorina, "haen, Capitán? nakawalat gayod nin mga gará-gará sa tìbig?"

Nagkapira pagkiyat si ginoóng marahay, tandá na nababaldíng padagos, alágad kan makita su pakikimayó sa mga mata kan kagabsan, omenotan nin nagkapi-rang lákad pasíring sa dólón asin sinagidsid su pangpang.

"Hiling tabí kamo dumán," an sabi sa tingog na pangang mamaté pakatapus na masáyod nya na dai dumán nin mga ibang tawo; "alinsunod sa cabo na naglalalang kan pangkat na mabókod, kan makita ni Ibarra na napapalibotan, tominagbang sa sakayán dumán sa haraní kan *Kinabutásan* asin, pakapagparalángoy sa pagoltanan nin duwang túbig, linambat an bilog na agwat na iyán na mahigit sa duwang milla, pinatatara-tara kan mga bala sa lambang pagootwalán kan payo tangáning dai makahángos. Sa enotan nawará ninda su saiyang gibay (86) asin sa horoharayó nagpakatuklás nin garong kúray nin' dugó. Asin !ngunyan na gayo igwa nang kagtolong (13) taón, aroaldaw, na nangyari iniho."

"Diyatá su saiyang bangkay?"... an hapot ni Ben Zayb.

"Sominaró sa bangkay kan saiyang amá," an simbag ni Padre Sibyla; "bakong saró man na filibustero, Padre Salvi?"

"Iyan an talagang mga barátong paglobong, Padre Camorra, anó?" an sabi ni Ben Zayb.

"Sa giráray sinasabi ko na mga filibustero an mga dai nagbabáyad nin mga matanog na lobong," an simbag kan naonabihan na nagngingisi sa orog kadákulang kaogmahan.

"Alágad anong nangyayari saimo, Ginóong Simoun?" naghapot si Ben Zayb kan makita su joyero, na daing hiró-hiró asin baga may iniísip. "Ika nalololó, ika, parasákay! asin sa sarong tórong túbig na síring kaini-ho?"

"Dahel ta sasabihon ko saimo," an simbag kan Capitán na nagkaigwang pagmahal sa gabós na itong mga

póok; "hare ini pagapoda na tagdó nin túbig; dakulá pa sa arin man na dánaw sa Suiza asin sa gabós sa España sararó; nakakita ako nin mga gurang na mga dumáгат na nagkarololá digdi."

IV

SI KABESANG TALES

An mga nagpakabasa kan énot na kabtang kan sa-laysay na iniho, sakalé magpapakagirondom sa sarong magúrang na parakahoy na nag-oontok kaito sa irárom nin sarong kadlangán.

Buhay pa si Gurang Selo asin minsán anas nang uban su saíyang búhok, naingatan man nya giráray su saíyang marhay na ginhawa. Dai na sya nangangáyam, dai na man nagpopotol nin mga songo; nin huli ta nagrahay su pagbúhay, naggigibo na lámang nin sigid.

Su saíyang áking si Tales (gahá sa Telesforo) énot naglingkod ngóna bílang paraoma sa mga dagá nin sarong kapitalista, alágad, dangan kaiyán, kan kagrogáring na sya nin duwang damúlag asin nin nagkapirang gatós na pisos, boot na magrogaring nin toklós katábang su saíyang amá, su saíyang agom asin su tolo nyang áki.

Ginúbat ninda kun síring asin liniwánag an nagkapirang mahiwas na mga kadlagán sa mga sagkod kan banwaan asin ta sa saíndang pagloba bakong mga rogáring nin siisay man. Sa laog kan pagbabab-ol asin paghihinití kan dagá, su bilog na angkos, saró-sarong nagherélang nin lagnat, nagkagaradan sa hagnaw su iná asin su matuang áking babaye, si Lucía, sa saíyang langóbong pagkatawo. An bágay na ito na iyo an talagang mangyayari sa hinirong dagá, matúbang sa manlaenlaen na mga nabubúhay, ipinagsahot ninda sa panghihimalos kan espíritu sa kadlagán, asin nagtíos na lámang sinda asin nagpadagos kan saíndang toklós sa paglóbang napalopó na ito (87). Kan mamomodó sinda kan mga bunga kan énot nindang ani, sarong korporación religiosa na may mga dagá sa katáid na banwaan, nagpaháyag na rogáring ninda an mga dagang ito, sinabing padagos na nasa-sa-laog kan saíndang mga sagkod, asin sa pagpatúnay kaito boot nindang itogdok sa mga kadolonan mansana su saíndang mga taldok. Alágad, su

tagapamahala kan mga religioso pinapabayaan sinda huli sa pagisusugad na magkinabang kan mga inaani sa mga dagang ito kun magbayad sinda taon-taon nin hababang halaga, bilang tagoram, duwang poló o tolong polong pisos.

Si Tales, matoninong siring sa dai maarogan, kaiwal nin pakipagasunto, siring sa kadaklan, asin masinónod sa mga fraile siring sa kadikit na mga tawo, sa dai pagpokol nin *koron* sa sarong *kawalé* siring sa saiyang sabi. (sa saiya su mga fraile mga kasangkapan na langsung asin sya, dalipay) nagkaigwa nin kaluyahan sa pagpahónod sa siring na kahagadán, na pinagisip nya na dai sya tataong magkastilá asin ta dai syang ikakabayad sa mga abogado. Sa ibábaw kan mga ini pinagsasabihan sya ni Gurang Selo:

"Magtíos ka! labis an gagastohon mo sa sangtaon na pakigasunto ki sa sampolong taon na ipagbayad mo sa mga páding putí. Hmh! Sakalé, bayadan ka ninda nin mga misa. Ipamugtak mo na nasayang mo sa sugal an tolong polong pisos na iyán, o nahólog sa túbig sinibá kan angongkol."

Marahay su pangani, nábakal nin halangkaw na halaga, asin nagisip si Tales na magharong nin tabla sa barrio nin Sagpang sa banwaan nin Tianí, kataíd kan San Diego.

Uminagi an saró pang taon, nagkaigwa man giráray nin marhay na pangani asin sa dahelan na ini o ito ginibo kan mga fraile na limang polong pisos su tagoram binayadan ni Tales párang dai makigríbok asin huli ta nasasáyod nyang ikakapabákal nya nin marhay na halaga su saiyang azúcar.

"Pagtíosa! Ipamugtak mo na dominakulá su angongkol," an sabi ni Gurang Selo sa pagranga saiya.

Kan taon na ito naotob ninda su saindang pangatorogan na magérok sa matawo, sa saindang harong na tabla, sa barrio nin Sagpang asin nagisip su amá asin su apó na papagadalon su magtúgang, orog na su áking babaye, si Juliana o si Juli na iyong pagarapod saiya, na garong matalé asin magayón. Sarong hagbayon, saindang katóod, nagaádal na kaito sa Manilá asin an bagong táwong ito halé man sa orog kahababang gikan na siring man sainda.

Alágad an pangatorogan na ini garong natatalaga na dai magkatotoo.

An énot na pinangataman kan gabungan (88) kan makítang naguswag su angkos sa diit-diit iyo an pagngaran na cabeza de barangay sa kasapí kaito na labis na nagtotoklós; si Tanó, su áking matua, kag-apat (14) pa sanang taón kagúrang. Inapod sya kun síring na Cabésang Tales, nagamiritán na pomagibo nin chaqueta, bomakal nin kaló na fieltro asin maghandá nin magagasto. Párang dai makigribok sa cura siring man sa pamahalaan binabayadan kan saiyang bolsa an pinagkukulangan kan saiyang duluhan, pinagbabayadan su mga naghharali asin su mga gadán, kanigúan na horas an saiyang nasasáyang sa paningil asin sa pagduduman sa cabecera.

“Pagtíosa! Ipamugtak mo na nagpangaragap su mga kapagarakian kan angongkol,” an sabi ni Gurang Selo na maogmang nakahoyom.

“Sa masangleng taón magúbing ka nin de cola asin mapa-Manilá ka sa pagádal síring sa mga binibiní sa banwaan!” an sabi Cabésang Tales sa saiyang áking babaye sa lambang pagkakadangog nya kaini na naka-kaorawi kan mga kauswagan ni Basilio.

Alágad dai ominabot su masangleng taón asin sa lugar kaito nagdúgang na namán su tagoram; minamonon si Cabésang Tales asin minakágaw sa payo. Su lotoan na dalípay minapakónod kan saiyang bagas sa caldero.

Kan omabot su tagoram sa duwang gatós na pisos, si Cabésang Tales dai namuyang magkágaw lamang kan payo asin maghagayhay, nakipagsúhay asin nagngorobngorob. Sinabihan nya kun síring kan fraíleng tagapamahalá na kun dai sya makabáyad may ibang magbabádag kan mga dagang ito. Dakol an mga nagtatangró na mga naaará kan mga ito.

Sa akalá ni Cabésang Tales nagsosoba su fraile, alágad ígot sa boot su pagtaram kan fraile asin itinotokdó su saró kan saiyang mga sorogoón na pagkoa kan dagá. Lominungsi su táwong makauúgay, bominolongbogong su saiyang talinga, sarong mapulang panganoron tominapá sa saiyang mga mata asin nakita nya dumán su saiyang agom asin su saiyang áking babaye, mga malungsi, mga maniniwang, naghiringagdan, mga dinapon nin mga abot-abot na lagnat! Dangan nakita nya su mahiwas na kadlagán, na náging pangomahon, nakakita nin mga sapá nin ganot na may binabaríbing mga inagi-

han nin arado, nakikita nya dumán sya mansana, úgay man ki Tales, nagaarado sa táhaw nin saldang, nagkara-ratakan su mga bitis kan mga gapó asin mga gamot, alintanang an oldog na ito naglilingalinga sa saíyang lunadán asin itong magmamana, nagsosonod siring sa sarong oripon sa likodán kan saíyang kagurangnan. !Ah dai! makasangríbong dai! lumundag ngóna an mga kadagaan na ito sa kairaromi kan dagá asin magpakalobong gabós. Siisay an dayuhan na ito na magkaigwa nin katanosan sa saíyang mga dagá? May dara siyang gokom na dagá pagdatong halé sa saíyang bansá? tini-kó nya minaán garó lámang kan saíyang mga moró sa paggábot nin saró man lámang kan mga gamot na nagkakarálát dumán?

Nawawaran na nin pagsárig sa atúbang kan mga pagbabantá kan fraile na boot pangibabawon su saíyang kapangyarihan anó man mangyari sa atúbang kan ibang mga tumatawo, nakisúhay si Cabésang Tales habong magbáyad minsán sarong binting asin sa pagkakita sa giráray kan mapulang panganoron, suminabi na an papahonodon nya lámang kan saíyang mga dagá itong énot na bomaribí kan mga ito kan dugó sa saíyang mga ugat.

Si Gurang Selo, kan makita su panglawog kan saíyang akí, dai nangahas na sambitón su angongolkol, alágad boot syang palopoón sa pagtaram saíya dapit sa mga garamitón na mga dalípay asin ipinagiromdom saíya na sa mga asunto an nandadaog nahuhubaan.

“Magigi kitang kabokabo, amá, asin hubá kitang ipinangakí!” an simbag.

Asin dai naggad bominayad. Asin dai itinógot minsán dapalan kan saíyang mga dagá, kun dai ngóna mapatunayan kan mga fraile an katanosan kan saíndang mga kahagadan sa pag-atúbang nin anó man na kasuratan. Asin nin hulí ta mayó mga fraile, nagkaigwa nin asunto, asin inakó ito ni Cabésang Tales sa pagloba na, kun bakong an gabós, minsán lámang magkapira, may pagmahal sa katanosan asin magálang sa mga katogonán.

“Naglilingkod ako asin naglingkod ako sa haláwig na mga taón sa hadé kan sakong kuwarta asin sakong mga kapagalan,” an sabi sa mga nagpapaluya kan saíyang boot; “hinahágad ko saíya ngunyan na gibohon sakó an matanós asin súkat sakong gibohon.”

Asin góyod nin sarong maráot na kapaladan asin ba-

ga isinusugal nya sa asunto su bilog nyang omaaboton asin su sa saiyang mga aki, napagparagasto nya su gabós nyang mga napagtimolmolanan sa pagbáyad sa mga abogado, sa mga escribano asin mga procurador, dai kabílang su mga oficiales asin su mga escribiente na nangungurawa kan saiyang pagkadaing-pakasábot asin kan saiyang kamugtakan. Nagbabalikbálik sya sa cabecera, inaagihan nin mga aldaw daing pagkaon asin nin mga banggi daing pagtórog asin su saiyang mga pakipagólay anás gabós nasusurat, mga pagdadatá, mga apelasióon asin iba pa. Nakita kun síring an sarong pagbabaka na sagkod pa man dai náhiling sa tangod kan lángit nin Filipinas: an sa sarong daing-súkat na indio, daing mga katóod, naniniwalá lámang sa saiyang katanosan asin sa karahayan kan saiyang causa, naki-kipagbaka laban sa mapangyarihon an gáyong corporación na sa atúbang kaini minádokó an katanosan, pina-pabayaan kan mga hokom na matuwal an timbangan asin isinosukó an espada. Maigot na gáyong nakipaglaban síring sa tanga na minakagat na nakakaáram na matitimaktimakán síring sa lángaw na nakakakita kan kahiwasan sa ibong nin sarong cristal. Ah! su kasangkapan na dalípay na minaángat sa mga kagamítan na bákal na narimokmok sa riboribong pedaso igwa nin sarong bágay na makagigilantas: igwa kan kahalang-kawan kan pagkadaihi-nin-pagsárig. Sa mga aldaw na dai sya naglalakaw, naglilibot sya sa saiyang mga dagá may hámong escopeta, nagsasabi na nangbalatbagat su mga tulisán asin kaipuhan na ipaglaban nya an saiyang sadiri tangáning dai mahólog sa saindang mga kamot asin madaog an saiyang asunto. Asin bílang pagsanay kan saiyang paghimunta, pinagbabadil su mga gamgam asin su mga búngang-kahoy, pinagbabadil su mga alibangbang sa makúring ninggó malá nganí ta su oldog na tagapamahalá dai nangahas na dumuman sa Sagpang na daing kairibang mga Guardia Civil, asin su matálaw na nakatanaw sa harayó kan makagigilantas na tindog ni Cabésang Tales na naglilibot sa saiyang mga pangomahon síring sa sarong bantay sa ibábaw kan mga muralla, hominabó tagob nin katakutan sa pagágaw saiya kan sadiri.

Alagad su mga jueces de paz asin su sa cabecera dai nangarahas na papangganahon sya sa tákot na magkatarangkas, nagpanghirimásol sa payo nin sarong tolosto-

los tinangkas. Asin sáyod na gáyong bakong mga maráot an mga hokom na ito, mga táwong may conciencia, mga mabansay an gawé, mga marhay na namamanwaan, mga mapapagómaw na mga padre de familia, mga marhay na akí . . . asin mga tarataong magatídátid kan kamugtakan kan makauúgay na si Tales labis pa sa mahihimo ni Tales mansana. Kadaklan sainda nakakaáram kan fundamento científico asin histórico kan dagá, naaaraman ninda na an mga fraile huli kan saindang mga pinagsusundan dai makakapagkaigwa nin mga sadiri, alágad nakakaáram man sinda na magpadigdi halé sa orog kaharayó dara an kapaladan na masákit na makamtan, magdalagan sa pagpalakaw kaito sa orog kamabansay na kaisipan asin mawará huli ta naísipan nin sarong indio na an katanosan súkat gibohon sa dagá síring man sa lángit, ¡vamos, ini sarong naísipan man lámang! Sinda igwa nin mga angkos asin lubós na gáyong an saindang pangangaipo labis kan sa kasar-an (89) kan indio na ito: su saró may iná na pagpaparahán nin pagbúhay asin arin pa an orog kasinanglitan ki sa pagtaong ikabubúhay nin sarong iná? su saró igwa nin mga túgang na babaye na gabós manyayári nang ikasal, su dumán sa enotan igwa nin mga áking saraday na naghaharalat kan tinapay síring sa mga saradit na gamgam sa sálag na sáyod na magkakagaradan sa horas na mahalean sya kan saíyang katongdan; asin an pinakadiit, an pinakadiit na atamanon, itong nasa harayó, sa harayong marhay, may agom, na kun dai abotán kan sa bulán-bulan, manyáring mamugtak sa kasibutan. . . An gabós na itong mga hokom, na an kadaklán mga táwong matanos an pagísip asin mga mababansay na gayo an ugalé naghohoná na ginigibo ninda an saindang mahihimo sa pagsadol nin kasunduán, na bayadan ni Cabésang Tales an hinahágad na tagoram. Alágad si Tales, síring sa gabós na mga masípag na pagísip, kan makita su tamá, dagosdagos dumán. Naghahágad nin mga katibayan, mga documento, mga papel, mga título, asin mayó nin anó man su mga fraile asin nangangarabit lámang sa mga pagpahónod sa enotan.

Alágad nagsimbag si Cabésang Tales:

“Kun naglilimos ako sa gabós na aldaw sa sarong dukhá sa paglikay na ako pagsaringgawán siisay makakapirit sakó ngápit na magpadagos ako nin pagtao

saiya kun nagpalabislabis sa sakong pagkamarahayon?"

Asin duman dai nin nangyaring makakoa saiya asin dai nin mga pagbantang nakatakot saiya. Sáyang lámang kan paglakbay ni Gobernador H— sa pakiólay asin sa pagpatakot saiya; sa gabós minásimbag.

"Magigibo nindo an saindong boot, Ginóong Gobernador, ako sarong daing pakasabot asin mayó akong kosog. Alágad binadang ko an mga pangomahon na iyán, su sakong agom asin su akí nyákong babaye nagkagaradan sa pagtábang sakuyá sa paglinig kan mga iyán asin dai ko ipapahónod kundi sa makagibo nin labis sa sakong ginibo. Baribión ngóna nya kan saíyang dugó asin ilobong nya diyan an saíyang agom asin akí nyang babaye!"

Bunga kan pangotiil na ito pinapangdaog kan mga may dangog na mga hokom su mga fraile asin pinangngisihan sya kan kagabsan na an ólay na an mga asunto dai ginagana sa pangatanosan. Alágad nagapelar sya, kinargahan su saíyang escopeta asin luhaylúhay na naglibot sa mga sagkod. Sa pagkamugtak na iniho su saíyang pagkabúhay garo sarong rami. (90) Su akí nyang si Tanó, sarong hagbayon na halangkaw síring sa saíyang amá asin marahayon árog kan saíyang túgang na babaye, naquintosan; pinabayaan nyang maghalé sa lugar na ibakal nin salíhid.

"Mabáyad ako sa mga abogado," an sabi sa saíyang áking babaye na naghihibí; "kun ganahón ko an asunto ako na an tataong magpaulí saiya asin kun madaog ako dai ako magkakaipo nin mga akí."

Naghalé su akí asin dai nang dangog saiya kundi na kinarosan kan búhok asin nagkakatórog sa sírong nin sarong carreta. Pakalihis nin anom (6) na bulan pigsarabi na nahiling na isinakay pasíring sa Carolinas; su iba naghohónang nakita syang nakauniforme nin sa Guardia Civil.

"!Guardia Civil si Tanó! Susmariosep!" an sabi nin lambang saró na pinagtarakop su mga kamot; "si Tanó na marahayon na gayo asin may dangog na bulanos! Requim eternam!"

Sa haláwig na mga aldaw dai pinakiolayan kan apó su amá, huminélang si Julí, alágad dai lámang nagpatoró nin sarong tagdong luhá si Cabésang Tales; dai sya nagluwas sa harong sa laog nin duwang aldaw na garo bagang natatakot kan mapanghimásol na pag-

hiling kan bílog na barrio; natatákot syang apodón na verdugo kan saíyang akí. Alágad, pag-ikatlong aldaw lominuwas man giraray dara su saíyang escopeta.

Pinagsahotan syang nagisip na gumadan asin igwa nin may marhay na kaisipan na nagsabing naalopatingan syang nagbantang na ilolobong nya su oldog sa inagihan kan arado sa saíyang mga pangomahon; kun síring nagkaigwa nin túnay na katakutan saiya su fraile. Bilang bunga kainiho, iginawad an sarong pagboot kan Capitán General na pinangangaladan an kagabsan sa paggámit nin badil asin ta ipinapakoroa an mga ito. Napiritan si Cabésang Tales na itao su saíyang escopeta, alágad sangkap nin halábang sundang nagpadagos kan saíyang mga pagbabantay.

"Anong gibohon mo kan sundang na iyán kun may mga badil?" an sabi saiya kan gurang na si Selo.

"Kaipuhan na bantayán ko an sakong mga tinanom," an simbag; "lambang tubo na nagtutubó dumán sarong tulang kan sakong agom."

Kinoa saiya su sundang huli ta natuklasan na halábang marhay. Kun síring kinoa nya su gurang nang kutaw kan saíyang amá asin pasan ito nagpadagos kan saíyang makagigíram na mga paglakawlakaw.

Sa lambang pagluluwas sa harong, nahahandal sa saíyang buhay si Gurang Selo asin si Juli. Ini minabuhat sa saíyang tanagá, minaduman sa dungawan, namimibí, nanunugá sa mga santos, nangangadyé nin mga novena. Su apó kun minsán dai nakakatoltol na makatapus kan karaskas nin sarong sighid asin nagsasabi na mabalik sya sa kadlagán. Minaluwas na mapáwot saiya an pagkabúhay sa harong na ito.

Sa katapusan nangyari su saindang natatakutan. Nin huli ta su mga pangomahon hararayó sa matawo, si Cabésang Tales dangan pang may kutaw nahólog sa kamot kan mga tulisán, na may mga revolver asin mga badil. Sinabihan sya kan mga tulisán na, mantang igwa syang kuwarta na itatao sa mga hokom asin sa mga abogado, súkat na magkaigwa man syang tagama sa mga napapabayaán asin sa mga pinagoósig. Sa síring na bágay pinírit syang magtao nin limang gatós na pisos na balúkat sa pamamatahaw nin sarong tagama na pinatanidan sya na kun may mangyari sa sinogó, pagbabayadan iyán kan bílang kan saíyang búhay. Duwang aldaw an itinaong talaan.

Su baretá nakalomgom sa angkos sa orog kadakúlang

kangirhatan orog na nganí kan mabaretaan sinda na hahanapon kan mga Guardia Civil su mga tulisán. Kun magkaigwa nin sagupaán, an énot na mapapahámak iyo an bihag, áram iyán kan kagabsan. Daing hiró-hiró su gurang asin su áking babaye, malungsí asin nangingirhat, nagkapira pagtatáram, alágad dai nakahimo. Alágad sarong orog kagiramgiram na pagakala, sarong orog kabangis na kaisipan an hominawas sainda sa saindang pagkamongnon. Su taga-oma na sogó kan mga tulisan nagsabi na alongating humarayó su pangkat, asin kun magparaháloy na gayo sa pagtao saiya kan balúkat, makakalihis su duwang aldaw asin popogotan si Cabésang Tales.

An bágay na ini nakarongaw sa duwang itong linalang, magkasi mga maluya, magkasi daing mahihimo. Si Gurang Selo minatindog, minatúkaw, minalúsad sa hagyanan, minásakat, daing pagaram kun saén sya maduman, kun saen sya madólok. Su Juli minadólok sa saiyang mga ladawan, bilang nang bílang kan kuwarta, asin su duwang gatós na pisos dai nagdudúgang, harabong magdakol; panaleng nagsanglé, tiniripon su gabós nyang mga alahas, nakikihumátol sa apó, makikipagkita sa gobernadorcillo, sa hokom, sa escribiente, sa teniente kan Guardia Civil. Gabós inooohan kan gurang, asin kun su makoapó minasábing dai, dai man an isinasabi. Sa katapusan may nagpangduruman na nagkapirang mga kanarátad na mga babaye mga kadugó asin mga kaúgay nin boot, su iba lálóng mga daing-súkat, su iba mga masípag asin su iba mga parabolobot. An pinakamahúsay sa gabós iyo si Hermánang Balí, sarong dakúlang panguinguera na nagontok sa Manilá sa pag-ejercicio sa beaterio de la Compañía.

Ipapabákal ni Juli su gabós nyang mga alahas maliban sa sarong relicario na brillante asin esmeralda na ipiná-sib saiya ni Basilio. An relicario na ito may sadíring salaysay; itinao nin sarong monja, su akí ni Capitán Tiago sa sarong makilimos; si Basilio, na nagbolong saiya kan saiyang paghélang, nagkamit kaito bílang pásib. Dai nya (91) ikakapabákal kun dai sya ngóna magpaisi.

Madaleng ipinagpabarákal su mga sokray, su mga híkaw asin su rosariohan ni Juli sa pinakamayaman na kanátad, asin nakadúgang nin limang pólong pisos; nagkukúlang pa nin duwang gatós may limang pólong

pisos. Ipasanggrá su relicario, alágad kominiri si Julí. Iminokná nin sarong kanátad na babaye na ipabákal su harong asin an siring na kaisipan inoyonan ni Gurang Selo masínang na marhay na makakabalik sya sa kadlagán sa pagpotol nin mga káhoy síring kan mga énot na panahón, alágad sa pagmasid ni Hermánang Bali dai ito mangyayari huli ta dai dumán su kagsadiri.

“Su agom kan hokom nagpabákal sakó kan sarong aldaw nin tapis sa halagang pisos, alágad sabi kan agom na lalaki daing kamugtakan an pagbinakalan na ito huli ta dai syang pahintógot. Abaa! binawian ako kan tapis asin dai nya iinulí sakó su pisos sagkod ngunyan, alágad dai ko ibabáyad saiya sa panguingue, kun gumana, sya, abaa! Sa bagay na síring nasingil ko sya nin kagduwang (12) cuartos (92), asin sya sana an susugalán ko. Dai ako mamumuya na dai ako bayadan, abaa!”

Sarong kanátad máhapot kutá ki Hermánang Bali kun ngatá ta dai sya binayadan kan tantos, alágad namarongan kan mahúsay na panguinguera, asin tolos-tolos nagdúgang nin tataramon:

“Aram mo, Julí, an mangyáring gibohon? iútang nin duwang gatós may limang pólong pisos an harong, babayadan pagganaha an asunto.”

Iyo ini an orog karahay na kaisipan asin pinagmarhay nindang gibohon kan aldaw mansanang ito. Namoot si Hermánang Bali na omiba saiya asin linibot nindang duwa sa mga harong kan mga mayaman sa Tiani, alágad daing siisay man na minaakó kan ibinobugtak na kasundúan; su asunto an saindang sabi daog na asin an pagápil sa sarong kaiwal kan mga fraile pagtuyá sa saindang mga panghihimalos. Kahurihuri sarong banal na gurang na babaye nahérak kan saíyang kamugtakan pinaútang sya kan halagang kaipuhan kun si Juli maglingkod saiya sagkod dai mabayadan an útang. Bakó man na dakol an mga hiró-hiroon ni Julí: magtahí, magpangadyé, magiba saiya sa misa, asin ipagtaga-ayuno sya. Inakó kan daraga na may luhá sa mata, sinakamot su kuwarta, nangakó na málaog sa másunod na aldaw, aldaw nin Pascua, sa saíyang paglingkod.

Kan maaraman kan apó an pagpinakalan na ito, hominibí na síring sa áking saday. Paano? an makoapó nyang ito na dai nya pinapabayaán na magpasaldang tanganing dai matotong an saíyang kúlit, si Julí na

mga mayoyomhok an mga moró asin nagrorosarosá an bool, paano? an darágang ito, an orog kagayón sa nayon asin, sakalé, sa banwaan, na sa tangod kan saiyang dungawan dakol an mga nagpalipas nin saýang kan kabanggihon nangagtotoqtog asin nagaáwit, paano? su iyoiyo nyang makoápong babaye, su daing iba nyang áking babaye, an iyoiyong kagayagayahan kan mga mata nyang napapagal, itong pinangangarogon nyang nakasalot nin de cola, nagtataram nin kastilá asin nagpapahiling nin kabaskogan huli sa sarong pintádong abanico siring sa mga babáyeng mga akí kan mga mayaman, ito maglaog na sorogoón tangáning pagdagitan asin pagsolsolón, tangáning masáyang an saiyang mga moró, tangáning matórog minsán saén asin minsán poroparaánong bumangon?

Asin su apó nagtatángis, nagsasábing mabítay asin mapagadán sa púnaw.

“Kun humalé ka,” an sabi, “mábalik ako sa kadlagán asin dai ko ibabátay an sakong bitis sa banwaan.”

Pinaglilingá sya ni Juli na an ólay kaipuhan makabalik su saiyang amá, na gaganahon ninda su asunto asin madalé syang mabalúkat sa pangagurangan.

Mamondó su kabanggihon dai nin siisay pa man sa duwa nin nakanámit nin sarong hóngit asin su gurang, nangotiil na dai homigdá sa bílog na magdamlag tukaw sa sarong gílid, daing gironggírong, dai magtaram minsán sarong katagá, dai lámang maghiró-hiró. Si Juli muyang komatórog, alágad haloyon na makapyong. Torotiwasy na dapit sa kamugtakan kan saiyang amá, nagiísip dapit sa saiya mansana asin hibi sanang hibi pinagpopóot su saiyang siniloksigok tangáning dai mádangog kan gurang. Sa másonod na aldaw saró na syang sorogoón, su aldaw pa na man na paráting idadátong ni Basilio halé sa Manilá sa pagdara saiya nin kadikit na mga pásib. . . Sa ngápit mapipiritan na tumalikod sa pagkamoot na ito; si Basilio na madalé nang máging médico dai súkat magpakasal sa sarong dukhang babaye. . . Asin nakikita nya sya (93) sa saiyang ísip pasíring sa simbahan sa kaibahan kan pinakamagayón asin pinakamayaman na daraga sa banwaan, mga marhay su panggubingan, mga mamongaya asin magkasi naghohoyomhóyom, alintangan sya, si Juli, naglalakaw sa hurihan kan saiyang amá, may mgaarang mga novena, buyó asin lutabán. Asin digdi nakámate

su daraga nin dakúlang bilodbíkod sa halonan, sarong gabat sa pusó asin naghahágad sa Virgen na pabayaan syang magadán.

“Alágad,” an sabi kan saíyang conciencia, “maaaraman nya na pinagmarhay ko pang isanggrá an sakong búhay lámang su relicario na ipinagkaogdan mo sa-kuya.”

Nakarangaranga saiya nin kadikit an síring na kaisipan asin naglalalang nin mga basangbásang na mga pangatorogan. Siisay makaáram? mangyáring magkaigwa nin gíbong-ngangalasan: makatuklás sya nin duwang gatós may limang pólong pisos sa irárom kan ladawan kan Virgen; nakabasa nin dakol na mga gíbong-ngangalasan na nakakaagid kaini. Mangyáring dai somírang an aldaw asin dai dumatong an aga asin sa síring na kamugtakan ganahon an asunto. Makakabalik su saíyang amá, omatúbang si Basilio; makakatuklás sya nin sarong sákong bulawan sa lagwerta, ipapadara kan mga tulisan su sacco, su cura, si Padre Camorra na sa giráray pinagkakarawán sya, mangyáring omabot kaiba su mga tulisan . . . su saíyang mga naiisipan minaluwas na minaluwas na gorobot na linúpig na kan kapagalan asin kasakitan nangatorog na pinangatoroganan su saíyang pagkaakí sa irárom kan kadlagán: nagkaparigos sya sa sapá kaibahan su duwa nyang túgang na lalaki, may mga sarosarádit na sirá nin gabós na kúray na nagsisipabarayang magkadarakop na garong mga mangmang asin sya nawawaran kan pagkamatióson huli ta dai nya namumuyahan an pagdakop sa mga sirásírang labilabi ka mga palpal, si Basilio nasa-irárom kan túbig, alágad si Basilio, dai nya áram (94) an dahelán, kamokhá kan túgang nyang si Tanó. Pinagmasdan sinda kan saíyang bagong ama magpoón sa gahá.

V

AN NOCHE BUENA NIN SARONG COCHERO

Ominabot sa San Diego kan horas na su procesión kan Nochebuena naglilíbot sa mga lansangan. Naabala sa dalan, nasáyang nya an dakol na mga horas huli ta su cochero na nakalingaw kan saíyang cédula denetener kan Guardia Civil, yinogyog nin nagkapirang kulata asin dangan dinara sa cuartel sa atúbang kan comandante.

Ngunyan ominontok namán su carromata tangáning makaagi su procesión, asin su cochero na binanog nagalang na minatokás kan kaló asin nangangadyé nin sarong *Amá Nyamó* sa énot na dominatong na ladawan sa andas asin garong sarong dakúlang santo. Saró itong gurang na halabaon su barabás, nagtutúkaw sa pangpang nin sarong húkay, sa tongod nin sarong káhoy nin gabós na clase nin mga disekadong mga bayong. Sarong kalán na may koron, sarong almires asin sarong pangrónot kan buyó iyo lámang an mga kasangkapan baga pagpaháyag baga bílang na su gurang nabubúhay tampi man sana kan húkay sain dumán naglolotó nin pagkaon. Iyo ito si Matusalem sa pangkatinubdan na mga ladawan sa Pilipinas: su saiyang talágad (95) asin sakalé kagúbay pinagaapod na Noel sa Europa asin lálong mamongayahon asin orog kamaogmahon.

“Kan panahón kan mga santo,” an nasa ísip kan cochero, “háyang na daing mga Guardia Civil, ta huli kan mga culata daing mabubúhay nin haláwig.”

Kasunod kan dakúlang magúrang, su tolong Hádeng Mago sa mga saradit na kabayo na nagkikinaranding, orog na su negrong si Melchor (96) na garong marabasan su sa saiyang mga kaibahan.

“Dai, dai kaito súkat magkaigwa nin mga Guardia Civil,” an panapus na akalá kan cochero na sa irárom kan saiyang boot naori sya sa mga mamongáyang itong mga panahón; “ta kun iyo an negro na iyán na nangangahas nin síring na káwat sa katáid kaiyan duwang kastilá (si Gaspar asin si Baltasar) (97) nabilanggó na kutá.”

Asin kan makamasid na su negro may potong na corona asin hadé síring kan duwang kastilá, natural na masáisip nya su hadé kan mga indio asin hominagayhay.

“Aram mo pó,” an saiyang magálang na hapot ki Basilio, “kun hiwas na su bitis na too?”

Ipinaulit ni Basilio su hapot.

“Kiisay bitis na too?”

“Sa hadé!” an simbag kan cochero sa hababang tingog, may kaibang dakol na misterio.

“Hádeng anó?”

“Su satong hadé, su hadé kan mga Indio...”

Hominoyom si Basilio asin nangirogkirog.

Hominagayhay ulí su cochero. An mga indio sa mga langtad may iniingatan na sarong alímat na su sain-

dang hadé, na nabibilanggó asin natatalikalaán sa lungib nin San Mateo, mádatong sarong aldaw sa pagágaw sainda sa pasákit. Lambang sanggatós na taón pinopotol an saró kan saiyang mga talikalá, asin buhí na su magibong na kamot asin su walang bitís; su too na sana an natatadá. An hádeng ini iyong nagpapalinog asin nagpapahonoghonog kan dagá kun nagbubuhí o nagkikibigkibig, makosogon na marhay na, sa paggawgaw saiya kan kamot, inaabotan sya nin tulang, nasa pagkadoot saiya napopolbos. Dai ikinasasaysay kun anó an dahelán, kun ngatá ta pinagaapod kan mga indio na hádeng Bernardo, sakalé, ikinalilibong ninda ito sa ki Bernardo Carpio.

“Kun makatangkas na an bitis na too,” an malúhay na tataramon kan cochero na pinóot an sarong hagayhay, “itatao ko saiya an sakong mga kabayo, maglilingkod ako saiya asin magpapasibayá akong gadanon . . . Ililigtas nya kita sa mga *civil*.”

Asin sinonod nin malipungaw na paghiling su tolong hadé na naghaharayo.

Dangan sominonod su mga áking lalaki sa duwang rayray, mga mamondó, mga magabat su panglawog baga pinagpiririt lámang sa kosog. Su iba nagiririlaw nin dadyangaw, su iba darakúlang kandilá asin su iba mga farol na papel na may mga togod na kawayan, nagpapangaradyé sa kagsing na tingog kan rosario na baga nakikipagiwal. Kasunod man si San José sa masipag na andas, sa mapagtíos nyang lawog asin mamondó asin su sogkod nyang may mga búrak nin azucena, sa táhaw nin duwang Guardia Civil na baga dinadara syang bilanggó, ngunyan sáyod na kan cochero su pamandokon kan santo. Asin máging huli ta nariribarawán sya na nakikita nya su mga Guardia Civil o dai sya nin dakúlang kagalangan sa santo na may síring na pagiribá, dai nangadyé ni minsán sarong *requiem aeternam*. Sa hurihan ni San José su mga áking babaye na may mga ilaw, nasosoklobán su mga payo nin mga panyong may mga torotiriklop sa irárom kan kókó, síring man nangangaradyé kan rosario minsan bakong gáyong daragit na síring kan mga áking lalaki. Sa táhaw may mga nakikítang naggogoróyod nin mga koro-konejong papel de Japón, na nagkakairilawan nin sadit na kandilang pulá, sa itaas su ikog-ikog na tinabas na papel. Su mga barobató nagdarálaw sa procesión dara an mga kawatan na ito sa pagpaogma kan pagkamondag

kan Mesías. Asin su mga hayopháyop, na mga mata-tabá asin mga bilogón siring sa sógok, garong mga masisinang na gayo na kun gayod minabalarintok, dai nakakapaghinirimbang, nagkakapurukan asin nagkaka-soroló; minágap su kagrogáring sa pagpárong kan siring kakosog na lagablab, naghahayop, pinapárong su láad sa makúring kapapaspas asin kan makita ito na nagkara-laglag hominibi. May kamondoán na nagmamasid su cohero na su lahi nin mga hayopháyop na papel nag-papará lambang taón na baga dinarapoan man kan dámat siring sa mga burúhay na háyop. Sya, su bina-nog na si Sinong, nakaromdom kan duwa nyang mga marayráhay na kabayo na tangáning dai magkaorola-kitan saíyang pinaberendisyonan sunod sa hátol kan cura, naggasto sya nin sampólong pisos: -- máging an pamahalaan, máging an mga cura, dai nagpakadáyag nin orog karahay na belong laban sa epizootia -- asin nagkagaradan man giráray (98). Alágad naranga syang gayo huli ta, magpoón kan pagwirik kan bendita, su mga latin kan Padí asin su *upatyara* (99), linuwasan su mga kabayo nin mga aso, nagpahiriling nin kahalaga-han malá ta dai nangagsipabayá na sinda engantsahan asin sya, bilang marhay na cristiano, dai nangahas na padusahan an mga ito ta sinabihan nin sarong Hermano tercero na benditado an mga ito.

Sa hurihan kan procesión su Virgen, sa Divina Pasto-ra su panggubingan may kaló na *frondeuse* halakbang na paldiyas asin halabang lawin, sa pagpahayag kan paglakbay pasiring sa Jerusalem. Asin tangáning ika-saysay su pagkamondag, nagboot su cura na padarada-kulaón su taiye asin bugtakán nin mga dugnit asin gapas sa irárom kan palda, tangáning sa bágay na ini dai nin makapagduwaduwa kan saíyang kamugtakan. Saró itong magayonon na longon, siring man mamondó su panglawog, arog kan gabós na mga ladawan na ginigibo kan mga filipino, sa sarong kamugtakan na baga may pagkasopogsopog, sakalé siring an pagkapamugtak kaito kan Padre Cura. Sa atubangan may nagkapirang can-tores, sa likodan igwa nin nagkapirang mga músico asin su manonogod na mga Guardia Civil. Su cura, sí-ring sa súkat paghalton pakatapus kan saíyang ginibo, dai ominiba (100); kan taón na ito dagit na marhay huli ta nangaípong gumámit kan saíyang diplomacia asin gramática parda tangáning madara su mga tawo na bo-

máyad nin tolong pólong pisos sa lambang misa de aguinaldo sa lugar kan duwang poló na parating kabayadán.

“Nagigi na kamong mga filibustero,” an sabi.

Garong naribaraw na marhay su cochero kan mga bágay na saíyang nakita sa procesión ta pakalihis kaini asin kan sabihan sya ni Basilio na dumagos na, dai nakamangno na napárong su farol kan carrromata. Síring man dai kaito nagatiparo si Basilio, na nalilingá sa kahihiling kan mga harong, na nagkakairiwalan sa laog asin sa luwas nin mga saradit na farol na manibaiba su pagkagibo asin sarisáring kúray, nin mga bitoon na napapalibotan nin karaskas asin may haralábang íkog, na kun nayoyogyog kan doros minabilog nin mahamis na haginghing, asin mga sirang ikogan asin payong napapaghiró-hiró may vaso nin lana sa laog, nagkaka-biritay sa mga sógod kan bintaná sa sarong pagkamugtak na magayagáyang totoo asin dáting pinagtotodan. Napagmasdan man ni Basilio na nagromarom su mga ílaw, nagdiklom su mga bitoon asin kan taón na ito kúlang nin mga kalaykalay asin mga bitay ki kan sa tominalikod na taón, asin ini kúlang pa ki kan sa sinon-dan kaini . . . Pahangang magkaigwa nin togtog sa mga lansangan, dai nádangog sa gabós na mga harong su mga magayagáyang pinaragkay sa dapog asin, inakalá kan hagbayon na gikan ito sa nataodtaod nang bakong marhay na kamugtakan, dai ikinapabákal nin marhay na halaga su azucar, nasáyang su mga ináning pároy, labing kabangá kan mga háyop nagkagaradán, asin nagiritáas asin nagdakol su mga buhis na dai naaraman kun napan-o asin kun anó, alintanang nagdadakol su mga pagpapasákit kan Guardia Civil na minagadan kan mga kagayagayahan sa mga banwaan.

Ini nanggad an pinagiísip nya kan dumaging sa angkas an sarong marigon na *!ontok!*. Nagagi sinda sa tangod kan cuartel asin náhiling kan saró sa mga bantay na palsok su ílaw kan carrromata asin dai ito makapagdánay nin síring. Nagpoón nin pagorán nin mga paglanghad sa makauúgay na cochero na sáyang lámang na nagpapasarahotan na naabala sinda kan procesión, asin nin huli ta kokolongon huli sa paglapas sa mga pagboot asin pakatapus ibugtak sa mga pahayagan, su moninong asin maálam na si Basilio lominúsad sa carrromata asin

nagpadagos kan saíyang lakaw dara su saiyang maleta.

Iyo ito an San Diego, su saíyang banwaan, saén dai sya nin minsán sarong kadudugó . . .

An iyofyong harong na sa paghoná nya magayagaya iyo su ki Capitán Basilio. Mga siwó asin mga guná nagsisiriripsirip nin áwit nin kagadanan na sinasabayan nin mga pagokpok na malalagong asin suronod na mga nagtotoktok nin carne sa sarong toktokan, asin kan siniririri nin mantiká na nagkakalakagá sa sarong sartén. May salosalo sa harong asin mináabot sagkod sa lansangan an baga banáag nin angkas na hamog kan alosoos na manag-om, alisngaw nin mga gisado asin mga dulce.

Sa entresuelo, nakita ni Basilio si Sinang, hababang marhay siring kan pagkahiling saiya kan samong mga parabasa minsán lálong matabá asin matorotalimon pang gayo magpoón kan sya kasalón. Asin sa dakúlá nyang pagtaka nakita nya sa pondo, nakikipagtabilan ki Capitán Basilio, sa cura asin sa alférez kan Guardia Civil, bakong iba kundi su joyero na si Simoun sa giráray nagagámit su saiyang bughaw na salming-sa-mata asin su saiyang panindogan na dai nin kapurisawan.

“Sábot na, Ginóong Simoun,” an sabi ni Capitán Basilio; “maduman kami sa Tiani sa paghiling kan saímong mga alahas.”

“Ako man kutá maduman,” an sabi kan alférez, “ta nagkakaipo ako nin kaerel sa taknaan (101), alágad kadakol kong pinangangataman . . . Kun mamuya si Capitán Basilio na sya nang bahalá . . .”

Nangakó si Capitán Basilio na sya nang bahalá sa makuring kamuyahan asin huli ta muya nyang makamtan an mabansay na boot kan militar tangáning dai sya pagsasaringgawán sa mga orang (102) kan saíyang mga manggagamlang, habong akoon su kuwarta napigpaparapipirit kan alférez na kooton sa saíyang bolsa.

“!Sakúyang Pamasko!”

“!Dai ko itinotógot, Capitán, dai ko itinotógot!”

“Marhay, marhay! Maghúsay na sana kita ngápit!” an sabi ni Capitán Basilio kaiba an tihantik (103) na panindogan.

Muya man su cura nin sarong padis na hikaw asin tinogon su Capitán na ibakal sya.

"Muya ko su *mabuti*. Magkuwenta na sana kita ngápit!"

"Dai ka mahandal, Padre Cura," an sabi kan táwong marahay na boot na magkaigwa nin marhay na boot sa Simbahan.

Sarong maráot na katarngan (104) kan cura mangyáring makatao saiya nin dakol na mga karatakan asin makapagasto saiya nin doble, sa kapiritan na pásib an hikaw na ito. Sa mga hidaleng ito pinagsasabi ni Simoun an mga karahayan kan saíyang mga alahas.

"!An táwong ini makangingirhat!" an sa ísip kan estudiante; "minsán saén nangangarákal... Asin kun tumobod kita sa *saró katawo*, binábakal sa nagkapingrang ginoo sa kabangá kan halaga an mga alahas na ipinabákal nya mansanang pamásib... Gabós nangangarákal sa bansang ini maliban satuyá!"

Asin napasíring sa saíyang harong o sa ki Capitán Tiago, na pinageerokan nin sarong tawo na mapaniwalaan. Ini na kanigúan an paggálang saiya magpoón kan aldaw na makita syang magburit (105) sa iyo mansanang kamoninongan na baga mga guná an saiyang binonobúritan, pinagháhalat sya ta magbabaretá saiya. Nabibilanggó su duwa kan mga manggagamlang, su saró ipapatápok (106)... nagkapingrang damúlag an nagkagaradan.

"!Su sa giráray, mga gurangan na mga bagaybágay!" an may kabaldían na simbag ni Basilio; "sa giráray sinásabat mo ako nin síring na mga kahinanaktan!"

Su hagbayon, na bakó man na mabangis, nin huli ta paráting dinadagitan ni Capitán Tiago namumuya man na magdágit sa mga nasasa-irárom kan saíyang mga pamamahalá. Hominánap su gurang nin bagong baretá.

"!Nagadanán kita nin sarong paratánom, su gurang na nagaataman kan kadlagán asin habó itong ipalobong kan cura bílang sarong daing-súkat, an pasahotan iyo na mayaman an amo!"

"Asin anong nakagadán?"

"!Pagkagúrang!"

"!Ahay, magadán sa pagkagúrang! Kun nagadán lámang sa anó man na helang!"

Si Basilio sa saíyang pagmawot na magautopsia muya nin mga kahelangan.

"Dai ka nin anó na bagong ikabaretá sa sakó? Hinahalean mo ako nin kamuyahan sa pagkaon sa pagbaretá

sakó nin síring mansanang mga bágay. May naaraman kan dapit sa Sagpang?"

Ibinaretá kun síring kan gurang su pagdokota ki Cabésang Tales. Namongnan si Basilio asin dai nagkaalo. Nahalean syang lubós nin kamuyahan sa pagkaon.

VI

SI BASILIO

Kan magpoón nin pagrepique su mga campana sa misa sa matangang banggi asin kan magmata su mga lálóng muya sa marhay na pagtórog ki sa gabós na mga fiesta asin mga ceremonias nagngongorobngorob laban sa ribok asin sa kadagkahan, mahímat na luminúsad si Basilio sa harong, luminibot nin makaduwa sa nagkapirang lansangan asin, kan nasasáyod na nyang daing nagsonod, dai man nin nagmasid saiya, nanghindalán sa bihirang pagagihan na dalan pasiring sa gurang na kadlagan kan mga Ibarra, nabakal ni Capitán Tiago kan ipabarákál su mga dai-tibáad kan mga ini (107) na nagkaerembargo.

Nin huli ta kan taón na ito su Pasko nin Pagkamondag natagbong ótong sa kaagahon, naghahadé kaito dumán an makúring diklóm. Ontok na su repique su binagting nagdadaging sa táhaw kan kamoninongan kan kabanggihon, sa likod kan hinagoshos kan mga sanga na nayoyogyog kan símuy asin barágay na hinágong kan mga alon sa haraning dánaw baga mapangyáring hinangos kan katalagahan na nakalobog sa sarong mabansay na pagkatórog.

Nawiwili kan kamugtakan asin kan takná (108) dokong naglalakaw su hagbayon na garo bagang nagma-man sya sa kadiklomán. Mandiit-mandiit itinatángad su payo sa paghánap kan mga bitoon sa ibong kan liwánag na binobuksan kan sarampongay kan mga káhoy, asin minapadagos kan saíyang paglakaw na iniíway su mga pananomon asin rinarabsing su mga gimit na nagpapakaolang kan saíyang lakaw. Kun minsán hinihinlakad (109) su saíyang linakawán, napoporopotan su saíyang bitis nin sarong balagon, nasisingkog sa dalig, sa pukan na káhoy. Pagkaáyaw nin may kabangang horas nakadatong sa sarong sadit na sapá na sa-ibong

na pangpang igwa nin garong bolodbólod, sarong bágay na maitom asin daing porma nasa kadikloman nakakabágay na sa sarong bolod. Ominagi si Basilio sa sapá naglolokso sa mga bato na nagooroldot mga maitom halé sa irárom kan makikínang na túbig, tuminokad sa bólod asin napasiring sa sarong laom-laom na nalilikosan nin gurang asin gabá-gabá nang parel. Napadumán sa káhoy na balité sa táhaw, dakulá, kagigilantas, iga-galang, binibílog nin mga gamot na mga paitaás asin mga paibabá siring sa ibang mga lawas nin káhoy na mga makalilibong na pagkasorosaralbid.

Ominódong sa atúbang nin sarong tambak na gapó, hinalé su kopyá asin garong nangadyé. Dumán ilinobong su saíyang iná, asin sa lambang pagpasiring nya sa banwaan an énot nyang dinadálaw iyo an linobngan na ito na dai áram, dai midbid. Nin huli ta magíaw sya sa angkos ni Cabésang Tales sa másunod na aldaw, inurawa nya su banggi sa pagotob kan katongdan na ito.

Tominúkaw sa sarong gapó asin garong naghoro-phórop. Bominantáag saiya su ominagi saiya kan panahón síring sa sarong halábang cintas (110) maitom, madyambong (111) sa kapinonan, dangan maromarom, may mga digtá nin dugó, dangan maitom, maitom, abohon asin malínaw, naglilinaw na maglínaw. Dai nya nakita su poro, natatagó nin sarong panganoron na minapasirilag sa mga liwánag asin mga daliwawa...

May mga kagtolo nang taón aroaldaw, haros lambang horas magpoón kan magadán dumán su saíyang iná sa táhaw nin orog kadakúlang pagtíos, sa sarong mabansay na kabanggihon na nagbabanggraw su talá-sínag asin nasa-paggayagaya su mga cristiano sa bílog na kinaban. Lugad asin nagpipilay-pílay nakadatong dumán nagso-sonod saiya (112); siya (113) rongaw asin tagob nin kangirhatan, nagdudulag sa saíyang akí síring sa sarong anino. Dumán nagadán (114); dominólók an sarong dai midbid asin pinagibo sya nin gambahan, nagkúyog syang daing-isipísip asin kan bomalik, may inabtan syang saró pang dai midbid sa may bangkay kan énot. !Anong kaagahon asin anong kabanggihon an mga ito! Tinabangan sya kan dai midbid sa pagpatindog kan gambahan, na saindang sinoloán kan bangkay kan lalaki, nagkotkot nin húkay na linobongan ninda kan saíyang iná asin pakataohi saiya nin nagkapirang mata-uwang (115) pinahalé sya sa póok na ito. Iyo pa sana an

pagkakita nya kan táwong ito: halangkaw, mapula su mata, malamutí su ngábil, mapanáns su dongó . . .

Ilong lúbos, daing magurang, daing tugang, binayaan su banwaan na an mga may kapangyarihan nakatao sa-iyá nin makúring katakutan asin napa-Manilá sa paglingkod sa sarong mayaman asin magádal man siring sa ginigibo kan kadaklán. Su saiyang paglakbay sarong agi-agi nin mga kapurisawan asin mga kahandalan saen an gotom minálaog sa kadikit na bágay. Nagkakaon nin mga búngang-káhoy sa kakadlaganan saen sya paráting somóhot kan masinawsinawan sya sa harayó an uniforme kan Guardia Civil, uniforme na nagpapagiromdom sa-iyá kaito kan gabós nyang mga maraot na pálad. Sarong baldit (116) kaito sa Manilá, nangabingkabing su badó asin naghehélang, dominólok sa manorotatá na ipinagtatangró su saiyang paglingkod. !Sarong barobátang taga lalawigan na dai tatao minsán sarong katagang kastilá asin sa ibábaw kaini naghehélang! Nahalean na nin pagsárig, gotom asin mamondó naglibot sa mga lansangan na nakaapod kan pangataman su makauúgay nyang solot! Nakapira sya nasogtan na omogsóhoy sa mga bitis kan mga kabayo na nagaaráging garong dagoldol, naggogoróyod nin mga lunadán na mga nagsisilak na pirak asin barniz, tangáning matapus na logod an saiyang mga pagtíos! Sa marhay na kapaladan nakitang ominagi si Capitán Tiago kaiba si Tía Isabel; miridbid nya sinda magpoón sa San Diego asin sa saiyang kagayayahan nagloba na nakakita sainda haros nin mga kahimanwa. Sinonod su lunadán, nawará sa saiyang paghiling, naghapot kan saiyang harong asin huli ta iyo naggad su aldaw na paglaog ni María Clara sa convento asin maráot na marhay su boot ni Capitán Tiago, inakó sya bilang sarong sorogoón, sábot nang daing sálod, bilang kapalit tinogotan na magádal, kun noarin muya, sa San Juan de Letrán.

Maati, bakong marhay su panggubingan asin bilang zapátos sarong padis na bakyá, pagkaáyaw nin nagkapirang bulan nin pagontok sa Manilá, naglaog sa primer año de latín. Kan makita kan saiyang mga pagiriba su saiyang gúbing, nangaghingúhang humarayó saiya, asin dai-lamang sya hináhapot kan saiyang profesor, sarong dominico, asin minakorondot sa lambang pagkakahiling saiya. An iyoiyong mga kataga na sa laog

nin walong bulan na pagralabasan nagsinorolboda sa-inda, iyo su rogaring na pangaran na binasa sa lagdaan asin an *adsum* (117) na isinisimbag kan naglalabás. Abaang kapaitan an dara sa lambang pagluwas sa clase asin, kan mapagakalá nya su katuyohan kan pangu-ngugáleng ginigibo saiya, anong mga luhá an dai minagirilidgilid sa saíyang mga mata asin pirang mga hinanakit an minaporotok asin minapururawás sa laog kan saíyang daghan! !Abaa nang kahihibi asin kasisilok sigok sa linobngan kan saíyang iná na ibinabaretá saiya su saíyang mga hilom na kasakitan, mga kapahamakan asin mga maráot na boot, kan nagdadangá-dang su Pasko nin Pagkamondag, dinara sya ni Capitán Tiago sa San Diego! Alágad pinagtotoom nya su lección na daing linilihisan minsan sarong coma, dawá dai nya ito nasasabotan nin marhay! Alágad sa katapusan nagpahubayá na sana kan makita nya na sa tolo o apat na gatós sa saíyang clase may mga apat na poló sana an mga nagkaigwang dangog na hopotón huli ta nakaapod kan pangataman kan catedrático (118) máging huli kan panglawog, huli sa anó man na pagsasaringgaw, sa pagkaúgayo huli sa anó man na dahelán. Kadaklan nagkakamuruya huli ta sa bágay na iní malilikayán an kapagalan sa pagisip asin sa pagsábot.

Pinadudumanan an mga colegio, bakong sa paká-nood, bakó man sa pagádal, kundi sa pagkamit kan curso asin kun mahihimo toomon an libro anó pang ibang ikakapírit saiya? Nakakamtan an taón (119).

Nakapasar sa examen si Basilio sa pagsimbag kan iyoíyong hapot na ihinapot saiya, síring sa sarong maquina, daing tonong, daing hangós-hangos, asin nakamtan nya sa dakúlang kangingisi kan mga examinador su nótang aprobado. Su siyam nyang pagiriba — manoro-sampoló an pinagaexsamen tanganing madaleng matapus, -- dai nagkaigwa nin síring na kapaladan asin pina-durusahan na magorolit kan taón nin pagkanini-mangmang.

Pagikaduwang taón, huli ta nangana nin dakúlang halaga sa pigataman nyang lálóng, nagkamit sya nin halangkaw na barato ki Capitán Tiago asin ibinakal nya tolos nin zapatos asin kaló na fieltro. Huli kaini asin kan mga gúbing na mga ta-o saiya kan saíyang amo na pinapatamá nya sa saíyang talye, minaluwas na marhay su saíyang panglawog, alágad dai dumán minalihis. Sa

sarong clase na dakol an mga nagaarádal kanigúan an kaipuhan tangáning maapod an pangataman kan profesor, asin an sarong nagaádal na dai mapálaen magpoón sa énot na taón huli sa sarong lataw na kakayahan okun dai makabihag kan mabansay na boot kan mga profesores, masákit na makahimo na mamidbid sya sa mga nagkakataradá pang aldaw kan saiyang pagkana-gaádal. Minsán siring nagpadagos, tara an pagdánay iyo an nangongorog na saiyang kaugalean.

Garong nagliwat nin kadikit su saiyang kapaladan kan makapasar na sya sa tercer año. Nánongod saiyang profesor sarong campechanong marhay na dominico, katóod nin mga soba asin nin paggibo na magnirisi an saiyang mga pinagtotoróan, hogakon na gayo huli ta haros sa giráray an saiyang mga favorito iyong mga pinapagsaysay kan lección: totoo nganí na nasinangan sya sa ano man na bágay. Kan panahon na ini nagga-gámit na si Basilio nin botinas asin camisa na haros malínig sa giráray asin marhay an pagkaplantsa. Nin huli ta napagmasdan kan saiyang profesor na kadikit syang magngisi sa mga pangisi asin kan makita sa saiyang mga mata, na mga mamondó asin darakulá, sarong bílang magkagúrangman na hapot, ibinílang syang sarong kablás an pagísip asin sarong aldaw boot syang ilogón sa paghapot saiya kan lección. Hinilwas ito ni Basilio magpoón sa poón sagkod sa poro, dai lámang nin pinagsakolsakolan na sarong f; binansagan sya nin abúkay kan professor, ominosipon nin sarong osipon na nakapangísing bulanos sa bílog na clase, asin tangáning magdúgang su pagorogma asin tangáning mapatunayan an pagkamatanos kan bansag, hinapot sya nin nagkapirang hapot na kiniyatan su saiyang mga favorito, na бага nagsasabi sainda:

“Mahiling nindo ta magkakakoronsuwelohan kita.”

Si Basilio kan panahón na ito tatao nang magkastilá, asin nakanood na magsimbag kaiba an háyag na kaisipan na dai papangngisihon an siisay man. Nabaldí kaito su kagabsan, su pinaghahalat na kamalean dai ominabot daing napángisi asin dai nanggad sya pinatáwad kan marhay na fraile huli ta hinalean nya nin pagláom su bilog na clase asin hinimutikan nya su saiyang mga túyaw. Alágad siisay an maghahalat na may lumuwas na sarong mahúsay na bágay sa sarong payo na bakong marhay an pagkapanokray na tinapusan nin sarong in-

dio na bakong marhay an pagkapanapatos, na dai pa pirang ibinilang sa mga nagpipikat na gamgam? Asin huli ta sa ibang mga paadalan igwa nin mga tunay na pagmawot na magpakanood an mga barobata, an siring na mga pakadayag parating makapaogma sa mga profesores, siring man sa sarong colegio na pinagpapalakaw nin mga tawong an kadaklan naniniwalá na an pakanood sarong bagay na maraot, minsan na lámang sa mga nagaaradal, su nangyari ki Basilio nagkaigwa nin maraot na bunga asin sagkod pa man dai na sya liwat hinapot sa bilog na taón. Anó pa kun dai mansana nin napapángisi?

Lubos na gáyong nagmaluya su boot asin muyang tumalikod sa pagádal nakapasar sa cuarto año de latin. Ano ta maghihonod tadaw ta dai magkatorog asin ipahubayá gabós sa pakasalakab?

Popular na marhay su saró sa duwang profesores, minamahál nin kagabsan; ibinibilang na madónong, dakúlang paratulá asin may mga abasádong kaisipan. Sarong aldaw na kairiba nya sa paglakawlakaw su mga colegial, may nakapasiplingan na nagkapirang cadete, na huli kaini enot luminuwas an sarong gomolan, dangan sarong pagangat. Su profesor na sakalé nakagiromdom kan saiyang maságang pagkahagbayon, naglalang nin sarong pangkat asin nanugá nin mga marhay na nota sa gabós na sa paglakawlakaw sa masúnod na domingo omayon sa barabalan. Animádong marhay su semana: nagkaigwa nin kadikit na saragupaán saen nagsaragantikan su mga bastón asin su mga sable asin sa saró kan mga ito napálaen si Basilio.

Dara kan mga estudiante sa saiyang pandaog asin iinatúbang sa profesor, magpoón kaito namidbidan, náging saiyang favorito. Kabtang huli kaini asin huli man kan saiyang pagmaliogot, kan taón na ito nagkaigwa nin mga nótang sobresaliente may kaiba pang mga medalla. Huli kaini, si Capitán Tiago na, magpoón kan lumaog na monja su saiyang aki, nagpapahiling nin pagkaoyam sa mga fraile, sa sarong hidalé na marhay su saiyang pamayo sinadol sya na lumípat sa Ateneo Municipal na nakakalakop an dangod kan panahón na ito.

Sarong bagong kinaban nabuksán sa saiyang mga mata, sarong palakaw nin pagtokdó na dai nya lámang pinanganganan sa colegiong ito. Laen pa kan mga gawé-gáweng kapalabilabihan asin mga sa akí, naka-

kapanó saiya nin pagtaka asin kapasalamatan an pagmalasakit kan mga profesores. Kun minsán napapanó nin mga luhá su saiyang mata sa pagísip sa apat na taón na nakalihis na huli sa kakulangan kan mga kaipuhan dai nakapagádal sa paadalan na ito. Napiritan syang gumibo nin mga dai pa sagkod nádangog na mga pagmalilogot tanganing makapantay sa mga nagporoón nin marhay asin masasabi na kan taón sanang ito su lima sa segunda enseñanza (120). Nakatapus kan bachillerato sa dakúlang kasinangan kan saiyang mga profesores na sa mga examen nagpahiriling na ipinagabhaw ninda sya sa atúbang kan mga hokom na mga dominico, na mga isinobol dumán na paginspek-siyon sainda. Saró kan mga ini, sa pagsigbo baga bílang kan gambira (121), hinapot su pinagexamen kun saén nagádal kan mga enot na táon kan latin.

“Sa San Juan de Letrán, Padre,” an simbag ni Basilio.

“Iyo! sa latin bakóng maráot,” an sabi kan dominico na nagoolok-olok.

Sa kaaplingan asin sa saiyang ugalé pinilí nya an Medicina; muya ni Capitán Tiago Derecho tangáning magkaigwa sya nin abogado na daing báyad, alágad dai igó an pakanood asin pakasábot nin tulahok kan mga katogonan sa pagkaigwa nin mga pagaabogadohan sa Filipinas; súkat na ganahon an mga asunto asin sa bágay na ini kaipuhan an pagkaigwa nin dakol na mga katóod, lásig sa sarong kalikosan, dakol na mga patamá-tamá. Katapustapusi napahónod si Capitán Tiago sa pakagiromdom nya na su mga nagaaradal sa Medicina nagkakarapot nin mga bangkay; lhaloy nang naghahá- nap nin hódong na ikakaná sa búlang kan saiyang mga manok asin an orog karahay na saiyang naaraman iyo an dugó nin sarong intsik na nagadán sa hélang na sífilis.

Sa síring mansanang pagígot, lálóng dakulá, kun magkakanigó, inadalan kan hagbayon su aadalan asin magpoón sa ikatolo (122) nagpoón nin pangbolong kaiba an dakúlang kapaladan, na bakó sanang nakahandá saiya sarong masanggáyang omaaboton kundí nakatao saiya nin igó sa saiyang paggúbing syang esput asin naka-pagtimol.

An taón na ini iyo an huri kan saiyang pagádal asin sa laog nin duwang bulan saró nang médico, mapulí sa saiyang banwaan, mapakasal ki Juliana tangáning ma-

búhay sindang mga magayagaya. An tagumpay kan sa-iyang pagkaparabólong bako sanang daing duwaduwa, kundi pinaghahalat nyang masanggaya siring kan potong kan saiyang sa estudyanteng pagkabúhay. Sya an itinalagang magtalumpati nin kapasalamatan sa horas kan investidura asin garo na nyang pinaghihiling an saiyang sadiri sa Paraninfo sa atúbang kan gabos na mga profesores, syang kan paghiling asin pangataman kan público. An gabos na itong mga payo, mga kahalangkawan kan sa Manílang karonongan, oroorolnok sa saindang mga kurayan na mga muceta, su gabos na mga kababayehan na nagpangaragap dumán ta boot lámang na magpakasaksi, na kan mga nakalihis na taón naghihiriling saiya kun bakong may kaibang pagbasangbásang, may kaayon na daing paghalaga, an gabos na itong mga ginoo na su mga lunadan magpapakarabas saiya kasu sya saday pa sa táhaw kan laboy na baga sya sarong áyam, kan mga hidaleng ito mapangataman na maghihirinanyog saiya, asin sasabihan nya sinda nin sarong bágay na bakong básang, sarong bágay na sagkod pa man dai nagdaging sa póok na ito, makakalingaw sa saiyang sadiri sa paggiromdom sa mga makauúgay na mga magaarádal ngapit, asin malaog sa gabungan (123) huli kan talumpating ito . . .

VII

SI SIMOUN

An mga bágay na ini iyo an pinaggiisipisip ni Basilio kan magdálaw sa linobngan kan saiyang iná. Paulion na sa banwaan, kan sa saiyang pagloba nakakita sya nin liwánag na pinaluwas sa táhaw kan mga káhoy asin nakádangog nin ragaak nin mga sanga, ribok nin mga lákad, ragasnas nin mga dahon . . . Pominurawas su liwánag, alágad su ribok nagoorog na magorog, asin tolostolos nakakita nin sarong anino na tominunga sa táhaw kan pook na naglalakaw pasíring na gayo sa saiyang namumugtakan.

Si Basilio talagang bakong mapanglihon (124) asin orog na ngani kan makapagrótang na sya nin dakol na mga bangkay asin makapangataman sa bakong didiit na mga naghihingagdan; alágad su mga soánoy na mga alímat (125) dapit sa malipungaw na itong lugar, su horas, su diklom, su makamomondong sagiwisiw kan

doros asin su mga oroorosipon na mga nádangog nya kasu sya saday pa nakalásig sa saíyang ísip asin nama-tean nyang kominosog su mga kútad kan saíyang pusó.

Ominontok su anino sa ibong kan balití asin nakita ito kan hagbayon sa ngatahal nin duwang gamot na sa kahalawigan nin panahón náging garong duwang poón. Kominoa sa irárom kan saiyang gúbing nin sarong lámpara na makosogon su lente refractor, na ibinugtak sa dagá na nakaliwánag sa mga botas sa pangabayo: su iba (126) natatagó sa kadiklomán. Garong pinagkakap-kap kan anino su saiyang mga bolsa, dangan dominokó sa pagbugtak kan dahon nin sarong asadol sa punta nin sarong dakúlang bastón: sa saiyang dakúlang pagtaka sa pagloba ni Basilio garong namimidbid syang naka-kaagid sa joyerong si Simoun. Talaga man naggad na iyo ito.

Nagkokotkot sa dagá su joyero, asin mandiiit-mandiiit naliliwanagan kan lámpara su saíyang lawog: dai sya kan mga bughaw na salming sa mata na nakapakanós na marhay saiya. Nangibigkibig si Basilio. Ito iyo su dai midbid na igwa nang kagtolong taón na sa póok mansanang ito nagkokotkot dumán kan lobongan sa saíyang iná, an kalaenan lámang ta ngunyan guminúrang, nagpamurutí su saiyang búhok asin may bigoti asin barabás, alágad iyo man giráray su paghiling, su dáting mapait na panglawog, su dating korondot nin ángog, su mga hirignit man giráray na mga takyag, lálong aralang-alang ngunyan, su dáting pangungugáleng maanggoton. Su mga nagkaagi nang kamatean nagkaburúhay liwat saiya: sa pagloba nya namatean nya su lagablab kan gambahan, su púnaw, su pagkadai nin pagsárig kaito, su párong kan nakogay na dagá . . . Natákot sya kan saíyang natuklasan. Diyatá an joyero na si Simoun na ibinibilang na indio inglés, na portu-gués, na mulato, na si Cardenal Moreno, na su Eminencia Negra, su maráot na espíritu kan Capitán General síring sa pagapod saiya kan kadaklán, bakong iba kundí su misteriósong dai midbid, na an saiyang pagtunga asin pagkawará nakadungan kan pagkagadán kan tagapag-mana kan mga dagang ito. Alágad sa duwang mga dai midbid na nagkahiriling saiya, sa gadan asin sa búhay, arin an Ibarra?

Ining hapot na ini na nagkapira nya hapotán sa saiyang sadiri kun pinagoorolayan an pagkagadán ni Ibar-

ra, mináabot giráray sa saiyang ísip sa atúbang kan makagigilantas na itong tawo na saiyang nakikita du-mán.

Su gadán igwa nin duwang lúgad na alongating sa badil sunod sa saiyang napagadalan pakatapus asin alonggati man na gikan sa paralamagan sa dánaw. Kun síring an gadán iyo su Ibarra na madigdi tangáning magadán sa linobngan kan saiyang mga ginikanan, asin an saiyang horot na soloón ikinasasaysay na gayo huli kan pagontok nya sa Europa saen inougale an pagsoló. Kun síring siisay su saró, su búhay, an joyerong si Simoun, na kaito makahehérek na paghilingon asin ngun-yan nagbalik patós nin bulawan asin katóod kan mga may kapangyarihan? Duman may misterio asin su estu-diante dara an saiyang dugong malipot na ikinapapa-laen nya sa iba nangakó sa saiyang sadiri na liliwana-gon nya an bágay na ito, asin naghalat nin bahígay.

Kan mga hidaleng ito kotkot sanang kotkot ni Simoun, alágad nakikita ni Basilio na nabawasan su dáting kari-gonan; naghahalhal si Simoun, nagsasákit na makaha-ngos asin mandiit-mandiit nagkakaipong magpahingaló.

Sa tákot ni Basilio na mamangnohan guminibo nin sarong panáleng pagholaw, bominuhat sa saiyang natu-tukawan asin sa tingog na orog kanatural.

“Makatábang daw pó ako saímo . . .” an saiyang hapot na kanayon luwas sa saiyang pigtatagoan.

Tominanos si Simoun asin lominokso síring sa sarong tigre na bakong handang inatake, dinara su kamot sa bolsa kan saiyang americana asin malungsí asin mamon-dong hiniling si Basilio.

“May mga kagtolong taón pinagkaogdan mo pó nin sarong dakúlang paglingkod,” an padagos ni Basilio na dai lámang nagliwat su pamandok, “sa póok mansanang ini, kan ilobong mo su bangkay kan sakong iná asin ibibílang kong mamongaya ako kun makapaglingkod ako saímo.”

Si Simoun, dai hinalé su mata sa hagbayon, kominoa sa saiyang bolsa nin sarong revolver. Ná dangog an linagatik бага sa sarong hamo na pinapalagatik.

“Siisay ako sa saímong paghoná?” an sabi na somi-nibog nin duwang lákad.

“Ibinibílang ko ika na sarong táwong sinanglitan sa sakuyá,” an simbag ni Basilio na may pagkalodoklodok nin kadikit sa paghónang ominabot na su saiyang húring

horas: "saró katawo na, maliban sakuyá, inaakalá nin kagabsan na gadán asin an saiyang mga maráot na pálad (127) sakúyang ipinagmondó sa giráray."

Sarong imponenteng daing-girirongan an suminonod sa mga katagang iniho, daing-girirongan sa paghoná kan hagbayon sarong panahón na magkagúrang man. Alágad si Simoun, pakatapus nin haláwig na pagduwaduwa, rominani saiya asin pakabugtakan su sarong kamot sa abaga sinabihan sya sa sarong nayoyogtong tíngog:

"Basilio, igwa kang nakakaptan na tágong-híloom na mangyáring makapahámak sakuyá asin ngunyan nada-dakop mo pa sana ako sa saró namán na lubos na gáyong minabugtak sakuyá sa saímong mga kamot asin an pagbuyagyag kaini mahimong makabagsak kan gabós kong mga mokná. Sa pakahiwas ko sa pangánib asin sa karahayan kan sakong nasasa-ísip súkat kong takpan sagkod pa man an saímong ngosó huli ta anó an búhay nin sarong tawo sa atúbang kan katuyohan na sakong pinaglalapag? An bahigay mamongaya sa sakuyá, daing nakakaáram na napadigdi ako, may hamo ako, ika daing pangalásag; an saímong kagadanan isasahot sa mga tulisán, kun bakó, sa ibang dahelán na labis sa katalagahan... alágad papabayaán ko ikang mabúhay asin naniniwalá ako na dai ko pagbabasolan. Ika nagtoklós, nakipagbaka sa sarong madásig na pagdánay... asin siring sakuyá igwa kang kabilangan na huhusayon sa gabungan; ginadán su túgang mong saday, nakapay su saímong iná, asin an gabungan dai inósig máging su gominadan, máging su pinagadán. Ika asin ako kabilang sa mga napapahá huli sa katanosan, asin, sa lugar na magpahinamakan kita, súkat kitang magpatinabangtabangan."

Ominontok si Simoun na pinóot an sarong hagayhay asin nagpadagos nin luhaylúhay na nakakalákop su paghiling.

"Ohó, ako itong napadigdi may kagtolo nang taón naghehélang asin makauúgay sa pagdúsay kan húring buhís sa sarong dakúlang kalag, bangsawan (128) na boot magadán huli sakuyá. Víctima nin sarong maating palakaw naglakaw akong lagálag sa kinaban, nagtoklós ako aldaw, banggi sa pagdámot nin kayamanan asin maotob an sakong mokná. Ngunyan nagbalik ako sa páglaglag kan palakaw na iyán, ibatas bílang an pang-

hahámak kaiyán, itonyod iyán sa angpas na rongaw na nagdadalagan pasíring dumán, minsán pa mangaípong gumámit ako nin mga alon nin mga luhá asin dugó... Nagpahámak sa sadiri, iyo asin habó kong magadán ako na dai ko ngóna makitang roronot sa irárom kan angpas!"

Asin hinónat ni Simoun sa dagá su magibong na tak-yag na garo bagang huli kan hironng ito boot ingatan dumán sa mga nagkabararing mga tulang. Su saiyang tingog nagkaigwa nin makagigiram na daging, malipungaw na nakapakibigkibig sa estudiante.

"Inapod kan mga maráot na gibo kan mga nagpapalakaw kan pamahalaan, nagbalik ako sa kaporoan na ini asin sa irárom kan alíboy nin sarong nangangarákal, luminíbot ako sa mga banwaan. Nabuksan ko an dalan huli kan sakong bulawan asin nakita ko minsán saén an kapasloan sa irárom nin orog kamakaoóyam na panglawog, iyo nang nagsasagin-sagin, iyan nang marigsok, iyán nang mabangis, nagsibá nin sarong háwak na gadán síring sa sarong buitire sa sarong bangkay, asin naghapot ako sa sakong sadiri anó ta dai omi-nosbog sa saiyang ginhawa an kamandag, an rara, an hólong kan mga linobongan, sa paggadán kan makasúsuyang gangam? Su bangkay nagpabayang rotangon, nabasog nin lámán su buitire, asin nin huli ta dai ko mahímong ibalik saiya an búhay tangáning balosán su saiyang verdugo, asin huli ta luhay-lúhay su pagdatong kan pagkalapá, inasúsang ko su kapasloan, inoyonan ko, dominakol su mga gibong salá sa katanosan; binoyobó ko an paglapas sa katogonan, an mga gawé kabangisan, tangáning an banwaan magtood sa pakamaté kan kagadanan; iningatan ko an kapurisawan tangáning sa pagdulag diyan humánap nin anó man na kahusayan; binugtakan ko nin kaolongan an karakal tangáning kun nasa-kadukhaan na an bansá asin masamakahehérek nang kamugtakan dai nang mangyáring matakutan; inasúsang ko an mga kangaroan tangáning mahakatan an pinagiingatan kan kayamanan, asin ta nagkukulang pa ini sakuyá na mapukawan an banwaan sa pakighimagsikan, línúgad ko an banwaan sa orog kanakakamateng sabot, ginibo ko na an bangkay mansana paglanghadán kan buitire mansana na tinaohan nya nin búhay asin gibohon nyang malapá... Alágad kan sa orog kahalangkaw na pagkalapá, sa halangkaw na

basurahan, salbog nin dakol na mga bagaybágay na mga makasosomo makapaluwas syang hódong, kan an kapas-loan máging orog karáot, sa saiyang pagkabongaw nag-hihidalé sa pagtakmá kan anó man na omabot sa saiyang kamot síring sa sarong gurang na babaye na inabot kan soló, hilinga na kamo minabangon kaiba an kinuráhaw nin pagkamakikastilá, darang mga áwit nin pagti-walá sa Pamahalaan, na dai man papadigdihan; uya an sarong lamán na nagkukurabkutab nin init asin kabu-hayan, dalísay, akí pa, marigon, nagsasaga nin dugó, sa gambira, minasublak na panalé sa pagdólot kan saiyang sadiri síring sa lab-as na ikabubúhay. . . !Ah! an kabagongtawohan na sa giráray daing kinabatiran asin parapangatorogán, sa giráray nagdadalagan sa hurihan kan mga kalibangbang asin mga búrak! Magboronyog kamo tangáning huli kan saindong pagmalilogot iayon nindo an saindong bansá sa España nin sarampong nin mga búrak na sa katunayan naggigibo kamo nin mga talikalá na matagás pa sa diamante! Naghahágad kamo nin pagkapantaypantay nin mga katanosan, pang-sakastilá kan saindong mga kaugalean asin dai nindo nakikita na an saindong hinahágad iyo an kagadanan, an pagkalaglag kan saindong nacionalidad, an pagkatúnaw kan saindong bansá, an pagpapahalaga sa kabangisan! Anong masasampotán nindo ngápit? Banwaan na daing pangungugalé, bansang daing pakahiwawas; gabós sa saindo anas sinublián sagkod kan mga kakundían mansana. Naghahagad kamo nin españolizaci6n asin dai kamo minalungsi sa sópog kun dai saindo itinatao! Asin duwá pa itao saindo anong muya nindo? anong saindong papakinabangon? Kun orog kama-mongaya, bansá nin mga kapahayagan, bansá nin mga pingdátang-digmaan (129), república nin mga pasló asin mga dai-nasisinangan síring sa ibang mga república sa America del Sur! Sa anó an pagpadigdi nindo dara an pagtokdó nindo kan kastilá, horot na makangi-ngisi kan bakong mga makamomondó an mga kaluluwasán? Boot pa kamong magdúgang nin saró pang horon sa mahigit sa apat na poló na pinagtataram sa kaporoan tangáning maglúyang magluya an dai nindo pagkasinarabotan!" . . .

"Atá nganí dai," an simbag ni Basilio; "kun an pakamidbid kan taramon na kastilá makapasaró satuyá sa pamahalaan, makakabogkos man sató sa gabós na

mga puró!”

“!Makúring kamalean!” an saligbaton ni Simoun; “minapasibayá kamong linlangon nin mga marigon na tataramon asin dai nindo tinotulahok an sagkod kan mga bagay sa pagogid kan mga bunga kan mga húring pamamantáag kan mga iyán! An kastilá sagkod pa man dai magiging pangkagabsan na tataramon sa bansá, dai naggad iyán tataramón kan banwaan huli ta mapádapit sa mga lalang kan saiyang ísip asin sa mga kamatean kan saiyang pusó dai nin mga katagá nin tataramon an horon na ini: lambang banwaan igwa, igwa man nin rogáring na pagmaté. Anong makakamtan nindo sa kastilá, kamong didiit na mga nagtataram kaiyán? Gadanon nindo an saindong mulasal (130), ipasákop nindo an saindong mga kamatean sa ibang mga pagísip asin sa lugar na makahiwas kamo magi kamong mga túnay na oripon! Siyam sa lambang sampaló sa saindo na mga naghohónang halangkaw an ádal, mga nagtalikod kamo sa saindong bansá. An sa saindong pagiriba nagtataram kan ini, inaaliwalasan an saiya malá nganí ta dai nakakataram, dai man nakakasúrat kaiyán asin !pira daw an nakita ko na nagsasagin dai tatao kaiyán minsán sarong katagá! Sa marhay na kapaladan igwa kamo nin pamahalaan na mangmang. Alintanang an Rusia sa pagoripon sa Polonia nagboot na adalan kaíni an ruso, alintanang ipinangangálad kan Alemanía an francés sa mga nagkasarákop na mga lalawigan, an saindong pamahalaan naghihinguha na maingatan an saindo asin kamo, banwaan na maka-ngangalas sa irárom nin sarong pamahalaan na dai mapanubdan, nagmamalasakit kamo na mahubaan kamo kan saindong kabangsaan! (131) Magkasi nindo ini nalilingawán na alintanang an sarong banwaan nag-iingat kan saiyang horon, iniingatan kaiyán an halaga kan saiyang pakahiwas, síring kan tawo na nakakai-angat kan saiyang katalingkasan sagkod na iniingatan nya an saiyang paagi sa pagiísip. An horon iyo an pagísip kan mga banwaan. Mamongáyang gayo ta an saindong katalingkasan nasesegúrong padagos: pinagiingatan iyan kan sa táwong mga pakamaté...!”

Ominódong si Simoun asin hinapurós kan kamot su saiyang ángog. Nagiítaas su talá-sinag asin pinagpadara su saiyang liwánag nin bulan na ótong sa kagahon sa mga ibong kan mga sanga. Maputí su buhok

asin makisil su pamandokon, naliliwanagan kan liwanag kan lámpara maghalé sa ibabá paitaas, su joyero garo nang su makatatákot na espíritu sa kadlagán nagíisip nin sarong bágay na malíwag. Si Basilio, daing girong sa orog kamatatagas na ining mga paghimásol, naghihinanyog dukó su payo. Nagpadagos si Simoun:

“Nakita ko kan ponan an hirong iniho asin nagagi ako sa mga bílog na banggi nin kahorasaan huli ta nasasabotan ko na sa mga bagong táwong ito igwa nin mga ísip asin púsong mga napapalaen na mga nagpakasákit huli sa sarong dahelán na pinaghohoná nindang matanos, bago sa katunayan nagpapagal sinda laban sa saindang bansá. . . Makapira ako nagisip na domólók saindo, haleon ko an sakong balatkayo asin hawason kamo sa pagkalinglang, alágad huli kan dangog na sakong pinakikinábang, bubugtakan nin maráot na kahologan an sakong mga tataramon asin nagkaigwa gayod kutá nin bakong marhay na bunga . . . Makapira ko boot dolokon an saindong si Macaraig, sa saindong si Isagani, kun gayod pinagiisip ko an saindong kagadanan, boot ko sindang laglagón . . .”

Ominontok si Simoun.

“Iyo ini an dahelán kun ngatá ta pinapabayaan ko ikang mabúhay, Basilio, asin nanganganib ako na sa ano man na kamalean ibuyagyag mo ako sarong aldaw. . . Aram mo kun siisay ako, nakakaisi na kani-gúan kong súkat kong ipagtíos, tumubod ka sakuyá; bakó ikang táwong hámak an paghiling sa joyérong si Simoun sarong nangangarakal na nakakasadol sa mga may kapangyarihan na gumibo nin mga abuso tangáning su mga nalalapastangan bumakal saiya nin mga alahas. . . Ako an Hokom na boot magpadusa sa sarong susunan (132) na iyo kong ginagamit an sainda mansanang mga gíbong-kalapasan, linalabanan ko iyan sa pamamatáhaw nin pagílay (133). . . Nagkakaipong tabangan mo ako, gamiton mo an saimong lásig sa mga bagong-tawo pakilaban túmang sa mga daing-kahologán na mga horot nin espanyolismo, asimilación, na magkaigwa nin pantaypantay na mga katanosan . . . Sa dalan na ini an pinakahalangkaw na ináabot iyo an sarong maráot na huwad, asin an banwaan súkat na tumingkálag sa lálong halangkaw! Karangawan an pagísip nin paglásig sa paagi nin pagísip kan mga nagkakapot kan pamahalaan; nakukúrit

na an saindang mokná, nabebendahán sinda, asin, laen pang nasasayang nin daing halaga an panahón, ginagayuma nindo an banwaan huli sa básang lámang na mga pagsárig asin minaandórog kamo na idokó ninda an saindang oyongan sa mabangis. An súkat nindong gibohon urawahon nindo an saindang mga kapurisawan tangáning ikapánongod nindo iyán sa saindong kapa-kinabangan. Habó ninda kamong idúpil sa banwaan na kastilá? Kun síring, sarong pagbabaté! magpakalalen kamo, kun síring, sa paggúhit kan saindang sadíring ugalé, hinguaha nindong ikabos-og an mga tugsaan kan banwang filipino . . . Habó kamong magkaigwa nin pagsárig? Sarong pagbabaté! dai kamo kaiyán magláom, manárig kamo sa saindo mansana asin maghinguha kamo. Dai kamo tinataohan nin mga magrepresentar saindo sa saindang Cortes? Lálong marhay! Minsán pa mahimo nindong makapadará nin mga kinatawan na mga pinilí sunod sa saindong kamuyahan, anong gigibohon nindo dumán (134) kundi malamos kamo sa síring kadakol na mga tingog asin oyongan kan saindong dagyang an mga kapalabilabihan asin mga kakulangan na magiginibo pakatapus? Alintanang kúlang minimidbid sa saindo na mga katanosan, lálong magkakaigwa (135) kamo ngapit sa pakalongkas sa sákal asin balosón sinda maráot sa maráot. Kun habó kamo nindang tokdoan kan saindang horon, hinguaha sa saindo, palakopa iyán tagamahan sa banwaan an saíyang rogáring na pagísip, asin sa lugar na magkaigwa nin mga panhorot nin lalawigan, gibohon nindong sa bansá, sa lugar na mga nasasakopan na mga kaisipan na talingkas tangáning ni sa mga katanosan, ni sa mga kaugalean, ni sa horon an kastilá (136) dai digdi ipagpámugtak na nasa saíyang harong, dai man ibílang kan banwaan na pambansang tataramon, kundí sa giráray bílang taga panalákay, bílang dayuhan, asin sa madalé o sa haloy magkakaigwa kamo kan saindong katalingkasan. Uya an dahelán kun ngatá muya ko na ika mabúhay!"

Hominangos si Basilio na бага hinalean sa ibábaw nin sarong bágay na magabat, dangan suminimbag pakatapus nin sarong pausa:

"Señor, an ginigibo mo sakuyá sa pagpaniwalaan sa kó kan saímong mga minomokná labilabi kadakulá na dai ako máging tapat saimo asin sabihan taka na an

hinahágaw mo sakuyá nasa ibábaw kan sakong kosog. Dai ako nalalang nin política, asin kun ako naglagdá kan sakong ngaran sa hágad nin pagtokdó kan kastilá iyo ta dumán nakakita ako nin sarong karahayan sa mga pagádal asin daing iba. Iba man an sakong kapaladan, an sakong mga horot nahohólog sa pagpagian kan mga kasakitan sa háwak kan sakong mga kabansá.”

Hominoyom su joyero.

“Anó an mga makokólog sa hawák kun ibabágay sa mga kasakitan nin kalag?” naghapot, “anó an kagadanan nin saró katawo sa atúbang kan kagadanan nin sarong gabungan? Sarong aldaw magigi ka gayod na sarong dakúlang parabólong kun pabayaán kang magbolong na matiwasáy; alágad lalo pang dakulá itong magkaná nin bagong búhay sa banwaan na ining nanglungsí na! Anong ginigibo mo sa bansá na nagtao saimo nin pagkatawo, na nagtatao saimo nin búhay asin pinaghihinguha saimo an mga pakanood? Dai ka nakakaisi na sayang an pagkabúhay na dai ipinapánongod sa sarong dakúlang pakiran? (137) sarong batiris na wará sa langtad dai minabílog nin sarong gadung.” (138)

“Dai, dai pó,” an mabóyong simbag ni Basilio, “dai ako nagtitikmoró, nagtotoklos ako síring sa pagtoklós nin kagabsan sa pagpatindog sa mga rog mok kan mga nagáging panahón nin sarong banwaan na an mga tawo boronyog asin an lambang saró kan mga ini ibugtak sa saiya an ísip asin búhay kan kabilogan. Alágad minsán anó kagambirahan (139) kan satong mga katawohan nasasóyod nyató na sa dakúlang pangkat na panggabungan (140) súkat magkaigwa nin pagborobarangá kan toklós: pinilí ko an sakong toklós asin ipinanonongod ko an sakong sadiri sa katonongan.”

“An katonongan bakong iyo an katuyohan nin tawo,” an masid ni Simoun.

“Minaaraplíng diyán an mga bansang kabudahatan (141) na gayo.”

“Ohó, alágad bílang sarong paagi sa paghánap kan saíyang kamongayahan.”

“An katonongan lálóng magkagúrang man; orog nang gáyong sa tawo, orog nang lakop!” an simbag kan bagong-tawo sa sarong bulanos na gambira (142). “Sa laog nin nagkapirang gatós na taón kan igwang inadalan asin tubós na an kasangtawohan, kun dai na nin mga lahí, kun talingkas na an mga banwaan, kun

dai na nin mga mabangis asin mga oripon, mga colonia asin mga metrópoli, kun maghade na an sarong sandagan (143) asin an tawo namamansan na kan kinaban, an matatadá lámang iyo an pagsamba sa kado-nongan, an katagang makibanwaan madaging na fanatismo, asin an maghambog ngapit na sya may mga mabansay na gawé dapit sa banwaan daing duwaduwa kokolongon bílang naghehélang na mapangánib sa sarong nagriribaraw sa panggabungan na kahusayan (144).

Mamondong hominoyom si Simoun.

“Ohó, ohó,” an sabi na nagpipiringpiting, “alágad tangáning omabot an síring na kamugtakan kinakaipuhan na dai magkaigwa nin mga mababangis na banwaan, dai man magkaigwa nin mga banwang oripon, na an tawo saen man dumumán talingkas, makánood nin paggálang sa katanosan nin síisay man sa saiyang ro-gáring na pagkatawo, asin sa bágay na ini pomabákal ngóna nin dakol na dugó, pinamumugtak na bílang kaipuhan su pakikibaka. . . Tangáning malúpig an dáting fanatismo na nagpapasákit kan mga consciencia kaipuhan na dakol an mapahásak sa mga gambahan tangáning, kun mangirhat an consciencia social, ipaháyag na hiwas an pagísip nin manarósaró. Kinakaipuhan man na an gabós sumimbag sa hapot na hinahapot sainda kan bansá aroaldaw kun iginagawágaw sainda an mga kamot na may mga talikalá. An pagkamakibanwaan saró lámang na didyahat (145) sa mga banwaan na mga tagapagpasákit huli ta kun síring an pangangágaw bobonyagan nin sarong magayón na pagngaran, alágad minsán anó kadaing kakundian kan kasangtawohan an pagkamakibanwaan sa giráray kabanalan sa mga banwaan na pinasasakitan huli ta mangangahologán sa bilog na panahón nin pagkamoot sa katanosan, sa pagkahiwas, sa karapatan mansana. Dai súkat magkaigwa kan síring nin mga dai mapanubdan na mga pangatorogan, dai súkat magkaigwa nin mga rawitdáwit sa mga babaye! An kadakulaan nin tawo dai namumugtak sa pangenotan sa saiyang sanggatusan-taón (146), bágay na dai sa pangyari, kundi nasa-pakátod kan saiyang mga pagmawot, sa pakasimbag sa saiyang mga pangangaipo asin kanoroan sya sa paglakaw pasiring sa enotan. An mga madonóng na sa paghoná kan banwaan nagpakáenot sa saiya, napániring lámang huli ta an naghohokom sa mga iyán nakakakita sainda mag-

halé sa harayó, o ibinibilang na halawig na panahón an paglakaw kan mga resagado!"

Ominontok nin pagtaram si Simoun. Kan makita nyang dai nya nahimong mapukawan su gambira sa malípot na itong kalag, guminamit nin ibang pangatanosan, asin naghapot na nagliwat nin daging kan tinog:

"Asin sa giromdom kan saímong iná asin kan saímong túgang na lalaki, nagaano ka? Igó nang magdigdi ka taón-taón asin maghayá síring sa sarong babaye sa sarong linobngan?"

Asin hominoyom nin pamang-ologólog na hoyom.

Naigó su pinatamaan; mominalos su pamandok asin lominakad nin sarong padolok.

"Anong boot mong gibohon ko?" naghapot na may kaibang kaangotan. "Máyong mga kasangkapan, bakong lataw sa gabungan, magkamit daw ako nin sandagan laban sa saíndang mga verdugo? Maluwas akong saró pang víctima asin mabagsak ako síring sa bóbog (147) na ihinólog sa gapó. !Ah, maráot an gibo mo sa pagparomdom kaiyán sakúyá huli ta sáyang na pagdoon sa sarong lúgad!"

"Kun itao ko saimo an sakong pagandórog?"

Kominiri si Basilio asin nagisipísip.

"An gabós na mga panghihimalos kan pagkamatanos, an gabós na mga pangbabalós kan daga dai makakabúhay nin saró man lámang na búhok kan sakong iná, makadalimasá nin sarong hoyom sa ngosó kan sakong túgang na lalaki! Matórog sinda sa katiwasayan . . . Anong sakong makokoa minsán pa ako bumalós? Lumikay na magtiós an iba kan saímong tinós, na ngápít sa panahón magkaigwa nin mga áking rinilibon asin mga inang piniririt sa pagkarongaw. An pagpahubayá sa kapaladan bakong sa giráray kabanalan, sarong crimen kun nakakasadol nin mga kabangisan: dai nin mga maringis sa dai nin mga oripon. Ay! an tawo talagang maráot na sa giráray nagpapalabilabi kun nakakasompong nin mga namumuya kan saíyang gibo. Síring saimo nagiisip man ako kaito asin áram mo kun anong sakong kapaladan. Pinagbantayan ka banggi, aldaw, kan mga pinaggikanan kan saímong kapahamakan; nangag-aakalá na nagbantay ka nin nababágay na sarong hidalé; pinangangahologan ninda sa horot mong makanood, an pagkamoot mo sa pagádal, an

saimo man sanang kamoningan na mga maláad na pagmawot nin panghihimalos. . . Sa aldaw na mangyá-ring magpakabulag saimo gigibohon ninda árog kan ginibo sakuyá asin dai ka ninda togotan na magdakulá huli ta tarakot sinda saimo asin ikinaoongis ka ninda!”

“Maongis sakuyá? kaongisan pa ako giraráy pakatapus kan maráot na ginibo sakuyá?” an may pagtakang hapot kan hagbayon.

Ominarak-atak si Simoun.

“Katutubó sa tawo an pagkaongis sa saiyang mga pinagkasalaan,” an sabi ki Tácito kaito na pinatunayan su *quos laeserunt et oderunt* (148) ni Séneca. “Kun boot mong sokolon an mga katampalasanan okun an mga karahayan na ginigibo nin sarong banwaan sa saró, dai kang ibang gibohon kundi hilingon kun baga naoongisán o namomotan iyán. Asin digdi nasasáyod kun ngatá ta an ibang mga nagrayaman digdi sa mga nakaptan nindang haralangkaw na katongdan na saindang takán, pagpakabalik sa Peninsula (149) nalalaglag baga bílang an saindang sadiri sa mga paglanghad asin mga pagologólóg sa mga náging mga victima ninda. *Proprium humani ingenii est odisse quem laeseris!*” (150)

“Alágad kun dakulá an kinaban, kun matonínong sindang pinapabayaan na magkinábang kan kapangyarihan. . . kun dai akong ibang hinahágad kundí magtoklós, na pabayaan ninda akong mabúhay. . . .”

“Asin magpadakulá nin mga matonínong na mga akí tangáning patangkólán sinda ngápít kan sákal,” an padagos ni Simoun, na mabangis na inárog su tingog ni Basilio. “Madásig na kaagahon an hinahandá mo sainda, asin papasalamatan ninda an sarong nin mga kapahamakan asin mga pagtíos! !Pagbaté saimo, hagbayon! Kun gadan an sarong háwak, sáyang na rignon na parigonon iyán. Nagpapadagos an duwang pólong taón nin kaoripnan, nin pinalakaw na pagpapahámak, nin dánay na pagkapadapá minalalang sa kalag nin sarong kaboktotan na dai matatanos nin sarong aldaw na toklós. Pinagmamana an mga marahay asin mga maráot na kamatean asin pinalalambat maghalé sa mga kaganak sagkod sa mga akí. Mabúhay kun siring an saindang mga mapangrawitdáwit na mga kaisipan, mabúhay an mga pangatorogan kan oripon na daing ibang hinahágad kundí kadikit yamit na ikaporópot sa talikalá tangáning dai magkalingkaging nin marhay

asin dai panotón an saíyang kúlit! Ika nagmamawot nin sarong sadit na pagsadiri na igwa nin kagiánan; sarong agom asin sa-gogom na bagás; uya an angay na tawo sa Filipinas! Marhay; kun itao saimo, ibílang mong mapálad ka.”

Si Basilio, na tood sa pagkúyog asin magtíos kan mga kapalabilabihan asin maráot na ugalé ni Capitán Tiago asin napasokó ni Simoun na luminuwas na mangirhat saiya makatatákot, pominabarang na gayo may luhá asin dugó, boot magpaliwánag na an sabi nya ibinibílang an saíyang sadiri na may mga kakayahan sa makiayon sa política, na dai syang anó man na ganan ta dai nya inadalan an siring na bágay, alágad sa giráray handang maglingkod sa aldaw na piriton sya, na sa hidaleng saró sanang pangangaipo an saíyang nakikita, an pakanood kan banwaan asin iba pa. Pinotol ni Simoun su saíyang pagtaram huli sa sarong pasabot asin huli ta madalé nang umaga, nagsabi:

“Hagbayon, dai ko itinotogon saimo na ingatan mo an sakong tágong-hilom huli ta áram ko na an pagkakataong magatidátid kan marhay iyo an saró sa mga marhay mong kakayahan, asin minsán muya mong ipabákal, an joyerong si Simoun, an katóod kan mga maykapangyarihan asin kan mga korporaciones religiosas sa giráray magkakanigong panubdan ki sa estudianteng si Basilio na pinagsasahotan na nin filibusterismo nin huli ta mantang katutubó nababarang asin napapalaén, asin sa hanap-búhay na saíyang pinilí makakasompong nin mga makapangyarihan na mga kalaban. Alágad minsán nganí dai ka nagsimbag sa sakong mga pagláom, sa aldaw na magliwat ka nin ganan, hanapon mo ako sa sakong harong sa Escolta asin lilingkodán taka sa marhay na boot.”

Nagpasalámat nin gotos si Basilio asin huminalé.

“Nagkamalé daw ako sa tandá?” an taramon ni Simoun kan sya na sanang saró; “pinagboborongborongan ako o hilom na gáyong pinagiisip an saíyang mokná nin panghimalos na natatákot ipaniwalá sa diklom mansana nin banggi? O namá sinigbo kan mga taón nin kaoripnan sa saíyang pusó an gabós na sa táwong kamatean asin an natadá lámang an kaaplingan nin háyop na mabúhay asin magdúgang? Sa bágay na ini an hormahan maluwas na salá sa sókol asin kaipuhan na tunawon giráray . . . Nagboboot, kun síring, an dakú-

lang kapahamakan; magkaparará an mga mangmang asin magkaburúhay an mga orog na gáyong maririgon!”

Asin mamondó na gáyong nagdúgang na baga igwang pinagsasabihan:

“Magtíos kamo, kamong nagpamana sakó nin pagngaran asin pagsadiri, magtíos kamo! Anas kong nagkawarará, bansá, omaaboton, marhay na kamugtakan, an saindo mansanang mga linobngan. . . alágad magtíos kamo! Asin ika, espíritung bangsawan (151), kálag na dakulá, maugayon na pusó na nabúhay ka sa saró sanang kaisipan asin inátang mo an saimong búhay na dai mo an pagromdom sa útang na boot asin pagtaka nin siisay man, magtíos ka, magtíos ka! An mga palakaw na sakong ginagámit, sakalé, bakong saimo, alágad iyo an mga haralipot na gayo . . . Nagdadangadang na an aldaw asin an pagsaga ako mansana an mabaretá kaiyán saindo. !Tióson nindo!”

—oOo—

VIII

MAGAYAGAYANG PASKO

Kun muklatón ni Julí su mga makokólog nyang mga mata, nakita nya na madiklom pa su harong. Nagtororáok su mga manok. An enot nyang naisipan iyo na sakalé nagmilagro na su Virgen, asin su talá-ínit dai maluwas minsan ngani pinagaarang kan mga manok.

Bominuhat, nangurús, nangadyé sa orog na kalodokan kan saíyang mga pangadyeon kun aga asin nagingat tangáning dai sya makaribok nin marhay, lominuwas sa pantao.

Dai nin gibong-ngangalasan, maluwas su talá-ínit, su kaagahon may gilagílang mabansay na gayo, mahayáhay su símuy, nagrromarom su mga bitoon sa sirangan asin nagoorog na magorog asin nagrarahay su tinoráok kan mga manok. Labislabis nang paghágad ito; magían pa sa Virgen na pomadara kan duwang gatós na pisos! Anong makakagabat saiya, sa Iná nin Dios, sa pagtao kaito? Alágad sa irárom kan longon daing ibang nákoa kundi su súrat kan saíyang amá na pighahágad su itotobus na limang gatós na pisos . . . Dai nang ibang paagi kundi humalé. Kan makita na daing hiró-hiró su saíyang apó, inakalá nyang natotórog ito,

asin naglotó nin pamahawán na salabat. !Pambihírang bágay! matonínong sya, asin may gana pa ngáning omólok. Anong ikakahorasá nyang orog kan bangging ito? Dai máduman sa harayó, makakapagsongkó sa harong sa lambang duwang aldaw; makakapagsongkó man saiya su saiyang apó asin kun mánongod ki Basilio, nakakaisi sya kan maráot na kamugtakan kan bágay kan saiyang amá huli ta parati syang pigsabihan:

“Kun médico na ako asin makasal na kita, dai na magkakaipo kan saiyang mga dagá an saimong amá.”

“Kaniguan na kamangmangan ko sa pagtangis nin makuri,” an sabi sa saiya mansana alintanang pinagpapakarhay su tampipi.

Nin huli ta nakap kapan kan saiyang mga moró su relicario, dinara ito sa saiyang ngosó, hinadkan; alágad ninosnos tolos mansana ta natatákot sa olakit; an relicariong ito na mga brillante asin mga esmeralda halé sa sarong daoton. . . Ah! kun síring iyo, kun magkaigwa sya nin síring na hélang, dai sya maaagom.

Nin huli ta nagpopoon nang magliwánag asin su sa saiyang apó nagtutúkaw sa sarong gilid, pinagsusunod kan saiyang mga mata su gabós nyang hiró-hiró kinoa su saiyang tampipi na may mga gúbing, dominolok saiyang nakahoyom sa paghadok sa saiyang kamot. Benendisionan sya kan gurang na daing anó man na itinaram na sarong katagá. Boot syang magsoba.

“Pagbalik ni Itay sabihan mo na sa katapusan ako magpacolegio: an sakong ama nagtataram nin kastilá. Iyo an colegio na orog kabarato na mangyáring masompongan.”

Asin kan makítang napapanó nin luhá su mga mata kan gurang, sinoknong su tampipi asin humáring luminúsad sa hagyanan. Maogmang nagsasagitsit su saiyang chinelas sa mga tanggang káhoy.

Alágad kan isalingoy su saiyang lawog sa pagtanaw pa sa saindang harong, su harong na pinagpurawasán kan saiyang mga húring pangatorogan nin akí asin ginuruhitan kan mga énot nyang paglóbang sa daraga; kan makita nya itong mamondó, nagsasaró-saró, napabayaan, poropintó su mga bintaná, daing laog asin madiklom síring sa mata nin sarong gadán; kan mádangog nya sa malúyang daging kan kabotongán asin kan ma-

kita nyang nagpupuay-púay sa hiró kan mahayáhay na doros nin kaagahan na baga nagsasabi saiyang "ban tay," dangan kaiyan nagpurawás su saiyang pagkabuhayan, ominantoró, napanó nin mga luhá su saiyang mga mata asin ominognad sa sarong poón nin káhoy na napukan sa gílid kan dalan, dai sa pagkarángang nagparahibí.

Nagkapira nang horas kan pagkahalé ni Juli asin halangkaw nang marhay su talá-ínit. Pinagtatanaw ni Gurang Selo sa dungawan su mga tawo na naggubing nin mga pamiyesta mga pasiringon sa banwa sa paghinanyog kan misa mayor. Haros gabós may kabit, o may óbong aking lalaki, aking babaye, na nagkakagurubingan baga madaralaw sa sarong fiesta.

An aldaw nin Pasko sa Filipinas, alinsunod sa mga darakol na, fiesta nin mga akí; an mga akí bakó daw na síring man an ganan asin masasábing kinatatakutan ninda iniho. Tara: pinupukaw sindang ámay, linalabarán, sinasangleán asin ibinobugtak sa ibábaw an gabós na mga bag-o, mahal asin mga mahalagang sainda, mga botines na suklá, darakúlang kopyá, mga gúbing na lana, suklá o terciopelo na dai pinababaya an apat o limang escapulariong saraday na namumugtakan kan evangelio ni San Juan, asin sa bágay na ini mga kargado dinadarara sa misa mayor na nagdadánay nin haros sarong horas, pinipirit sindang magtíos kan init asin kan hinangos nin dakol na mga tawo na mga nangongonókonó asin ginagaranot, asin kun dai pinapangaradyé kan rosario dápat dai maggirírong, magkaoroyam o magkaratórog. Sa lambang paghiró o karaw na makakaatí sa gúbing, sarong kodot, sarong pagdágit; sa bágay na ini dai man sinda nanggingirisi, bakó man na mga magayagaya asin nababasa sa mga matang bilogón an kapungawan sa lumang camisola sa gabós na aldaw asin an pakikisúhay laban sa kadákol na mga bordado. Dangan dinadara sinda sa mangharong-harong sa pagdaláw sa mga kadudugó sa paghadok sa kamot; dumán kaipuhan sindang magsaráyaw, magáwit asin magsabi kan gabós nindang naaraman na mga padadáyaw, igwa o dai nin ikapagoogma, nagkakabarárot o dai sa saindang mga sol-ot, kaiba an mga kodot sa giráray kun minagiribo kan saindang mga

pinagtotorodan. Tinatawan sinda nin kuwarta kan mga kadudugó na tinitipon kan mga magúrang asin ta paráting dai na pinagaaramán. An iyoíyong mga bagaybagay na nakokoa ninda sa fiesta iyo an mga kinodotan na sinabi na, su mga kaporawotan o kun sa bagay sarong indigestión huli kan hinahalon na mga dulce o biscocho sa harong kan mga marhay na mga kadudugó. Alágad iyán an kinaugalean asin an mga áking filipino minálaog sa kinaban huli sa mga toksong iniho na sa katapustapusi minaluwas na iyong mga bakong gáyong mamondó, an mga gáyong matagás sa pagkabúhay kan mga táwong ito. . .

An mga may pagkatawo na mga nabubúhay na talingkas nagpapakiayon sa fiesta na ini. Minasorongkó sa saindang mga magúrang asin sa saindang mga magurangon, ilinolohod an sa ibong na tóhod asin nangagmamawot nin magayagáyang pasko; an aguinaldo sainda binibílog nin sarong dulce, sarong búngang-ká-hoy, sarong básong túbig o anó man na pásib (152) na dai nin kahologán.

Pinaghihiling ni Gurang Selo na nagaaragi su gabós nyang mga katóod asin mamondong naiisipísip na kan taón na ito dai syang aguinaldo sa kiisay man asin su saíyang makoapó naghalé na daing dara saiya (153), dai sya pinagmawotan nin magayagáyang pasko. Kadelikadahan ni Juli o bulanos lámang na pakalingaw?

Kan boot pataratarahon ni Gurang Selo su mga kadudugong nagdaralaw saiya na dara saiya su mga akí, sa bakong didiit na saíyang pagtaka dai sya nakapagtaram minsán sarong katagá: sáyang lámang na sya magpupumírit, dai sya nakapadaging nin anó man na tingog. Dinara su kamot sa halonan, nagkirikiri, dai mangyayari! boot ngomisi asin nangibigkibig su saíyang ngábil: sarong masagiwsiw na daging síring sa hayop nin sarong botóbot an saiya lámang na nahimo. Nanggilantas na naghinirilingan su mga babaye.

"!Pula, pula!" nagpangkururáhaw su mga taó nin pagkatákot, na naglalang tolos nin ugáleng kariribukan.

IX

MGA PILATO

An baretá kan kapahamakan na ito naaraman sa banwaan; ipinagmondó ito nin iba asin su iba man nangirogkirog lámang. Dai nin may sálang siisay man asin daing siisay man na minakarga kaito sa saiyang katahuan (154).

Dai lámang mominalos su lawog kan teniente sa Guardia Civil; may pagboot saiya na tiripunan su gabós na mga hamo asin nakaotob na kan saiyang katongdan; minaósig sa mga tulisán kun saiyang mahihimo, asin kan dokoton si Cabesang Tales, naglalang tolos sya nin sarong pangkat asin dinara sa banwaan nagkakabaralod an lima o anom na mga taga-oma na sa paghoná nya mga mapapagtogodtogodan, asin kun dai tuminunga si Cabesang Tales iyo ta dai sa bolsillo, mani sa irárom kan kúlit kan mga bilanggó na pinaggoroyagaya.

Kominirogkirog su lego (155) na masadiri. Dai sya lábot: mánongod sa mga tulisán! nagootob lámang sya kan saiyang katungdan. Hárag na gayo na kun dai sya nagsombong, dai man kutá natiripon su mga hamo asin dai kutá dinókot su makauúgay na, alágad sya, si Fray Clemente, kaipuhan na magingat kan saiyang pakaharayó sa panganib asin an Tales na ito igwa nin sarong paagi sa paghiling na garong nagpipilí nin sarong marhay na patamaán sa sarong kabtang kan saiyang háwak. An pangalásag natural. Kun may mga tulisán, bakong saiya an salá; an saiyang katongdan bakong magósig sainda, iyán sa Guardia Civil. Kun si Cabesang Tales sa lugar na magparalibotlibot sa saiyang kadagaán dai naghíro sa saiyang harong, dai kutá sya nabíhag. Sa katapusan, padusa ito nin langit laban sa mga minasarongat sa mga pangangaipo kan saindang kaayonan.

Si Hermánang Penchang, su gurang na devota na sa harong kaini naglilingkod si Julí, nakaáram kaito, bomínuhi nin duwa o tolong *susmariosep!* nangurús asin nagsabi man:

“Parátang pinaparahán kita nin Dios kan mga bágay na iyán huli ta kita mga parakasalá o huli ta kita may mga kadudugó na mga parakasalá na dápat kutá nyátong tinorokdoan nin kabanalan asin ta dai nyátó

ginibo.”

An mga *kadudugó na mga parakasálang* iniho si Juliana an boot sabihon; sa devota, si Juli sarong dakúlang parakasalá.

“Hona-honaon nindo na sarong daraga na nasa-kanapanahonan nang máagom dai giraray tataong mangadyé! Jesus, abáa nang escándalo! Tara bakong an dai magkakanigong iniho nangangadyé kan *Tara Kagurangnan María* dai minaontok sa *yaon saimo*, asin kan *Santa María* na dai minahángos sa *makasalan*, síring sa kaipuhan gibohon nin gabós na mga marhay na cristiana na may pagkatákot sa Dios? Susmariosep! Dai tatao kan *oremus gratiam* asin sabi *mentibus* sa lugar kan *mentibus!* Siisay man na makádangog saiya maghohoná na *suman na ibus* an saiyang pigsasabi. Susmariosep!”

Asin nangurus nin sarong dakúlang cruz escandalizada asin nagpasalámat sa Dios ta nagtógot na dokoton su amá tanganing makalda su akí sa kasalan asin maka-nood kan mga kabanalan na sabi kan mga cura súkat makasamno sa gabós na babáyeng cristiana. Huli kaini pinopogolan nya sa paglingkod saiya, dai nya tinotogotan na magpulí sa barrio sa pagataman sa saiyang apó. Kaipuhan na magádal nin pagpangadyé si Julí, magbasa kan mga librito na ipinagtatalag kan mga fraile asin magtoklós sagkod na makabáyad sya kan duwang gatós may limang pólong pisos.

Kan maaraman na nagpa-Manilá si Basilio ta makoa kan saiyang mga saraysaray asin balukaton si Julí sa harong na saiyang pinaglilingkodán, inalá kan babáyeng marahay na su daraga mapapahámak sagkod lámang asin ta mapáhiling saiya su demonio na magma-malimalihan na su estudiante (156). !Fastidioso asin gabós, gurogurano katamá su librito na itinao saiya kan cura! An mga hagbayon na minapa-Manilá sa pakanood, nagkakaharámak asin pinapahámak an iba. Asin sa paghónang ikakaligtas nya si Julí pinapagbasa nyang pinapagbasa si Julí kan librito ni Gurang Basio Macúnat na pinagtogon sya na sa giraray makipagkita sa cura sa convento, síring sa ginigibo kan bayaning babaye na pinagoómaw na gayo kan fraile, su kagsúrat kaito.

Sa mga hidaleng ito maogmahon na marhay su mga fraile: ginana naggad ninda su asunto asin inurawa

su pagkabihag ki Cabésang Tales sa pagtao kan dagá sa naghágad kaito, dai lámang nin kadikit na kapang-alang-alangan, dai lámang nin pinakasadit na tandá nin kasopganan. Kan magbalik su dáting kagrogáring asin kan makaáram kan nangyari, kan makita na nasa iba na su saíyang mga dagá, an mga dagang ito na katimbang kan búhay kan saíyang agom asin kan sa saíyang áking babaye; kan maabtan nyang pula su saíyang amá, su saíyang áking babaye naglilingkod na sorogoón igwa pang pagboot su hokoman, na itinao kan teniente del barrio tangáning halean nin laog su harong asin bayaan ito sa laog nin tolong aldaw, dai tominaram si Cabésang Tales minsán sarong katagá, tominúkaw sa katáid kan saíyang amá asin pahángang tumaram sa bilog na maghapon.

X

KAYAMANAN ASIN PAGTIOS

Kan sominonod na aldaw, sa dakúlang pagtaka kan barrio, boot makisakat sa harong ni Cabésang Tales su joyérong si Simoun, sunod nin duwang sorogoón na may baktot na duwang dakúlang maleta na maysopot na lona. Sa táhaw kan saíyang pagtíos, dai ito nakalingaw kan mga marhay na ugáleng sa filipino asin na ribaraw na marhay sa pagiísip na dai sya nin ika-kaalka sa himanwa. Alágad gabós dara ni Simoun, mga sorogoón asin mga balon, asin nagmamawot lámang na magpalipas kan aldaw asin banggi sa harong na ito huli ta iyong orog kahúsay sa barrio asin nasa-pagoltanan kan San Diego asin Tiani, mga banwaan na pinaghahalatán nya nin dakol na mga parabákal.

Naghahapothápot si Simoun kan kamugtakan kan mga dalan asin ináram nya ki Cabésang Tales kun igó nang ikakalasang nya laban sa mga tulisán su saíyang revolver.

"!May mga badil sinda na harayó an inaabtan!" an mapagmasid na tataramon ni Cabésang Tales na rororibaraw nin kadikit.

"Bakong harani an lambat kan revolver na ini," an simbag ni Simoun na kanayon badila an sarong poón na bunga sa rayong mga duwang gatós na lákad.

Nakita ni Cabésang Tales na narakdag an nagkapi-rang bunga, alágad daing itinaram na anó man asin nagpadagos na baga may iniísip.

Sa diitdiit nagdadaratong an nagkapi-rang angkos dara kan kabantogan kan mga bahandi kan joyero: nagtinaraong-galangan asin nagminarawotan nin magayagayang pasko, naghororon dapit sa mga misa, mga santo, bakong marhay na pagani, alágad minsán siring totostosón su saindang mga saraysaray sa mga gapó asin mga palsong alahas na mga halé sa Europa. Natatalastas na su joyero kaúgay-nin-boot kan Capitán General asin bakong kalabihan an pagkaigwa nin marhay na relación saiya huli sa anó man na mahímong mangyari.

Napadumán si Capitán Basilio kaiba su saiyang agom, su akí nindang si Síngang asin su saindang manúgang handang tomostos nin dai kumúlang sa tolong ribong pisos.

Itoon dumán si Hermánang Penchang ta mabakal nin sarong singsing na brillante na ipinanugá sa Virgen nin Antipolo: binayaan sa harong si Julí nagtotoom nin sarong librito na ipinabákal saiya kan cura nin duwang sikápat, may apat na pólong aldaw na indulgencia na itinógot kan arzobispo sa magbasa o magdangog na pinagbabasa ito.

“Jesús!” an sabi kan devota ki Capitánang Tiká; “an makauúgay na áking babáyeng iyán nagdakulá digdi siring sa tubó na itinanom kan *tikbálang!* . . . Pinabasa ko saiya su librito nin dai kumúlang sa makali-mang poló asin daing natatadá sa saiyang giromdom: garong alat an saiyang payo, panó sagkod na nasasatúbig. Gabós, pagkádangog saiya, sagkod su mga áyam asin su mga ikós, maggana kita nin dai kumúlang sa duwang pólong taón na indulgencia!”

Ibinugtak ni Simoun sa ibábaw kan lamesa su duwang maleta na saiyang dara: su saró dorodakulá sa saró.

“Habó kamo nin mga alahas na de doble siring man nin mga gapong imitado” . . . “An Señora,” sabi na inatubang si Síngang, “brillante gayod an muya . . .”

“Iyán, iyo pó, mga brillante asin brillante na sa gugurang, mga gapong soánoy, áram mo?” an simbag; “si papá an mabáyad asin namumuya sya kan mga bágay kaitong soánoy, mga gapong su mga kaito pa.”

Nagtuturúbig na marhay su ngímot ni Sinang huli kan dakol na latin an áram kan saíyang Amá asin huli kan kadikit asin daing dátang pakamidbid kaito kan saíyang agom.

“Talagang igwa ako nin mga kasoánoy pang gáyong mga alahas,” an simbag ni Simoun, na hinalé su sopot na lona sa sadit na maleta.

Sarong cofre na acero na binuli dakol na mga samnong kalongkaké asin mga cerradúrang gadot asin makalilibong.

“Igwa ako nin mga collar ni Cleopatra, matanos asin túnay, na mga nagkadurukayan sa mga pirámide, mga singsing nin mga senador asin mga caballerong romano na mga nagkaturuklasan sa mga rogmok kan Cartago...”

“Alongating su mga ipinadara ni Animal pakatapus kan ralaban sa Cannes!” an sogpon ni Capitán Basilio seryong marhay asin nangingingibigkibig sa kaogmahan.

Su marhay na ginoo, minsan nakabasa nin dakol dapit sa kan mga soánoy, huli sa mga kakulangán nin mga museo sa Filipinas sagkod pa man dai nakakita nin anó man na dapit sa mga panahón na ito.

“Laen pa kaini, may dara akong mga mahalón na gáyong mga hikaw nin mga ginang na mga romana na mga nagkadurúkay sa villa nin Annio Mucio Papilino sa Pompeya...”

Nagkikirikiri si Capitán Basilio sa pagpaháyag na áram nya an mga bágay na ito asin ta sibot syang mahiling nya an mga mahalagang itong mga bagaybágay kan panahón. Sabi kan mga babaye boot sindang magkaigwa nin halé sa Roma, síring baga sa mga bilangán na mga winarasan nin biyayá kan Papa, mga bágay na minapatáwad kan mga kasalan na dai kaipuhan an pagkumpisal asin iba pa (157).

Kan mabuksan na su maleta asin kan mahalé su gapas na táhob, nadáyag an sarong laom-láom na panó nin mga singsing, mga relicario, mga guardapelos, mga cruz, mga alfiler asin iba pa. Su mga brillante, na ibinágay sa mga gapong manibaiba an kúray nagkikirildab asin nagsisirilaksigak sa táhaw nin mga búrak na bulawan na manibaibang kúray, mga makadadagkang mga dibujo asin mga pambihirang mga arabesco.

Binuhat ni Simoun su bandeja asin nadayag an saró pang panó nin mga garong dai mapaniwalaan na mga alahas na makakabasog sa pagísip nin pitong daraga

sa pitong víspera nin saráyaw na itinao sa saindang dangog. Mga forma na mga makadadagka, mga pagbaragaybágay nin mga gapó asin mga perlas na minarog sa mga lumalayog na mga bughaw an talodtod asin mga pakpak na sirilag; su záfiro, su esmeralda, su rubí, su turquesa, su brillante pinagtiripon sa paggibo nin mga atibagrós, mga kalibangbang, mga kutakti, mga putyokan, mga bang-ogan, mga halas, mga gotó, mga sirá, mga búrak, mga rakoy asin iba pa; may mga sokray na garong mga diadema, mga gargantilla, mga kulintas na mga perlas asin mga brillante na mga magagayon malá nganí ta nagkapi-rang daraga dai nakapagpógol sa pagsabi nin *!naku!* sa pagtaka asin tominaklá si Sinang, huli kaini, kinodot sya kan saiyang iná na si Capitánang Tiká sa tákot na pahalangkawon kan joyero su halaga kan saiyang mga alahas. Pinagkokodot pa giráray ni Capitánang Tiká su saiyang akí minsán may agom na.

“Uya an mga brillante kaitong soánoy,” an simbag kan joyero; “an singsing na iyán nánongod princesa sa Lamballe, asin an mga híkaw na iyán sa sarong dama ni María Antonieta.”

Mga magagayon na mga solitariong brillante, darakulá siring sa mga butil nin maís, na nagaasul-asul an kintab, panó nin mahigpit na tihantik (158) na бага iniingatan pa giráray su pangigingibigkibig kan mga aldaw nin Kangirhatan.

“!An duwang híkaw na iyán!” an sabi ni Sinang na pighihiling su saiyang amá asin lubos na kinakalasaran kan kamot su takyag na harani sa saiyang iná.

“Igwa pa nin mga lálong kasoánoy pa, su mga romana,” an simbag ni Capitán Basilio na nagkikiyat.

An devota na si Hermánang Penchang naghoná na huli kan dólot na ito mapapalopó su Virgen nin Antipolo asin itotógot saiya su orog kamaláad nyang minamawot: haloy nang pinaghahagadan nya nin sarong matanog na gibong-ngangalasan na sa luhaylúhay makasalak an saiyang ngaran tangáning mabantog sa dagá, sumalangit ngápit, siring sa Capitánang Ines kan mga cura, asin naghapot kan halaga. Alágad an hágad ni Simoun tolong ríbung pisos. Nangurus su marhayon na babaye. “Susmariosep!”

Binuksan ni Simoun su ikatolong laom-láom.

Ini panó nin mga taknaan (159), mga petaca, mga

bugtakan nin fósforo asin mga relicario na may mga putak na brillante asin nin mga finong esmalte asin mga kuritkúrit na mga tihantik na gayo. . .

Sa ikaapat namumugtak su mga gapong tarangkas asin kan buksan ito, dominaging sa bidang an hinghing nin pagtaka. Tominaklá ulí si Sinang kinodot namán sya kan saiyang iná na sya man nganí nagpaluwas nin sarong *sus María!* nin pagtaka.

Sagkod kaito dai pa nin nakakita nin síring na kayamanan. Sa cajón na may hapin na terciopelo na bughaw na gayo, na barangá sa nagkapirang laoglaóg nakikitang nagkatotoo su mga pangatorogan sa *Sangrigo may sarong Banggi*, su mga pangatorogan kan mga fantasía na sirangnon. Mga brillante, na mga darakulá na may garo nang mga garbanzos naggorokirildab na nagboboga nin mga silyab na makawiwili an hiró na baga mapapará o nagláad na maóbos sa imat-imat kan ladawan; mga esmeralda na halé sa Perú, na manibai-bang bantukan (160) asin pagkagibo, mga rubí na halé sa India, mga mapula síring sa toró nin dugó, mga zafiro na halé sa Ceylon, mga bughaw asin mga putí, mga turquesa na halé sa Persia, mga nakarádong perlas sirangan, an iba kan mga ini mga diyambungan (161), gatimgá asin maitom. An mga nagpakahiling sa banggi nin sarong dakúlang cohetes na nagpurawás sa madiklom na pondong bughaw nin lángit sa riboribong ilaw-ilaw nin gabós na kúray, mga makikintab na gayo na minapalungsi sa magkagúrang man na makakapaghoná kan kamugtakan na ipinapaháyag kan compartimento.

Si Simoun, bilang baga pagpadúgang kan pagtaka kan mga duduman, pinagliliskay su mga gapó kan saiyang mga kayumanggi asin matariguís na mga moró naggagayagaya sa binóbog na píngig kan mga ito, sa maságang pagdudupyas síring sa mga toró nin túbig na kinokúray kan hablón-dawani. Su mga alagáag nin síring kadákol na mga manentang (162), an kahalangkawan na gayo kan halaga kan mga ito nakakagilantas kan mga paghiling. Si Cabésang Tales na ruminani sa pagosyoso, piniyong su mga mata, asin hominarayó tolos na baga sa pagsikwal nin sarong maráot na kaisipan. An saiyang kapahamakan pinaglalanghadan nin síring kadakúlang kayamanan; an táwong ito napadumán sa pagpadáyaw kan saiyang makúring yaman sa víspera

nanggal kan aldaw na, huli sa kakulangan nin kuwarta, huli sa kakulangan nin mga padrino mapipiritan na tumalikod sa harong na ito na pinatindog nya kan saiya mansanang mga kamot.

"Uya saindo ining duwang brillanteng itom, an pinakadakulá sa gabós na nag-aada (163)," an simbá kan joyero: "mga masakiton na paglabrahan huli ta iyong pinakamatagas sa gabós... An gapong ini na nagdorodiyambong brillante man, síring man kan hidyaw na ini na sa paghoná nin kadaklán esmeralda. Boot sakuyá ni intsik Quiroga nin anom na ribong pisos ta ipapásib sa sarong mapangyarihon na ginang... asin bakong an mga hidyaw an lálong mga mahal kundí an mga bughaw na ini."

Asin ibinulag an tolong gapó na bakó man na gáyong darakulá asin marayráhay na bulanos su pagkalabra, na mapusaw sa bughaw na kúray.

"Nin huli ta mga saraday ki sa hidyaw," an saíyang padagos, "makaduwa an halaga. Hilínga nindo ini na iyo an saday sa gabós -- timbang nin dai lumabi sa duwang kilates, -- naghalaga sakuyá nin duwang pólong ribong pisos asin dai ko na itatao nin hababá sa tolong poló. Naglakbay ako sa pagbakal pa na man kaiyán. Ining saró pa, na natukasan sa mga mina nin Galconda, timbang nin tolo may kabangang kilates asin halaga nin pitong pólong ribo. Su Virrey sa India sa sarong súrat na sinakamot ko kasuhapon binabayadan ako nin kagduwang ribong libras esterlinas." (164)

Sa atúbang nin síring kadakúlang kayamanan, na nagkatiripon sa kamot kan táwong ito na katutúbong gayo an pagmamaháyag, su mga duduman nagmaté nin bílang kagalangan na may kaibang pagkangirhat. Nagkapirá pagtaklá si Síngang asin dai sya kinodot kan saíyang iná, sakalé huli ta namomongnan o huli ta naghohoná na an sarong joyero na árog ki Simoun dai maghilingúhang magkamit nin limang pisos lumabi o kumúlang sa sarong hagayhay na sa mangmang na gayo o bako man. Pinaghihiling kan kagabsan su mga gapó, dai lámang nin nagpahiling nin kadikit na pagmawot na domotdot kan mga ito, tarakot. Su kaosyosohan na sasagpong kan panggilantás. Nagtatanaw sa pangomahon si Cabésang Tales asin nagisipisip na sa saró sanang brillante, sakalé an pinakasadit sa gabós, mata-tabus nya su saíyang akí, maingatan su harong asin

sakalé makabá dang nin saró pang dagá . . . Dios! na saró sana kan mga gapong ito maghalaga nin labi sa pagsadiri nin sarong tawó, an kasegurohan nin sarong daraga, an katiwasayan nin sarong gurang sa saiyang mga gurang nang mga aldaw!”

Asin garo bagang nagagalinaw su saiyang iniisip, nagsabi si Simoun na inatubang su mga angkos na nakakalibot saiya :

“Asin hilinga, hilinga nindo; sa saró lámang kan mga saradit na ining gapó na garong mga daing pagalamáam asin dai magpapakagibo nin bakong marhay, mga dalí-say síring sa mga tipásing basod na nagkapuruknit sa kalikubkubán kan lángit, saró lámang na árog kaini, na ángay na gáyong ipinásib, ikinadestierro nin sarong tawo su saiyang kaiwal, sarong amá nin angkos, bílang parabaribok sa banwaan . . . asin saró pang sadit na gapó na árog kaini, mapula síring sa dugó nin pusó, síring sa kamatean nin panghihimalos asin makintab síring sa luhá nin mga ilo, tinawan sya nin pakahiwas, ibinalik su tawo sa pagsadiri, su amá sa saiyang mga akí, su agom na lalaki sa agom na babaye asin sakalé ikinaligtan an sarong bílog na angkos sa sarong daing pálad na omaaboton.”

Asin pinagtorotiktik su caja.

“Igwa ako digdi nin síring kan sa mga caja kan mga parabólong,” an sabi sa halangkaw sa tingog sa sarong daing dátang tagálog, “an búhay asin an kagadanan, an hódong asin an bolong, huli kan sa gogom na ini malológom ko sa luhá an gabós na mga nagoontok sa Filipinas!”

Pinaghihiling sya kan kagabsan asin nasasáyod ninda tamá sya. Sa tíngog ni Simoun namamaté an sarong napapalaén na daging asin makagigíram na mga sírang garong nagralaragbas sa saiyang mga bughaw na salming.

Bílang pagpahalé kan katulahukan na nagigibo kan mga gapong ito sa mga masipag (165) na itong mga tawo, binuhat ni Simoun su bandeja asin nakita su sa irárom na namumugtakán kan *sancta sanctorum* (166). Mga estuche nin mga ánit na halé sa Rusia, na burulag nin kápal na gápas, panó kan mga ito su sa irárom na may lápat na terciopélong abohón. Su gabós naghaharalal nin mga ngangalasan. Su agom ni Síngang nag-oósis na nakakita sya nin mga carbungko, mga gapó

na nagluluwas nin kalayo asin nagsasaraga sa táhaw kan kadiklomán. Si Capitán Basilio nasa tatá kan pagkandaingkagadanan; makakakita nin sarong bágay na tú-nay, sarong bágay na talagang iyo su porma kan bulanos nyang pinagpangatoroganan.

“Iyo ini su kulintas ni Cleopatra,” an sabi ni Simoun na maingat na gáyong kinoa an sarong caja na lapnad na garong kabáak na talá-sinag; “sarong bahandi na dai mahalaganhan, sarong bágay sa museo, sa mga mayaman lámang na pamahalaan.”

Saróng kulintas na binibilog nin manlaenlaen na mga dijes na bulawan na minaladawan nin mga saradit na mga diosdios sa táhaw nin mga bang-ogan na mga hidyaw asin mga bughaw, asin sa táhaw sarong payo nin buitire, na gibo sa sarong gapó nin pambihírang jaspe, sa táhaw nin duwang pakpak na buka, tandá asin samno kan mga reinas egipcias.

Bominisngag si Sinang pagkáhiling kaito asin tominamítami nin sa áking pagbasangbásang, asin si Capitán Basilio na dangan pang lubos an pagmamahal sa mga bagaybágay kaitong soánoy dai nakapógol nin sarong *abaa!* nin pakagamíaw.

“Sarong makawiwiling bahandi na naingatan nin marhay asin haros duwang ribo nang taón.”

“Psh!” naghumáring sumabi si Sinang tangáning dai mahólog sa tokso su saiyang amá.

“Mangmang!” an sabi kaini na nalabanan na su saiyang énot na pakagamíaw; “anong maisihan mo kun huli sa kulintas na ini an kamugtakan ngunyan kan bilog na gabungan? Huli gayod kaini nabíhag ni Cleopatra si César, si Marco Antonio... nakádangog kan mga maláad na kapahayagan nin pagkamoot kan duwang pinakadakúlang manlalaban kan saiyang panahón, ini nakádangog nin mga katagá nin tataramon nin orog kadalisay asin tihantik na latín asin boot mong magbugtak kaiyán!”

“Akó? dai ako matao nin tolong pisos!”

“Mangyáring ikatao duwang pólong pesos, *gongga!*” sabi ni Capitánang Tiká sa tingog nin nakakamidbid; “marhay an bulawan asin pagkatúnaw magagámit sa ibang mga bahandi.”

“Saró ining singsing na garong ki Sila,” an padagos ni Simoun.

Saróng singsing na bulawan na dasok, na may sello.

"Iyán an ipinaglagdá nya sa mga hátol nin kagadanan kan panahón kan saiyang dictadura," sabi ni Capitán Basilio na nanglulungsí sa kalodokan.

Asin boot na ogidón ito asin sayodon su sello, alágad minsán piporoparaano nya asin pinagbibirikbirik, nin huli ta daing pakasábot kan paleografía (167), dai syang nabásang anó man.

"!Abaa nang kamot an ki Sila!" suminabi sa katapusan; "laog an duwa kan satuyá; síring sa sinabi ko na, nagroró-róro kita."

"Igwa ako nin kadákol na iba pang mga alahas . . ."

"Kun anas síring kan mga uya, salámat!" an simbá ni Sinang; "muya ko an sa mga ngunyan na panahón."

Lambang saró nagpilí nin sarong bahandi, may minapilí nin singsing, may taknaan, may sarayan nin búhok. Si Capitánang Tiká nagbakal nin sarong relicario na may katipak kan gapó na inalindoonan kan satong Kagurangnan sa saiyang ikatlong pagkapadungkal; si Sinang, sarong padis na híkaw asin si Capitán Basilio, sarong kaerel nin taknaan sa alférez, su mga híkaw na sa señora para sa cura asin iba pang mga bagaybágay na pamásib (168); su ibang mga angkos sa banwaan nin Tianí tangáning dai humababá sa mga taga San Diego sinirimotan man su saindang mga bolsillo.

Namamakal man si Simoun nin mga daan na alahas, nagriribay, asin su mga matímol na mga iná nagdarara kan dai man ninda nagkakagarámit.

"Asin ika, dai kang anó man na ikakapabákal?" hinapot ni Simoun si Cabésang Tales, kan makita syang naghihiling nin mga matang maaraon su gabós na gibong pagbinarakalan asin pagriniribayan.

Sabi ni Cabésang Tales su mga alahas kan saiyang akí ipinabarákal gabós asin ta daing anó man na halaga su mga nagkataradá.

"Asin su relicario ni María Clara?" an hapot ni Sinang.

"Totoo!" an hagayhay kan tawó, asin sa sarong hidalé sominaga su saiyang mga mata.

"Sarong relicario nin mga brillante asin mga esmeralda," sabi ni Sinang sa joyero; "piggagámit kan sakong amiga bago lumaog na magmonja."

Dai nagsimbag si Simoun: mapagmawot na sinonod si Cabésang Tales kan saiyang paghiling.

Pakabukás nin nagkapirang cajón nadúkay su alahas.

Maingat na pinaghilinghiling ito ni Simoun, paulit-ulit na binukasan asin pinintoan ito: su relicario mansana na dara ni María Clara kan fiesta sa San Diego asin ta sa sarong hiró nin pagkaugay itinao sa sarong makilimos.

"Muya ko an kamugtakan," sabi ni Simoun, "pira an muya mo kaiyán?"

Kominágaw sa payo si Cabésang Tales na nangalangalang, dangan sa talinga asin hiniling su mga babaye.

"Nakakapritsohan ko an relicario na ini," an sabi liwat ni Simoun; "muya mo sanggatós . . . limang gatós na pisos? Muya mong ribayon iyán nin iba? Pomili ka kan muya mo!"

Daing gironggirong si Cabésang Tales, asin namomongnan na naghiling ki Simoun na бага nagduduwadua kan saíyang nádangog.

"Limang gatós na pisos?" an sabi sa hababang tingog.

"Limang gatós," an olit kan joyero sa may pagbabag-ong tingog.

Kinoa ni Cabésang Tales su relicario asin nagkapira pagparapabirikbirika: marikason su hibothibot kan saíyang sentido, nangingibigkibig su saíyang mga kamot. Kun humágad sya nin labi ikakaligtas sinda kan relicariong ito; mabansay na gáyong bahígay ito, asin dai nang ibang mamamantáag.

Pinagkikiritán sya kan gabós na mga babaye tangáning ipabákal ito, maliban ki PENCHANG na sa tákot na balukaton si Juli malódok na nagpaháyag:

"Kun ako iingatan ko iyán bílang sarong reliquia" . . . Su mga nagsorongkó ki María Clara sa convento nasompongan itong maniwangon na marhay, makúring níwang, pahangá na makataram asin pinaghohónang magagadan síring sa sarong santa . . . marhay na gayo an pagtaram ni Padre Salvi dapit saiya huli ta saíyang confesor. Huli gayod kaini habó ni Juli na botsanan ito, pinagmarhay nyang isanggrá an saíyang sadiri.

Nagkaigwa nin bunga su pangmasid na tataramon.

Napogolan si Cabésang Tales kan giromdom kan saíyang akí.

"Kun togotan mo ako," an sabi, "masa-banwa ako ta ihahapot ko sa sakong akí bago maniromsírom pababálik na ako."

Pinagkaoroyonan ini asin lominúsad tolos si Cabésang Tales.

Alágad kan dumán na sya sa luwas kan barrio nata-nawan nya sa harayó sa dalan na minasóhot sa kad-lagán, su fraileng hacendero, asin sarong lalaki na namidbiran nyang su sominamsam kan saíyang dagá. Sarong agom na lalaki na makíta an saíyang agom na babaye na lumaog sa saíyang agom na babaye na may kaibang lalaki sa sarong hílom na lalamban, dai magkakaigwa nin kaangotan, dai man magkakaigwa nin mga mangimon na labis kan ki Cabésang Tales kan makíta an duwang ito na pasíring sa saíyang mga pangomahon, sa mga pangomahon na saíyang pinagpaglan asin pinaghohoná, nyang ikakapamana sa saíyang mga áki. Isinaladawan nyang nagngingi an duwang ito, pinag-oologólog su saíyang pagkadaing-kakayahan; nagirrom-doman nya su saíyang sinabi “dai ko an mga iyán ito-tógot kundi sa makabaribi kan mga iyán kan saíyang dugó asin ilobong nya diyan an saíyang agom asin an saíyang áking babaye”..

Ominantoró, hinapros kan sa ibong na kamot su ángog asin piniyong su mata; kan mamuklat, nakita nya na nagboborobiribid su tawo sa kaoólok asin su bakong padí nagpopógol sa tulak na garo bagang pinaglilika-yán nyang pomotok ito sa kaogmahan dangan nakita nyang nagtororó pasíring sa saíyang harong asin nagngirisi namán.

Sarong daging tominanog sa saíyang talinga, nakamaté sa palibot kan saíyang sentido nin lagapit nin sarong latigo, lominadawan uli su saíyang mga mata su mapulang panganoron, nakita namán su bangkay kan saíyang agom asin su áki nyang babaye, asin sa kataid su lalaki asin su fraile nagngingirisi asin namomorógol sa tulak.

Nakalingaw kan gabós, tominoparing asin sinósog su dalan na piglalakawán kan mga ito: iyo su dalan pasíring sa saíyang mga pangomahon.

Sáyang lámang su pagparahálat ni Simoun na pumili kan bangging ito si Cabésang Tales.

Kan somonod na aldaw pagbangon nya, saíyang nakita na dai nang laog su sarongan na ánit kan saíyang revolver: binuksan ito asin sa laog nakakoa nin papel na nabubugtakan kan relicario na bulawan asin mga esmeralda asin mga brillante asin nagkapirang rayray na nasusúrat sa tagálog na an ólay:

“Ipagpatáwad mo, tabí, na aníon ka sa sakong harong,

halean ko ika kan rogáring mo, alágad pinipirit ako kan pangangaipo, asin kapalit kan saimong revolver ipinapabayá ko saimo an relicario na pinagmamawot mong bulanos. Nagkakaipo ako nin hamo asin mahalé ako ta maayon ako sa mga tulisán.

"Itinotogon ko saimo na dai ka magdagos kan saimong lakaw, ta kun mahólog ka sa kamot nyamó, huli ta bako ko na ikang pananawhon, hahagadan mi ika nin dakúlang balúkat."

TELESFORO JUAN DE DIOS.

"Sa katapusan nakaptan ko na an sakong tawo!" an sabi ni Simoun sa hababang títog; "may pagkatakot-takot na magkasalá... alágad lalong marahay: tatao gayod na magotob kan saiyang mga kapangakoan!"

Asin pinagbotan su saiyang sorogóon na mangagi sa dánaw pomaduman sa Los Baños darahon su malétang dakulá asin maghalat saiya dumán, ta sya sa hubas magpapadagos kan saiyang lakaw dara su nalalag-an kan saiyang mga bantog na mga gapó.

Su pagdatong nin apat na Guardia Civil nakapagin-hawa saiya. Nagduruman sa pagdakop ki Cabésang Tales asin kan dai ini masompongan, iyong dinara si Gurang Selo.

Tolong pakagadán an naginibo kan bangging ito. Su fraileng hacendero asin su bagong paraoma kan mga pangomahon ni Cabésang Tales nagkaturuklasan gadán, báak su payo panó nin dagá su ngosó, sa mga sagkod kan mga pangomahon kaito (169); sa banwaan, su agom kan paraomang gadán naagahan gadán man, síring man panó su ngímot nin dagá asin potol su líog, sa kataíd may papel saen nababasa an ngaran na "Tales" nasu-súrat nin dugó na бага iginúhit nin moró...

!Magpakatiwásay kamo, mga mamonínong na mga taga Kalamba! Dai minsán saró saindo na Tales an pagngaran, dai sa saindo nin nakaginibo kan crimen! An saindong mga ngaran iyo si Luis Habaña, si Matías Belarmino, si Nicasio Eigasani, si Cayetano de Jesús, si Mateo Elejorde, si Leandro López, si Antonino López, si Silvestre Ubaldo, si Manuel Hidalgo, si Paciano Mercado, kamo gabós pinagaapod na taga banwaan nin Kalamba!... anas kamong mga taga banwaan nin Kalamba!... Liniwánag nindo an saindong mga pangomahon, ginagamit nindo diyan an toklós kan bilog nindong pagkabúhay, mga tinikisan, mga kapurisawan, mga pagtios,

asin hinalean kamo kan mga iyán (170), pinalayas kamo sa saindong pagsadiri asin pinangaladan su iba sa pagpasakat saindo! Dai sinda nasinangan sa pagrangsá sa katanosan, tinimaktimakan ninda su mga sinanglitan na pinaggamitan kan saindong bansá... Naglingkod kamo sa España asin sa hadé, asin kan sa ngaran ninda maghágad kamo nin sandagan (171), asin itinápok (172) kamo na daing pagoogid, binolnot kamo sa mga takyag kan saindong agom, sa mga hadok kan saindong mga akí... An siisay man saindo nagtíos nin labis pa ki Cabésang Tales asin minsan síring dai nin siisay man, na ginibohan nin matanós... Dai nin pagkaúgay, dai nin pagisusugad sa saindo asin inosig kamo sagkod sa enotan kan linobngan siring ki Mariano Herbosa... !Pagtangis o pagngisi kamo sa mga daing kataráid na mga poró na pinaglalakawlakawan nindo daing gibo, daing pakasayód kan omaaboton! An España, an maugayon na España nagmamangno saindo asin sa madalé o haloy magkakamit kamo nin sandag!

 XI

LOS BAÑOS

An Saíyang Kahalangkawan an Capitán General asin Gobernador sa Kaporoan nin Filipinas nangayam sa Bosoboso. Alágad nin huli ta kaipuhan syang lumakaw na may kaibang sarong banda nin música... huli ta an síring kahalangkaw na tawo dai súkat mapelohán kan mga longon na káhoy na ipinagpaprorocesión, ... asin huli ta an kaaplingan sa diosnon na sining (173) ni Santa Cecilia dai pa nababantog sa mga usa asin sa mga opon sa Bosoboso, an Saíyang Kahalangkawan, na may banda nin música asin su mga gábay nyang mga fraile, mga militar asin mga empleado dai nakadakop minsán sarong kino, minsán sarong gamgam.

Napagbaná-baná kan mga halangkaw na mga may kapangyarihan sa lalawigan ang mga omaaboton na pagkatanggal o mga pagliwat nin kamumugtakán; su mga makauúgay na mga gobernadorcillo asin mga cabeza de barangay dai nagkamaratukaw asin dai nagkangaratorog, nagkatarákot ta tibáad kun maísipan kan diosnon na paraáyam kan saindang pagkatawo an kaku-

langan nin kagalangan kan mga may apat na bitís sa kadlagán, siring sa ginibo nagkapira nang taón nin sarong alcalde na naglakbay na pigbaboroligan nin mga polistas huli ta dai nin mga kabáyong mabobóot na makapamahalá sa saíyang pagkatawo. Dai nahalaen nin sarong maráot na kaisipan na huringhuding na an Saíyang Kahalangkawan natatalagang gomibo nin sarong bágay, huli ta dumán nakikita nya an mga énot na tandá nin sarong himagsikan na kaipuhan pooton sa pinaggikanan, na an sarong pangayam na daing kinaluwasan nakakaramá sa ngaran na kastilá, asin iba pa, asin pinagpasalibadan na an sarong makauúgnay ta gugubingnan nin sa usa, kasu an Saíyang Kahalangkawan sa sarong gawé nin pagkaúgay na dai naaraman ni Ben Zayb kun anong mga katagá nin tataramon an ikakaómaw, nakapurawas kan gabós na mga kariworokan, ipinaháyag nya na ikinasasákit nya na iátang sa saíyang kamongayahan an mga háyop sa kadlagán.

Sa katotoohan, an Saíyang Kahalangkawan asin napupuwasan *inter se* (174), tara anong mangyayari kun sominalá nin minsán saró lámang, sarong usa na kabilang sa mga kúlang nin pakasábot dapit sa mga pangangaipo sa política? Saen masampot an marhay na dangog kan hadé? Paano? Sarong Capitan General sa Filipinas magkamalé, sa paghimunta baga bagong paraáyam? Anong sasabihon kan mga indio nasa mga ini may mga regular na paraáyam? Manganganib an marhay na dangog kan bansá . . .

Sa bágay na siring huli ta an Saíyang Kahalangkawan kaiba an hilaw na ólok asin bilang sa dai-namongayahan na paraáyam, ipinagboot an madaleng pagbalik sa Los Baños, sa panahón kan paglakaw nagsasabi sya dapit sa saíyang mga kabayanihan sa pangayam sa Peninsula na baga dai nya oyon an bágay na siring sa sarong mapagbasangbásang na tíngog, magkakanigó nanggad sa mga pangayam sa Filipinas, psé! An mga parigosan sa Dampalit (Daang pa liit), su mga mainit na burábot sa pangpang kan dánaw, su mga surugal sa palacio pinagtataga balotan nin picnie sa haraning busay o dánaw nin mga angongolkol minaanyaya nin lalong mga makadadagka asin bakong mapangánib na gayo sa dangog kan bansá.

Kan mga huring aldaw nin Diciembre itoon sa bídang su Saíyang Kahalangkawan nagsusugal nin tresillo,

alintanang naghahalat kan horas nin pamáhaw. Halé sa pagparigos asin sa paginom kan pinagtotodan na sabaw nin lombod asin pagkaon kan lámán kaini asin nasa-orog karahay na kamugtakan sa pagtaltag nin mga biyayá asin mga karahayan. Minapaorog kan saiyang marhay na pagkamugtak su pangyayari na kanigúan na kasisikmol, tara si Padre Irene asin si Padre Sibyla, na saíyang mga kasugal, lambang saró nagpaluwas kan saiyang pakasábot sa tuyo asin hilom na pagpapadaog, sa dakúlang kaangotan ni Padre Camorra na huli ta minádatong pa sana kan ágang ito dai nagaaram kan mga pinagkakasarakatán. Su fraileng artillero huli ta sa diosan su saiyang panugal asin nangangataman, namumula asin kinakagat su saíyang ngábil sa lambang pagkakalipat asin daing dátang pagkalkulo ni Padre Sibyla, alágad dai nangangahas na sumabi nin anó man huli kan kagalangan nya sa dominico; alagad iyo nyang pinaghihimalos si Padre Irene na ibinibílang nyang hababá asin langisero asin pinagbabasangbásang sa táhaw kan saiyang kakulangán nin pakasábot. Dai lámang sya hinihiling ni Padre Sibyla; pinapabayaan syang magpisngak; si Padre Irene, orog kamakumbabá, naghihinguhang makapanganosan na pinaghohorohaprós su punta kan saiyang dongong halabá. Su saíyang Kaha-langkawan nalilingang marhay asin nangungurawa, síring sa marhay na magpalakaw síring sa ipinadadamgo saiya canónigó, sa mga pagkakamalé kan saiyang mga kalaban. Dai nagaaram si Padre Camorra nasa mesítang ito nasusugal an sa mapagísip na paguswag kan mga filipino, an pagtokdó nin kastilá, asin kun nararaman nya, sakalé sa kaogmahan ominayon gayod kutá sa sugal.

Sa balcón na bukás na gayo sa palabá, naglalaog su simuy, mahayáhay asin dalísay, asin namamantáag su dánaw na an mga túbig mahamis na naghihinghing sa pamitisán kan gadung na baga nagdudusay nin kagalangan. Sa too dapit, sa harayó, natatanaw su puró nin Talim, na bughaw na gayo; sa táhaw kan dánaw asin haros sa atubangan, sarong puró-puró na hidyaw, su puró nin Kalamba, daing tawó, garong kabáak na talásinag; sa wala, su magayón na gilid na tinoroktorokan nin kabotongán, sarong kólod na nagdudungaw sa dánaw, dangan mahiwas na mga kabasan dangan mga mapulang atop sa tahaw nin hudyaw na gáyong mga

kakahoyan, su banwaan nin Kalamba, dangan su gílid nawawará sa harayó, asin sa pondo, sinasadahan kan langit su hadyangit (175) na minaibabá sa túbig na minatao sa dánaw nin garong sa dágat na kamugtakan asin nababágay sa pagapod kaidto kan mga indio na *dágat na tab-ang*.

Sa may sarong sógod kan harong, sa atúbang nin sarong mesita saén nakikita an nagkapirang papel nagtutúkaw su kahilom. Mahigos na marhay su Saiyang Kahalangkawan asin dai nya oyon an pagsáyang nin panahón asin huli kaini nagdedespatsar sya sa kaibahan kaito (176) alintanang naglilingkod sya bilang alcalde sa tresillo asin sa mga hidaleng ipinagtatarao su mga baraha.

Sa mga hidaleng ito naghahákay su makauúgay na kahilom asin nawawaran nin pagsárig. Kan aga man-sanang ito nagtotoklós síring sa gabós na aldaw dapit sa mga pagliwat nin destino, suspensión nin mga empleo, deportacion asin pagtao nin mga karahayan asin iba asin dai pa nadodotdot an dakúlang bágay na minapúkaw nin dakúlang kaosyosohan, su hágad kan mga nagaarádal na kapahintogotan sa paglalang nin sarong Sanghiran nin Kastilá.

Naglalakaw-lákaw sa magibong na sógod asin masang-gayang nakikipag-olayólay minsán sa hababang títog nakikita si Don Custodio, sarong halangkaw na empleado, asin sarong fraile na dokó su payo бага may pinagiísip o бага may kasingpilan sa boot; si Padre Fernandez an pagngaran. Sa sarong kataíd na lalamban nagruruluwas an tanog nin mga nagsisirintokan na mga bola, mga ngisi, mga ngarakngak, sa mga ini su títog ni Simoun mamara asin malagong; su joyero asin si Ben Zayb nagkakáwat nin billar.

Panalé sanang tominindog si Padre Camorra.

“!Sumugal logod si Cristo, puñales!” an saiyang hayhay na kanayon tapokan su natatadá pa saiyang baraha sa payo ni Padre Irene; “!puñales! asegurado na kutá su posta kun bakong su paninikmol, asin nadaog kami sa hogalín! !Puñales, sumugal si Cristo!”

Asin angot na marhay, isinaysay sa gabós na itoon sa bídang su pangyari, orog na ngani duman sa tolong naglalakaw-lákaw na garo bagang ibinibílang na mga hokom an mga ito. Nagsusugal su General, sya su katúmang, si Padre Irene igwa nang baraha; iinarastre nya

kan espada asin puñales! daing kamugtakan su sugal ni Padre Irene, dai ikinapanugal su daing data. !Sumugal si Cristo! An akí kan saiyang iná dai napadumán sa pagpabat-ak nin básang kan saiyang payo asin mag-sáyang kan saiyang kuwarta.

"Naghohoná gayod an nónoy," an sabi pa nanamumulang marhay, "na kamangmangan lámang an paggana ko kaiyán. !Laen pang su sakong mga indio nagpopoón nang magtáwad . . ."

Asin nag-aagrótong asin dai naghimaté kan mga pag-iiktad ni Padre Irene na boot magsaysay na pinaghorohapros su ngodoy sa pagtagó kan saiyang pinong hoyom, napadumán sa bidang kan billar.

"Padre Fernández, boot kang tumúkaw?" naghapot si Padre Sibyla.

"Maluyahon akong tresellista!" an simbag kan fraile na naghohorathórat.

"Kun síring, padigdihon si Simoun," olay kan General; "Ieh, Simoun, eh, mister! Muya kang sumarong partida?"

"Anohon su mga hamo na ginaramit sa pangayam?" naghapot su kahilom na inorawa su pagtonong.

Dominungaw si Simoun.

"Muya kang sumalihid ki Padre Camorra, Ginóng Simbad?" an hapot ni Padre Irene; "mga brillante an saímong ibubugtak sa lugar kan mga fichas."

"Dai ako nin anó man na kaolongan," an simbag ni Simoun na rominani asin pinalpag su tisa na nakadigtá kan saiyang kamot; "asin kamo, anong saindong ibubugtak?"

"Anong samong ibubugtak?" an simbag ni Padre Sibyla. "An General mabugtak kan saiyang muya, alá-gad kami, mga religioso, mga padí. . ."

"Bah!" an ágaw ni Simoun na may kaibang pasulí; "ika asin si Padre Irene magbabáyad nin mga gawé nin pagkamoot, mga pamíbi, mga kabanalanan, eh?"

"Aram mo na an mga kabanalan na mangyáring ipagkaigwa nin saró," an pangatanosan na bulanos ni Padre Sibyla, "bakong síring kan mga bulawan na ikakapagpalispalis sa kamot ki may kamot, ipabákal asin ipabákal ulí . . . nasa bágay, mga huwat (177) na kaaranib kan dai-tibáad. . ."

"Mamumuya ako, kun síring na bayadan ako nindo nin ngímot," an maogmang simbag ni Simoun; "ika,

Padre Sibyla, sa lugar na magbáyad sakó nin limang tantos sumabi sakuyá, halimbawá baga: 'tinalikondan ko sa laog nin limang aldaw an kadukhaan, an kapakumbabaan, an pagkúyog . . ! ika, Padre Irene: tinatalikondan ko an pagkabini, an pagkamasamwang asin iba pa.' Nakikita nindo na diit na bágay asin tina-taohan ko kamo kan sakong mga brillante!"

"!Pambihira naggad na tawo an Simoun na iní, kun anó-ánong naiisipán!" an sabi ni Padre Irene na nagngingisi.

"Asin *ini*" an padagos ni Simoun na dinoonan na bulanos sa abaga an Saiyang Kahalangkawan, "*ini* ma-báyad sakó nin limang tantos, sarong vale nin limang aldaw na pagkabilanggó; saró sana, limang bulan; sarong sikmol, sarong blankong orden de deportación; sarong bola . . . sabihon nyató sarong madaleng ejecución kan Guardia Civil alintanang dinadara an sakong tawo sa manbinorobanwaan asin iba pa."

Pambihira an inaáalok. Nagpangrarani su tolong nagraralakawlakaw.

"Alágad, Ginóong Simoun," naghapot su halangkaw na empleado, "anong makokoa mo na magkamit nin sa ngosó lámang na mga kabanalan, asin mga kabuhayan asin mga pagtápok patin mga madaleng mga ejecución?"

"!Tara dakol! Naiingol na ako sa pagdangog nin pagtaram dapit sa mga kabanalan asin muya kong magkakaramtan iyán gabós, gabós na uya sa kinaban ilaog gabós sa sarong saco tangáning itápok sa dágat, minsán pa mangaipo mo akong gumámit kan gabós kong mga brillante bilang lastre . . ."

"!Anó daw bayang capricho!" an hagayhay ni Padre Irene na nagngingisi; "asin anó an dapit sa mga pagtatápok asin mga madaleng ejecución?"

"Sa paglínig sa bansá asin pohoon an maráot na banhí . . ."

"Vamos! sagkod ngunyan angot ka pang marhay sa mga tulisán asin magingat ka ta mangyári kutang hinagadan ka nin halangkaw na balúkat o sinakmit su gabós mong mga alahas. Tawo, dai ka súkat máging bihang!"

Nagosipon si Simoun na binágat sya nin sarong pangkat nin mga tulisan na, pakapagabiabihi saiya sa laog nin sarong aldaw pinabayaan syang magpadagos

kan saíyang lakaw na daing ibang hinágad na balúkat kundi su duwa nyang mga marayrahay na mga revolver na Smith asin su duwang caja nin mga bala na saíyang daradara. Nagsabi na ipinamahalá saiya kan mga tulisan an dakol na mga patogon sa saiyang Kahalangkawan, an Capitán General.

Asin huli kaini asin dahel ta nagbaretá si Simoun na su mga tulisan sangkap na gayo nin mga escopeta, mga badil asin mga revolver, asin laban sa síring na mga tawo saró katawo minsán anó kasangkap nin hamo dai makakapangalásag. An Saiyang Kahalangkawan tangáning malikayán ngápit sa panahón na an mga tulisán magkaigwa nin mga hamo, madikta nin bagong pagboot mapádapit sa mga pistólang de salón.

"!Katúmang, katúmang!" an panunúhay ni Simoun; "ohó sa sakuyá an mga tulisán iyo an mga tawong orog karahayan an dangog sa kaporoan; iyo lámang an mga nagkakamit kan saíndang bagás síring sa magkakanigó. . . Naghohoná kamo na kun ako nahólog sa mga kamot nin. . . vamos! saimo halimbawá, pabayaan mo daw akong makadulag na dai ako koahan minsán kabangá na lámang kan sakong mga alahas?"

Si Don Custodio makikipagpasúhay kutá: an Simoun na ito sarong hambugérong mulátong americano na minapalabilabi sa saiyang pagkakatóod sa Capitán General sa pagologólog ki Padre Irene. Totoo nganí na dai man sya bubuhian ni Padre Irene sa síring kadikit na bágay.

"Ohó an karatan," an padagos ni Simoun, "bakong huli ta igwa nin mga tulisán sa mga bólod asin sa mga kaalangalangan; an karatan nasa mga tulisán sa mga banwaan asin sa mga lungsod. . ."

"Síring baga saimo," nagdugang na nangingisi su canónigo.

"Ohó, síring sakuyá, síring satuyá, mági kitang tapat, digdi daing nagdadangog satong indio," an padagos kan joyero; "an maráot iyo ta kita gabós bakong mga ipinaháyag na mga tulisán; kun mangyari iyán asin mag-ontok kita sa kakadlaganán, sa aldaw na iyán ligtas an bansá, sa aldaw na iyan masírang an sarong bagong gabungan na mamahalá kan saíyang sadiri mansana. . . asin an Saiyang Kahalangkawan matiwasay kun síring na makakapagsugal kan tresillo na dai kauptuhan syang ribarawón kan kahilom. . ."

Su kahilom naghahákay kan hidaleng ito na hinónat su magibong na takyag sa ibábaw kan payo asin inon-
nat su mga nagsasalbidan na mga tabay siring sa mangyáring mahimo sa sírong kan mesita.

Pagkakita saiya nagpang-orólok su gabós. Boot potolon kan Saiyang Kahalangkawan su lakaw kan orólay asin pagkaaponi sainda nin mga baraha nagsabing seryo asin masanggaya:

“Esés, esés! igó na an mga soba asin káwat; magtoklós kita, magtoklós nin maígot ta may kabangá pa kitang horas bago magpamáhaw. Dakol na dedespatsaron na mga asunto?”

Nangataman su gabós. Sa aldaw na ito paglalabanan an mapádapit sa pagtokdó nin kastilá kun kayá nagkapira nang aldaw na iritoon si Padre Sibyla asin si Padre Irene. Natatalastas na an énot, bílang Vice Rector, sólang sa mokná asin ikaduwa nangangátig kaito asin an saiyang mga pinaghihinguha mánongod man sa señora condesa.

“Anó, anó?” naghapot su Saiyang Kahalangkawan na dai na nakakatíos.

“Su kostiyon dapit sa hahamo di kalon,” an olit kan kahilom na may pinopóot na sarong hákay.

“Ipinangangálad!”

“Ipagpatáwad mo, sakúyang General,” an sábing gayo kan halangkaw na empleado; “itotógot sakuyá kan Saí-mong Kahalangkawan na paromdomón taka na an paggámit kan mga badil na de salón tógot sa gabós na bansá sa kinaban. . .”

Kominirogkirog su General.

“Dai kita nagaárog sa arín pa man na bansá sa kinaban,” an alang na saiyang pagmasid na tataramon.

Sa táhaw kan Saíyang Kahalangkawan asin kan halangkaw na empleado sa giráray igwa nin pagkakalaen nin ganan asin igó nang an sa huri magpaháyag nin bílang pagmasid na tataramon tagñaning an énot (178) mangotiil na gayo.

Nagtantan namán nin ibang dalan su halangkaw na empleado.

“An mga badil na de salón makakáraot lámang sa mga kinó asin sa mga manok,” an sabi; “masabi sinda na. . .”

“Anó kita mga manok?” an padagos kan General na kominirogkirog; “asin anó sakó? Ipinahiling ko an

mga katibayan na ako bakó.”

“Alágad may sarong bágay,” an saligbaton kan kahilom; “igwa nang apat na bulan, kan ipangálad an paggámit nin mga hamo, pinangakoan na gayo su mga importadores na mga daplé na itotógot an mga de salón.”

Kominorondot su Saiyang Kahalangkawan.

“Alágad mahuhúsay an bágay na iyán,” an sabi ni Simoun.

“Paano?”

“Masípag na gayo. An mga hámong de salón haros gabós anóm na milímetro an calibre, maliban sa mga yaon sa sad-an. Itinotógot an pagpabákal kaito sanang mga dai nin anom na milímetrong calibre!”

Gabós naogma kan naísipan ni Simoun, maliban sa halangkaw na empleado na homininghing ki Padre Fernández na ito bakong igot sa boot asin dai man ito pinagaapod na paggobierno.

“Su maestro sa Tiani,” an padagos kan kahilom na may pigbubuklit na nagkapirang mga papel, “naghahágad na taohan sya nin lálóng marhay na togdokaan . . .”

“Anó pang togdokaan kun igwa syang camarín na saiya sana?” an ágaw na tataramon ni Padre Camorra na ominagap lingaw na su tresillo.

“Sabi nahaklasán atop,” an simbag kan kahilom, “asin huli ta nagbakal sya nin mga mapa asin mga cuadro sa rogáring nyang bolsa, dai nya ikakatayá iyán sa maráot na panahón . . .”

“Alágad dai ako lábot kaiyán,” an sabi kan Saiyang Kahalangkawan; “padumán sya sa Director de Administración, sa Gobernador kan lalawigan o sa Nuncio . . .”

“An sasabihon ko saimo,” an sabi ni Padre Camorra, “iyo na an moro-maestrong ini sarong deskontentong poropilibustero; honáhonaon nindo na nagpapabantog an herejeng iyán na nalalapá an ilinolobong nin solemne síring mansana kan bakong solemne! Sarong aldaw sasagpokón ko sya!”

Asin ginogogom ni Padre Camorra su saiyang kamao.

“Asin sa katotoohan,” an paháyag ni Padre Sibyla na baga si Padre Irene sana an kinakaólay; “an boot magtokdó, minatokdó sa gabós na lugar, sa luwas; “si Socrates nagtotokdó kaito sa mga plazas públicas, si Plató sa mga tatamnan ni Academo, asin si Cristo sa mga

bolod asin mga dánaw.”

“May nagkakapirang sombong sakuyá laban sa maestrong ini,” an sabi kan Saiyang Kahalangkawan na nagpahinilingan kan si Simoun; “sa paghoná ko an marahay suspenderón sya.”

“!Suspendido!” an olit kan kahilom.

Ikinakolog kan boot kan halangkaw na empleado su pálad kan makauúgay na ito na naghahágad nin tabang suspension an nanapolan asin boot na gomibo saiya nin sarong bágay.

“An cierto,” nagpadamgo nin may kaibang katakutan, “na an pagtokdó daing gayo pinangangataman . . .”

“Nagboot na ako nin darakúlang halaga na ibabákal nin mga materiales,” an maabhaw na sabi kan Saiyang Kahalangkawan na garo bagang boot nyang ipasábot na: “ginibo ko an labis sa magkakanigó!”

“Alágad huli ta nagkukúlang nin támang mga local, masasayang an mga bakalón na mga materiales. . .”

“Bakong gabós mahihimo sa sararoan sana,” an saligbaton na laghod kan Saiyang Kahalangkawan; “salá an gibo kan mga maestro digdi sa paghágad nin mga gadung kun an mga sa Peninsula nagkakagaradan sa gótom. Kanigúan na kapalabilabihan an pagkamuyang máging orog pa karahay kan sa Inang Banwaan!”

“Filibusterismo.”

“!Enot sa gabós an Bansá! énot sa gabós kita mga kastilá!” an dúgang ni Ben Zayb na naglaláad su mata nin pagkamakibanwaan asin pominulapula kan makamangno na sya na sanang saró.

“Sa másonod,” an panapus na tataramon kan General, “an gabós na magsombong sususpenderón.”

“Kun akoon an sakong mokna,” nangahás na mag-sabi si Don Custodio na baga nakikipagólay sa saíyang sadiri.

“Mapádapit sa mga gadung kan mga paadalan?”

“Masípag, mahihimo asin tikis síring sa gabós kong mga mokna, mga gikan sa haláwig na kinabatiran asin sa pakamidbid sa bansá. An mga banwaan magka-kaigwa nin mga paadalan na dai magastohan minsan sikapat an pamahalaan.”

“Talastas na gayo,” an may pagtuyátuyang simbag kan kahilom; “pinipirit an mga banwaan na patirindogon an mga iyán sa saindang gasto.”

Nagpang-orólok su gabós.

"Dai pá señor, dai señor," kominuráhaw si Don Custodio na nakologan asin namula; "tirindog an mga gadung asin naghaharalat na sanang garamiton. Mga malinig, dai na madugangan pa an pagkapakarhay, mga mahiwas . . ."

Nagpahinirilingan su mga fraile na may kaibang pagkarororibaraw. Imokná daw ni Don Custodio na gibohon na mga paadalan an mga simbahan asin an mga convento o mga casa parroquial?

"Hilingón ta," an sabi kan General na kominorondot.

"Tara, sakong General, masípag na gayo," an simbagan ni Don Custodio na nanghonathónat asin pinaluwas su tingog na daing mga soroceremonias; "an mga paadalan burukas sana sa mga aldaw nin toklós, asin an mga bulangán sa mga aldaw nin fiesta . . . Kun síring, gibohon na mga paadalan an mga bolangán, minsán na lámang sa laog kan semana."

"!Tawo, tawo, tawo!"

"Nagluwas na ito!"

"Alágad, anong mga sa ísip mo, Don Custodio!"

"Hilinga ang moknáng iyán, may gracia!"

"Pigdadaogdáog kaini an gabós!"

"Alágad, mga ginoo," kominagrat si Don Custodio kan mádangog nya an síring na mga hagayhay; "magi kintang mga práctico, arin na local an ángay na gayo kun bakong an mga bulangán? Darakulá, marayráhay an pagkagibo, asin mapanumpá sa ginagamitan kan mga iyán sa laog kan semana. Pati nganí sa sarong paghiling, an sakong mokná mangyáring maakó: magagamit na bilang linigán asin bayadán nin mga salá sorosemana kan simbahan nin sugal, sabihon ta nin síring."

"Alágad kun minsán may borólang sa laog kan semana," an paháyag ni Padre Camorra, "asin bakong matanos na mga contratista sa mga bolangán nagbabáyad sa pamahalaan . . ."

"!Ahay! sa mga aldaw na iyán pinipintó an paadalan!"

"Lalaki, lalaki!" sabi kan Capitán General na naeskandalisar; "an síring na kangirhatan dai mangyayari sagkod na ako an nagkakapot kan pamahalaan! Pintoán an mga paadalan ta nagsusurugal! Lalaki, lalaki, lalaki, idadatá ko ngóna an sakong pagbutás sa katongdan!"

Asin su Saíyang Kahalangkawan tunay man nanggad na eskandalisado.

"Alágad, sakúyang General, orog pa karahay na pin-

toán sa laog nin nagkapirang aldaw ki sa nagkapirang bulan.”

“Inmoral iyán!” an dúgang ni Padre Irene na lálong anggot pa ki sa Saiyang Kahalangkawan.

“Orog pang immoral na an mga vicio magkaigwa nin mga marayráhay na gadung asin an mga letras dai lámang... Magi kitang prácticó, mga ginoo, asin dai kita madara nin mga sinasábing sentimentalismo. Sa política daing bágay na orog pa karáot sa sentimentalismo. Alintanang huli sa táwong kagalangan ipinangangalad ta an pagtanom nin opio sa satong mga colonia, pinapabayaán ta sa mga iyán magsirigarilyo (179), an luwas iyo na dai ta nalalabanan an vicio, asin ta kita minaluwas na mga daing súkat...”

“Alágad honá-honaon mo na iyán nakakatao sa pamahalaan daing anó man na kapagalan, nin mahigit sa apat na gatós may limang pólong ribong pisos,” an simbag ni Padre Irene na nagluluwas nang lubos na gáyong makipamahalaan...

“!Igó na, igó na, mga ginoo!” an sabi kan Saiyang Kahalangkawan, na pinotol su pasurúhay; “igwa ako nin mga mokná dapit sa siring na bágay asin pinanonngdan ko nin napapalaen na pangataman an mapádapit sa pagtokdó sa banwaan. Igwa pang iba?”

Hiniling nin may karibarawan kan kahilom si Padre Sibyla asin si Padre Irene. Maluwas an panglagarto. Magkasi naghanda su duwa.

“Su hágad kan mga estudiante sa pagbukás nin sarong Academia nin Kastilá,” an simbag kan kahilom.

Sarong pangkagabsan na hiró namangnohan sa mga duduman sa bídang dangan pakapaghinirilingan ipinorotitok su saindang mga mata sa General sa pagbasa kun anong saiyang pagmamarhayón. May mga anom nang bulan na itoon dumán su kahagadán naghahalat nin sarong kapagbootan, asin náging bílang baga *casus belli* (180) sa ibang mga kalikosan. Sa ibabá su paghiling kan Saiyang Kahalangkawan na baga sa pagolang na mabasa su saiyang mga sa ísip.

Makahahandal su pagkadaing girirongan asin nasáyod ito kan General.

“Ano an sa ganan mo?” hinapot (181) su halangkaw na empleado.

“Anó an isasa-ganan ko, sakúyang General!” an simbag kan hinapot na kominirogkirog asin hominoyom

nin mapait; “anong sakong isasa-ganán kundí na matanos an hinahágad, matanoson na gayo asin sa paghoná ko katakataka na sa pagisip kan bágay na iyán nakagámit nin anom na bulan!”

“Huli ta nagralakaw sa táhaw an mga consideración,” an malípot na simbágo ni Padre Sibyla asin medyo piníyong su mata.

Kominirogkirog namán su halangkaw na empleado na baga dai nakasábot kun mga anong consideraciones an mga ito.

“Laen pa kan pagkaalangálang kan katuyohan,” an padagos kan dominico, “laen pa kan pagkaigwa nin kapangahasan sa satong mga kapangyarihan...”

Dai nangahás na magpadagos si Padre Sibyla asin hiniling si Simoun.

“Garong may pagkasorosotpetsoso an kahagadán,” sinalom kaini na naghinilingan saka su dominico.

Pominirok ini nin makaduwa. Nasabotan ni Padre Irene na haros pierde na su saíyang causa: sólang kaito si Simoun.

“Sarong matiwasay na rebelión, sarong revolución sa papel na sellado,” an dúgang ni Padre Sibyla.

“Revolución, rebelión?” an hapot kan halangkaw na empleado na hiniriling ito gabós na baga dai nin anó man na pakasábot.

“Pinamamayohan nin nagkakapirang mga hagbayon na pinagtatatsaran na mga labilabi ka mga reformistas asin mga mauswag sa dai pagsabi nin ibang bágay,” an dúgang kan kahilom na hiniling su dominico. “Igwa sa sainda nin sarong nanggangan na Isagani, raot-raot an payo... makoamá nin sarong cura clérigo...” (182).

“Sárong nagádal sakuyá,” an simbágo ni Padre Fernandez, “asin nasisinangan akong marhay saiya...”

“Puñales, kasinangan man!” an hagayhay ni Padre Camorra; “dumán sa vapor kadikit pa kaming magsagpokan, ta labi ka daing ugale, itinoldang ko asin binalós ako!”

“Igwa pa nin saro an pagngaran si Macaragui o Macarai...”

“Macarai,” an simbágo ni Padre Irene na tominolo man; “sarong hagbayon na orog ka mamomoton asin mabansay na boot.”

Asin hininghingan su General:

"Pinakiolayan ko ika mánongod kainiho, mayamanon na marhay... ipinakikimahérak na bulanos iniho kan señora condesa."

"Ah!"

"Sarong nagaádal sa Medicina, sarong an pagngaran si Basilio..."

"Dai akong sinasábing anó man dapit sa Basilióng iniho," an simbag ni Padre Irene na initaas su kamot asin binuka na baga masabi nin *dóminus vobiscum*; ini sa sakó sarong mahímong na túbig. Dai ko sagkod nararaman kun anong muya asin kun anong iniísip. !Kanonon pa na dai si Padre Salvi napagosipan kutá kita nin mga mapadapit sa mga énot nyang pagkabúhay! Sa paghoná ko nakadangog ako na sabi kan saday pa nakaiwal su Guardia Civil... su saiyang amá nagadán sa sarong baralbalan na dai ko nagiromdoman..."

Maluhaylúhay na hominoyom si Simoun, daing ribok, náhiling su mga mapuputi asin mga marayráhay na pagkataraytay kan saiyang ngipon...

"Aha! aha!" an sabi kan Saíyang Kahalangkawan na nagtatangó-tangó: "diyátá iyán an mga satuyá? Isúrat mo an ngaran na iyán!"

"Alágad, sakúyang General," an sabi kan halangkaw na empleado kan makita nyang nagraraot su lakaw kan bágay na ito; "sagkod ngunyan dai pang sáyod na batid dapit sa mga hagbayon na iyán; matanos na gayo an saindang hinahagad, asin dai kita nin anó man na katanosan sa dai pagtógot kaiyán na iyo ta lámang pinanganabitán an mga baná-bana. An sakong ganán iyo na an pamahalaan sa pagtao nin katibayan kan saiyang paniwálá sa banwaan asin sa kadanayan kan saiyang tugsaran, omoyon sa hinahágad saiya; asin iligtas sya pakabawia kan kapahintogotan kun makita na pinagaa-busohan an saiyang pagkamarhayon. Dai magkukúlang nin mga dahelán asin mga pasarahotan, mapapagbantayán nyató sinda... Anó ta pamondoón ta an nagkapirang hagbayon na ngápit mangyáring magkorolog an boot, kun an saindang hinahágad ipinagboboot kan mga sa hádeng kapagbootan?"

Si Padre Irene, si Don Custodio asin si Padre Fernandez nag-oroyon sa pamamatáhaw kan saindang payo.

"Alágad dai súkat magpakaáram nin kastilá an mga indio, áram mo?" kominoráhaw si Padre Camorra; "dai dápat magpakaáram ta ngápit malaog sa pakipag-

súhay satuyá, asin an mga indio dai kanigúan makipag-súhay kundi magkúyog asin magbáyad... dai súkat mangahas na magpaliwánag kan sinasabi kan mga katononan asin kan mga aklat, !mga matibay na gayo asin mga madininingiton nin mga asunto! Tolos mansanang nagpapakanood nin kastilá minaruluwas na mga kaiwal nin Dios asin kan España... basaha kun bakong an *tandang Basio Macúmat*: ini talagang sarong libro! May mga katonayan na siriring kaini!"

Asin ipinagpapahiling su saiyang bilogón na kama-o-o.

Pinaagihan ni Padre Camorra kan kamot su irik tandá na dai na sya makakatíos.

"Sarong tataramon!" an sabi na ginámit an tingog na orog kamapaghinúsay sa tahaw kan saiyang kabal-dían; "digdi bakó sanang an pagtokdó nin kastilá an pinagoorolayan, digdi igwa nin bongog na pagbabaka nin mga estudiante asin kan Universidad de Santo Tomás: kun magtagumpay an mga estudiante, mababagsak sa dagá an satong marhay na dangog, masarabi na nagkadaraog kita asin magkakaorogma asin !bantay fuerza moral! bantay sa gabós! Pagkalaglag kan énot na dique, siisay an makakasagpong kan kabag-ong tawohan na iyan? Sa samong pagkarogmak dai kaming ibang gigi-bohon kundi an pagbantulin kan saindo! Másunod samuyá, an pamahalaan."

"!Puñales, iyan dai!" kominurahaw si Padre Camorra; "énot satong makikita kun siisay an lálóng may kama-o-o!"

Kun síring tominaram si Padre Fernandez na sa laog kan pasurúhay namongayahan na maghoyom na lámang. Nangataman su kagabsan huli ta nagpapakaisi su gabós na ito sarong marhay na payo (183).

"Dai mo ako pagrarat-an nin boot, Padre Sibyla, kun mapálaen ako saimo sa paghiling kan bágay, alágad pambihira an sakong kapaladan na sa giráray máging sarongat ako sa sakong mga túgang. Sinasabi ko kun síring na sa giráray dai kita máging mga pesimista. Ikakatógot an pagtokdó nin kastilá na daing anó man na pangánib asin tangáning dai magluwas na bílang kadaógan sa Universidad, kitang mga dominico súkat na magmalasakit asin kita dápat an énot na magrokyaw kaiyán: itoon dumán an política. Anó ta dápat kitang magdánay na higot sa banwaan, kan ngápit kita an kadikit asin sinda an dakol, kun magkaipo kita sainda

asin bakong sinda satuyá? . . . Maghalat ka, tabí, Padre Camorra, maghalat ka, tabí! . . . Dagos ta an banwaan sagkod ngunyan an banwaan maluya asin dai nin dakol na pakatalastas, síring man an sakong paghoná, alágad bakong sa aga bakó man na sa másonod sa aga. Noodmá nosaró sinda an bákong mga makosog, magpapakaáram kan magkakanigó sainda asin dai ta masasagpong, huli ta dai mapopógol na an mga akí pagdatong sa síring na kagurangan, magpakatastas nin dakol na mga bágay . . . Tara minasabi ako, anó ta dai ta inourawa an kamugtakan na ini nin pagkadaing-pakasábot sa pagliwat na bulanos nin palakaw, sa pagpatugmad kaiyan sa sarong pósog na tugsaran, dai mapapará, halimbawá an sandagan bakong an lubos na dai pakasábot? Huli ta dai nin maorog karahay sa pagkamatanos, ini sa giráray isinabi ko sa sakong mga tógang asin harabong maniwalá sakuyá. An indio, síring sa gabós aki pang banwaan, nagdidiyos kan katanosan; minahágad nin padusa kun nagkakasalá, síring man nganí nadadagit kun dai magkakanigó kaiyán. Matanos daw an saindang hinóhorot? kun síring itógot iyán, itao ta sainda an gabós na paadalan na muya ninda, magkakaparagal an mga iyán: an mga bagong tawo mga hogakón asin an nakakapahigos sainda iyo an satong pagsólang. An síod tang marhay na dangog, Padre Sibyla, orás nang marhay, gumibo kita nin iba, halimbawá, an síod nin pagromdom sa utang. Dai kita máging mga mangmang, gibohon ta an ginigibo kan mga túsong mga jesuíta . . .”

“!Oh, oh, Padre Fernandez!”

Dai, dai; an gabós mapapagtíos ni Padre Sibyla maliban sana kun imokná saiyang panganinohan an mga jesuíta. Tinatakigan asin malungsí garo syang magpurawás sa mga mapait na panghihimásol.

“Franciscano ngóna . . . anó man na bágay bago an jesuíta!” an sabi na dai nakapagpógol sa saiyang sadiri.

“Oh, oh!”

“Eh, eh! Padre P . . . !!”

Ominabot an sarong pasurúhay na pinakiayonan kan kagabsan, na rilingaw sa Capitán General; sorosarábay pagtaram, nagkukururáhaw, dai nagkakasinarabotán, nagsisinorolangan; an kapasúhay ni Ben Zayb iyo si Padre Camorra asin nagpa-inibogan kan saindang mga kama-o-o, su saró mga ganso an pinagsasabi asin su saró man dapit sa parasorop nin tintá (184), si Padre

Sibyla nagtataram dapit sa Capítulo asin si Padre Fernandez mánongod sa Summa ni Santo Tomás, asin iba pa, sagkod na lominaog su cura sa Los Baños sa pagpaisi na handá na su pamahawán.

Bominuhat su Saiyang Kahalankawan asin sa bágay na ini napotol su pasurúhay.

“Hoy, mga ginoo!” an sabi; “ngunyan nagtoklós kita síring sa mga negro bago nasa-vacación kita! May nagsabi na an mga magabat na asunto dápat ipahuri. Nasa síring nanggad akong ganán.”

“Mangyáring dai kita matunawan,” an pamaté kan kahilom na pinadadamgohan su ínit kan pasurúhay.

“Kun síring ipagpaliban nyató noodmá.”

Nagburuhat su gabós.

“Sakúyang General,” an hinghing kan halangkaw na empleado; “nagbalik su akí kan Cabésang Tales na iyán naghahágad na paluwason su saíyang apó na nabibilanggó sa lugar kan amá . . .”

Balding hominiling saiya su Saiyang Kahalangkawan asin hinapros su saiyang halakbang na ángog.

“Caramba! dai lámang an saró pinapabayaán na makapamáhaw sa katiwasayan!”

“Tolo nang aldaw nin kadidigdi; sarong makauúgay na daragítay.”

“Ah, yawá!” an hagayhay ni Padre Camorra; “nagsabi na ako sa sakó mansana: igwa akong isasabi sa General, kayá ako napadigdi . . . tangáni kong pangatigan an hágad kan daragítay na iyán!”

Kominágaw su General sa likod kan talinga.

“Vaya!” an sabi; “padarahán kan kahilom nin sarong palayog su teniente sa Guardia Civil, tangáni syang buhían! Dai sinda makasabi na bakó kaming mga maugayon asin mga maherakón!”

Asin hiniling si Ben Zayb. Pominirok su tagapamaháyag.

XII

SI PLACIDO PENITENTE

Pinagbabar-odan asin haros nagruruluhá su mata naglalakaw si Plácido Penitente pasiringon sa Universidad de Santo Tomás.

Pahangá nang sarong semana magpoón kan omabot

sa saíyang banwaan makaduwa na pagsúrat sa saíyang iná na inoolit su saíyang horot na pabayaan an pagádal tangáning pomulí asin magtoklós. Binalosán sya kan saíyang iná na magtostíos ngóna, na tumapos lámang sa *bachiller en artes*, tara makamomondó na pabayaan an mga libro pakalihis nin apat na taon na saindang paggasto asin pagtíos.

Saen halé an pagkaoyam ni Penitente sa pagádal, na saró sya sa mga maígot magarádal sa bantog na colegio na pinagpapalakaw ni Padre Valerio sa Tanawan? Si Penitente nabibilang dumán sa saró sa mga marhay na mga latinista asin matibay na magargumentar, na tara-taong gumobot asin homingobot kan mga hapot na orog ka mga masípag o mga makalilibong; ibinibilang sya kan saíyang mga kahimanwa na orog kamatíbay, asin dara kan kabantogan na ini, tinaohan na sya kan saíyang cura kan grado nin filibustero, katibayan na bulanos na bakong mangmang asin dai makakaya. Dai súkat ikasaysay kan saíyang mga katóod an kamuyahan na ito na magpulí asin pabayaan su pagádal; dai sya nin mga katiplan, bakong parasúgal, pahángang makaáram kan hungkían asin nangangahas na magkawat kan *revesino*; dai naniniwala, sa hátol kan mga fraile, pinagbabasangbásang nya si *tandang Basio*, nagsasawá an saíyang kuwarta, mga tihantik su saíyang mga gúbing, alágad magabat saíya an pagpasiring sa clase asin naoyam na maghiling sa mga libro.

Sa Puente de España, tulay na sa España sa ngaran lámang tara sagkod an mga batbat kaito harale sa ibang dagá, nasompongan nya halábang rayray nin mga bagong-tawo na nagpapasiríring sa Intramuros sa lambang saindang colegio. Sa europeo su panggubingan kan iba, marikas su lakaw, may mga darang libro asin mga cuaderno, mga purisaw, sa pagromdom kan saindang lección asin kan saindang mga lección asin kan saindang mga composición; iyo ini su mga nagreralabás sa Ateneo.

Su mga letranistas nagkakaparalaén huli ta haros gabós sa filipino su panggubingan, orog kadakol asin kadikit su mga darang libro. Mga mahúsay asin mga marayrahay su panggubingan kan mga taga Universidad, luhayluhay magralakaw asin sa lugar nin mga libro, paráting bastón an dara. An mga mainadal kabagong tawohan sa Filipinas bakong mga mariribok bakóman na mabinorolongbogong; naglalakaw garong mga

ribaraw; an siisay man na makakita kan mga iyán masabi na sa atúbang kan saindang mga mata dai nagsasaga an anó man na pagsárig, dai nin mamongáyang omaaboton. Minsan sa lambang agwat nakakapagaya-gaya kan lakaw su mga mabansay na nota asin mayayaman sa kúray kan mga nagaarádal na mga babaye sa abaga su cintas asin sa kamot su mga libro, pinangag-susunod nin mga sorogoón na mga babaye, alágad pahangá na dumaging an saró na ngisi, pahangang mataté an sarong soba; daing anó pa man na áwit, dai nin mga mababansay na mga pasarahotan; kun бага man mga magabat na soba, iriwal nin mga saradit na akí. Haros pormal su mga dakúlá na asin mga marhay su panggubingan síring kan mga estudianteng alemán.

Sinósog ni Plácido su paseo de Magallanes ta málaog sa wangwang kaito tatá kan Santo Domingo, kan panalé sana syang taptapon sa abaga nakapabirik saiyang baldí.

“Tara, Penitente, tara, Penitente!”

Iyo su kaklase nya na si Juanito Pelaéz, su manggungting (185) o favorito kan mga profesores, tarandukan asin daing siring karáot, sa sarawayon an mga hilingon asin sa tampalasan an mga hoyom. Aki nin sarong kastilá, mayaman na comerciante sa saró kan mga póok sa luwas kan banwaan na an pagsárig pinapasíkad sa kadonongan kan hagbayon, — kanigúan an mapapaghalat saiya huli kan saiyang mga gáweng sa tarandukan asin, salámat sa saiyang ugalé nin madápang panugal sa kagabsan, dangan minapaipli sa saiyang pagiriba, may saró syang napapalaen na karaw na mináorog kun nakakatamá sya asin minangisi pa.

“Paano kang magkaigwang kaalingan, Penitente?” an hapot kan tominaptap saiya nin kosog sa abaga.

“Siring kaini, síring kaini, palingpaling nin kadikit, asin ika?”

“Sa diosnon na gayo! Honahonaon mo na inanyayahan ako kan cura sa Tiani na magpalibanglibang (186) sa saiyang banwaan, máduman ako, chico! Midbid mo si Padre Camorra? Saró syang masamwang na cura, campechano, tapat, tapat na marhay, an saiyang mga gara-weón siring kan ki Padre Paco... Asin huli ta may mga magagayon na mga daragitay, nanghaharana kami, sya su saiyang guitarra asin su saiyang mga petenera asin ako man su sakong violin... Sabihan taka, chico,

na nasisinangan kaming marhay; daing harong na dai mi sinakat!"

Asin hininghingan si Plácido nin nagkapirang katagá dangan hominará-há. Asin huli ta nagpahiling nin pagtaka si Plácido, suminabi pa:

"Ikakasumpá ko saimo! Dai nang bolong sinda, huli ta sa pamamatáhaw nin sarong espediente kan pamahalaan minasiblag sa amá, sa agom na lalaki o sa túgang o magayagayang pasko! Alágad nakasompong kami nin sarong mangmang, sa loba ko katipan ni Basilio, aram mo? Hilinga ta kanigúan an kapalpalan kan Basilio na ini! Magkaigwa nin sarong katipan na dai tatao minsán sarong tataramon na kastilá, daing pírak asin nangagurangnan! Dai magparapakiibaiba, alágad marayráhay: sarong banggi binastón ni Padre Camorra su duwang hagbayon na nagaarana saiya asin inda kun ngatá ta dai ginadán an mga ito. Alágad minsán síring, dagos man giráray kan saiyang pagkadai-pakipagibaiba! Alágad may aagihan sya huli kaito, síring sa gabós, síring sa gabós!"

Nagngingisi si Juanito Peláez na panó su ngímot na baga namomongayahan sya kaito. May kabaldían na hominiling saiya si Plácido.

"Hoy asin anong isinaysay kan catedrático kasuha-pon?" hominapot na liniwat su orólay.

"Kasoodná daing labás."

"Ahay! Asin kan sinondan kasoodmá?"

"!Tawo, Jueves!"

"Totoo! ka mangmang ko! Aram mo, Plácido, nagigi na akong lolong? Asin kan Miércoles?"

"Kan Miércoles? Halat... kan Miercoles nagyapoyapo."

"Mabansay na gayo! asin kan Martes, chico?"

"Kan Martes aldaw na ikinamondag kan Catedrático asin pinagpiestahan mi sya nin sarong orquesta sinarápong na mga búrak asin nagkapirang mga pásib..."

"!Ah, carambas!" an hagayhay ni Juanito, "nalingawán ko, abaa ka mangmang ko! Dangan naghapot sakuyá?"

Kominirogkirog si Penitente.

"Dai ko maaraman, alágad itinao saiya su lista kan mga nagdarálaw saiya."

"!Caramba!... himatea, asin anong igwa kan Lunes?"

"Huli ta énot na aldaw kan clase, binasa su lista asin itinalaan su lección: dapit sa mga espejo. Hilinga! maghalé digdi sagkod digdi, toom, toomon nanggad... lihisán gabós an pangkat na ini asin adalan iniho!"

Asin itinotokdó kan moró sa Física ni Ramos su mga punto na kaipuhan nindang manod-an, kan panalé sanang makalupad su libro huli kan pagkasalpita ni Juanito maghalé sa ibabá paitaas.

"Tawo, pabayae an mga lección, magpichidong aldaw kita!"

Ináapod kan mga estudiante sa Manilá na aldaw na *pichido* itong naiipit nin duwang fiesta, minaluwas na suprimido бага napirípit kan kagustohan kan mga estudiante.

"Aram mo na talaga man nanggad na saró kang long?" angot na gáyong sominimbag si Plácido na hinakbot su saíyang libro asin mga papel.

"Magpichidong aldaw kita," an olit na tataramon ni Juanito.

Habó si Plácido: sa duwang mainá dai pipintoán an sarong clase nin mahigit sa sanggatós may limang poló. Nagigiromdoman nya su mga kapagalan asin mga pagtitimol kan saíyang iná nanaggagasto saiya sa Manilá na nagtítíos kan gabós na mga kadaihon.

Kan hidaleng ito naglalaog na sinda sa wangwang kan Santo Domingo.

"Ngunyan nagiromdoman ko," an hagayhay ni Juanito kan máhiling su plazoleta sa atúbang kan daan na gadung kan aduana; "aram mo na ipinamahalá sakó an pagsingil kan mga abóloy?"

"Anong abóloy?"

"Su sa bantáyog!"

"Anong bantáyog?"

"Akoa! su ki Padre Baltasar dai mo áram?"

"Asin siisay an Padre Baltasar na ini?"

"Hayopka! sarong dominico! Kayá minadólok su mga Padí sa mga estudiante. Lakaw, buhí nin tolo o apat na pisos tangáning makita ninda na mga masamwang kita! Dai logod sabihon sagkod noarin pa man na sa pagpatindog nin sarong estatua nangaipo pang domólok sa saindang mga bolsa. Vamos, Placidete, bakong saíyang na kuwarta!"

Asin inibanhán an mga tataramon na ini nin sarong makahologán na kiyat.

Nagiromdoman ni Plácido su caso nin sarong estu-
diante na nakakapasar sa pagpapásib nin mga canario,
asin tominao nin tolong pisos.

"Hilinga, áram mo? malínaw kong isusúrat an saí-
mong ngaran tangáning mabasa kan profesor, nakita
mo? Plácido Penitente, tolong pisos. Ah! Himatea! Sa
laog nin kaglimang aldaw iyo an kaaldawan kan pro-
fesor sa Historia Natural . . . Aram mo na mapangsinú-
gad na gayo, dai nagmamarka nin palta dai man nag-
hahapot kan lección. Chico, kaipuhan na makita nya an
satong mabansay na boot!"

"!Totoo!"

"Bakong sa paghoná mo súkat ta syang anyayahan
nin salosalo? An orquesta dai súkat kumúlang sa dinara
nindo sa catedrático sa Física."

"!Totoo!"

"Ano sa paghoná mo kun gibohon tang manduwang
pisos an abóloy? Hála, Pláciding, oménot kang tamao,
ta sa bágay na ini mamayo ka sa lista."

Asin kan makita na dai nangalangalang si Plácido sa
pagtao nin duwang pisos, nagdúgang nin:

"Himatea, bumugtak ka nin apat, iiolí ko man sana
saimo an duwa; magi lámang na padáraw."

"Kun iuulí mo sakuyá, anó pa ta itao ko saimo? igó
nang bugtakán mo nin apat."

"Ah! totoo !abaa na kamangmang ko! aram mo na
nagluluwas akong lolong? Alágad itao mo man giráray
sakuyá, tangáning ipahiling ko."

Si Plácido, tangáning dai mahimutikan su padí na
nagbonyag, tominao kan pighahágad saiya.

Ominabot sinda sa Universidad.

Sa paglaog asin sa palabá kan mga acera na nahoho-
nat sa magibongibong na gilid kaito, tiripon su mga
estudiante naghaharalat na lumúsad su mga profesor.
Su mga nagaarádal sa preparatorio de Derecho, su mga
sa quinto año kan Segunda Enseñanza su mga sa
preparatorio sa Medicina minabirilog nin sarong maog-
mang pangkat: ining mga sa huri mga libyánong ma-
midbiran huli kan saindang napapalaen na mga sol-ot
na dai nakikita sa iba: an kadaklan sainda haralé sa
Ateneo Municipal asin sa mga ini nakita nyamó su para-
tulang si Isagani na nagsasaysay sa sarong kairiba kan
teoría kan siga kan liwánag. Sa sarong pangkat may
nagdidiriskutiran, may nagpapasurúhay, may sinasam-

bit na mga katagá nin tataramon kan profesor, mga texto sa libro, mga principios escolásticos; sa saró ipinarorolamano su mga libro na ipinagbóborobarantiwas sa angkas, sa pamamatáhaw nin baston, minakúrit nin mga figura sa dagá; sa enotan, nagkakaaraling sa pagmasid sa mga devota nagpapasiriring sa haraning simbahan, su mga estudiante naggigiribo nin mga maogmang comentario. Sarong gurang na babaye, nagkakabit sa sarong daraga, makabanalan na nagkiki-aykiáy; su daraga naglalakaw sa ibabá su mga mata, takot asin sopog na omagi sa atúbang nin síring kadakol na mga paramácid; binaton kan gurang su palda na de café an kúray, su sa mga Hermanas de Santa Rita, tangáning ipakita an mga matatábang tabay asin mga maputing medias, dinadagitan su saiyang kairiba asin hiniling nin anggot na paghiling su mga osyoso.

"!Mga saragate!" nagngongorobngorob, "hare sainda paghiling, ibabaán an saimong mga mata!"

Gabós nakakaapod kan pangataman, gabós nakakabahi-gay nin mga soba asin mga comentario.

Iyan nang sarong marayráhay na victoria (187) na minaontok sa may tatá sa pagwálat nin sarong makidios na kasar-an (188); magiriaw sinda sa Virgen del Rosario sa saiyang namumuyahan na gáyong aldaw; minatararom an mga mata kan mga osyoso sa pagmasid kan pagkabilog asin pagkadakulá kan mga bitís kan mga binibini sa paglokso sa lunadán; iyan nang sarong estudiante na minaluwas sa tatá na nasa lawog pa an kalodokan; hominápit sa simbahan sa pagarang sa Virgen na ipasábot saiya su lección, sa paghiling kun itoon su saiyang katipan, makipagpasalimbadan saiya asin lumabás dara an giromdom kan saiyang mamoton na mga mata.

Alágad sa mga pangkat nasasáyod na may hiró, may paghalat, asin si Isagani ominódong asin nanglungsi. Sarong lunadán ominontok sa may tatá: su duwang pareja nin mga cabayo midbid na marhay. Iyo su lunadán kan Paulita Gómez asin sya lominokso na sa dagá, maliksi síring sa sarong gangam, dai tinaohan nin panahón su mga pícaro na makáhiling kan saiyang mga bitís. Sa sarong makawiwiling hiró kan háwak asin sarong paagi kan kamot nahuhúsay an mga tiplok kan saiyang saya, asin sa sarong panáleng paghiling asin bílang sa dai tinotuyo nakita si Isagani, nag-

taong gálang saiya asin hominoyom. Lominósad man si Doña Victorina, pinaagi su paghiling sa saíyang quevedo, nakita si Juanito Pelaez, naghoyomhoyom asin mamongáyang nagpataratara saiya.

Si Isagani, namumula sa kalodokan, nagpasalámat sa pamamatáhaw nin sarong may katakutan na taong-gálang; tinikong gayo ni Juanito su saíyang lawas, hinalé su kaló asin inárog su hiró kan bantog na cómico asin tamoyokon na si Panza kun inooropakán.

"!Mecáchis! !ano nang daragítay!" an hagayhay nin saró na tihahaleon na; "sabihi nindo su catedrático na magabat an pakámaté ko."

Asin si Tadeo, iyo ini an ngaran kan naghehélang, lominaog sa simbahan ta susunodón su daraga.

Si Tadeo nagduduman sa Universidad sa gabós na aldaw sa paghapot kun baga may labás asin nagtata-kang-nagtataka na igwa; pinagaakalá nya na mag-kakaigwa nin hilom asin dánay na daing-labás asin hináhalat nyang dumatong sa lambang aldaw. Asin sa lambang págkakaaga, pakatapus nin daing kamugtakan na dai sinda maglaog sa clase, minahalé na nagsasagin may dakúlang kasibotan, mga kapangakoan, mga kahelangan, kan hidalé naggad na su saíyang mga pagiriba nagraraog man sa clase. Alágad, sa sarong dai maaraman na gibong-ngangalasan, nakakapasas si Tadeo, mahal kan mga profesor asin igwa sa saíyang atúbang nin sarong mabansay na ngápit na panahón.

Alintanang nangyayari an mga ini nagpoon an sarong hiró asin su mga pangkat pominoroón nin paghiró; su catedrático sa Física asin sa Química naglúsad sa clase. Su mga nagraraog bilang napagralanghadan sa saíndang mga pagláom, napasiríring sa laog kan gadung na nagwaralat nin mga hagayhay nin dai-pagkasinagñi. Suminonod si Plácido Penitente sa kadaklán.

"!Penitente, Penitente!" inapod sya nin saró na may kaibang misterio; "pirmahi iniho!"

"Asin anó iyán?"

"Dai bale, pirmahán mo!"

Sa paghona ni Plácido pinagbibingbing sya; naggigirondoman nya su agiagi nin sarong cabeza de baranggay sa saíyang banwaan, na huli sa pagpirma sa sarong kasuratan na dai nya midbid, nabilanggó sa haláwig na mga bulan asin kadikit pang madeportar.

Saró nyang amaon, tagñaning makatalá an lección sa saíyang giromdom, biningbing sya nin makosog. Asin sa lambang pagkakadangog nya na maonabihan an ngaran na pagpirma minadaging sa saíyang pagdangog itong kinamtan nyang kamatean.

"Chico, dispensara ako, dai ako minapirma kun dai ko ngóna masabotan."

"!Ábaa na ka mangmang mo! pinirmahan iyan nin duwang *langitnon na carabinero*, anong matakutan mo?"

An ngaran na *lagñitnon na carabinero* nakakatao nin hanga (189). Saró itong sinanglitan na pangkat na tinogdas, sa pagtábang sa Dios sa labanan túmang sa espíritu nin karatan, asin sa pagolang na makalaog an contrabando herético (190) sa sad-an kan Bagong Sion (191).

Mapirma na kutá si Plácido tangáning matapus na ta naghihidalé: su saíyang mga pagiríba nangangaradyé na kan *O Thoma* (192), alágad sa paghona nya garo syang biningbing kan saíyang amaon, asin suminabi:

"!Pakatapus kan clase! muya kong basahon ngóna."

"Haláwig na marhay, nasabotan mo? mapádapit sa pagsólong nin sarong sarongat na kahagadan, sa orog karahay na pagtaram, sarong pakisúhay. Nasabotan mo? Si Makaraig asin nagkakapira nagharágad na magbukas nin sarong academia nin kastilá, na sarong túnay na kamangmangan."

"!Marhay, marhay! chico, diyan iyo na, ta nagpoón na," sabi ni Plácido na nagdudúlag.

"Alágad an saindong profesor dai nagbabasa kan lista!"

"Ohó, ohó, kun gayod binabasa nya. Diyan na, diyan na! Saró pa. . . habó akong sumarongat ki Makaraig."

"Pero bakong pagsarongat, kundí lámang. . ."

Dai na nádangog ni Plácido, harayó na asin sigkat su lakaw pasíring sa saíyang clase. Nakádangog nin manlaenlaen na *adsum! adsum!* (193) carambas, pinagbabasa su lista!. . . naghumari paglakaw asin dominatong sa tatá kan sa títik nang Q.

"!Tinamaan ng. . .!" asin ngominorobngorob na kinagat su ngábil.

Nagboronborong sya kun baga lumaog o dai; ibinugtak na su kúrit asin ta dai ito pupunason. Dai mi-

nalaog sa clase sa pakánood kundi tangáning dai makuritan; an clase namumugtak sa pagpatoom kan lección, pagbasa kan libro asin, kun baga man, saró o duwang hapot na patikan, harárom, mapaglinlang, makariribaraw; totoo nganí na dai nagkukúlang an sorosermon—su iyo sa giráray!—dapit sa kapakumbabaan, masinónod, kagalangan sa mga religioso asin sya, si Plácido mapakumbaba, makinuyogkúyog asin magálang. Mahalé na kutá, alágad nakagiromdom na harani na su examen asin dai pa sya hináhapot kan saíyang profesor asin garo dai lámang nin pakamangno saíya: marhay na bahígay ito sa pakaapod kan pangataman asin mamidbiran sya! Mamidmidan iyo mansana an pagkamit kan taón (194), tara, daing madadai sa dai pagpasar sa saró na dai midbid, kinakaipuhan an matagás na pusó na dai mayogtó sa pagkakita sa sarong hagbasyon na huli kan saíyang dagyang isinisikwal aroaldaw an pagkasáyang nin sangtaon kan saíyang pagkabúhay.

Lominaog, kun síring, si Plácido asin bakong kintid síring sa paráting saíyang ginigibo, kundi nagpapalagatak kan saíyang takón. Asin labislábis nyang kinamtan su saíyang sa ísip! Hiniling sya kan catedrático, kominorondot asin kominiríkirí na baga nagsasabi:

“!Mapangahás, magbabáyad ka sakuyá!”

XIII

AN CLASE NIN FISICA

Su clase sarong dakúlang kahiwasan na rectangular na may darakúlang mga dungawan na may mga rejas na minapálaog na gayo kan angkas asin kan liwánag. Sa palabá kan lanob nakikita an tolong haralakbang na tanggang gapó na nagkakatarahoban nin tabla, panó nin mga estudiante na taraytay síring sa pagsuronod kan mga titik sa abakada. Pasiring sa gilid na hampang sa paglaog, sa tangod nin sarong estampa ni Santo Tomás de Aquino, itoon napapatindog su tukawán kan profesor, halangkaw may duwang harohagyan sa magibong na gílid. Maliban lámang sa sarong marayráhay na pisarra na may cuadrang narra na haros dai ginagámit, tara padagos pang nasusúrat an *mabuhay!* na lominuwas magpoón kan énot na aldaw,

dai dumán nin nakikítang anó man na kasangkapan na may kagamitan o dai nin kagamitan. Su lanob may pintang putí asin kabtang may lípit tangáning malikayan an mga sag-id, hawan na bulanos: dai lámang nin anong kúrit, dai nin grabado, dai lámang nin esquema nin sarong kagamitan sa Física! Su mga estudiante dai nagkakaipo, daing naghíhidaw kan practicong pagtoró nin sarong kadonongan na háyag na gáyong experimental; sa haláwig na mga taón siring an pagtokdó asin an Filipinas dai naliwat, atá nganí nagpadagos siring sa giráray. Nagtataga hílig kun gayod halé sa lángit an sarong sadit na kagamitan na ipinapáhiling sa clase sa harayó, siring kan Santísimo sa mga binonyagan na nagrorolohod, hilinga ako asin hare ako pagdoti. Sa lambang katarahanan, kun may minádatong na sarong profesor na mabansay an boot, may itinatalaan na sarong aldaw na iduduman sa misteriosong Gabinete asin pagtakhan maghalé sa luwas su mga enigmatikong mga aparato, na nagkakaburugtak sa laog kan armario; daing siisay man na makakapaghidaw; kan aldaw na ito dakol na mga latón an nakikita, dakol na mga bóbog, dakol mga tubo, mga disco, mga rueda, mga batingaw, asin iba pa; asin dai minalihis duman su feria, dai naliliwat su Filipinas. Labis sa gabós, tiwalá na gayo su mga estudiante na bakong sinda an ibinakal kan mga kagamitan na ito; mga marhay na mangmang su mga fraile! Su Gabinete pinatindog tangáning ipahiling sa mga dayuhan asin sa mga darakúlang empleado na haralé sa Peninsula, tangáning sa pagkáhiling kaito masinang na tumarangó-tangó alintanang su nagkakanoró sainda naghohoyomhóyom na бага nagsasabi:

“Eh? naghohoná kamo na masosompongan nindo an mga monjeng atrasado? Tara na sa kalangkawán kan taong-gatusan (195); igwa kami nin gabinete!”

Asin su mga dayuhan patin su mga darakúlang empleado na mabansay na gáyong pinangaarabi-abihan, nagsusúrat sa saindang mga *paglaktbay o mga giromdom* na an *Real* asin *Pontificia Universidad sa Manila*, sa pamamahalá kan *maliwánag na orden dominicana*, may rogáring na *dakúlang Gabinete sa Física* sa pagtokdó sa mga bagong-tawo. . . Nagaarádal taón-taón sa *asignatúrang ini may mga duwang gatós may limang pólong estudiante*, asin máging sa *kaoyaman, kahaga-*

kan, kadikit na kakayahan kan indio o anó pa man na dahelan sa mapanglahí o labilabi kasensible. . . sagkod ngunyan dai pang minálataw na sarong Lavoisier, sarong Seccchi, Tyndall, misan miniatura lámang kan lámang malayo-filipino!!!!

Alágad, tangáning iyo naggad, sasabihon nyámó na sa Gabinete na ini namumugtak an clase *ampliación* nin toló o apat na pólong estudiante, asin lubós na gáyong sa irárom kan pamamahalá nin sarong catedrático na nagootob na gayo kan saíyang katongdan, alágad, huli ta kadaklán kan mga ini haralé sa Ateneo kan mga jesuita saen an kadonongan ipinagtotokdó sa gibo sa gabinete mansana, bakong gáyong dakulá an kagamitan kaito na árog sa mangyayari kun urawahon kan duwang gatós may limang pólo na nagbaráyad kan saindang matricula, nagbarakal kan saindang libro, nagarádal asin minagamit nin sangtaón na dai mansana sinda sindang naaaraman. An luwas dumán, maliban lámang sa sarong pambihírang capitas o sirviente na namugtak sa saíyang pamahalá su mga museo sa haláwig na mga taón, sagkod pa man daing siisay man na naaraman na nagkaigwa nin pakinábang sa mga leccion na pinagsakitan na magkatoroom.

Alágad magbalik kita sa satúyang clase.

Su catedrático sarong akí pang dominico, na nagkapot na gayo sa makúring kahigpitan asin halangkaw na pagngaran nin nagkapiurang clase sa San Juan de Letrán. Nababantog sya na sarong dakúlang dialéctico síring man harárom na filósofo asin saró sa mga lámang may sa ngápit sa panahón sa saíyang partido. Pinagkokonsiderar sya kan mga gurang asin naorihan sya kan mga bagong-tawo, huli ta igwa man sinda nin mga partido. Ikatolong taón ito kan saíyang pagkaprofeesor asin minsán iyo an énot na magsaysay nin Física asin Química, ibinibilang nang sarong madónong bakó sanang sa mga maoyayahon na mga estudiante kundi pati kan mga agi-agi sanang mga profesor. Si Padre Millon dai na sa bilang kan pangkat kan sa lambang taón nagliliwat nin clase sa pagkaigwa nin mga sa pantas na pakamidbid, mga estudiante sa kabahan nin ibang mga estudiante daing ibang kalaenan kundi an pagádal nin saró sanang asignatura, magharapot sa lugar na iyong pagharapotón, magpakasábot nin marhay kan kastilá asin dai magpaexamen pagta-

pus kan curso. Inaadalan nin tulaok ni Padre Millon an kadonongan, midbid nya su Física ni Aristóteles asin su ki Padre Amat: mapangataman na binabasa su *Ramos* asin mandiit-mandiit hinihiling su *Ganot*. Alágad, dayaday na magkirikiri na baga nagduduwaduwa, nag-hohoyomhoyom asin minasabi nin lúhay: *transeat* (196). Mapádapit sa Química, ipinagsahot sya nin kadikit na gayo an mga bakong sa madodónong na pakamidbid kan tugmad sa sabi ni Santo Tomás na an túbig sarong bágay na pinagsalak, napatunayan nyang banáyad na su Angélico Doctor náenot na marhay sa mga Berzelius, Gay, Lusaac, Bunsen asin iba pang mga materialista na lumabi o kumúlang mga sagin man mga madodónong. Minsan síring, dangan pang nagprofesor sa Geografía, nagiingat pa giráray nin mga kaborongan dapit sa pagkabilogon kan kinaban asin mapanumbikal na naghohoyomhóyom kan magtaram sya dapit sa mga hirong patarírok asin palíkos sa palibot kan talá-init, naghihilwas:

An pagpútik sa mga bitoon dapit
Sarong mánigong pagpútik. . .

Mapanumbikal na mináhoyom sa atúbang nin mga teoríá físicas asin ibinibílang nyang visionario kun bakong rongaw su jesuita na si Secchi na pinagsahotan nya na su pagkúrit nin mga triangulo sa hostia bílang bunga kan saíyang mga kalaponglapongan dapit sa mga talá, huli kaini, sabi, pinangaladan na magmisa; dakol na nakamasid saíya na may kaoyaman sa kadonongan na saíyang ipinagsasaysay, alágad an síring na mga kakundian mga sa áking saday asin, kaborongan nin paadalan asin katinubdan asin magían na ikinasasaysay bakó sanang huli ta an mga ciencias físicas, sa mahigpit na pagmamasid asin mga pagsasalom alintanang an saíyang tibay nasa mga filosóficas, mga lubos na gáyong mga especulativas, abstracción asin inducción, kundí man bílang sa marhay na dominico, mamomoton sa kaomawan kan saíyang orden, dai mangyáring magkaigwa nin pagmahal sa sarong kadonongan saen dai lámang sa saíyang mga túgang nin nangibábaw. . . sya an énot na dai naniwalá sa Química ni Santo Tomás! . . . asin nagkamit nin mga kaomawan an órdenes na kaiwal, sabihon nyátong mga karival.

Iyo ini itong profesor na kan ágang ito, pakabasaha su lista, ipinapatoom su lección, sósog nanggad sa títik,

sa kadaklán na mga estudiante. Nagaarandar su mga fonógrafo, su iba mga marhay, su iba mga daing data, su iba nagsasarakolsakol, nagpapororó-toró. Itong nakakapagsabing dai kúlang nagkakamit nin *marhay na kúrit*, asin sarong *daing-data* sa makaginibo nin la-bing tolong pagkakamalé.

Sarong matabang barobatá, sa puyat su pamandok asin torongkag su búhok asin mga makikísil síring sa búhok nin sarong cepillo, naghahákay sagkod na mahihilitak na su salang asin nawawaran nin pagláom na hinúnat su mga takyag, garo bagang nasa-sa-higdaan nya. Náhiling kan catedrático asin boot syang patikbahán. "¡Hoy! ika, makinatorog, abaa! anó? Hogakón man, dai ka gayod tatao kan lección, ha?"

Si Padre Millon bakó sanang pinag-iika (197) su gabós na mga estudiante síring sa marhay na fraile, kundí pinakikihoronan sinda nin lengua de tienda, palakaw na nanod-an sa catedrático sa Cánones. Kun boot kan Reverendo na pahababaon kaito su mga estudiante o su mga sinanglitan na mga pagboot kan mga concilio sarong hapot na dai pa nasisimbag dangan pang dakol nang pasurúhay dapit kan bágay na síring.

Su saligbaton, sa lugar na makapabaldí sa clase nakapaogma kaito asin kadakol kan nagngirisi; sarong bágay na nangyayari sa aroaldaw. Alágad, dai nagnngisi su matotorognon; panáleng bominuhat, kiniriki-sí su mata, asin síring sa sarong máquina de vapor na minapabírik kan fonógrafo, nagpoón nin paghilwas:

"Ngingangaranan na espejo an gabós na mga mukang (198) binuli, na itinatalaga huli sa anílag kan liwánag sa paglalang kan mga banding (199) kan mga bagaybágay sa atúbang kan mukang sinabi huli kan mga baghínay (200) na minabilog kan mga mukang iyan pinagbabangá sa mga espejong metal asin mga espéjong cristal. . ."

"¡Ontok, ontok, ontok!" nanaligbaton su catedrático; "Jesús, anó nang matraca!. . . Oyon kita na an mga espejo binabangá sa metálico asin sa cristal, ha? Asin kun pahilingán taka nin sarong káhoy, kamagong halimbawá, pinakinang na marhay asin binarnisán, o kapedásong itom na marmol na binúling marhay, sarong lápat nin na minaaninag kan mga banding kan mga bagaybágay na ibinugtak sa atubangan, anong paglaen-laen mo kan mga espejo na iyan?"

Su hinapot, máging huli ta dai tatao kun anong isisimbag o dai nakasábot kan hapot, boot na makaiktad sa pagpahiling na tatao kan lección asin nagpadagos síring sa sarong sapá:

"An mga énot binibílog kan latón o nin lección nin manlaenlaen na metal asin an mga ikaduwa binibílog nin sarong lámina nin cristal na an duwang muka na pinakinang na marhay asin saró kan mga iyán inasogehan."

"!Tun, tun, tun! bakong iyán; sabi ko saimo *dóminus vobiscum* asin an simbag mo sakó *requiescat in pace!*"

Asin inolit kan marhayon na catedrático su hapot sa lengua de tienda na sa lambang hidalé sinasalakan nin mga tara asin mga aba.

Dai nakakahalé sa kasibutan su makahehérek na hagbayon: nag-aalangán sya kun baga ibílang an kamagong sa mga metal, an marmol sa mga cristal asin su azabache pabayaán sanang daing mamugtakán, sagkod na su kataid nyang si tinokdoan sya sa hílom.

"An espejo na kamagong sa mga espejong káhoy! . . ."

Inolit ito kan daing pagalamáam asin kabangá kan clase.

"!Marayráhay kang kamagong!" an sabi saiya kan catedrático nagngingisi nin hilaw. Hilingon ta, anong inaapod mo ika espejo: sa superficie *per se, in quantum est superficies* o sa bágay na natutugmadán kan especie na iní, an materia prima, na minodificar kan accideteng superficie, huli ta, malinaw na gayo na mantang an superficie accidente sa mga bágay dai makakapag-ada na nin substancia. Hilingón ta, anong sabi mo?"

"Ako? Dai lámang!" masimbag kutá su makauúgay na dai nya áram kun anó an pinagororolayan nagkakarilibong na sa kadakolan nin mga superficie asin dakol na mga accidente na nagdodonsol (201) kan saiyang pagdangog, alágad sarong instinto nin kasopog anan nakapogol saiya asin, tagob nin kadalitaan asin kan nagpopoón nang paggan-otón nanggogóop na inolit ining minásunod:

"Ináapod na espejo an gabós na superficie na pínakinang. . ."

"*Ergo, per te* (202), an espejo iyo an superficie," bominanwit su catedrático. "Marhay, liwanaga sakuyá an dificultad na iní. Kun an espejo superficie, súkat na daing pakalábot sa pagkaespejo an anó man na nasa

likod kan superficie na ini, mantang an nasa-likod dai makakaano kan nasa-atubangan, *id est* (203), kan superficie, *quae super faciem est, quia vacatur superficies facies ea quae supra videtur* (204); oyon ka o dai ka oyon?"

Lálong tominorongkag su búhok kan makauúgay na hagbayon na baga binorúhay nin sarong nakakapaitaas na kosog.

"Oyon ka o dai ka oyon?"

"Anó man na bágay, su muya mo, Padre," an saíyang sa ísip, kundí dai nangahás na magsabi sa tákot na magnirisi. Inapod ito na makahahandal na kamugtakan asin sagkod pa man dai nya nakitang mga matatabá. May malábog syang alamáam na sa mga fraile dai ikakaoyon an orog ka daing pangánib na bágay na dai magpakakoa diyan kaiba an mga bunga kaiyan asin kapakinabangan na mangyayáring mapaghoná-honá, magsabi an mga hacienda asin mga curato ninda. Kun kayá sa bágay na ini pinagsasadol sya kan saíyang marhay na ángel na dai nya oyonan an anó man na bágay sa bilog na rigon kan saíyang kalag asin sa paninirindog kan saíyang búhok, asin mabuhí na kutá nin sarong abhawon na *nego!* (205) huli ta an dai ini-naoyon dai nangangakó sa anó man, sabi saiya nin oficial sa sarong hokoman; alágad an maráot na ugalé nin dai paghimaté sa tingog kan rogaring na conciencia, an pagkaigwa nin kadikit na pagtiwalá sa mga tawo sa curia asin paghánap nin tábang sa iba na igó na an saró sana, nagpakapahámak saiya. Su mga pagiriba pinagpapasabot sya na omoyon, orog na nganí si Juanito Peláez, asin sa pagpabayá na darahón sya kan saíyang maráot na pálad, bominohí nin sarong "*concedo, Padre*" (206) sa tingog na orog kamagagadanon na baga nagsasabi: "*In manus tuas commendo spiritum meum.*" (207)

"*Concedo antecedentem*" (208), an olit kan catedrático na maliciósong naghohoyomhóyom, "*ergo* (209) makakaros ko an azogue nin sarong espejo na cristal, sangleán nin kapedásong *bibingka* asin sa giráray masa-satuyá an espejo, ha? Anó an masa-satuyá?"

Hiniling kan hagbayon su mga taga-pagpasabong saiya asin kan makita na nagkakamorongnan an mga ito asin daing pagaram kun anong saíyang sasabihon, lominadawan sa saíyang lawog an orog kápait na pang-

himásol. "*Deus meus, Deus meus, quare dereliquiste me,*" (210) sabi kan mga nahohorásang mga mata alintanang su saiyang ngimot nagsasabi sa malúyang tínog: "*Linintikan!* Sáyang su saiyang pagpaparaabo, pigbobótong su pechera kan saiyang badó, minagábat sa saibong na bitís, dangan sa ibong, dai nakakasompong nin solución.

"Vamos, anong igwa nyató?" an ulit kan catedrático na naggagayagaya kan bunga kan saiyang argumento.

"Bibingka!" an pasunod ni Juanito Peláez, "bibingka!" "*!Halo, lolong!*" gominásod man giráray su hagbayon na muyang makahawas sa kasibutan na saiyang bináliw sa sombong.

"*!Hilingon ta, Juanito, kun maresolberán mo sakó an cuestión!*" hinapot kun síring kan catedrático si Peláez.

Si Peláez na saró kan saiyang mga favorito, luhay-lúhay na tominindog alágad sinikmol ngóna si Plácido Penetente, na iyo an minásunod saiya sa pagkasoronod kan lista. An boot sabihon kan pagsikmol na ito:

"*!Pasonodón mo ako, hala, pasonoda ako!*"

"Dinidistingir ko. . . Aruy! ka palpal mo!" naka-gásod si Plácido na hiniling sya nin may kaangotan na mga mata, alintanang dinádara su kamot sa saiyang mga botinas na charol.

Ná dangog kan catedrático su sinuriyaw, náhiling sin-da asin nasalom nya kun anó.

"Hoy, ika! espíritung paratahí," sinaligwatan sya; "dai ko ika pighapot, alágad mantang nagpapahalaga ka sa pagligtas sa iba, hilingón ta, iligtas mo an saí-mong sadiri, *salva te ipsum*, asin resolbere ako kan dificultad na ini.

Kontentong marhay na tominúkaw si Juanito asin bílang tandá kan saiyang kapasalamatan pinaluwasan kan dilá su saiyang taga pagpasunod. Ini man, tagob nin kasopogan, bominuhat asin ngominorobngorob nin dai masabotan na mga pasarahotan.

Pinaghilinghiling sya nin diit na horas ni Padre Milon na бага kinakaon kan paghiling an sarong plato. *!Abaang rayráhay an pagpahámak asin pagbugtak na pagngisihan an hagbayon na itong garogadihón, sa girarat marhay su panggubingan, tanós su payo asin monínong su paghiling. Sarong gawé nin págkaúgay, kun*

kayá sa bilog na conciencia ipinánongod duman kan maugayon na catedrático su saiyang sadiri na inolit sa luhaylúhay su hapot:

"Sabi kan libro, na an mga espejong metal binibílog kan latón o nin sarong aleación nin manlaenlaen na mga metal, cierto ini o bakong cierto?"

"Sinasabi kan libro, Padre. . ."

"*Liber dixit ergo ita est* (211) dai ka magsasagin na lálong tatao pa sa libro. . ." Dangan nagdúgang pa na an mga espejong cristal binibílog nin sarong lámina nin cristal na an duwang superficie makinangon na marhay, sa saró kan mga ini nadodokot an sarong amalgama nin timgá; *nota bene*, amalgama nin timgá. Cier-to daw ini?"

"Kun sinasabi kan libro, Padre. . ."

"An timgá sarong metal?"

"Garong iyo, Padre; iyong sabi kan libro. . ."

"Iyo, iyo, asin an boot sabihon kan tataramon na amalgama na kasalak kan mercurio na saró man na metal. *Ergo* an sarong espejo na cristal sarong espejo na metal; *ergo* makalilibong an mga término kan division, *ergo* may kakundian an clasificación, *ergo*. . . pa-anong pagpaliwánag mo, *paratáhing espíritu?*"

Asin tinatandaan su mga *ergo* asin su mga *mo* nin dai masábing pangongorondot asin nagkikiyat na baga nagsasábing: "napritos ka!"

"Huli ta. . . an boot sabihon. . ." naghihiraw-od si Plácido.

"An boot sabihon iyo na dai ka nakasábot kan lección, espíritung meskino na dai ka nakasábot asin nagpapa-sunod ka sa saimong katáid!"

Dai nadágit su clase, atá nganí nasompongan nin kadaklan na makangingisi su katagá asin nagpang-orólok. Nanggóop si Plácido.

"Siisay ngaran mo?" hinapot sya kan catedrático.

May pagkarorolaghod su simbag ni Plácido.

"Aha! Plácido Penitente, tara lálong garo kang Plácido Soplá o Soplado. Alágad bubgtakán ko ika nin padusa kan saimong mga *kasopladohan*."

Asin mamongaya huli kan pagkasorosaralbog nin mga katagá, pinagbotan sya na sabihon su lección. Su hag-bayon, sa síring na kamugtakan kan saiyang pagísip, nakaginibo nin tolong kamalean. Su catedrático kun síring nagtatangótangó, luhaylúhay na binuka su lista

asin maíngat na pinagpaagihan ito kan paghiling alin-tanang inoolit su ngaran sa hababang tingog.

"Palencia . . . Palomo . . . Panganiban . . . Pedraza . . . Pelado . . . Pelaéz . . . Penitente, aha! Plácido Penitente, kaglimang katubngan na pagpalta sa klase . . ."

Tominanos si Plácido;

"Kaglimang palta, Padre?"

"Kaglimang katubngan na palta nin dai paglaog sa klase," an padagos kan catedrático; "diyató saró na sana an kúlang saimo ngání kang mapunas."

"Kaglimang palta, kaglimang palta?" an ulit ni Plácido na namomongnan; "makaapat sana ako pagpalta asin ngunyan ikalima, kun baga man!"

"Husito, husito, senyolía!" an simbag kan catedrático na pinagmasdan su hagbayon sa ibábaw kan saiyang gafas na bulawan. "Minatugá ka na makalima ka pagpalta asin, batid nin Dios, kun dai ka nang ibang palta! *Atquí* (212) huli ta bihirang marhay na magbasa ako kan lista, asin lambang pagkakadakop ko sa saró kinokuritan ko nin limang kúrit, *ergo*, pira an limang manlimalima? Sa lingaw mo na an tabla sa pagmultiplikar! Limang manlimalima?"

"Duwang-poló may lima . . ."

"!Husto, husto! Kun síring minahalón ka pa nin sampoló, nin huli ta makatoló ko sana ika kádakop . . . ! Uy! kun mádakop taka sa gabós . . . Asin pira su tolong manlimalima?"

"Kaglima . . ."

"Kaglima, pareho an boyod asin su anít!" an pangatapsan na taramon kan catedrático na kiniyop su lista; "kun magdinangag ka pa, *súlung!* *!luwas sa tatá!* Ah! asin ngunyan sarong palta sa lección sa aroaldaw."

Asin binuka liwat su lista, asin hinánap su ngaran asin ibinugtak su sadit na kúrit.

"Abaa! sarong sadit na kúrit!" an sabi; "huli ta dai pa ika minsán saró!"

"Alágad, Padre," an hagayhay ni Plácido na pinópogol an saiyang sadiri; "Kun bugtakan ako kan Saímong Pagkaigagalang nin palta sa lección, dápat na punason sakó kan Saímong Pagkaigagalang su sa asistencia na ibinugtak sakó ngunyan na aldaw!"

Dai nagsimbag su Pagkaigagalang; inogid ngóna su palta, pinaghilinghiling ito na ihingó su payo . . . kaipuhan na masing su sadit na kúrit, . . . tiniklop su lista

asin sa lubós na kalanghadan naghapot; “!Aba! ngatá, ñol?”

“Huli ta dai maakó kan pagísip, Padre, na an saró mangyáring magpalta sa clase asin sa horas mansanang iyán makapagsabi dihan kan lección... An Símong Pagkaigagalang nagsasabi na yaon asin dai...”

“!Naku! metafísico pa, alang-álang pa ogáring! Diyatá dai mahonáhoná, ha? *Sed patet experientia y contra experientiam negantem fusilibus est arguendum*, (213) nasabotan mo? Asin dai napapaghoná-honá, payo nin filósofo, na mangyáring magpalta sa clase asin dai tatao kan lección? Dahel ta an dai paglabás nagpapaháyag na gayo kan kadongan? Anong sabi mo sakuyá, filosofastro?”

Ining huring bansag iyo an toró nin túbig na nakapasup-ay kan banga. Si Plácido na sa táhaw kan saíyang mga katóod nababantog na filósofo nawar-an nin pakatíos, ibinulagsak su libro, tominindog asin hinampang su catedrático:

“!Súkat na, Padre, súkat na! mabubugtakan ako kan Saimong Pagkaigagalang nin minsan pirang paltang muya mo, alágad dai ka nin katanosan sa paglanghad sakuyá. Máwalat an Saimong Pagkaigagalang sa saimong clase, ta dai na ako makakatagal.”

Asin daing paáram, lominuwas.

Nangirhat su clase: an síring na gawé nin karapatan haros sagkod pa man dai náhiling: siisay maghohoná na si Plácido Penitente...? Su catedrático, sa pagkapángalas, kinagat su ngábil asin hiniling itong nagharayó píghiró su payo na may pagbabantá. Dangan sa tinatakigan na íngog nagpoón su sermón dapit sa dáting tema, minsán orog karígon asin lálóng elocuente su pagkapatangog. Pinasikad sa nagmomondag na kaabhan, an kagúbay na kabihangan, an pagaakálang madónong, an kakulangan nin kagalangan sa mga poón, an kapalangkawan na ibinobugtak kan espíritu nin kadiklomán sa mga bagong-tawo, an kadikit na inadalan, an kakulangan nin pakigkasi-tawo asin iba pa. Dangan saíyang pinaglanghadan asin pinagtuyá-tuyá su mga paghahambog nin nagkakapirang mga *sorosopladdillo* na magtokdó sa saindang mga maestro sa pagpatindog nin sarong academia sa pagtokdó nin kastilá.

“!Ua, ha!” an sabi; “an mga iyán na kasusaró pa sana pahángang makasabi nin si, Padre, no, Padre, mu-

ruya ngunyan na makanood nin labis pa sa mga inoroban sa katotokdó? An boot makanood, nakakanood, may mga academia o dai! Sáyod na gayo na ito, itong minahalé pa sana saró man kan mga nasa mokná! !Marahay an kastilá sa síring na mga kasarapí! Saén kamo mákóa nin panahón sa pagbalikbálik sa academia na pangangá kamong magkaigwa sa pagotob kan saindong mga katongdan sa clase? Boot nyamó na kamo gabós magpakanood nin kastilá asin hilwason nindo nin marahay tangáning dai kami nindo mapasáan kan sorosalming huli kan saindong mga giro asin kan saindong mga pesa. alágad énot ngóna an obligación dangan an devoción; otoba ngóna nindo an saindong mga pagádal asin dangan kamo paghinon-od kan kastilá asin lumao kamo sa pagkaparurat kun ginaganahan kamo. . .”

Asin sa bágay na síring nagpadagos nin pagtaram asin nagtaram sagkod na bominagting su batingaw asin natapus su clase, asin su duwang gatós tólong poló may apat na mga estudiante, pakatapus nin pagpangadyé, nagruluwas daing pagalamáam giráray síring kan sinda lumaog, alágad nagpangharangos na baga nagkaharalean nin magabat na nakakabábaw sainda. Lambang sarong hagbayon nadaihan nin sarong kabtang kan saíyang búhay, asin sa kaibahan kaito sarong kabtang kan saíyang karapatan asin an pagisusugad sa saiya mansana asin karibay kaini naglalakop an kaluyahan nin boot, an pagkaoyam sa pagádal asin an pagbalon nin mga maráot na boot sa laog kan mga pusó. !Pakatapus kaini hagadan sinda nin katonongan, karapatan, pagromdom sa kinamtan na karahayan!

De nobis, post hoc, tristis sententia fertur! (214)

Asin síring kan duwang gatós tólong poló may apat, pinaagi su saindang horas nin clase su riboribong mga estudiante na nagkaérenot sainda, asin, kun dai nahúsay su mga bágay, papaagihon pa su mga maarabot asin magiging mga palpal, asin lugad an karapatan asin may kakundian an entusiasmo kan mga bagong tawo mababaliw sa kaongisan asin sa kahogakan, síring kan mga alon na, sa pagbalik na mga malaboy na ibang kabtang kan baybayon, pasorosaralíhid na sa lambang pangyayari minawalat nin lálóng dakol na tambak nin mga áwot. Alágad itong nakakakita magpoón pa sa panahón na daing kapinonan na naglalalad su mga kina-

luwasan nin sarong gawé siring sa sarong torsido sa lakaw kan mga panahón. Itong minatimbang kan halaga nin sarong segundo asin nagbugtak sa saiyang mga linalang bilang énot na katogonan kan kauswagan asin pagkadai nin kakundían. Ito na kun matanos, mahágad nin mahigpit na kabilangán sa súkat magtao kaiyan saiya, sa riboribong pagísip na mga nadidiklomán, an pinahababang karapatan nin tawo sa linaksang mga linalang asin kan dai mábilang na kabilangán nin nawarang panahón asin nasáyang an kapagalan. Asin kun sa irárom igwa nin katotoohan an mga katokdoán kan Evangelio, maninimbagan man itong mga linaksang dai nagpakanood nin pagingat kan liwánag kan saíndang ísip asin kan karapatan kan saíndang espiritu, siring kan paghágad kan kagurangnan nin kabilangan sa sorogoon na tinawan nin mga talento (215) na sa katalawan nagpabayang habon-an!

XIV

SARONG HARONG NIN MGA ESTUDIANTE

Karapatdápat na dung-awon su harong na pinageerokan ni Makaraig.

Dakulá, mahiwas, duwang piso na entresuelo na sangkap nin mga marayráhay na rejas, garong colegio sa mga énot na horas nin aga asin kaparalyakan magpoón sa ikasampónglong horas paitaas. Sa laog kan mga horas nin pag-aralingáling kan mga pupilo, magpoón sa pag-laog sa mahiwas na zaguan sagkod na omabot sa piso principal, nagsusulwak an ngisi, an kaorogmahan asin an hiró. Mga hagbayon na mga nagpapakasolot nin magigían na mga pangharong na gúbing nagkakarawat nin sipá, naghihirignit kan kosog na paggámit nin hini-dalé sanang mga hignitan nin kosog; sa mga hagyanan pinagsasaralakayan sa pagoltanan nin ikawalo asin ikasiyam na horas, sangkap nin mga hámong mga baston, pica, gancho asin mga panggakod, alágad generalmente dai nagkakainaranchan an mga nagsasalákay asin mga sinasalákay; an mga banog minaorontol sa talodtod kan intsik na sa hagyanan nagpapabákal nin mga korokakanon asin mga pastel na makakaindigestar. Napapalibotan sya nin dakol na mga akí, rinorognot su saiyang pinotós na rologay na asin gorobot, inaagawan sya nin

sarong pastel, tinatawadan sya, asin minagibo saiya nin riboribong kademonyohan. Minakuráhaw su intsik, minasupang minasumpá sa gabós na pinangngalangalabngalab nyang tataramon, sagkod kan saiya, nagngongoyngoy, nagoolok, nakikimahérak, minapakita nin mabansay na panglawog kun dai nya pinakikinabangan an daing data okun man su marahay.

"!Ah, dai data iyan . . . Dai kosiyansiya . . . Bakó kilis-tiyano . . . Ika lemonyó . . . Salamahe . . . tusutusu!" asin iba pa.

Piff, paff! dai bale! Minasalíngoy naghohoyomhóyom; kun sa talodtod nya sana minahugpá su mga bádol kan mga bastón dai minakolbang nagpapadagos kan saíyang karakal, nasisinangan sa paggasod nin: . . . "*No jugalo, eh? no jugalo!*" alágad kun iyong hinohugpaán su nigo na namumugtakan kan saíyang mga korokakanon, dangan kaiyan, minasumpá na dai na mábalik pinapaluwas sa ngosó an gabós na mga paglanghad asin mga panunumpang mapapagísip; nangangana su mga barobató tangáning magorog an saíyang dágit asin kun nakikita ninda na naoobos na su mga katagá nin tataramon, asin barasog na nin dakol na mga *hopia* asin mga pisog nin sandía na inasinan, dangan na sya binabayadan siring sa magkakanigó asin kontentong minahalé su intsik, nagngingisi, nagkikyat asin inaakó bilang pagyabá su mga luhay na mga bádol kan mga bastón na pinapahugpá saiyang kan mga estudiante bilang pagpahumalé.

"!Huaya, homía!"

Mga concierto nin piano asin violin, nin guitarra asin acordeon, nakikipagsublían kan paoliolit na sagantikan kan mga bastón sa mga lección nin esgrima. Sa palíbot nin sarong halakbang asin halábang lamesa su mga estudiante sa Ateneo nagsusurúrat, naggigiribo kan saindang mga composición, nagreresolber kan saindang mga problema sa katáid nin iba na nagsusurúrat sa saindang mga katipan sa mga madyabong na papel na linen, panó nin mga gúhit; su saró nagsusúrat nin melodrama sa katáning kan nagaadal nin pagplauta asin sa mga consonante minaruluwas an mga siwik magpoón sa kapinonan. Sa enotan, su mga haralangkaw nang ádal na naggagarámit nin mga calsetin na suklá asin mga bordadong mga zapatilla, nagaaralingaling sa pagpadágit sa mga saraday sa pagbobótong kan saindang talinga, na mga mapupula na huli sa pagkakamit nin makuring

mga pangorakding; duwa o tolo nagpoporogol sa sarong saday na nagkukuráhaw, naghihibi asin ilinalaban huli sa mga paninikad su bergitas kan saiyang calzoncillo: pinapamugtak sya siring kan bag-o syang mamondag... nagkikiraykisay asin naghihibi. Sa sarong cuarto, sa palibot nin sarong mesa velador may apat na nagkakarawat nin revesino na nagngingirisi asin nagsosorobahan sa dakúlang kaoyaman nin saró na sagin nagaádal kan lección, alágad sa katotoohan naghahalat na abotón sya kan saiyang turno sa pagsugal. Su saró dominatong kanigúan na boroboso, naeskandalisar na marhay asin dominólók sa lamesa.

"!Napakabisyoso nindo!" sabi:; "ámay pang marhay asin sa sugal na! Hilington ta, hilington ta! Mangmang! arrastrehon mo kan tolong espada!"

Asin kiniyom su saiyang libro asin nagsugal man.

May nádangog na mga gásod, nagdaging an mga bádol. May duwang nagiwal sa katáning na lambanan: sarong pilay na estudiante na dinggitan na marhay asin sarong makauúgay na minádatong pa lámang halé sa mga lalawigan. Ini na pahánagang magpoón nin pagádal, nakatuklás nin sarong tratado nin filosofía asin nagbasa sa halangkaw na tingog, daing pagalamáam asin bakong marhay an pangangahologan nya sa principio ni Descartés:

"*Cogito, ergo sum!*" (216)

Ibinilang kan pilay na pinaglanghadán sya, su iba nakilábot sa pagsagdon alágad sa katotoohan ginagatongan ninda asin suminampot sa paspasan.

Sa comedor sarong hagbayon may sarong látang sardinas, sarong botelyang álak asin su mga balon na dinadara pa sana halé sa saiyang banwaan, naggibo nin makabáyaning pagmalasakit tangáning su saindang mga katóod magkaigwang kabtang sa tente-en pié, alintanang su mga katóod minasólang man sa sarong makabayaning panunúmang. Su iba nagparirigos sa azotea asin nagborobombero sinda kan túbig sa bobon, asin nagdorogdogan nin mga túbig sa kaldero sa dakúlang kasiangan kan mga naghihiriling.

Alágad su ribok asin su kaorogmahan luhaylúhay na nagkaorontok sa pagdadatong kan mga estudiante, na ipinaarapod ni Macaraig sa pagtao sinda nin kabilangán kan lakaw kan Academia nin kastilá. Pinatarataran nin gikan sa pusó si Isagani siring man su penin-

sular na si Sandoval na nagpa-Manila sa pagempleo asin nagtapus kan saiyang pagadal, lubos na gayong sabay sya sa mga horot kan mga estudianteng filipino. An mga balagbag na ibinobugtak kan política sa pagoltanan kan mga lahi, napapará sa mga clase na бага nagkaturúnaw kan init kan kadonongan asin kan pagkabagong tawo.

Sa kakulangán nin mga Ateneo asin mga centro nin kadonongan, literario o politico, inuurawa ni Sandoval an gabós na mga katiripunan sa pagladlad kan gabós nyang baláog sa pagtalumpatí, na naghihilwas nin mga pananaramon sa saiyang ipinaliliwánag ano man na tema asin nakokoa nyang mag-oropak an saiyang mga katóod asin mga naghihirinanyog. Kan mga hidaleng ito an pinagoorolayan iyo an pagtokdó nin kastilá.

Nin huli ta dai pa minádatong si Makaraig tamá sa lakaw kan aldaw su mga baná-baná.

“Anong nangyari? -- Anong ipinagboot kan General? Isinúhay an kapahintogotan? -- Nagtagumpay si Padre Irene? -- Nagtagumpay si Padre Irene? -- Nagtagumpay si Padre Sibyla?”

Iyo ini an pahinarapothápot kan lambang saro, mga hapot na daing ibang makakatao kan mga simbag si Makaraig.

Sa mga hagbayon na nagtiripon igwa nin mga optimista síring ki Isagani asin ki Sandoval asin saindang nakikitang hamán na an mga bágay asin nagtatararam sinda nin mga kamongayahan asin mga kaomawan sa pamahalaan sa pagkamakibanwaan kan mga estudiante, optimismo na minásadol ki Juanito Peláez na hagadon na mapasaiya an dakúlang kabtang kan kaomawan sa paglalang kan kasararoan. Sa gabós na ini minasimbag su pesimistang si Pecson, -- sarong tabatsoy na may dakúlang ngisi nin bongó, -- na nagsasabi nin mga dapleng lásig, na si Obispo A., si Padre B., si Provincial C. pinakihumarapotan o dai asin nagharátol na iralaog o dai sa bilanggoan an gabós na mga kasapí sa kasararoan, baréta na nakatao nin kapurisawan ki Juanito Peláez na nagsasakolsakol kan mga hidaleng ito:

“Carambas, dai ako nindo ipaglábot . . .”

Si Sandoval, bílang sarong peninsular asin liberal, nadadágit na marhay:

“Alágad, p--!” an sabi; “iyán pagkaigwa nin maráot na ganán sa Saiyang Kahalangkawan! Aram ko na

maki-frafleng marhay, alágad sa bágay na síring dai minatógot na malasigan sya kan mga fraile! Boot mong sabihon sakuyá, Pecson, kun saen mo pinapasíkad an pagtubod mo na daing sadíring pagísip an General?"

"Dai ako nagsasabi kaiyán, Sandoval," an simbag ni Pecson na nakahoyom sagkod na náhiling su panigmit; "kun mánongod sakuyá may sadíring pagísip an General, kun sa pagkasáyod, an pagísip kan gabós na ma-abot kan saiyang kamot . . . !Malinaw iniho!"

"!Patamae sya! Alágad sambitán mo ako nin sarong pangyari, sambitán mo ako nin sarong pangyari!" nagkukuráhaw si Sandoval; "magi kitang mga kaiwal nin mga daing laog sa pasurúhay, nin mga daing alongaong na mga katagá nin tataramon asin paduman kita sa dagá nin mga pangyayari," an sabi pa naghohorahórat nin matihantik (217) na horat. "Mga nangyari, mga ginoo, mga nangyari, an iba kapurisawan na habo kong apodán na filibustera."

Naghoyom si Pecson síring sa sarong banal asin sina-ligbaton sya.

"Aníon na an filibusterismo! Alágad dai daw makapagdiskutir na dai magdólok sa mga sombong?"

Nakisúhay si Sandoval, asin naghágad nin mga pangyayari na nagtogdas nin halipot na talumpatí.

"Tara dai pa nahaloy nagkaigwa digdi nin asunto an nagkapirang mga particular asin mga fraile, asin hinatolan ito kan General interino, na pinasentensiyahan sa Provincial kan orden na nakikiasunto," an simbag ni Pecson.

Asin ominólók namán na baga an pinagoorolayan sarong bágay na dai makakaano. Nagsambit nin mga ngaran, mga petsa asin nangákong madara nin mga kasuratan na magpapatotoo kun paano an pagadministrar nin justicia.

"Alágad saén mapapasikad, sabihi ako, saen makapanudmad sinda sa dai pagtógot na an minabantáag sa mga mata mapapakinabangan na bulanos asin kaipuhan?" an hapot ni Sandoval.

Nangirogkirog si Pecson.

"Saén nangangánib an matanos na boot kan bansá. . ." sa tingog nin sarong curial na nagbabasa nin sarong alegato.

"!Iyan an talagang matabá! Anong lábot kan matanos na boot kan bansá sa mga pagsusundan kan sin-

taxis?"

"Mga Doctores igwa an Santang Inang Simbahan . . . Anong maaraman ko? sakalé ikinatatákot na masáyod nyáto an mga katogonan asin mapagotob ta an mga iyán . . . Anong mangyayari sa Filipinas sa aldaw na magkasinarabotán kita?"

Dai naoyonan ni Sandoval su pinaghororonan asin su pangisi sa orólay. Sa dalan na ito dai mangyáring lumuwás an sarong magkakanigong kaisipan.

"Dai mo darahón sa biró-biró an mga bágay," hominagayhay; "mga magagábat na bágay an pinagoorolayan."

"Iligtas logod ako nin Dios sa pagbiró kun igwa nin mga fraile sa táhaw!"

"Alágad, arin an saindang pinapasikadan . . . ?"

"Sa pangyari na banggi na mantang an mga horas nin clase banggi," an padagos ni Pesson sa iyo mansanang daging nin tíngog na baga mapádapit sa mga midbid asin talastas na mga fórmula masasabi na bílang kaolongan an daing dátang ugale síring kan sa paadalan sa Malolos . . .

"Saró pa! Dai daw minapaili sa irárom kan madiklom na mantó kan kabanggihon an mga clase kan Academia nin Dibujo, asin an mga novenario patin an mga procesión? . . ."

"Mapangataman sa karapatan kan Universidad," an padagos kan matabá na dai pinakiman-ohan su pangmasid na tataramon.

"!Magpangataman! Kaipuhan na dumokó an Universidad sa mga kaipuhan kan mga estudiante. Asin kun iyán talagang iyo anó kun síring an Universidad? Sarong paadalan saén daing nanonodan? Sakalé nagtiripon an nagkapira katawo asin nagsabing kadonaingan asin pagtokdó sa pagtokdó sa pagolang na matokdoán an iba?"

"Huli ta an mga pagpoón-poon na minahalé sa ibabá inaapod na dai-pagkamongayahe . . ."

"Asin mga mokná na mga halé sa itaas," an padamgo kan saró; "yaon an Escuela de Artes y Oficios!"

"Luhaylúhay, mga ginoo," sabi ni Sandoval; "bakó akong maki-fraile, midbid na marhay an mga mapagisusugad kong mga kaisipan, alágad ki César su ki César! Sa paadalan na iyán nin Artes y Oficios, na iyo ako an orog kaentusiyastadong defensor asin papataratarahon

ko an pagkamiti kaiyán siring sa énot na daliwawa kan kaagahon sa mapálad na ining kaporoan, an paadalan na iyán nin Artes y Oficios pinamahalaan kan mga fraile . . . ”

“O su ayam kan hortelano na iyo mansana,” an dúgang ni Pecson na sinaligbaton namán su orólay.

“Hamos p--!” ólay ni Sandoval na angot na marhay huli kan saligbaton asin nawará su kasogpon kan saiyang katarahanan; “sagkod na dai kita makánood nin anó man na maráot, dai kita súkat máging mga pesimista, dai kita máging mga laban sa katanosan na pagborongborongan nyató an pakahiwas asin katalingkasan kan Pamahalaan . . . ”

Asin ginibo sa mga magayón na mga katagá nin tataramon an pangalásag baga bílang kan gobierno asin kan mga marhay na kaisipan kaini, paksá na dai pinangangahasan ni Pecson na pakilabotan.

“An Pamahalaan na kastilá,” sabi sa kabilang sa nagkapirang katagá nin tataramon, “nagtao saindo kan gabós, daing anó man na ipinagpaina saindo! Nagkaigwa kami sa España nin absolutismo, asin nagkaigwa kamo nin absolutismo, an samuyang dagá pinanó kan mga fraile nin mga convento asin saró sa ikatolong kabtang kan Manilá namumugtákán nin mga convento; sa España iyong naghahadé an sanggot, asin an sanggot digdi iyo an huring pasákit; mga católico kami asin ginibo mi kamong mga católico asin nagbabanáag sa saindang mga pinagaadalan an escolasticismo, sa katapusan, mga ginoo, minatangis kami kun nagtatangis kamo, nagtitíós kami kun nagtitíós kamo, igwa kita kan iyo mansanang mga altar, kan iyo mansanang hokoman, kan iyo mansanang mga pasákit, asin matanos man na itao mi saindo an samó mansanang mga katanosan asin an samó mansanang mga kagayagayahan.”

Asin huli ta dai nin nagsaligbaton saiya nagorog na magorog su saiyang entusiasmo sagkod na lominípat sya sa pagtaram dapit sa kaagahon na Filipinas.

“Siring sa sinasabi ko, mga ginoo, an kaagahon bakong harayó; binubuksan kan España an sirangan sa mahal nyang Filipinas, asin nagliliwat an mga panahón asin aram kong padagos na an ginigibo labis pa sa satong inaakalá. Sa pamahalaan na iyán na alinsunod saindo nag-aalangálang asin daing sadíring kabot-an, marayráhay na alibangan (218) nyató kan satong pag-

tiwalá, satúyang ipakita saiya na minasárig kita saiya; ipagiromdom ta saiya huli kan satong gawé (kun nakakalingaw bágay na dai ko pinaghohónang nangyari), na may pagtubod kita sa saíyang mga marhay na herot asin dai súkat magpakanoró nin ibang pagsusundan kundí kan katanosan lámang asin kan karahayan kan gabós nyang pinamamahalaan. Dai, ginoo," nagpadagos sa mapanalumpáting títog, "dai kita súkat tomógot na alonggating mangyari sa bágay na ini an sarong paki-humápot sa ibang mga pangkat na orog o bakó na gáyong mga sólang, tara an pagísip lámang makakasalom na kan kapahubayaan kan bágay; an saindong hiróhiró sagkod ngunyan tapat, bulanos, daing mga kaborongan, daing mga pangimon; minadólok kamo saíya masipag asin pontok, an mga pangatanosan na saindong ipinamamantáag dai maorogan sa pangayaring mapapangatanaman na gayo; an saindong katuyohan iyo an pagpahinggaan kan toklós kan mga profesores sa mga énot na taón asin gibohon na fácil an pagádal sa ginatos na mga estudiante na nakakaparanó kan mga clase asin dai mapapangatanaman nin saró sanang profesor. Kun sagkod ngunyan dai pa nahuhúsay an kahagadán iyo ta, síring sa sakong naaraman, kanigóan na mga bagaybágay na nagkatarambak; alágad ipinahaháyag ko na ginana na an kampanya, asin ta an pagpaapod ni Makaraig iyo tangáning ipaisi sató an tagumpay, asin sa aga makikita nyató an balós kan satong mga kapagalan huli sa mga oropak asin kapasalamatan kan bansá asin siisay an makaáram, mga ginoo, kun dai kamo imokná kan pamahalaan sa sarong marayráhay na condecoración huli ta kamo magkakanigó sa bansá!"

Dominaging an entusiastang oropakan; gabós nani-niriwalá na sa tagumpay asin dakol sa condecoración.

"Súkat maaraman, mga ginoo," ólay ni Juanito, "na saró ako sa mga énot na magmorokná!"

Bakong entusiyasmado an pesimistang si Pecson.

"Huli ta dai mamumugtak sa satong bolanos an condecoración!" an sabi.

Alágad sa marhay na pálad ni Peláez dai nádangog su kapahayagan sa táhaw kan mga inopak. Kan maghuruhubyá na, suminimbag si Pecson:

"Marhay, marhay, marhay na gayo, alágad sarong ipamugtak baga bílang. . . kun laen sa gabós na iyán, an General makihumápot, makihumápot asin makihu-

mápot asin dangan dai kita taohan nin pahintógot?"

Su ipamugtak baga bílang nahólog síring sa túbig na malípot.

Hiniling kan gabós si Sandoval ini natol-an.

"Kun síring," nagsabi sa maluhay na tingog na nangalangalang.

"Kun síring?"

"Kun síring," an hagayhay ni Sandoval na kinokurabkutaban pa kan mga oropak asin sa sarong aranke nin entusiasmo, "mantang sa mga kasuratan asin sa mga linimbag nagpapaháyag na boot kan saindong ádal, asin inoolang asin pinapaindahan iyán kun sinasambit sa dagá nin mga pangyayari, kun síring, mga ginoo, dai nasayang su saindong mga pagmalilogot, nakamtan nindo su dai nahimo nin siisay man, ramsingón an máscara asin iapon saindo an guantes!" (219)

"!Madásig, madásig!" mga enteisiyamadong kominoruráhaw an nagkapira.

"!Marahay sa ki Sandoval! Madásig sa guantes!" an dúgang nin iba.

"Iapon satuyá an guantes!" an mapagtuyá-tuyang olit na sabi ni Pecson.

Napaódong si Sandoval sa táhaw kan saíyang tagumpay, alágad huli sa pagkamatar-askas na rogáring kan saíyang lahí kan saíyang sa dugóng sa tagapagtalumpatí naolian tolos mansana.

"Dangan?" hominapot sya; "dangan, kun sa mga Filipino may mangahás na somimbag sa agyat, dangan ako, si Sandoval, poporoton ko an guantes (220) sa ngaran kan España huli ta an síring na palakaw maluwas na sarong paghimútik sa mga marhay na kaisipan na sa giraray saíyang rinimpos huli sa saíyang mga lalawigan, asin huli ta siisay sa bágay na síring an masikwal sa katongdan na ipinaniniwalá saíya asin magpalabilabi sa saíyang pangkagabsan na kapangyarihan dai magkakanigó kan pagsorog kan bansá síring man kan pagampon nin siisay man na namamanwaan na kastilá!"

Su entusiasmo kan mga nagdadarangog gomini-lagila sa rami. Kinogos ni Isagani si Sandoval, ominárog saíya su iba; pinaghororonan an bansá, an kaboronyogán, an pagkamagturúgang, an kadayupotan; sabi kan mga Filipino kun dai nin iba kundi mga Sandovales lámang sa España, an gabós maluwas na mga Sandovales sa Filipinas; nagsisilyab su mga mata ni Sandoval

asin mapapagakalá na kun sa hidaleng ito may ominap-on saiya kan guantes, sominangkay sya sa arin man na kabayo asin napagadán huli sa Filipinas. Iyo sanang sominimbag su malipot na tubig: (221)

"Marhay, marhay na gayo, Sandoval; makakasabi man ako nin siring kun ako peninsular, alágad, mantang bakó ako, kun sabihon ko an kabangá kan saimong sinabi ika mansana ibibilang mo akong filibustero."

Nagpopoon na si Sandoval nin sarong talumpatí na panó nin mga pagsosólang kasu saligbatonon.

"!Magayagayang baretá! mga katóod, magayagayang baretá! Tagumpay!" nagkuráhaw kan hidaleng ito an sarong hagbayon na lominaog asin kinorogos su gabós.

"!Magayagayang baretá, mga katóod! Mabúhay an tataramon na kastilá!"

Sinabat su baretá nin sarong oropakan; nagkinorogosan su kagabsan, gabós na mga mata nagkikintab sa luhá. Si Pecson sana an nagririmpos kan saiyang hoyom nin dai pagtiwalá.

An nagdara kan orog kamagayagayang baretá iyo si Makaraig, su hagbayon na namayo kan mokná.

An estudiante na ini naggagámit sa harong na ito saiya sana nin duwang lalamban na marayrahay na gayo su mga kasangkapan, may sorogoón asin cochero na magmamangno kan saiyang araña (222) asin kan saiyang mga kabayo. Mabansay na pamandok, pinong mga hiró-hiró, tihantik asin mayamanon na gayo. Minsán nagaádal nin Derecho sa pagkamit lámang nin título académico, nagkakamit nin dangog na maigot magádal asin bilang dialectico sunod sa mga escolastico, daing súkat ikapaguri sa mga orog kamaigot na mga ergotistas sa calustro Universitario. Minsán síring bakó man na húring marhay kun mapádapit sa mga kaisipan asin mga kauswagan sa mga panahón na ini; su saiyang kayamanan nagtatao saiya kan gabós na mga libro asin mga revista na dai nahímong mapogol kan énot na censura. Sa síring na mga kakayahan, huli kan saiyang dangog na madásig, an saiyang mga mapálad na pakigsagupaan sa saiyang mga sa akí pang mga taón asin su saiyang pinong pagkamainalagka, bakong katakataka na magkaigwa nin síring kadakúlang lásig sa saiyang mga pagiriba, asin pinilí sa pagtapus kan síring kapáwot na mokna na iyo an pagtokdó nin kastilá.

Pakalihis kan mga énot na kapamantaagan kan en-

tusiyasmo na sa pagkabagong tawo minabilog nin forma na exageradong marhay huli ta gabós nakikitang marayrahay, boot magpakaáram kun anong nangyari kan mga bagaybágay.

"Ngunyan na aga nakipagkita ako ki Padre Irene," an inay kaibang misterio na sabi ni Makaraig.

"!Mabúhay si Padre Irene!" an kuráhaw nin sarong estudianta na entusiasmado.

"!Inosipan ako ni Padre Irene," an padagos ni Makaraig, "kan gabós na nangyari sa Los Baños. Garong nagpasuruhay sinda sa laog nin dai kumúlang sa sarong semana, pinangatigan nya asin saiyang ilinaban su satúyang causa laban sa gabós, laban ki Padre Hernandez. Ki Padre Sibyla, ki Padre Salve, sa General, sa segundo Cabo, sa joyero na si Simoun..."

"An joyero na si Simoun!" an saligbaton nin saró, "alágad anong lábot kan judio na iyán sa mga bágay kan satúyang bansa? Asin kita na nagpayaman saiya sa pagbakal..."

"!Halo!" an sabi saiya kan saró, na dai nakakatios asin muyang makaáram kun napan-ong nadaog ni Padre Irene an siring kangirhat na mga kaiwal.

"Igwa man ngani nin mga darakúlang empleado na mga sólong sa satong mokna, su Director de Administración, su Gobernador Civil, su intsik na si Quiroga..."

"!An intsik na si Quiroga!! Su alkaguwete kan mga..."

"Humalo kang tawo ka!"

"Sa katapusan," nagpadagos si Makaraig, "sasarayon kutá su expediente asin papakatorogon sa laog nin haláwig na mga bulan kan maromdoman ni Padre Irene su Comisión Superior de Instrucción Primaria, asin nagmokná na mantang dapit sa pagtokdó kan tataramon na kastilá, su expediente darahon sa pangkat na ito tangáning magsabi sinda kun anong súkat gibohon..."

"Alágad haloy nang dai nagpupunsionar an comisión na iyán," an paháyag ni Pecson.

"Iyo ngani iyán an isinimbag ki Padre Irene," an padagos ni Makaraig, "asin sominimbag na marhay na bahígay ito tangáning mabuhay ulí, asin sa pangurawa nya kan dagyang ni Don Custodio, na saró sa mga vocal, nagmokná na sa horas mansanang ito magngaran nin sarong comisión, asin sa pagkakita asin pagkamidbid kan silansikan ni Don Custodio ngaranan syang po-

nente asin ngunyan nasa kamot nya su expediente. Nangakó si Don Custodio na tatapuson nya ito sa laog kan bilog na bulan na ini."

"!Mabúhay si Don Custodio!"

"Asin kun contra an kapahayagan ni Don Custodio?" an hapot kan pesimistang si Pecson.

"Dai ninda iyán pinagísip, ralangó kan pagísip na dai sasarayon su asunto." Hiniling kan gabos si Makaraig tanganing maaraman ninda kun anong pagmamahayón.

"An panúwal (223) mansanang iyán ginibo ki Padre Irene, alágad kasabay kan saíyang andak sinabihan ako: "Dakol kaming kinamtan, nahimo nyamó na su asunto makapasiring sa sarong solución, mapiritan an kaiwal na akoon an laban... kun makadasig kami sa pagísip ni Don Custodio tangáning, sa pagsunod kan saíyang mga mapagisusugad na mga lakaw, magtao nin marhay na informe, kamit na an gabós; ipinapahiling nanggad kan General na dai syang inaapilan."

Ominórong si Makaraig.

"Asin paano an paglásig?" an hapot nin sarong dai nakatíos.

"Tinoroán ako ni Padre Irene nin duwang palakaw..."

"!Si intsik Quiroga!" an sabi nin saró.

"Ka! Nadasig na pagmamangno ki Quiroga..."

"Sarong marhay na pásib!"

"Nangorog na, nagpapamidbid na sya dai mababakal."

"Ah iyo na, áram kó na!" hominagayhay si Pecson na nanginggisi; "si Pepay na bailarina."

"Ah, ohó! si Pepay na bailarina!" an sabi nin nagkapira.

An Pepay na ini sarong darágang rozagante na ibinibilang na kaógnay nin boot ni Don Custodio; sa saíya nagdodorólok su mga contratista, su mga empleado asin su mga paribok kun may boot makamtan sa bantog na consejal. Si Juanito Peláez na katóod man kan bailarina nagpaháyag man na huhusayon nya an bágay na ito, alágad kominirikiri si Isagani asin nagsabi na igó nang ginámit ninda si Padre Irene asin kapalabihan na gayo na gamiton si Pepay sa asuntong síring kaini.

"Hilingon ta an saró pang palakaw!"

"An saró pa iyo an pagdólok sa saíyang abogado con-

sultor, ki Ginóong Pasta, an oraculo na dinodokoán ni Don Custodio.

"Pinagmamarhay ko iyán" an sabi; "si Ginóong Pasta Filipino, asin kaklase kan sakong amaon. Alágad, paano syang mainteresar?"

"Yaon diyan an *quid*," (224), an simbag ni Makaraig na mapangataman na hiniling si Isagani; "si Ginóong Pasta may sarong bailarina, sabi ko... sarong bordadora..."

Kominiri namán si Isagani.

"Dai ka máging labi kapuritano," an sabi saiya ni Juanito Peláez; "an mga palakaw iliniligtas kan katuyohan! Midbid ko an bordadora, si Matea, na may taller na pinaggigibohan nin dakol na mga daraga..."

"Dai, mga ginoo," an ágaw na tataramon ni Isagani; "domolok kita sa mga matanos na palakaw... Mádu-man ako sa pakiatúbang sa harong ni Ginoong Pasta asin kun dai akong makamtan na anó man, dangan na nindo gibohon an saindong muya sa mga bailarina asin sa mga bordadora."

Sa diitdiit nagkapiriritan na omoyon saindang pinagkaoroyonan na sa aldaw mansanang ito kaolayon ni Isagani si Ginóong Pasta asin pagkahapon mabaretá sya sa Universidad sa saíyang mga pagiriba kun anong nangyari sa saíyang pakipagkita.

XV

SI GINOONG PASTA

Nakiatúbang si Isagani sa harong kan abogado, saró sa mga napapalaen na pagisip sa Manilá na pinakikihumapotan kan mga fraile sa saindang mga darakúlang kasibotan. Naoroabala su hagbayón huli ta kada-kol na mga cliente, alágad ominabot man giráray su saiyang turno asin lominaog sa estudio o bufete na iyo an pangkagabsan na apod sa Filipinas.

Rinisibi sya kan abogado nin sarong magián na abo na hiniling sa hílom su saiyang mga bitís; dai tominin-dog, dai man nangataman na patukawón sya asin nagpadagos nin pagsurat. Nagkaigwa si Isagani nin bahigay sa pagmasid saiya asin sa pagádal saiya nin marhay. Gominúrang na marhay su abogado, ubanon asin su kaangasan minálakop sa kahalangkawán kan payo, su saiyang pamandok magabat asin maísog.

Daing girirongan sa estudio; daing ibang nadadangog kundi su mga rimorimo kan mga escribiente o mga pasante na naggigiribo sa katáid na cuarto; nagrarakogot su saindang mga sípol na baga nakikiwal sa papel.

Natapus man giraray kan abogado su saiyang pigsurat, binotsanan su sípol, itinongkáhal su payo asin kan mamidbidan su hagbayon, sominaga su saiyang pamandok asin mapagmahal na iginawgaw saiya su kamot.

“Bantay, hagbayon! alágad túkaw, dispensara ako, dai ko áram na ika. Asin su saimong amaon?”

Nagkaígwa nin ánimo si Isagani asin naghoná na maluwas na marhay su saiyang tuyo. Sa gotos na mga taramon inósip saiya su nangyari na inadalan na marhay su ibinobanga kan saiyang mga taramon. Daing girong na naghimaté kan pagpoón si Ginóong Pasta asin, minsán nakakaáram kan mga pinaghahágad kan mga estudiante, nagsagin daing pakaisi na baga sa pagpahiling na sya nin anó man na pakalábot sa mga gaweng itong sa akí, alágad kan magsahot kan boot makamtan saiya asin kan makádangog na dapit sa Vice Rector, mga fraile, Capitán General, mokná, asin iba pa, luhaylúhay na nagromarom su saiyang lawog asin sa katapusan hominagayhay:

“Ini an bansá nin mga mokná! alágad magpadagos ka, magpadagos ka.”

Dai nagluya su boot ni Isagani; nagtaram dapit sa solución na itatao asin nagtapus sa pagpaháyag kan pagtiwalá kan mga bagong tawo saiya, ki Ginóong Pasta, matabang saiya kun sakalé makihumápot saiya si Don Custodio, siring sa mapapaghalat, si Isagani dai nangahas na magsabi na matao nin hatol huli kan hiró kan lawog kan abogado.

Alágad hinimo na ni Ginóong Pasta su saiyang solución na iyo an dai pakilábot sa bágay na ito maging tagapakihumápot, maging pakihumapotan. Talastas nya su nangyari sa Los Baños, batid nya na igwa nin duwang partido asin bakó sanang si Padre Irene an iyoyong nasa-pangkat kan mga estudiante, asin bakó man na iyong nagsadol na darahon su expediente sa Comisión de Instrucción Primaria atang su katúmang na gayo. Si Padre Irene, Padre Fernandez, su *condesa*, sarong parakarakal na nakakagilagila kan kabalanan nin mga kagsangkapan sa bagong Academia asin su halangkaw na

empleado na nagparasambit nin dakol na mga decretos reales magtatagumpay, kan si Padre Sibyla, sa pagmawot na magkaigwa nin panawot, ipinaromdom su Comisión Superior. An gabós na mga bágay na iniho nasa sa giromdom kan dakúlang abogado, malá nganí ta pakatapus ni Isagani pagtaram, naisipan nyang ibongon sya, gaboton su asunto, darahon su olayolay sa ibang paksá.

"Ohó!" an sabi na pinahalabá su ngodoy: "dai nin mádaog sakuyá sa pagkamoot sa banwaan asin sa mga mapaguswag na mga pagmawot, alágad... dai ako makapangakó... inda sana kun batid mo an sakúyang kamugtakan, sarong kamugtakan na delikadong marhay... kaniguan an sakong mga intereses... súkat akong gomibo sa laog kan mga kotod nin sarong mahigpit na alam... sarong kapangakoan..."

Boot kan abogado na malibong su hagbayon sa irárom nin mga mabansay na tataramon asin nagpoón nin pagtaram dapit sa mga batás, dapit sa mga pagboot asin kanigúan su itinaram malá nganí ta sa lugar na goboton su hagbayon, haros sya mansana an nagobot sa makalilibong na lungib nin mga pagsasambit.

"Dai lámang sa boot nyamó na ibugtak ka sa sarong kapangakoan," an simbag ni Isagani sa dakúlang kamoninongan; "iligtas kami nin Dios sa pagmolestya sa pinakadiit na bágay sa mga táwong an búhay mapapakinabangan na gayo kan iba pang mga Filipino! Alágad minsán kúlang ako nin pakasábot sa mga katogonan, sa hádeng mga kabot-an, mga pagandam asin mga katigayonan na naghahadé sa satuyang bansá, dai ako naniniwalá na mangyáring magkaigwa nin anó man na maráot na pagikaduwhan an mga halangkaw na katuyohan kan pamahalaan, an paghinguha kan marhay na pagtao kaiyan nin kahologan; pighahánap nyamó an siring mansanang katuyohan asin nagkakalaen lámang kami sa mga palakaw."

Hominoyom su abogado; nagpabayá su hagbayon na darahon sya sa ibang paksá asin duman gogoboton sya, gobot na.

"Iyo na pa-karhay yaon diyan an *guid* siring sa sabi kan banwaan; malinaw na gayo na magkakanigó nin kaomawan an pagtábang sa pamahalaan kun tumabang saiya sa kahoyonan, sa pagsunod sa saiyang mga katigayonan, an matanos na espiritu kan mga na kaángay

sa mga matanos na pagtiwalá kan mga nagkakapot kan pamahalaan asin bakong katúmang kan kaito pa asin pangkagabsan na palakaw sa pagísip nin mga tawo na nasa saindang pamahalá an pangkabilogan na karahayan kan mga tawo na minabilog nin sarong gabungan. Asin kun criminal, mapapadusahan, huli ta mapaglapastang sa halangkaw na asas (225) nin kapangyarihan, magbaló nin sarong katúmang na gawé sa saiyang kasadolan ipamugtak pang orog karahay ki kan sa pamahalaan, huli ta an síring na pangyari mahimong makarangsá kan marhay na dangog na iyo an enot na tugsaran na natutukawan kan gabós na mga edificios coloniales.”

Asin su gurang na abogado nakakasáyod na gayo na an hagupas na ito nakaparongaw ki Isagani, pomina-mugtak sa saiyang sillón seryong marhay minsán nagingisi sa irárom.

Alágad si Isagani sominimbag:

“Sa sakong pagloba an mga pamahalaan mahanap nin lálóng masárig na mga patugmaran kun orog na gáyong pinagbabantaán... an patugmadan nin marhay na dangog sa mga pamahalaan na colonial iyo an orog kahilakó, huli ta dai namumugtak sainda kundí sa mabansay na boot kan mga pinamamahalaan sagkod na nagmimiridbid kaiyán... An sandag (226) o pangatanosan na tugsaran sa paghoná ko iyo an orog na dámay.”

Itinongkáhal kan abogado su payo; ano? an hagbayon na ito nangahas na sumimbag saiya, saiya, si Ginóong Pasta? Dai pa giráray nariribaraw kan mga magabat nyang tataramon?

“Hagbayon, pabayaán mo an mga kaisipan na ini ta mga mapanganib na gayo,” sominaligbaton su abogado na kominórat. “An sinasabi ko saimo na súkat na pabayaán na humiró an pamahalaan.”

“An mga pamahalaan pinatindog sa karahayan kan mga banwaan, asin sa pagotob kan saiyang katuyohan síring sa magkakanigó kaipuhan na sumonod sa mga itinotokdó kan mga namamanwaan na iyong orog na gáyong nagpapakaisi kan saindang mga kaipuhan.”

“An mga minabilog kan pamahalaan síring man mga namamanwaan asin orog na gáyong mga halangkaw an pakánood.”

“Alágad, biláng mga tawo mangyáring magkamalé,

asin dai súkat sinda magbinorongog sa ibang mga ganan."

"Magtiwalá ka sainda; itatao ninda gabós."

"May sarong arawigá na lubós na gáyong kastilá na nagsasabi, na an dai maghibi dai makakasoso. An dai hinahágad, dai itinátao."

"Atá ngani!" sominimbag su abogado na mapagtuyá-tuyang nagngingisi; "sa pamahalaan su gabós na katúmang an nangyayari..."

Alágad panalé sanang ominódong na baga labislabis su saiyang mga itinaram, asin boot na hirahayon su paghimásang:

"Tinaohan kita kan pamahalaan nin mga bágay na dai ta hinágad, dai ta man mangyáring hagadon... huli ta an paghágad... an paghágad nangangahologán nin pagkadai nin sarong bágay asin ta kun síring dai nagotob kan saiyang katongdan... magsadol saiya nin sarong palakaw, magdaló-dágong magkanoró saiya, bakó nang labanan sya, pagsahot saiya ma mahimong magkámale asin sinabi ko na saimo, an síring na mga pamugtak mga paghómot sa ada (227) kan pamahalaan na colonial... An mga hámak na tawo asin an mga kabagong-tawohan mga daing pakaisi kainiho, dai nagpapakasábot, harabong magpakasábot na nagbubunga nin katúmang an paghágad... na mapanglaban sa pamahalaan an yaon sa kaisipan na iyán..."

"Ipagpatáwad mo," an saligbaton ni Isagani na nalapastangan kan mga pangatanosan na ginagámit saiya saiya kan abogado; "kun huli sa mga matanos na palakaw may hinahágad an sarong banwaan sa sarong pamahalaan, an dahelán iyo ta pinaghohoná na iyán marhay asin natatalaga sa pagwaras saiya nin karahayan, asin an bágay na ini, sa lugar na makapadágit saiya, súkat na makasadol saiya; hinahagadan an ina, sagkod pa man dai sa nanglulumanak. An pamahalaan, sa sakong daing kinabatiran na ganan, bakong sarong nakakaisi kan gabós na mga bágay na mangyáring makakita asin makatamo kan gabós asin pa iyo, dai mangyáring magpamugtak na pinaglapastanganan, huli ta hilinga na sana an simbahan mansana na daing ibang gibo kundi maghágad asin maghágad sa Dios na nakakakita asin nakakamidbid kan gabós asin nagpipirit nin dakol na mga bágay sa mga hokoman kan pamahalaan na inf, máging an Dios, máging an mga hokoman, sag-

kod ngunyan dai nagbilang na sya pinaglapastangan. Nasa-isip nin kagabsan na an pamahalaan, bilang sarong kaboronyogan nin mga tawo, nagkakaipo kan pagandórog kan iba, nagkakaipo na ipakita asin ipamaté saiya an pagkatúnay kan mga bágay. Ika mansana dai nadádarang maniwalá sa katunayan kan saimong pagsusuwal; ika mansana nakakatalastas na mabangis asin makuri an pamahalaan na, sa pagpahiling nin kosog asin katalingkasan, gabós dai itinotógot huli sa tákot o huli sa dai pagtiwalá asin an mga banwaan lámang na pinasasakitan asin inooripon an mga may katongdan sa dai paghágad sagkod pa man nin minsan anó. Sarong banwaan na naoongis sa saiyang pamahalaan dai na magpírit saiya kundi talikdan an kapangyarihan.”

Naghoorathorat su gurang na abogado na nagkikirikiri tandá na dai nasisinangan asin hinapros su kangasán; dangan sa daging nin mapagampon na pagkaúgay nagsabi:

“Hm! mga maráot na katokdoán iyán, mga daing dá-tang pakihang (228), hm! Talagang namimidbid na aki pa asin daing kinabatiran sa búhay. Hilinga an nangyavari sa mga barobatá na mga daing kinabatiran na sa Madrid naghaharágad nin kadákol na mga kabaklean: pinagsasahotan na mga filibustero, dakol an mga dai nangangahas na magpulí, asin minsan síring, ano an saindang hinahágad? Mga banal na bágay, mga kinadaan asin mga midbid nang bulanos. . . Alágad may mga bágay na dai ko ikasaysay, mga halúsang (229). . . vamos. . . ikinukumpisal ko saimo na igwa nin iba pang mga dahelán na laen man kan mga sinabi na minásadol sa sarong pamahalaan na sangkap nin pag-ísip na sumúhay sunod sa sarong palakaw sa mga horot nin sarong banwaan. . . dai. . . alágad alonggating mangyari na makasompong kita nin mga pamayong mga kablás an pagísip asin mga makangingisi. . . alágad sa giráray igwa pa nin ibang mga dahelán. . . minsán an hinahágad iyo an orog kamatanos. . .”

Asin nagboborongbórong su gurang, pinoputitokan si Isagani, asin pakapagholaw, hiniró su kamot na бага may isinisikwal na sarong pakiran. (230)

“Nasasalom ko an boot mong sabihon,” an padagos ni Isagani na mamondong naghohoyom; “muya mong sabihon na an sarong pamahalaan na colonial, huli

ngani ta pinatindog sa sarong makakundían na palakaw asin huli ta natutugmad sa mga pasikadán-nin-pangatanosan. . .”

“!Bakó, bakó, bakó iyán, bakó!” an ágaw na tataramon kan gurang na sagin may pighahánap sa saiyang mga papel; “bakó, an muya kong sabihon. . . alágad haen su sakong salming-sa-mata?”

“Yaon saimo,” an sabi ni Isagani.”

Ibinugtak ni Ginóng Pasta sa mata su salming, sagin may binabásang mga papel asin kan máhiling na naghahalat su hagbayon, naghiraraw-od:

“Sarong bágay an muya kong sabihon. . . boot sabihon, alágad nakalihis sakuyá. . . sinalimbawán mo ako kan saimong pagkamatarak-as. . . bágay na kadikit an halaga. . . Kun maaraman mo lámang kun paano an sakong payo, kaniguan an sakong gibohón!”

Nasáyod ni Isagani na pinapahumalé sya.

“Kun síring,” an sabi na kanayon tindog, “kami. . .”

“Ah! . . makakagibo kamo nin marahay kun an síring na bágay ipahubayá nindo sa mga kamot kan pamahalaan; huhusayon nya sunod sa saiyang pagkámuya. . . Sabi mo sólang an Vice Rector na itokdó an kastilá. Iyo gayod, bakong sa katuyohan kundí sa palakaw. Sabi an mádigding rector may darang mapangbakleng-mokná kan pagtokdó. . . maghalathálat kamo nin kadikit, taohan nindo nin panahón an panahón, magarádal kamo ta nagdadangadang an examen asin !karamba! ika na marahay nang magtaram nin kastilá asin daing kapawotan sa pagpaháyag kaiyán, tadaw ta minálaog ka sa mga kaguluhan? anong kapakanan na itokdó naggad na gayo? Daing duwaduwa na síring man kan sakuyá an ganan ni Padre Florentino! Pangomostahi man sya nin balákid. . .”

“An sakong amaon,” an simbag ni Isagani, “nagto-gon sakuyá na sa giráray romdomon ko an iba nin síring sa pagromdom ko sa sakuyá mansana. . . dai ako napadigdi huli sakuyá, napadigdi ako sa ngaran kan mga nasa lálong mga maráot na kamugtakan. . .”

“Abaa kayawá! gibohon ninda an saimong ginibo, magkasirob logod an kiray (231) sa kaaádal asin magkaarangas na síring sakuyá sa katotómon nin mga bi-og na mga kalimat (232). . . Asin sa paghoná ko na kun nakakapagtaram ka nin kastilá an dahelán iyo ta inadalan mo; bakó kang taga Manilá, bakó man na

akí nin mga kaganak na mga kastilá! Kun síring maghinon-od sinda na árog saimo asin gibohon ninda an ginibo ko. . . Sorogoon ako kaito kan gabós na mga fraile, ipinaghandá ko sinda nin chocolate asin alinatanang kan sakong pinagbabati ko ito sa batidor, pinagpopógol ko man kan sakong wala su gramática, naghinonod ako asin, salámat sa Dios, dai ako nagkaipo nin mga maestro, nin mga academia, nin mga pahintúgot kan pamahalaan. . . Maniwalá ka sakó; an muyang maka-nood, magádal asin nakakanood!”

“Alágad pira sa mga boot makanood an mga minaluwas na síring saimo? Saró sa lambang sampólóng ribo asin masákit pa nganí!”

“Psch! asin anó pa?” an simbag kan gurang na kominirogkirog. “Nagsasawa an mga abogado, kadakol kan minalaog na escribiente. Mga médico? nagpaparinanghadan, nagpapakinararaotan, naggagaradanan sa pagpaarágaw nin sarong naghehélang. . . Takyag, señor, takyag an satong kaipuhan sa pananom!”

Nasáyod ni Isagani na nagsasáyang lámang sya nin panahón, alágad boot na suminbag.

“Daing duwaduwa,” sominimbag; “kadákol na mga médico asin mga abogado, alágad dai ako masabi na nagsasawá sa sató, tara igwa kita nin mga banwaan na dai kan mga iyán, alágad kun nagsasawá sa bílang, sakalé nagkukulang satuyá sa kakayahan. Asin, mantang dai mahímong masagpong na magarádal an mga bagong tawo asin digdi daing namamantáag satuyá na ibang carrera, anó ta pabayaang tang sayangon ninda an saindang panahón asin an saindang pagmaliogot? Asin kun an kakundían kan pagtokdó dai makapógol na dakol an máging mga abogado o mga médico, kun sa katapustapusi magkaigwa kita kan mga iyán, anó ta dai ta gibohon na máging mga marhay sinda? Asin minsan síring, dawá pa nganí boot gibohon an bansá na bansá nin mga paratanom, sarong bansá nin mga paraoring, asin pahamakon diyan an gabós na toklós nin pagísip, dai akong nakikítang anó man na tokdoán ini mansanang mga paratánom asin mga parauring na ini, na taohan sinda nin sarong inadalan na makapakarhay sainda asin ikapakarhay man ninda kan saindang mga gibo, na mamugtak sinda sa pakasábot nin dakol na mga bágay na sagkod ngunyan dai ninda pinagaaramán.”

"!Bah, bah, bah!" an hagayhay kan abogado na kanayon kurit kan kamot nin mga talidong sa angkas na бага sa pagpadulag kan mga sinambit na mga kaisipan; "sa pagkani marhay na cochero dai kinakaipuhan an dakol na mga retórica. Mga pangatorogan, mga alisngaw nin payo, mga pakikiran! (233) Eá! boot kang sumonod sa sarong hatól?"

Asin tominindog asin mapagmahal na ibinugtak sa saiyang abaga su kamot, nagpadagos:

"Tataohan ko ika nin saró asin marayráhay na gayo huli ta nakikita ko na ika marahayon asin dai masasáyang an hátol. Maádal ka nin Medicina? Kun siring ikotod mo an saimong pakanood sa kun paano an pagbugtak nin dapog asin sa pagpahopot nin lintá asin sagkod pa man dai ka magísip nin pagparahay o pagpaorog karát kan pálad kan saimong mga kapuwa tawo. Kun licenciado na ika, pomakasal ka sa sarong mayaman asin maki-Dios na daraga, magbolong ka asin magsingil nin dakol, dumulag ka sa anó man na bágay na may pakalábot sa pangkabilogan na kamugtakan kan bansá, maghinanyog ka nin misa, magkumpisal asin magpakinábang kun siring an ginigibo nin iba, asin makita mo na ngápít papasalamatán mo ako huli kaiyán asin makikita ko kun ako búhay pa. Giromdoma girárayray na an pagkaúgay na marahay an pagkasábot minapoon sa saiyang sadiri; an tawo dai súkat maghánap sa ibábaw nin dagá nin labi sa orog kada-kúlang rogáring na kamongayahan siring sa sabi ni Bentham; kun makilabot ka sa mga bágay na dai-sa pangyari dai ka sa paguswag, dai ka makakaagom, maluwás kang daing kamugtakan. Papabayaán ka kan gabós asin an mga kahimansá mo mansana an énot na mangirisi kan saimong dai-pagalamáam. Maniwalá ka sakó, magigiromdoman mo ako asin mátaram ka na tamá ako kun igwa ka nang mga uban, mga uban na siring kan mga ini!"

Asin pinagkakapotkapotan kan gurang na abogado su kadikit pang mga mapupúting búhok, mamondong nakahoyom asin nagkikirikiri.

"Kun igwa na pó ako nin mga uban na siring kan mga iyán," an simbag ni Isagani na may siring mansanang kamondoan, "asin isalingoy ko an sakong paghiling sa sakong omináging panahón asin makita ko na nagtoklós ako huli sana sakuyá, na dai ko ginibo an

sakong mahihimo asin súkat kong gibohon huli kan bansá na nagtao sakó kan gabós, huli kan mga nama-manwaan na mga nagtábang sakong magbuhaybúhay, dangan na pó kaiyán, magiging tonok sakuyá an lambang uban asin sa lugar na ipagmongaya ko an mga iyán, masosópog ako!”

Asin pakasabiha iniho, gominálang nin horohod na gayo asin hominalé.

Daing hiró-hiró su abogado sa saíyang namumug-takán, nanggilantas su paghiling. Ná dangog nya na luhaylúhay na naghaharayó su linákaw asin tominukaw giráray na nagtataram sa malúhay na títog:

“!Makauúgay man na hagbayon! mga siring na kaisipan nangaglabas man sarong aldaw sa sakong ísip! Ano pang mumuyahan kan kagabsan kundi na makapagsabi: ‘ginibo ko ini huli sa sakong bansá, ipinángod ko an sakong búhay sa karahayan nin iba...? !Potong nin laurel; tinomtom sa acíbar, mga aralang na dahon na nakakatáhob sa mga tonok asin mga ólod! Bakó iyán an kabuhayan, dai iyán nagtatao nin ikabubúhay, dai man naghihinguha nin mga dangog; an mga laurel mahángang magámit na salsa... dai man minatarao nin kamóninongan... dai man nakakapagana nin mga asunto, atá nganó! Lambang bansá igwa nin kasusilaan (234), iklim (235) asin mga hélang; mga laen man sa mga iklim asin mga kahelangan nin ibang mga bansá!”

Dangan nagsabi pa:

“!Makauúgay na hagbayon! . . . Kun an gabós umísip asin gumibo na siring saiya, dai ako minasábing dai . . . !Makauúgay na hagbayon! Makauúgay na Florentino!”

XVI

MGA KADALITAN NIN SARONG INTSIK

Kan banggi kan Sábado mansanang ito, si intsik Quiroga na nagmamalasakit na ipatindog nin consulado an saíyang bansá, naganyaya nin sarong pamanggi sa itaas nin sarong dakúlang bazar sa dalan nin Escolta. Matáwong marhay su saiyang anyaya: mga fraile, mga militar, mga comerciante, su gabós nyang mga suki, mga kabarakas o mga padrino, iritoon dumán su saí-

yang tindahan iyong nagtatamo kan mga kaipuhan gabós kan mga cura asin mga convento, inaakó nya an mga vale kan gabós na mga empleado, igwa sya nin mga dayúpot na mga paralingkod, mga mapagtaong-mongaya asin masilansikan. An mga fraile mansana dai nagkakaririánong magpaagi nin bulanos na mga horas sa saíyang tindahan, máging sa pighihiling kan público, máging sa mga lalamban sa magayagayang pagkaboronyog.

Kan bangging ito, kun siring, napapalaen su kamugtakan kan bidang. Panó ito nin mga fraile asin mga empleado, na nagtuturúkaw sa mga silla de Viena asin mga bangkitong káhoy na mga maitom asin mga tukawán na marmol, mga halé sa Canton, sa atúbang nin mga mesitang cuadrado, nagsusurugal nin tresillo o nagoorolayólay, sa maságang liwánag kan mga lám-parang dorado o sa maromarom na bangraw nin mga farol na sa intsik na taranawon an pagkasamno na may mga haralábang borlas na suklá. Sa mga lanob saralbog sa makamomondong magkasarakal mga matiwasay asin mga bughaw na mga paisaje, na mga ipininta sa Canton asin sa Hong Kong, may mga marigsok na gúhit mga babáyeng haros mga hurubá, mga litografía ni Cristo, an pagkagadán kan banal asin an sa parakasalá, mga gibo sa mga casas judías tangáning ipagpabákal sa mga bansang católico. Dai dumán nagkúlang su mga cuadrang intsik sa papel na pula na naglaladawan nin sarong lalaki na nagtutúkaw, igagalang asin matonínong su pamandok asin nakahoyom su kamugtakan, sa likod nya nagtitindog su saíyang lingkod, makanos, makangingirhat, mapangyawá (236), mapagbantá, sangkap nin garod na may malapnad asin matarom na dahon; su mga indio, pinagaapod ito kan iba nin Mahoma, asin su iba Santiago, dai mi áram kun ngatá; minsan nganí su mga intsik dai nin malinaw na gáyong paliwánag kan bantog na ining pagkaduwa (237). Mga lagaok nin mga botella nin champagne, mga saragantikan nin mga copa, mga ngirisi, aso nin tabakó asin napapalaén na párong sa harong nin intsik, pagkasarakal nin paaso, apian asin mga conserang mga búngang-káhoy, minasangkap kan kabilogan.

Siring sa mandarin su panggubingan, may gorra na may borlas na bughaw, naglalakawlakaw si intsik Quiroga maghalé sa sarong lalamban pasíring sa saró, tiso

asin tanós nagwawagas digdi asin dumán nin mga mapagbantay na mga paghiling na baga boot nya nanggad na masáyod na bulanos na daing siisay man na omalomakom nin anó man. Asin katúmang sa katutúbong ining daing-pagtiwalá, nakikipagkamayan na gayo, su iba pinapataratara nin pino asin mahóyong hoyom, su iba nin mapagampon na hiró, asin su iba man nin mapagtuyatuyang gawé na baga nagsasabi:

“Aram ko na! dai ka napadigdi huli sakuyá kundí huli kan sakong pamanggi.”

Asin tamá si intsik Quiroga! An matabang itong ginoo na ngunya nagoómaw saiya asin nagsasabi saiya dapit sa pangangaipo nin sarong consuladong intsik sa Manilá na saiyang ipinapasábot na sa síring na katongdan daing ibang magkakanigó kundi si intsik Quiroga, iyo si Ginóng Gonzales na nagpipirma nin *Pitili* kun sa mga columna nin mga pahayagan pinapasasan nya an paglaog digdi kan mga intsik. Itong saró na may pagkatawo na nagoogid sa harani kan mga bagaybágay, kan mga lámpara, kan mga cuadro asin iba pa asin naghohorathórat asin minahagayhay nin mapagtuyá-tuyang mga hagayhay, iyo si Don Timoteo Peláez, amá ni Juanito, parakarálal na nagsisigaw laban sa competencia kan intsik, na minapahámak kan saiyang karálal. Asin su saró pa, itong nasa enotan, itong ginóng kayumanggi, maniwang, buruhay an mga mata asin hilaw an hoyom, iye an bantog na kagsurat kan mapádapit sa conant (238) na nakatao nin makúring kamondoan sa sarong tinatabangan ni intsik Quiroga; an empleádong ito bantog sa Manilá na listo! Itong su sa enotan pa, itong balilang an paghiling asin gorobot su bigote, na hinihiling na iyo an orog karapatdápat huli ta may pusó sa pagtaram nin laban sa negocio nin mga billetes sa lotería, na pinagkasundoán ni Quiroga asin sarong halangkaw na ginang sa manilan-on na gabungan. Tara, kun bakong an kabangá, an duwang ikatolong kabtang kan mga billete ipinapadara sa China asin an kadikit na natatadá sa Manilá ipinapabakal sa halagang kabangang (1/2) sikapat (239). An karapatdápat na ginoo may pagtiwalá na may aldaw na tatamaan nya an halangkaw na premio asin naangot na ginigibo an mga pagdadayá.

Madalé nang matapus su pamanggi. Maghalé sa comedor minaabot sagkod sa bídang an mga kabtang nin

álap (240), mga ngisi, mga pananaligbaton, mga arakatak. . . Makapira kadangog na inolit su ngaran ni Quiroga, kasalak kan mga tataramon na consul, pantay-pantay, mga katanosan. . .

Su tagapaganyaya na dai nagkakaon nin mga lótong europeo nasinangan na magtaga-inom nin sarong copa sa kaibahan kan saíyang mga inanyayahan, nanugá na masabay sa pamanggi kan mga dai nagpakatúkaw sa énot na mesa.

Nakapamanggi nang napadumán si Simoun asin karólay sa bídang na nagkapirang mga nangangarákal na mga nag-aarará kan kamugtakan kan mga karákal: gabós daing dátang lakaw, naoontok su karakal, su mga cambio (241) kaito sa Europa halangkawon na marhay; naghaharágad nin liwánag sa joyero o may ipinagsasadol sindang mga kaisipan sa pagláom na pa-paaboton sa Capitán General. Sa lambang iminomok-ná nindang bolong, minasimbag si Simoun nin sarong hoyom na mapagologólog asin mabangís: Sus! kamangmangan! sagkod na naiingol na su saró hinapot sya kan saíyang ganan.

"An sakong ganan?" naghapot sya; "adale ninda kun ngatá ta naguuswag an ibang mga bansá asin giboha nindo an saindang mga gibo."

"Ngatá ta naguuswag sinda, Ginóong Simoun?"

Kominirogkirog si Simoun asin dai sominimbag.

"!An mga toklós sa dorong-an na minapagabat na gayo kan karakal asin an dorong-an na dai natatapus!" an hagayhay ni Don Timoteo Peláez, "sarong yamit na halé sa Guadalupe, síring sa sabi kan sakong akí, hinahábol asin binabadbad. . . an mga pabuhisan. . ."

"Asin minaagrángay ka!" an sabi nin saró sa halangkaw na tingog. "Asin ngunyan na ipinagboboot pa sana kan General na olagon an mga harong na mga bakong masárig an mga! Asin ika na igwa nin sarong tompok nin mga sim!"

"Ohó," an simbag ni Don Timoteo; "alágad an nasáyang sakuyá huli kan pagboot na iyán! Asin, an paggabá dai ginigibo kundi sagkod sa laog nin sambulan, sagkod na omabot an lapás mangyáring may dumatong na iba pang tompok. . . muya ko kutang garabaon tolos, alágad. . . Asin saró pa, anong mababakal sakó kan mga kagsadiri kan mga harong na iyán anas man na mga dukhá?"

“Sa giráray mababakal mo an mga saradit na harong sa hababang halaga. . .”

“Asin dangan gibohon na isibog an pagboot asin ipabarákál ulí an mga iyán sa halagang doble. . . Uya an sarong negocio!”

Hominoyom si Simoun kan saiyang malípot na hoyom asin kan makita na nagrarani si intsik Quiroga bina-yaan su mga madaldal na mga comerciante asin sa pagpataratara sa magiging consul. Ini, pahangá syang makita, nawará su saiyang mamustakan na pamandokon, napahiling nin lawog na kaagid kan sa mga nangangarákal asin hominorohorohod!

Iginagálang na marhay ni intsik Quiroga su joyero bakó sanang huli ta ibinibílang nyang mayaman kundi huli ta pinagsasarabi na nagkakasinabotán ini saka su Capitán General. Pinagsasabi na inooyonan ni Simoun su mga horot kan intsik, oyon sya na magbukas nin consulado, asin sarong pahayagan na laban sa mga intsik sinasambit ito sa pamamatáhaw nin mga pananarangin, mga pasarampi asin mga dai tinatapus na mga katagá nin tataramon, sa bantog na pakipagsimbagan sa sarong pahayagán na apil sa mga táwong may pino-tos. Mga táwong maalam na marhay nagsasarabi pa kaiba an mga kiyat asin mga nagsasakolsakol na mga katagá na su Maitom na Kahalangkawan pinagsasadol su General na gamiton su mga intsik sa pagsogpó kan mapanggotiil na karapatan kan mga katutubó.

“Tangáning máging mahoyó an sarong banwaan,” an sabi, “daing ibang marahay kundi hamakon asin pahababaon sa sainda mansanang mga mata.”

Madaleng namantáag an sarong bahígay.

Su mga pangkat nin mga mestizo asin nin mga katutubó sa giráray nagpapaborobarrantay asin ginagamit ninda su saindang makipaglabanon na espíritu asin su saindang kataigan (242) sa mga pagimon asin sa mga daing-pagtiwalá. Sarong aldaw, sa misa, su gobernadorcillo kan mga katutubó na nagtutúkaw sa bankó sa too asin maniwangon, nakáisip na magsalbid kan bitis ginibo an kamugtakan na *non-chalant* tangáning mamantáag na sya lamanán asin maháyag su saiyang botinas; su sa pangkat kan mga mestizo na nagtutúkaw sa bangkó sa katampad, nin huli ta igwa nin mga juanetes asin dai makasalbid kan bitis huli ta matabaon asin tulakán, bominikákang marhay tangáning mahá-

yag su saíyang tulak sa laog nin sarong chaleco na daing mga tiklop, nasasamnohan nin sarong marayráhay na talikalang bulawan asin mga brillantes. Nagkasinabotan su duwang pangkat asin nagpoon su gobok: sa suminonod na misa su gabós na mga mestizo, sagkod su mga maníwang na marhay, mga tulakán, asin binibikang marhay su saindang mga paa na baga nasa-pangabayo; saralbid su mga bitís kan gabós na mga katutubó sagkod su mga matabaon na marhay asin may ominítok na sarong cabeza de baranggay. Inárog man su saindang pagkamugtak kan mga intsik na nagpapakita sinda: nagpanurúkaw síring sa saindang tindahan, sángat su sa ibong na bitis asin nagkakálay su saró asin pigpapatabottáboy. May mga sanggahan (243), mga escrito, mga espediente asin iba pa; nagsarangkap nin hamo su mga cuadrillero handang sumagobsob nin sarong guerra civil, nasisinangan na marhay su mga cura, nangagaralingáling su mga kastilá asin nangagkakamit nin kuwarta na gikan sa kagabsan, sagkod na nahúsay kan General su karibukan kan magboot na tumurúkaw síring kan mga intsik na iyo an mga minabáyad nin orog, minsan bakó sinda an mga católicong bulanos. Asin uya an kasibutan kan mga mestizo asin kan mga katutubó na dahel ta harayakpit su saindang mga pantalon dai ninda nahimong maárog su mga intsik. Asin tangáning lálong mamantáag na gayo an kaisipan nin paghámak sainda, ginibo su pagboot na maogma asin maribok na gayo, pinalibotan su simbahan nin sarong tompok nin caballería, alintanang sa laog anas gabós ginagaran-ot. Su causa nakaabot sa mga Hokoman, alágad inolit na huli ta nagbabáyad su mga intsik ikakapaotob kan mga ini an saindang batás sa mga ceremonias religiosas, minsán ngápit talikdan ninda an túnay na pagtubod asin saindang pagologologon an cristianismo. Su mga katutubó asin su mga mestizo nagpakanood na dai ninda súkat sayangon an saindang panahón sa síring na mga bágay na mga daing kanongdanan.

Si Quiroga huli kan saiyang kabilotan asin kan saiyang pinakamakumbabang hoyom nagaabi-abi ki Simoun mapag-alingáling su saíyang tingog, mapagulitúlit su saiyang mga luhodlúhod, alágad pinotol kan joyero su saiyang katagá kan básang sana syang hapotón:

“Namuyahan nya su mga kalumbigá?” (244)

Sa hapot na ini su bilog kabubuhayan ni Quiroga nagpurawas siring sa sarong pangatorogan: su mapagalingáling na tingog náging pagngoyngoy, lálong hominorohod asin pakapagtalikopa kan magibong na kamot asin pakaitaasan sa katopong kan saiyang lawog, gawé nin sa intsik na pagpataratara, nagsiloksigok:

"!Uuh, Ginoo Simoun! ako pele, ako aluinalo!"

"Paano, intsik Quiroga, na mapierde ka asin maaruinar? Sa siring kadakol na mga botella nin champagne asin kaniguan na mga inaanyayahan!"

Piniyong ni Quiroga su saiyang mga mata asin rominongisdongís. Jss! Su nangyari kan hapon na ito, su salaysay bilang kan mga kalumbigá, nakaarruinar saiya. Hominoyom si Simoun: kun minaagrangay an sarong nangangarákal na intsik iyo ta gabós minaluwas saiyang marhay; kun nagsasagin na gabós marahay na gayo iyo ta nagigilagila nya na may maabot na kabagsakan o mádulag pasiring sa saiyang bansá.

"Dai ika álam ako pele, ako aluinalo? Ah, Ginoo Simoun, ako *hápay*!" (245)

Asin su intsik, tangáning orog na gáyong masabotan su saiyang kamugtakan, ilinadawan su tataramon na *hápay* na sagin tuminumbang nalonosan.

Ginaganahan si Simoun na ngisihan sya; alágad nagpogolpogol asin nagsabi na dai syang naaraman, dai, dai nanggad.

Dinara sya ni Quiroga sa sarong lalamban na pinintó nya su tatá asin isinaysay saiya an dahelán kan saiyang maráot na pálad.

Su tolong kalumbigá na mga brillante na itinogon ki Simoun ta ipapahiling su saiyang agom, dai itinalaga digdi, makauúgay na india na napipintoán sa sarong lalamban na бага sarong intsika, tagama sa sarong magayón asin makawiwiling ginang, kaúgay-nin-boot nin sarong dakúlang maginoo, asin an lásig kaini kaipuhan nyang gayo sa sarong negocio na mangyáring makakita sya nin pakinábang na malinig na gáyong mga anom na ribong pisos. Asin nin huli ta su intsik daing pagaram dapit sa mga nawiwilihan nin mga babaye asin muya syang maggalante, hinágad su tolong orog karahay na kalumbigá kan joyero, na lambang saró naghahalaga nin magpoon sa tolo sagkod sa apat na ribong pisos. Su intsik, sagin daing pakasábot, kaiba an saiyang orog kamapagalingáling na hoyom, sinabihan su

ginang na pumili kan orog nyang namumuyahán, alágad su ginang na orog na daing pagalamáam asin lálóng mahinorohaprós na gayo, nagpaháyag na namuyahán nya su tolo asin inobos ito gabós.

Ominarak-atak si Simoun.

“Ah, sinyoliya! ako pele, ako aluinalo!” an kuráhaw kan intsik na nagtotorotampá nin lúhay kan saíyang mga mayomhok na mga kamot.

Padagos su pagngisi kan joyero.

“Huu! dai nata tawo, sigulo dai sya nata mamaye!” an padagos kan intsik na nagkikirikiri tandang dai nasisingan. “Anó? Dai sópok, sya dai talontagon, ako intsiyak, ako talontagon, sigulo balatelo, an sigalela malay pa, igwa sópok!”

“Nakulipá, ka, nakulipá ka,” an hagayhay ni Simoun na pinagtorotaptap sya sa tulak.

“Asin gabós útang asin dai máyat, ano ini?”—asin ipigbilang su saíyang mga moró na sangkap nin haralabang mga koko, — “impiliyado, opisya, tininti, sulala, ah, Ginoo Simoun, ako pele, ako *hápay!*”

“Hamos, dai na magparahinanakit,” an sabi ni Simoun; “ilinigtas ko na ika sa dakol na mga oficial na mga naghahágad saimo nin kuwarta. . . Pinaurútang ko sinda tangáning dai ka pagribukón asin áram ko na dai magpapakabáyad sakuyá. . .”

“Pelo, ginoo Simoun, sundó ika sa mana opisyal, ako sundó sa mga mamaye, mana ginang, lumagat, gamos. . .”

“Magkakasiringil mo na sana iyán!”

“Ako makasinil? Ah, ika gayot dai álam! An nanaog sa sugal dai na máyat! Malahay ika iwa konsú, puele pilit, ako dai. . .”

Baga may iniísip si Simoun.

“Dangoga, intsik Quirogá,” an sabi na may pagkarororibarang: “ako an bahálang magsingil kan útang saimo kan mga dumágat asin kan mga oficiales, itao mo sakó su saindang mga recibo.”

Nagngorobngorob na namán si Quiroga: sagkod pa man dai sya pinagtataohan nin mga recibo.

“Kun magdirigdi sa paghágad saimo nin kuwarta, sa giráray isoróbol mo sakuyá; boot ko ikang iligtas.”

Nagpasalámat si Quiroga nagroromdom na marhay sa útang na boot, alágad nagbalik tolos sa saíyang mga inagrángay, sinasabi nya su mga kalumbigá asin inoolit

nyá:

"Laló iwa sopok sibalela!"

"Carambas," sabi ni Simoun na pinoputitokan su int-sik na garo bagang saiyang pagaadalan; "nagkakaipo pa naman ako nin kuwarta asin sa sakong pagloba mababayadan mo ako. Alágad an gabós igwa nin bolong, habó ko na mabagsak ka sa siring kadikit na bágay. Hamos, sarong paglingkod asin gigibohon ko saimong pito su siyam na ribong pisos na utang mo sakuyá. Palaogón mo sa aduana an gabós mong muya, mga cajón nin mga lámpara, mga batbat, vagilia, kalongkake, mga connant; nagtatao ka nin mga hamo sa mga convento?"

Pinapatunayan kan intsik huli kan saiyang payo; alágad kinakaipuhan na magsóhol sya sa dakol.

"Ngamos ako tao sa mga Palé!"

"Hilinga kun siring," an dúgang ni Simoun sa hababang tingog; "kaipuhan ko na gibohon na makapalaog ako nin nagkapirang mga cajón nin mga badil na ominarabot ngunyan na banggi... muya ko na sarayon mo an mga iyan sa saimong mga almacén; dai magka-kaigó gabós sa sakong harong."

Hinandal si Quiroga.

"Dai ka mahandal, dai ka nasa-ano man na pangánib; an mga badil na iyán pagaatasan na pagtatagoon sa siring na mga harong, dangan gigibohon an sarong pag-risa asin dakol an ipapadara sa bilanggúan... ika asin ako mangyáring magkinábang nin siring sa magkakanigó sa pagmamalasakit na makaluwas an mga nabibilanggó. Nasabotan mo ako?"

Nangalangalang si Quiroga: may pagkatákot sya sa mga hamo. Igwa sya sa saiyang lamesa nin revolver na daing bala na dai nya dinodotdot kundi tuparing an saiyang payo asin piyong an saiyang mga mata.

"Kun dai mo mahimo, madólok ako sa iba, alágad sa bágay na siring kakaipuhanon ko su sakong siyam na ribo ta ilahid sa mga kamot asin ipapiyong sa mga mata."

"Mueno, mueno"! sa katapusan tominaram si Quiroga; "alákat nakol tawo an mapeleso? matokal sa likisa, ha?"

Kan magbalik sa bídang si Quiroga kasi Simoun nagkaarabtan ninda duman su mga haralé sa pamanggi, marigon na nagpapasurúhay: pinagían kan champagne su mga dilá asin binobúkag su mga hótok. May kata-lingkasan su saindang mga pagtaram.

Sa sarong pangkat na may dakol na mga empleado, nagkapirang ginang asin si Don Custodio pinagoorolayan an sarong comisión na ipinadara sa India sa pagadal dapit sa mga zapatos kan mga soldados.

"Asin siisay an minabilog kaiyán?" an hapot nin sarong may pagkatawo nang ginang.

"Sarong coronel, duwang oficial asin su makoamá kan Saiyang Kahalangkawan."

"Apat?" an hapot nin sarong empleado; "!ano nang comisión iyan! asin kun magkabarangá an mga ganán? May kakayahan lámang sinda?"

"Iyan an sakong ipighapot," an dúgang na sabi nin saró; "sabi ko na súkat padumán an sarong particular, na dai mga karibarawan na sa militar . . . halimbawá, sarong zapatero . . ."

"Iyo iyán," an simbag nin sarong importador nin mga zapatos; "alágad nin huli ta bakong mapádapit sa pagpadara nin sarong indio, bakó man nin sarong maquinista asin an iyoiyong zapatero digdi na peninsular naghágad nin síring na mga sa panggasto sa aroaldaw . . ."

"Alágad anó ta kaipuhan pagadalan an zapatos?" an hapot nin sarong ginang na igwa na nin pagkatawo; "mánongod sa mga artillerong mga peninsular! An mga indio makakapagpadagos na descalzo síring sa saindang banwaan."

"Támang gayo! asin makakatikis pa an caja!" an sabi pa nin sarong balong ginang na dai nanigoán kan saiyang pension.

"Alágad, pagmasidi nindo," an simbag nin saró man sa mga duduman, katóod kan mga oficiales kan comisión. "Totoo ngani na dakol na mga india an mga descalzo, alágad bakong gabós, asin bakong iyo mansana an paglakaw sa rogáring na kabotan asin an nasa-paglingkod: dai makapagpili kan horas, dai man kan dalan, dai man makapagpahingaló sa horas na ikámuya. Hilingon mo, ginang, na huli kan saldang sa lontokan, an dagá garong naglolotó nin tinápay. Asin lumakaw ka sa kabasodán, na may mga gapó, talá-init sa itaas asin kalayo sa ibabá, asin mga bala sa kahampang . . ."

"!Nasa-pagtood!"

"Siring kan burro na tominood na dai magkaon! Sa kampanya na ini an kadaklán kan mga bawas satuyá gikan sa mga lúgad sa rapandapán . . . Sinasabi ko su

sa burro, ginang, su sa burro!"

"Alágad, akí," an simbag kan ginang, "pagisipisipon mo an dakúlang halaga na nasasáyang sa mga suelas. Igwa nin ikakapension sa dakol na mga ilo asin mga balo tangáning maingatan an marhay na dangog. Asin hare ka pagngisi, dai ako nagsasabi dapit sakuyá igwa akong pension minsan kadikit, kadikit na marhay sa mga paglingkod na idinólót kan sakong agom, kundi nagtataram ako dapit sa iba na nagdadara nin makau-úgay na pagkabúhay: bakong matanos na pakatapus nin makúring pagpipírit sa pagpadigdi asin pakatapus na makaibong sa kadagatan, sumámpot digdi sa pagkagadán sa púnaw... Cierito gayod an sinasabi mo dapit sa mga soldados, alágad an pangyari iyo na labi na akong tolong taón sa Kaporoan asin dai pa ako naká-hiling nin sarong nagpipilaypílay."

"Sa bágay na iyán minasa-ganan akong síring kan ginang," an sabi kan saiyang kataíd, "sa anó dapit an pagtao sainda nin mga zapatos kun nagkamorondag na dai kan mga iyán?"

"Asin anó ta mga badó?"

"Asin anó ta mga pantalón?"

"Honá-honaon mo an papakinabangan nyató sa sarong hokbong hurubá!" an panapus na tataramon kan sorog sa mga soldados.

Sa saró namán na pangkat lálóng maínit su pasurúhay. Si Ben Zayb nagtataram asin nagtatalumpatí, si Padre Camorra sa giráray mandiit-mandiit sinasaligbaton sya. Su tagapamaháyag-na-fraile, minsan kani-gúan an paggálang nya sa mga fraile, sa giráray naki-kipagsúhay ki Padre Camorra na ibinibilang nyang porofraile na masípag na gayo; asin sa bágay na ini nagsasagin talingkas asin pinapapurawas an mga sombong kan mga nagaarapod saíyang nin Fray Ibáñez. Namumuyahan ni Padre Camorra an saíyang kalaban; iyo lámang an minasaboot na gayo kan pinagaapod nyang saíyang mga pangatanosan.

Magnetismo an pinaghohororonan, espiritismo, magía, asin iba pa, asin nagrarályog sa angkas su mga tataramon siring kan mga cuchillo asin mga bola kan mga parakawat nin bola: inaarapon ninda an mga ito asin sinasaralo ninda.

Kan taon na ito nakakaapod na marhay kan panga-

taman sa feria sa Quiapo an sarong payo, na salang apodon na esfinge, na ibinugtak ni Mr. Leeds, sarong amercano. Darakulang mga patalastas nakakatahob sa mga parel kan mga harong, mga misterioso asin mga malipung-aw, na nakakasadol kan pagkaosyoso. Máging si Ben Zayb, máging si Padre Camorra, máging si Padre Irene, máging si Padre Salví dai kaito nakakita; si Juanito Peláez an nakakita kaito sarong banggi asin ipinamaretá nya su saiyang pagtaka.

Si Ben Zayb, bilang sarong namamaháyag, boot humánap nin sarong naral na paliwánag; nagtataram si Padre Camorra dapit sa diablo; naghohoyomhóyom si Padre Irene, si Padre Salvi nagdánay na serio.

"Pero, Padre, kun dai na pomadigdi; igó na kita sa pagkondenar sa satúya mansana . . ."

"Tara sa ibang bágay dai ikakapaliwánag . . ."

"Kun an kardonongan . . ."

"!Hala kardonongan na namán! puñales!"

"Pero, dangogon ako nindo, ilaladawan ko sa saindo. Gabos mapadapit sa paghiling. Dai ko pa náhiling su payo, dai ko man áram kun paanong ipinapakita ninda iyan. Si Ginoong" . . . itinotokdó si Juanito Pelaez "nagsabi samuya na dai nakakaagid sa mga cabezas parlantes na ugáleng ipinapakita . . . máging iyo! Alágad an principio iyo man giráray; gabós huli sa paghiling; halat na, minabugtak nin sarong espejo sa likod, minaanilag an banding . . ., sabi ko lubos na gáyong problema sa Física."

Asin hiningabit sa lanob an nagkapiarang espejo, pinag-arangayangay nya an mga ito, pinagpadurokó, asin mantang dai minaluwas su kaluluwasan, tipus nya:

"Siring sa sinabi ko, dai lumabi, dai kumúlang, dapit naggad sa paghiling."

"Pero anong mga espejo an muya mo, na si Juanito nagsabi samuyá na su payo nasa laog nin sarong cajon na ibinobugtak sa sarong lamesa. Nakikita ko dumán an espiritismo ta an mga espiritista naggagamit nin mga lamesa asin sako si Padre Salvi, bilang gobernador eclesiástico, súkat na magpangálad kan paghiling kaiyan."

Daing girong si Padre Salvi; dai nagsabi ohó dai man nagsábing bakó.

"Tangáning maaraman kun sa laog may mga demonio asin mga espejo," an simbágon ni Simoun, "orog karahay

na padumán kamo sa paghiling sa bantog na esfinge!"

Garong marahay su sadol asin ta inako, alágad nagpaháyag nin bilang kasayaan si Padre Salvi kasi Don Custodio. Sinda sa sarong feria, makipagsosoan sa mga tawo asin maghiling nin mga esfinge asin mga payong nagtararam! Anong sasabihon kan mga indio? Ikakabilang sindang mga táwong igwa nin síring man sanang mga pakamaté asin mga kaluyahan na síring kan iba. Dangan si Ben Zayb, huli kan saiyang galing sa pagkataga-mapaháyag nangakó na makikimahérak ki Mr. Leeds na dai pagpalaogon su mga tawo sagkod na sinda nasa laog pa: dakulang dangog an ikatatao sinda kayá dai makasayoma, asin dai pa sinda hahagadan nin báyad sa paglaog. Asin tangáning máging matanos su saiyang pasagin si Ben Zayb nagsabi:

"Huli ta honá-honaon nindo! kun mádakop ko an padayá kan espejo sa atúbang kan público nin mga indios! Madadaihan ko nin kakanon an makauúgay na amerikánong iyán!"

Si Ben Zayb sarong tawo na may isusugad na gayo.

May mga kagduwa su mga ominibabá, kabilang sa mga ini an mga midbid nyátong si Don Custodio, si Padre Salvi, si Padre Camorra, si Padre Irene, si Ben Zayb asin si Juanito Peláez. Iwinalat sinda kan saindang mga lunadán sa pagiláog sa plaza sa Quiapo.

XVII

AN FERIA SA QUIAPO

Marayráhay su kabanggihon asin su plaza nagaálay nin sarong mabagsang pagkamugtak na gayo. Sa pangungurawa kan hayáhay kan simuy asin kan maságang talá-sínag nin Enero, pinanó nin tawo tangáning maghiling, máhiling asin maglingalinga. Su mga togtog kan mga cosmorrana asin su mga ilaw kan mga farol nakakadagka asin nakakapaogma sa gabós. Haralábang rayray nin mga tindahan, mga makikintab kan oropel asin mga sarisáring kuráy, namamarantáag sa mata an mga ginayonggong na mga bolá, nin mga máscara na mga may tóhog sa may mata, mga kawatan na lata, mga tren, mga korokariton, mga de llábeng mga kabayo, mga coche, mga vapor na may saradit na mga caldera, mga vagilla, saradit na mga deporselana, mga belenbelen

na káhooy na pino, mga muñekang dayuhan asin sa Kaporoan, bulaw asin mabansay an panglawog kan mga ito, mga seryo asin nagmomongon an mga ini baga saradit na mga ginang sa katáid nin baga na mga giganteng mga aking babaye. An korobkotob nin mga tamborcito, an daging nin mga torotrumpétang lata, an bohog na togtog nin mga acordeon asin kan mga organillo nagsasaralbog sa togtogan sa carnaval, asin sa táhaw, paduman, padigdi su mga tawo na nagsosoro-soan, nagkakabaranggan, su mga pandok saralingoy sa mga tindahan, kun kayá parati an mga bangaan asin bakong kadikit an pagkamakangingisi. Kaipuhan na mapógol kan mga coche an dalagan kan mga kabayo, mandiiit-mandiit minádaging an *tabí! tabí!* kan mga cochero; nagsasarabatan su mga empleyado, su mga militar, su mga fraile, su mga estudiante, su mga intsik, su mga daragitay kaiririba su saindang mga iná o su saindang mga inaon, nagpaginaralanggalangan, nagpakini-riyatan, nagpasinaraligbatonan sa kaogmahan.

Si Padre Camorra na sa makúring kamongayahan kan makakita sya nin siring kadakol na mga magagayon na mga daraga; minaantoró, minasalingoy, itinotúlak si Ben Zayb, nagtataklá, nanununipa, asin nagsasabi. Asin iyan, iyan, sopsop-tinta? (246) asin dapit kaito, anong sabi mo sakuyá? Sa saiyang kasinangan dai na pinaguusted (247) su saiyang katóod asin kalaban. Pigtataga-hiling sya ni Padre Salvi, alágad marahay na caso su ki Padre Salvi; atá nganí tinotúyong pomasampá sa mga daraga tangáning makasarag-idan nya an mga ito, saiyang kinikiriyatan asin hinihiriling nyang nin sa pikarong paghiling.

“Puñales! Noarin daw ako máging cura sa Quiapó?” naghapot sa saiya mansana.

Daing anó-ano romináway si Ben Zayb, lominokso asin kinaptan kan kamot su sa-ibong-na-takyag sa kakurihan kan saiyang gambira (248), kinodot ni Padre Camorra si Ben Zayb. May nagdadangádang na sarong makasosolang binibiní na nakabótong kan pagtaka kan bílog na plaza; si Padre Camorra, sa labilábing kagayagayahan, kinoa su takyag ni Ben Zayb kapalit kan sa daraga.

Iyo si Paulita Gomez, su tihantik sa mga tihantik na pigibanhan ni Isagani; sa huri nagsusunod si Doña Victorina. Su daraga nagsasaga sa kagayonan: gabós mi-

naontok, minabiriribid su mga líog, inoórong su mga orolayólay, pinagsusunod sya kan mga mata asin si Doña Victorina nagkakamit nin mga magálang na mga pataratará.

Si Paulita Gomez nagsasaga sa marayrahayon na damit asin panyong piña na mga bordado, laen man kan saiyang sinol-ot kan ágang ito kan magduman sya sa Santo Domingo. Su maalisngaw na hábol kan piña minagibo kan saiyang magayón na payo na sarong payong tahitang (249), asin ipinanghalimbawá sya sa talá-sinag na palibot nin mga mapuputí asin matulin na mga panganoron kan mga indio na nagpakakita saiya. Sarong saiyang suklá na madiyambong an kúray, nakakap-tan sa makawiwili asin mga marayráhay na mga tiniplokan nin sadit na kamot, minátaong kamahalan sa saiyang tanos na panglawas na an hiró na an mga hiró nababagayan nin naglilingólingong líog minabuyagyag kan tagumpay nin pagkadaing-kanongdanan asin kan nasisinangan na kalandían. Baga may kasingpilan sa boot si Isagani: nakakaribaraw saiya an síring kadakol na mga mata, nin siring kakúring mga osyoso na nagmamarasid kan kagayonan kan saiyang minámahal; su mga paghiling garong paghabon sa saiyang paghoná, mga kabihangan sa saiyang pagmaté su mga hoyom kan daraga. Pagkatanaw saiya ni Juanito, pinaháyag su saiyang pagkakobakob asin nagtao nin gálang alokaka su pagpasalámat saiya ni Paulita. Inapod sya ni Doña Victorina, favorito nya si Juanito, asin pinagmamarhay nya ki Isagani.

"Ano nang daragitay, ano nang daragitay!" an ólay sa habábang tingog ni Padre Camorra na namomongnan.

"Vamos, Padre, kodota an saimong tulak asin pabayaa kami magtiwásay!" an may kabaldían na sabi ni Ben Zayb.

"Anó nang daragitay, anó nang daragitay!" an saiyang olit; "asin saró kong estudiante an katipan, su nasa-pakikituldangan!"

"Marahay na kapaladan na bakong sakong kahimantawa!" an saiyang dugang pakatapus na nagkapira kilingan su payo tangáning masunod sya kan paghiling. Nasosogtan nang bayaan su saiyang mga pagiriba asin sunodón su daraga. Si Ben Zayb sinákit sa pagsagdon saiya.

Dagos su lakaw ni Paulita asin nakikita su magayón nyang tagiliran, su magayon nyang payo na marayráhay su pagkahúgay naghihiró kaiba an katutúbong kalandian.

Su satong mga taga-paglakawlakaw nangagpadagos kan saindang lakaw kaiba an hagayhay kan fraileng-artillero, asin nagpakaabot sa sarong tindahan na palibot nin mga osyoso, na madaleng ipinahónod sainda su mga puesto ninda.

Saró itong tindahan nin mga poropigúrang káhay, mga gibo sa Kaporoan, na ilinaladawan sa gabós na pagkadakulá asin porma, mga tipo, mga lahi asin mga profesion kan Kaporoan, mga indio, mga kastilá, mga intsik, mga mestizo, mga clérigo, mga empleado, mga gobernadorcillo, mga estudiante, mga militar, asin iba pa. Máging huli ta an mga artistas may kaaplingan na gayo sa mga padí, an mga tiniplokan kan saindang mga hábito orog na kaipuhan ninda sa saindang pagpagayón, o huli ta an mga fraile, sa paggawé ninda nin siring kadakol na papel sa filipinong gabungan makapurisaw na marhay kan ísip kan escultor, máging saró o ibang dahelan, an caso iyo na nagsasawa su saiyang mga tawotawo, mga marayráhay su pagkagibo, mga haraman na gayo, isinaladawan sinda sa orog kahalangkaw na hidalé nin búhay, baliktad sa ginigibo sa Europa saen ipinipinta sindang nagkakaratorog sa mga tonel nin árak, nagsusurugal, nagiinom nin mga copa, nagriritadlitad o pinaghohorohaprós kan kamot an preskong lawog nin daradaraga. Dai: iba an mga fraile sa Filipinas mga tihantik, mga mabansay, mga marhay an panggubingan, marayrahayon an pagkairik sainda, hinorokol su mga pangawong asin moninong, mapaghorophorop su paghiling, santo an expresion, may diyambong sa pisngi, may sogkod na palasan sa kamot asin sadit na zapatos na charol sa bitis, na minatao nin gana na sumamba sa mga iyán asin iburugtak sa laog nin batingaw na bóbog. Sa lugar kan mga tandá nin kapasloan asin dai-pagkabini kan saindang mga túgang sa Europa, su mga sa Manila kapot su libro, su cricifijo, su palma nin martirio; sa lugar na maghagok sa mga masipag na mga babáyeng mga taga nayon, su mga sa Manilá pinapabisahan na gayo an saindang mga kamot sa mga may pagkatawo, horohod asin haros rolohod: sa lugar nin mga despensa na paranó asin comedor, an saindang mga escenario sa

Europa, sa Manilá igwa sindang oratorio, may lamesa sa pagádal; sa lugar kan makalimos na fraile; an fraile sa Filipinas nagwawaras kan bulawan panó an kamot sa mga dukhang indio . . .

“Hilinga nindo, uya si Padre Camorra!” an sabi ni Ben Zayb na nawalatan pa kan efecto kan champagne.

Asin itinotokdó an retrato nin sarong fraile na maniwang, na baga naghohorophórop, nagtutúkaw sa may sarong lamesa, natotokod su payo kan pálad asin nagsusúrat nin sa paghoná ko sermon. Naliliwanagan sya nin sarong lámpara.

Su katumang kaito nakapangisi sa kadaklan.

Si Padre Camorra na nakalingaw na ki Paulita, nakalomalom kan kaisipan asin naghapot man.

“Asin siisay an naagidán kan sarong ining tawotawo, Ben Zayb?”

Asin ominarak-atak.

Sarong gurang na babaye na buta-sa-ibong, nagsosorogayong, nagtutukaw sa salog síring kan mga diosdiyos na indio, namamalansa nin mga gúbing. Orog na marahay su kasangkapan: kalongkake, su mga baga mga oropel asin su nagaalimbúkad na aso mga birilogbílog na gapas na mga maatí, na pinirirípit.

“Eh, Ben Zayb, bakong mangmang su ominísip kayán?” naghapot na nagngingisi si Padre Camorra.

“Dai ko nakikita an boot mong sabihon!” an sabi kan taga-pamaháyag.

“Pero !puñales! dai mo nahihiling an paksa, *la prensa filipina?* An kasangkapan na iyán na ipinagpaplansa kan gurang na babaye, pigaapod digding prensa!”

Nagpang-orólok asin si Ben Zayb mansana igot sa boot su kangingisi.

Duwang soldados kan Guardia Civil na igwa nin let-rero na “*mga civil*” nasa-likod nin saró katawo, na naga-gapus sa kamot nin matoos na pisi asin su pandok nalilipdan kan kopyá: pinapaksaan (250) nin “*an Bansá kan Abaka*” asin garong babadilon.

Kadaklan kan mga tagapagdálaw nyamó dai nagka-oroyonan kan exposicion. Nagoorólay sinda dapit sa mga pagsusundan sa síning, naghahánap an mga ito nin pagkabaragaybágay, su saró nagsasabi na an tawotá-wong ito mayó nin pitong payo, na kúlang ito nin sarong dongó sa pandok, ta daing iba kundí tolo, na iyong na iyong minabugtack ki Padre Camorra na baga nagmo-

mongon ta dai nya ináabot nin pagísip kun anó ta an sarong tawotawo tangáning mapakarhay súkat magkaigwa nin tolong dongó asin pitong payo; su saró man nagsasabi na mga porósog, na dai mangyari na máging síring kaito an mga indio; kun baga ito escultura o pamamanday lámang, asin iba pa, lambang saró nagtabó nin crítica, asin si Padre Camorra, tangáning dai máging hababá sa iba, nagdaló-dágong humágad nin minsán na lámang tolong pólong paa sa lambang muñekang lalaki. Ngatá, kun su iba minahágad nin mga dongó, dai sya mahágad nin mga dongó, dai sya mahágad nin mga lámán? Asin dumán mansana nagpoón nin pasurúhay kun baga an indio igwa o dai nin kakayahan sa escultura, kun maninigong pomentaron an sining na iyán asin nagpoón an sarong pangkagabsan na pasurúhay na pinotol ni Don Custodie na an sabi na igwa nin mga indio na may kakayahan, alágad súkat nindang ipánongod an saindang sadiri sa paggibo lámang nin mga santo.

“Minsan siisay masabi,” an simbag ni Ben Zayb na minsán anong naiisipan kan bangging ito, “na an intsik na iyan iyo si Quiroga, alágad kun pagmamasdan sya nin marhay nakakagid na gayo ki Padre Irene.”

“Asin anong masasabi nindo dapit sa indio-inglés na iyán? nakakaagid ki Simoun!”

Dominaging uli an mga bagong ngarakngak. Pinaagihan kan moró ni Padre Irene su saiyang dongó.

“Totoo! — totoo! — Syang gayo!”

“Alágad haen si Simoun? !bakalom ni Simoun!”

Nawará si Simoun, daing siisay man na nakáhiling saiya.

“Puñales!” sabi ni Padre Camorra; “kaniguan kapasloan kan amerikanong ini. Natatakot na pabayadon ta sya kan paglaog kan gabós sa gabinete ni Mr. Leeds asin dai nangangaserkaso.”

Asin dai bominakal minsan nin pinakasaday na moromuñeka nagpadagos kan saindang lakaw sa paghiling sa bantog na esfinge.

Nagtangró si Ben Zayb na sya an matratar kan cuestion; dai makakapagpadagit su americano sa sarong periodista na mangyáring manghimalos sa sarong kasuratan na makakahalé nin dangog.

“Makikita nindo na an gabós sa espejo,” an sabi, “huli ta hilingon nindo . . .”

Asin luminaog namán sa sarong haláwig na panaysay, asin nin huli ta daing espejo sa saiyang atúbang na mangyáring makasudyá kan saiyang teoríá ilinaog su gabós na kamalean na alonggating mangyari na sa katapusan sya mansana dai nang pagaram kun anong pinagsarabisabi.

"Asin katapustapusi makikita nindo na gabós sa paghiling lámang."

XVIII

MGA PANGLILINGLANG

Si Mr. Leeds, sarong túnay na Americano, lubos na gáyong itom su nasosolot, pinataratara sinda sa dakúlang paghahalaga. Marhay syang magtaram nin kastilá huli ta nagdánay sya nin haláwig na mga taón sa América del Sur. Dai sya nagtao nin anó man na kapawotan sa muya kan satong mga taga pagdálaw, nagsabi na mangyáring agidón ninda ang gabós, bago asin pakatapus kan pagpaluwas; sa pagpaluwas na ito pinakikima-herakan nya sinda na magtiwásay. Naghohoyom si Ben Zayb asin nagsasalabsakab kan maraot na boot na hina-handá nya sa americano.

Su sala na nagkakorortinahan nin itom, naliliwanagan nin mga lámpara na sa gugurang, ginagamitan nin espiritu nin árak. Sarong balagbag na patós nin terciopélong itom nakakabangá kaito sa duwang pantay na kabtang, su saró panó nin mga silla sa mga maghihiriling, saró nabubugtakan nin sarong tarima na may alfombra. Sa ibábaw kan tarima na ini, sa táhaw namumugtak an sarong lamesa na natatahoban nin sarong marayrahay na télang itom, panó nin mga bongó asin iba pang makatatákot na figura. Su *mise en seine* minaluwas na malipungaw, asin nakakásang (251) sa mga maogmang tagapagdálaw. Natonong su mga soba, sa malúhay na tingog su orólay asin kaniguan an pagpapahiling nin nagkapira na mayó sinda kaito nin pangataman, sa mga ngábil minabilodbikod an hoyom. Gabós nagmamaté na garo bagang minálaog sinda sa sarong harong na may gadán. Párong nin kamangyan asin nin kandilá minapadakulá kan pagakálang iniho. Si Don Custodio asin si Padre Salvi naghinapotan kun baga magkakanigó o dai na ipangálad an siring na mga hi-

lingon.

Si Ben Zayb, tangáning madagka an mga makaka-sangnon (252) asin tangáning magkahilawhilawán si Mr. Leeds, nagsabi saiya sa pinagtotondan na tingog:

"Hoy, mister, mantang kita man sana an mga uya asin bakó kitang mga indio na nagpapabarayang magkabarawit, itotógot mo na ipakita ko sainda an trampa? Aram na nyámong huli sana sa paghiling, alágad huli ta habong maniwalá si Padre Camorra . . ."

Asin naglolokso sa balagbag na dai magagi sa magkanigong tatá, alintangang makuri an manunúhay ni Padre Camorra na natatákot na máging tamá si Ben Zayb.

"Asin anó pó ta dai?" an simbag kan americano; "alágad dai mo ako pagpasaan nin anó man, iyo?"

Itoon na sa tarima su tagapamaháyag.

"Matógot ka?" an sabi.

Asin dai naghalat kan pahintógot, sa tákot na dai sya togotan ni Mr. Leeds, iinitaas su táhob asin hinanap su mga espejo an pinaglalaóm nyang itoon sa pagoltanan kan mga bitís. Ominarará si Ben Zayb, asin suminibog, ihinorok namán su magibong na kamot sa irárom kan lamesa na yinogyog ito: natuklasan nyang daing laog. Su lamesa may tolong bitís na batbat na mga saradit na mga dolot sa salog.

Nangalagkálag sa palíbot su tagapamaháyag na garo bagang may pinaghahanap.

"Haraen su mga espejo?" naghapot si Padre Camorra.

Hominiling na hominiling si Ben Zayb, kinapkap su lamesa, binuhat su táhob, asin pigtataga-doonan kan kamot su ángog.

"May nawará saimo?" an hapot ni Mr. Leeds.

"Su mga espejo, mister, haen su mga espejo?"

"Su mga saimo inda kun mga haen, su mga sakuyá iritoo sa Funda . . .muya kang manalming? Nababarrobarot ka asin malungsi."

Minsán ngani nakakasangan sinda, kan makita an mapagsobang kamoinongan kan americano nagpangorólok asin si Ben Zayb sa makúring kasopogan bominalik sa sayang tukawán na nagngongorobngorob:

"Dai mangyayari; makikita nindo na dai nya mahihimo na dai nin espejó; mapipiritan syang magliwat nin lamesa . . ."

Tinahoban giráray ni Mr. Leeds su lamesa asin inatubang su mga mahal na mga osiyoso hinapot an mga ito:

“Namumustahan kamo? makapoon na kita?”

“Hilinga ta mapusó!” an sabi nin sarong babáyeng balo.

“Kun síring tumurúkaw an mga ginang asin an mga ginoo asin isipon ninda an saindang ihahapot.”

Nawará si Mr. Leeds sa sarong tatá asin pagkataod-taod nagbalik na may darang kahon na kahoy na maitom, bokbokon, may mga guhit na gamgam, mga hayop na nagsososo, mga búrak, mga payo nin tawo asin iba pa.

“Mga ginoo asin mga ginang,” an sabi ni Mr. Leeds na may kaibang gravedad; “kan magdálaw ako makasaró kan dakúlang pirámide ni Khufu, faraón kan ika-apat na dinastía, natuklasan ko an sarong linobngan na batiris na pula, sa sarong nalingawan nang lalamban. Dakulá su sakong gayagaya sa paghoná kong nakadáyag ako nin sarong momia kan familia real, alágad gurogurano su pagkamoklae sakuyá kan mabuksan ko su linobngan pakatapus nin daing tapus na kapagalan, natuklasan ko an kahon na ini na mangyari nindong paghilinghilingon.”

Asin ilinibot su kahon sa mga nasa-énot na rayray. Isinibog ni Padre Camorra sa likod sa saiyang lawas na baga nasuyá, hiniling ito ni Padre Salvi sa harani na baga nabihag sya nin mga mapanghúkay na bágay (253); si Padre Irene naghohoyomhóyom kan hoyom nin sarong may pakasábot; si Don Custodio nagpahiling nin gravedad asin pagbasangbásang, asin si Ben Zayb naghahánap kan saiyang espejo; súkat na itoon dumán, tara dapit sa espejo an pinag-oorolayan.

“!Parong nin bangkay!” ólay nin sarong gínang; “puff!”

Asin anggot na gáyong nangayab.

“Apat na pólong siglo na an párong!” an pagmasid nin saró na may enpasis na kairiba.

Nakalingaw si Ben Zayb kan espejo sa paghiling kun siisay nagsabi kan katagang ito nin tataramon. Sarong militar na nakabasa kan agiagi ni Napoleon. Nagkaigwa saiya nin kaorihan si Ben Zayb asin sa pagpaluwas nin sarong katagá nin tataramon na makarororibaraw ki Padre Camorra, nagsabi:

"!Párong nin simbahan!"

"An kahon na ini, mga ginang asin mga ginoo," an padagos kan americano, "may sa gogom na kabokabo asin kapedásong papiro (254), saen nasusúrat an nagkapirang kataga. Hilanga nindo, alágad nakikimahérak ako saindo na dai kamo makahangos nin kosog, ta kun kabtang kan kabokabo mawará, an sakúyang esfinge maluwas man na pisang."

An kalinglangan, na sinabi sa dakúlang kaseryohan asin paniniwalá, sa luhayluhay nakapírit na tubodon, malá ngani ta pagagi kan kahon dai nin siisay man na nangahas homangos. Si Padre Camorra, na sa púlpito kan Tiani nagkapira pagsaysay kan mga pasákit asin mga tinitios sa inferno alintanang nagngingisi sa irárom kan saiyang boot huli kan mga mangingirhat na paghiling kan mga babáyeng para kasalá, nanakop sa dongó; asin si Padre Salvi, ito mansanang Padre Salvi na kan aldaw kan mga gadán gominibo nin ananakot kan mga kalag sa Purgatorio, na may kalayo asin mga figura na nasisilag sa liwánag, huli kan mga lámparang sa alcohol, mga kapedásong oropel, sa altar mayor nin sarong simbahan sa sarong nayon sa pagkamit nin mga misa asin mga limós, su maniwang asin dai magparakaálong si Padre Salvi pinogol su saiyang inspiracion asin hinilingan sa-gogom na iyong kabokabo.

"*Memento, homo, quia pulvis es!*" (255) an ólay ni Padre Irene sa hababang tíngog na nagngingisi.

"!P...!" an gubkas ni Ben Zayb.

Dáting hinandá nya an síring na paghorophórop ásin ta kinoa sa saiyang ngimot kan canónigo.

"Huli ta dai ko áram kun anong súkat kong gibohon," an padagos ni Mr. Leeds na maingat na pinintoan su kahon, "inogid ko papiro asin nakakita ako nin duwang katagá na kun dapit sa sakó dai midbid an kahologan, dináyag ko an kahologan kan mga ito, asin pig-hihilwas ko ito sa halangkaw na tingog, asin pahangang masabi ko su énot kan mamaté kong su kahon naghoros sa sakong mga kamot na baga nabobótong nin sarong bágay na orog kagabat asin lominigid sa dagá saen basang lámang su sakong paghinguha na mabuhat ko ito. Su sakong pagtaka náging katakutan kasu pagkabuksi kan kahon, madáyag ko sa laog an sarong payo nin tawo na pinaghiling ako nin sarong napapalaen na potítok. Natatákot asin daing pakaáram kun anong sú-

kat kong gibohon sa atúbang nin síring na ngangalasan, natolan ako sa sarong hidalé nangingibigkibig siring sa sarong pinagkukuyohan... Naulian ako... Sa pagloba ko na ito sarong básang lámang na alisngaw nin payo boot kong malibang ako pinadagos ko su sakong pagbasa kan ikaduwang tataramon. Pahangang hilwason ko ito, napintò su kahon, nawará su payo asin sa lugar kaito nako ko na naman su sa gogom kabokabo. Dai ko lámang pinaghohoná nadáyag ko an duwang orog kamakabagsikan na katagá sa katalagahán, an mga tataramon nin paglalang asin an sa paglaglag, an kabuhasan asin an sa kagadanan."

Ominórong nin nagkapirang hidalé sa paghiling kan bunga kan saíyang osipon. Dangan sa mga lakad na magabat asin hinorókol, rominani sa lamesa asin ibinugtak duman su misteriosong kahon.

"!Mister, su táhob!" an sabi ni Ben Zayb na dai nasagwé.

"Asin anó ta dai?" an simbag ni Mr. Leeds na orog kamasilakanan (256).

Asin binuhat kan sa toong kamot su kahon, kinoa kan wala su táhob na nadáyag na padagos su lamesa, na natutugmad sa tolong bitis. Ibinugtak uli sa ibábaw su kahon, sa táhaw, asin sa makúring gayambot (257) dominólok sa público.

"Digdi boot ko syang makita!" an sabi ni Ben Zayb sa saíyang katáid; "makikita mo ta maluwas iyán na may pasarahotan."

An orog kadakúlang pangataman nababasa sa lawog nin kagabsan; naghahadé an pagkadaing-kinaaralohan. Nagkadarangog na gayo su ribok asin kaparalyakan sa lansangan, alágad anas gabós nalolódok malá ta sarong kabtang kan olayólay na nakaabot sainda dai sinda nagkaigwa nin búngang ano pa man.

"Ngatá di mapuwede kita na lumaog?" an hapot nin tingog nin sarong babaye.

"Abaa, señora, ta talaga na siring an mana praile asin an mana empleau," an simbag nin sarong lalaki; "ta kasi sainda sana an payo kan espinge."

"Kuriyoso man an mana praile!" an sabi nin tingog nin sarong babaye na kanayon hominarayó; "habó ninda an mana tawo na makita sinda na nakulipá! ano querida kan mana praile iyan payo?"

Sa táhaw nin sarong tulahok na daing-kinaalohan,

asin sa malótok na tingog nagpadagos su americano:

"Mga ginang asin mga ginoo: sa sarong katagá bu-buhayon ko ngunyan an sa gogon na kabokabo asin ma-kikiólay kamo sa sarong nakakaáram kan nakaagi na, kan sa ngunyan asin dakol kan sa omaaboton!"

Asin su mágico luhaylúhay na kominuráhaw, énot sa naghohoyaw, dangan marigon, pagkasalak nin mga laghod na daging na бага mga panarangin, asin mga paas na paringatan (258) na бага pagbabantá na nakapatorongkag kan búhok ni Ben Zayb.

"!Deremof!" an sabi kan americano.

Ipigparalidpálid su mga tábing sa palibot kan bídang, nangánib na mapalsok su mga lámpara, rominágot su lamesa. Sarong malúyang ngoyngoy sominimbag halé sa laog kan kahon. Su gabós naghinirilingan mga malungsi asin mga dai namumugtak: sarong ginang tagob nin pagkatágot asin sa pakamaté nin mainit na satangyan (259) sa laog kan saiyang gúbing, nangapot ki Padre Salvi.

Nag-unay na bomoka su kahon asin sa mga mata kan público lominadawan an sarong payo na sa bangkay an pamandok, na napapalibotan nin halabá asin mahibog na buhok na itom. Luhayluhay na minuklat kan payo su mata asin nangalagkálag sa mga naghahiriling gabós. Maságang marhay an mga ito (260) sakalé napadakulá kan saiyang magibong na talinga, asin huli ta *abyssus abyssum invocat* (261), an payong ito pominotítok sa hararom asin kalog (262) na ki Padre Salvi na mga nabuburarat nin labi na бага nakakita nin makatatágot na ladawan. Nangibigkibig si Padre Salvi.

"Esfinge," an ólay ni Mr. Leeds, "sabihi an mga tawo kun siisay ka!"

Naghadé an sarong tulahok na daing-pagkaalo. Sarong malipot na doros lominakop sa bidang asin nakaparápad kan mga bughaw na láad kan mga sa linobngan na mga lámpara. Su mga orog na gayong dai nagtutubod nangiribigkibig.

"Ako si Imuthis," sominimbag su payo sa tingog na бага naghahalé sa linobngan alágad katakatakang mapagbabantá; "namondag ako kan panahón ni Amasis asin nagadán ako kan iyong nakakasákop su mga persa, alintanang papulí si Cambyes halé sa saiyang nalaglag na expedicion sa laog kan Libya. Halé ako sa pagtapus kan sakong ádal pakaagi nin mga haláwig na

paglalakbay sa Grecia, Asiria asin Persia asin paulion ako sa sakong bansá tangáning dumán ako magontok hangang apodon ako ni Thot sa atúbang kan saiyang makangingirhat na hokoman. Alágad sa karaotan nin sakong pâlâd, pagagi ko sa Babilonia natuklasan ko an sarong mangirhat na tágong-hilom, su tagong-hilom kan manlilinglang na si Smerdis na nagsasamsam kan kapangyarihan, an mapangahas na mago na si Gaumata na naghahadé salámat sa sarong padayá. Sa tákot na ibuyagyag ko sya ki Cambyses, hinolawan an sakong kapahamakan sa paggámit sa mga páding egipcios. Iyo an mga ini an mga naghahadé kaito sa sakúyang bansá; mga kagrogáring kan duwang ikatolong kabtang kan kadagaan, mga iyo lámang an mga nagkakapot kan karonongan, ilinolobong kaito an banwaan sa pagkadaing-pakasábot asin sa kaoripnan, ginigibo nindang mga mangmang asin saindang ginigibong mga may kakayahan sa paglipat maghalé sa saró pasíring sa ibang pagkasákop. An mga tagapagsalakay ginagamit sinda asin sa pagkamidbid na pakikinabangan an mga ini, sinósorog asin pinayayaman sinda, asin su nagkapira bakó sanang nanugsaran sa saindang boot, kundi nagi na lámang sindang mga kasangkapan kan mga ini. Su mga páding egipsio nagpangoyon na sumonod kan mga pagboot ni Gaumata sa orog na gáyong kamuyahan mantang tarakot sakuyá asin tangáning dai ko ibuyagyag sa banwaan an saindang mga panglilinglang. Sa saindang mga katuyohan ginámit ninda an mga pakamaté nin sarong akí pang padí sa Abydos na ibinibílang na sarong santo!..”

An mga tataramon na ini sinonod nin makamomon-dong dai paginaralohan. Nagtataram an payong ito dapit sa mga panggagayuma asin sa mga padayá nin mag padí asin minsán mapádapit sa ibang mga pagtubod, minsán siring nakasaringgaw sa mga fraile, sakalé huli ta nakakita sinda sa irárom nin pakaomagid sa kamugtakan ngunyan. Si Padre Salvi, nangingibigkibig, tinatakigan su ngosó asin pinagsusunod nin mga matang butlá su paghiling kan payo na бага nakakadagka saiya. Mga toró nin ganot nagpoón nin pagluwas sa saiyang daing lamán na ángog, alágad dai nin nakamangno kaito, huli ta ribaraw asin nagkakarólodok an

mga ito.

"Asin anong nangyari kan homá na laban saimo linalang kan mga padí sa saimong bansá?" an hapot ni Mr. Leeds.

Su payo nagpaluwas nin sarong agrángay na makolog baga halé sa irárom kan pusó asin nakita kan mga nagdaralan su saiyang mga mata, an mga matang ito na nagkakalayo, baga inalopopan asin napanó nin luhá. Kadákol kan nagiribigkibig asin namatean ninda na nanorongkag su saindang búhok. Dai, ito bakong utik-útik, bakó itong oroosipan lámang; su payo sarong victima asin ta an pinagoosipon iyo su saiya mansanang sa-laysay.

"Ay!" an sabi na nagkikirikiri na may kaibang dai-pagkaranga; "namoot ako sa sarong daraga na aki nin sarong padí, malinig siring sa liwánag, siring kan loto kun bago pa sanang bumukad! Su hagbayon na padí sa Abydos naaará man saiya, asin naglalang nin sarong motin na iyong ginámit su sakúyang ngaran asin salámat sa nagkapirang papiro nyakó na na linipat sa sakúyang minámahal. Su motin pominotok kan horas na pagpulí ni Cambysis angot na mahay huli kan mga kapahamakan kan saiyang daing pálad na kampanya. Isinombong ako na mapaghimagsik, bilanggó, asin pakadulag ko, sa pagbokoda sakuyá ginadan ako sa dánaw nin Moeris. . . Nakita ko maghalé sa panahon na magkagúrang man an tagumpay kan panglilinglang, nakikita ko su padí sa Abydos na pinagoosig banggi aldaw su daraga na napaili sa sarong templo ni Isis sa poró nin Philoe. . . nakikita ko syang nagoosig saiya asin dinadagosó sagkod sa mga pook sa irárom kan dagá narorongaw ito sa kangirhat asin sa mga pagtíos, siring sa sarong dakulaon na paniki sa sarong maputing salampati. . . Ah! padí, padí sa Abydos! minábalik ako sa kabuhayan sa pagpamantaag kan saimong mga gibong maráot, asin pakalihis nin halawig na mga taon nin dai paggírong inaapod ko ikang paragadan, sacrilego, togdasan!"

An mga katagang iniho nin sarong harakhak na marama baga halé sa linobngan alintanang minasimbagan sarong tíngog na baga nagtitíok:

"Dai! pagkaúgay. . .!"

Iyo si Padre Salvi na sokró huli sa tákot hinónat su

magibong na kamot asin nagpabayang mapukan.

"Anong igwa kan Saímong Pagkaigagalang, Padre Salvi? Maráot an saímong pagmaté?" an hapot ni Padre Irene.

"Su init sa bidang..."

"Su párong na sa gadán na nasasangongo digdi..."

"!Paragadan, togdasan, sacrilego!" an ulit kan payo; "isinosombong ko ika, paragadan, paragadan, paragadan!"

Asin dominaging ulí su mamarak arak-atak, baga naghahalé sa linobngan asin mapagbantá, su payo baga nagmomongon sa paghorophórop kan mga kalapastangan saíya, dai nakamangno kan mga kariribukan du-man sa bídang. Si Padre Salvi biyó naggad na nalonosan.

"Kaheraki man! búhay pa!"... an ulit ni Padre Salvi asin nawaran nin pagketawo. Malungsi sya kasugad nin sarong gadán. Sa pagloba kan ibang mga ginang katongdan nindang malonosan, asin síring an ginibo.

"Rinarami... si Padre Salvi!"

"Nagtaram na akong dai magkaon kan sopa nin sálag kan balinsiyawon!" an ólay ni Padre Irene; "ná-raot sya kaito!"

"Dai sya nin kinakán na anó man!" an simbag ni Don Custodio na tinatakigan; "huli ta hinihiling sya nin potítok na gayo kan payo natol-an sya..."

Digdi an pagkagacrobot; su bidang garo nang sarong hospital, sarong langtad nin labanan. Gadán baga an kabágay ni Padre Salvi asin kan makita kan mga ginang na dai nin mináagap sainda, pinagmarhay nindang bomalik sa saindang pagkatawo.

Alintanang nangyayari iniho su payo nagbalik sa pagkakabokabo asin su lamesa tinahoban giráray ni Mr. Leeds asin dominokó sa saíyang mga tagapagdalan.

"Súkat na ipangálad an síring na hilingon," ólay ni Don Custodio pagluwas; "sa malíwag na gayo asin sarongat sa mga mabansay na kaugalean!"

"Orog na nganí ta dai naggámit nin mga espejo!" an dúgang ni Ben Zayb.

Alágad bago hominalé sa bídang kahurihuri boot nya naggad na masáyod, inoyakpat su balagbag, domi-

nólok sa lamesa asin binuhat su yamit; dai nin anó pa man, sa giráray dai nin anó man lámang (263).

Kan sominonod na aldaw sominurat nin sarong karanangan (264) dapit sa mga hílom na kadonaangan, dapit sa espiritismo asin iba pa; ominabot tolos mansana an sarong pagboot kan gobernador eclesiástico na sinasagpong su paluwas, alágad nawará na si Mr. Leeds dara sa Hong Kong su saíyang tángong-hilom.

XIX

AN METSA

Si Plácido Penitente lominuwas sa clase tagob su pusó nin apdo asin malipungaw na mga luhá sa saíyang mga mata. Karapatdápat sya kan saíyang pagngaran kun dai sya pinapaínit, alágad kun nabubuwangan, sarong túnay naggad na agos, sarong halímaw na mapópogol lámang sa pagkagadan asin sa pakagadán. An siring kadakol na mga paglalapastang, an siring na mga todok nin alfiler sa aroaldaw, nakapanákig sa saíyang pusó ibinugtak sa saíya sa pagkatórog kan pangatorogan nin natotórog na mga sawa, nagbabarongan na ngunyan asin nagboboroyogboyog na nagoorongal sa kaangotan. Su mga siwik nagdadaraging sa saíyang pagdangog kaiba an mapagtuyá-tuyang mga katagá nin tataramon kan catedrático, mga katagá nin tataramon sa horon na sinasabing lengua de tienda, asin garo syang nakakadangog nin mga hinagapus nin látigo asin mga harakhak. Sangribong kaisipan nin panghimalos minabারণon sa saíyang hótok nagbabarangaan asin tolostolos nagkakawarará siring sa mga banding nin sarong pangatorogan. An saíyang pagkamoot sa sadiri kaiba an pangongotil nin sarong nadaihan na nin pag-sárig nagkukuráhaw saíya na súkat syang magpadagos.

“Plácido Penitente,” an sabi kan tingog, “ipakita sa bilog na pagkabagong-táwong iyán na igwa kang karapatan, na akí ka nin sarong lalawigan na madásig asin maginoo saen an paglanghad hinohugasan nin dugó. Batangueño ka, Plácido Pentente! Manghimalos ka, Plácido Penitente!”

Asin su hagbayon nagoongal asin nagrarakot su saíyang ngipon asin gabós nakakabanggaan nya sa lansangan, sa tulay nin España, na бага naghahánap nin

mapulang boot. Sa húring ining póok nakakita nin sarong lunadán na nalulunadan kan Vice Rector na si Padre Sibyla, kaibahan si Don Custodio, asin tinaohan sya nin dakúlang gana na dakpon su religioso asin ihólog ito sa túbig.

Napasíring sa Escolta asin natotokso nang poonan na sagpokón su duwang agustino na nagtutukaw sa may tatá kan bazar ni Quiroga nagngingirisi asin nakikipagsubahan sa duwang fraile na itoon sa laog kan tindahan na nasa maogmahon na mga orolayólay; nada-dangog su saíndang mga maogmang tingog asin mada-ging na mga arak-atak. Sa horoharayó natatapaan su acera nin duwang cadete na nakikipagdaldalan sa sarong dependiente nin sarong almacén; napasíring sa-inda si Plácido Penitente sa pagbukás nin agihán, asin su mga cadete na mga nakakita kan madolom na kaisipan kan hagbayon, mga maálam (265) na nagpangiriway. Si Plácido kan mga horas na ito nasa lásig kan *hamok* na pinagsasabi kan mga malayista.

Si Plácido, alintanang naghaharani sa saiyang harong,—sa harong nin sarong platero saen sya nageérok bílang sarong platero,—naghihingúhang magkabaragay-bágay nya su saiyang mga kaisipan asin pinaghahaman nya an sarong mokná. Mapulí sya sa saiyang banwaan asin manghihimalos sya sa pagpahiling sa mga fraile na dai napapagologolog nin básang an sarong hagbayon, dai man sya napapaglanghadan. Nagiisip syang magsúrat tolos sa saiyang iná, ki Cabesang Andang, sa pagpasábot saiya kan nangyari asin sabihan sya na su mga clase pinipirintoan saiya sagkod noarin pa man, na minsan nganí itoon su Ateneo kan mga jesuita na mapapagadalan nya kan taon na ito, alongating gayo na dai tomógot su mga dominico na makalípat sya dumán asin minsan pa mahimo, sa masunod na pagralabasan mangangaipo na magbalik sya sa Universidad.

“Sabi dai kami tataong manghimalos!” an sabi; “sumilyab an kikilat asin hilingon ta!”

Alágad dai pinaghohoná ni Plácido su naghahalat saiya sa harong kan platero.

Si Cabesang Andang minádatong pa sana halé sa Batangas asin napaduman ta mamamakal, masongkó sa saiyang aki asin darahan sya nin kuwarta, tápang usa asin mga panyong suklá.

Pakatapus kan mga énot na pataratara, su makau-

úgay na babaye na pagpoón pa lámang nakamangno na kan malipungaw na paghiling kan saiyang akí, dai na nakapagpogol asin nagpoón kan saiyang mga hapot. Sa mga énot na paliwánag, ibinibilang ito ni Cabesang Andang na mga pagiiktad, hominoyom asin pinagsagdonan su saiyang akí, sa pagparomdom saiya kan mga pagpakasakit, mga pagtíos nin kadaihon, asin iba pa, asin nagsabi dapit sa akí ni Capitanang Simona na, huli ta naglaog sa Seminario, may angkas nang sa obispo sa banwaan; si Capitánang Simona ibinibilang nang Iná nin Dios, talaga, huli ta su saiyang akí magiging saró pang Jesucristo!

“Kun magpadí an akí,” an sabi ni Capitánang Andang, “an iná dai mabáyad kan utang satuyá... siisay an masingil kaiyán, kun síring?”

Alágad kan makita na odok sa boot su pagtaram ni Plácido asin nabasa sa saiyang mga mata su barong-barong na nagoongal sa laog kan saiyang ginhawa, nasayodan nya na sa karaotan nin pálad túnay na gayo su saiyang ipinagoósip. Sa nagkapirang hidelé dai nakapagkaalo dangan garo na sanang mawasak sa kango-ngoyngoy.

“Ay!” an sabi; “asin nanugá ako sa saímong amá na atman ka, paadalon asin gibohon kang abogado! Tini-tíos kong dai makanámit nin anó mang tanganí kang makaádal! Sa lugar na magduman ako sa panguingui na pinagsusugalan nin *salapí*, su sa *kabangang-sikapat* (266) an sakong pigdudumanan, nagtitíos ako kan maráot na párong asin kan mga maating mga baraha! Hilinga an badó kong may mga sinorsehan! Sa lugar na bomakal ako nin bag-o, tinotostos ko an kuwarta sa mga misa asin mga dólot ki San Sebastian, minsán nganí dai ako naniniwálang gayo sa saiyang kabagsikan huli ta masigkat asin koramkodam an pagsabi kaiyan kan cura asin su santo lubos na gáyong bag-ohan asin dai pa tataong maggibo nin mga gibong-ngangalasan, asin bakong gibo sa *batikuling kundí laniti*... Ay! Anong sasabihon sakó kan saímong kun magadán ako asin makita ko sya?”

Asin naglologologo asin naghihibí su makauúgay na babaye; lálóng mamondó si Plácido asin sa saiyang daghan minaluwas an baga napopóot na hagayhay.

“Anong makokoa ko na máging abogado?” an simb-ag.

"Anong mangyayari saimo?" an padagos kan iná na pinagtakop su kamot na duwa; "ngangaranan kang *pilibistiero* asin bibilingan ka! Pigsabihan taka nang magkaigwa ka nin, pakatiós na magkamahoyó ka! Dai ako minasabi saimo na na maghadok ka sa kamot kan mga cura, aram ko na delicado an saímong pagpárong siring kan saímong amá na dai nakakakaon kan queso sa Europa. . . Alágad dápat kitang magtíos, dai magkaalo, magsabi sa gabós nin ohó. . . Anong satong maginibo? An gabós nasa mga fraile; kun sinda habó, daing maluwas na abogado, dai man nin médico. . . Magtíos ka, akí ko, magtíos ka!"

"Nagtíos ako nin makuri, iná; nagtíos ako sa haláwig na mga bulan!"

Nagpadagos si Cablesang Andang kan saiyang mga lologo. Dai nya hinahágad na pupaháyag syang partidario kan mga fraile, bakó man nganí syang siring; kaniguan an saiyang pakaáram na sa sarong marhay igwa nin sampóng maráot na nagkokoa kan pírak kan mga dukhá asin ipinapadara sa destierro an mga mayaman. Alágad an saró súkat na dai maggírong, magtíos asin magtagal; daing ibang bolong. Asin pinagsasambit an ginoong ini o ito na huli ta nagpahiling na pacienioso asin matiníos, minsan sa irárom kan saindang boot naoongisan ninda sa saindang mga amo, maghalé sa pagkasorogoon nin mga fraile naging promotor fiscal; asin an koyan na iyán na mayaman na ngunyan asin mangyáring makaginibo nin mga kabangisan na mga segúrong magkakaigwa nin mga padrino na másorog sainda laban sa katogonan, kaito saró sanang dai súkat na saceristan, na mahayó asin makinuyogkúyog na napakasal sa sarong magayon na daraga na an padrino kan akí su cura. . .

Padagos an pagsambit ni Cablesang Andang kan haláwig na lista nin mga filipino na mga mahoyó asin mga pacienioso siring sa saiyang sinabi asin sasambiton na huli ta bakong siring nagkaderestierro asin pinagoorósig, kan si Plácido, huli sa sarong daing kahologan na pasarahotan, hominalé sa harong asin naglagawlagaw sa lansangan.

Linibot su Sibakong, su Tondo, su San Nicolás, su Santo Cristo, ribaraw asin baldí, dai pinagmangno su saldang, mani su horas asin kan pakamaté lámang nin gotom asin kan pakamangno na dai syang kuwarta ta

itinao nya gabós sa mga fiesta asin sa mga abóloy, nagpuli sa saiyang harong. Naglalaóm syang dai nya maabtan sa saiyang iná huli ta may ugalé ini na sa lambang pagpapa-Manilá nya, sa siring na horas minaduman sa sarong kanátad na harong na pinagsusugalán nin *panguingui*. Alágad naghahalat saiya si Cablesang Andang sa pagpaháyag saiya kan saiyang sa ísip; gagamiton nya su procurador kan mga agustino tangáning máging marhay an boot kan mga dominico sa saiyang akí. Pinotol ni Plácido su saiyang tataramon huli sa sarong pasabot.

“Matagbang ngona ako sa dágat,” sabi; “malaog ngona akong tulisan ki sa bomalik ako sa Universidad.”

Asin huli ta su saiyang iná minapoón nin sermon dapit sa pagkamatós asin sa kahoyoan, si Plácido daing pagkaon nin anó man hominalé giráray asin napasíring sa mga muelle na pinagpopondohan kan mga sakayan.

Kan makita nya su sarong sakayan na matúlak pasíring sa Hong Kong pinasabngan sya nin sarong kaisipan: padumán sa Hong Kong, dumulag, magyaman duman sa pakipaglaban sa mga fraile. An kaisipan dapit sa Hong Kong nakapukaw sa saiyang ísip nin sarong pagiromdom, sarong salaysay nin mga frontal, mga ciriales asin mga candelabros na mga dalisay na pírak na idinólot kan kabanalan kan mga binonyagan sa sarong simbahan; su mga fraile, an osipon nin sarong platero, nagpagiribo pa sa Hong Kong nin iba pang mga frontal, mga ciriales asin mga candelabros na pararehong gayo, alágad pirak na Ruolz, na isinalihid sa mga tunay na ipinagibo nindang conant. Iyo ini an osipon na saiyang nádangog asin minsan nganí orosipósip lámang o mga huringhuding, ilinaladawan ito kan saiyang maráot na boot na totoong gayo asin minapagiromdom saiya nin iba pang pangyayari na kaagid kaini. An pagmawot na mabúhay na hiwas asin an nagkakapirang mokná na nababangá pa lámang na gibohon iyong mga nakapahaman kan saiyang ísip na pomaduman sa Hong Kong. Kun duman dinadara kan mga corporation an gabós nindang kuwarta, súkat na marhay an lakaw kan karakal asin manyáring magyaman sya.

“Muya akong máging talingkas, mabúhay na talingkas! . . .”

Inabot sya kan banggi na naglalagawlagaw sa San

Fernando asin kan dai sya makasumpong nin dumágat na katóod pinagmarhay nyang umolí. Asin nin huli ta marayráhay su kabanggihon asin su talá-sinag nagbabanáag sa lángit na bináliw su makauúgay na lungsod sa sarong dakulaon na gayong kahadean nin mga diwata, napaduman sa feria. Duman nagparabalikbalik sya, linibot nya su mga tinda na dai lámang hiniling su mga barakalon, su ísip nasa Hong Kong tangáning mabúhay na talingkas, magyaman. . .

Mahalé na kutá sa feria, kan sa paghoná nya saiyang nasinawsinawan su joyerong si Simoun na nagpaaram sa sarong daplé asin nagoolay-ólay su duwa sa tataramon na inglés. Sa ki Plácido, an gabós na horon na pigtataram sa Filipinas kan mga europeo, na bakong an kastilá, dapat inglés: saró pa, nahopol kan satong hagbayon an katagang Hong Kong.

Kun ikapagpudihan sya kan joyérong si Simoun sa dayuhan na ito na alonggating matúlak pa Hong Kong!

Ominantoró si Plácido. Midbid nya su joyero ta napaduman sa saiyang banwaan nagbalidyá nin mga alahas. Nagiba sya kaini sa sarong paglakbay asin túnay na gayong nagpahiling na mapagmahal na gayo si Simoun saiya sa pagbaretá saiya kan pagkabuhay sa mga Universidad nin mga bansang hiwas: abaang ka-laenan!

Sinonod ni Plácido su joyero.

"Ginoong Simoun, Ginoong Simoun!" an sabi.

Kan hidaleng ito tisasákat sa sarong lunadán su joyero. Ominantoró kan mamidbidan si Simoun.

"Muya kong humágad saimo nin sarong utang-na-boot. . . , sumabi saimo nin duwang katagá!" an sabi.

Si Simoun hominiró nin hirong nagpapahiling nin kapawotan, na dai namangnohan ni Plácido huli sa saiyang karibarangan. Sa kadikit na mga katagá iinósip kan hagbayon su nangyari saiya ipinaháyag nya su saiyang horot na magduman sa Hong Kong.

"Huli sa anó?" an hapot ni Simoun na pinotitokan na gayo si Plácido huli sa saiyang bughaw na salming-samata.

Dai nagsimbag si Plácido. Dangan itinongkáhal ni Simoun su saiyang payo, hominoyom kan saiyang daing girong asin malipot na hoyom asin sinabihan si Plácido:

"Marhay! omiba ka sakuyá. Sa calzada del Iris!" sabi sa cochero.

Sa bilog na lakaw na ito nagdánay na daing kaalo si Simoun na бага nalologom sa orog kamahalagang paghorophórop. Si Plácido, sa paghalat na pakihoronan sya, dai minátaram minsán sarong tataramon asin naglilingalinga sa paghiling sa dakol na mga nagrarakaw-lákaw na mga nangagbahigay kan saga kan talá-sinag. Mga bagong-tawo, mga pasangan (267) nin mga magkatipan, mga nagmamahal, na pinagsosoronod nin mga maingat na iná o nin mga inaon; pangkat nin mga estudiante na mga putí ang gúbing na orog pang pinapapurutí kan talá-sinag; mga soldados na paralingpaling, sa mga lunadán na anom sa sarong lúnad, pasiring sa templong nipá na ipinánongod ki Citéros; mga aki na nagkakarawat nin *turubigan*, mga intsik na mga parabalidyá nin tubo asin iba pa, nagpapakapanó sa dalan asin sa maságang liwánag kan talá-sinag nagkakamit sinda nin magagayon na porma asin tiyatang (268) palibot. Sa sarong harong nagtotogtog su orquesta nin mga valse asin nakikita an nagkapirang pasangan na nagsasaráyaw sa liwánag kan mga quinque asin mga lámpara... labaa na kameskinong hilingon sa saíyang paghoná kun ibabágay sa namamantáag sa mga lansangan! Asin sa pagísip dapit sa Hong Kong naghapot sa saíya mansana kun an mga banggi sa pórong ito mga maipangrawitdawit (269) na gayo, mahahamis na gayong malipungaw siring kan mga sa Filipinas asin dinakop nin sarong tulahok na kamondoan su saíyang púsó.

Pinaontok ni Simoun su lunadán asin magkasi sinda luminogsot. Kan hidaleng ito lominabay sa may sainda si Isagani asin si Paulita Gómez na nagpápasinabihan sa hababang tingog nin mga mahamis na mga tataramon: sa huri nagsusunod si Doña Victorina kaiba si Juanito na nagtataram sa halangkaw na tingog kani-guan su kahihiró asin lálong minaluwas na kobakob. Si Pelaez nayiyinging dai náhiling su saíyang kaito kaiba sa pagádal.

"!Iyán an talagang mamongaya!" an sabi ni Plácido sa hababang tingog asin naghahagayhay asin tominanaw sa pangkat na binabáliw sa malopóop na mga ladan saen nababarang na marhay su mga takyag ni Juanito na minaitaas asin minaibabá бага mga labad-labad nin molino.

"!Diyán lámang sya pinapakinabangan!" sabi man ni

Simoun sa malúyang tingog; "marahay an kabagong-tawohan!"

Siisay an muyang sabihon ni Plácido asin ni Simoun?

Pinasabot kaini su hagbayon, binayaan ninda su calzada asin lominaog sa makalilibong na mga dalandalan asin mga agihán na binibilog nin nagkakapirang mga harong; madalé sindang minalokso sa mga gapó sa paglikay sa mga saradit na tamaw, minairibabá sa pagagi sa sarong kodal na bakong marhay an pagkagibo asin lálong maráot an pagkaingat. Nagtataka si Plácido kan makita su mayaman na joyero na maglakaw sa síring na mga sitio na baga tood sa mga ito. Sa katapusan nakadatong sinda sa sarong dukhang gáyong harong-hárong na bulag, palibot nin batag asin bunga. Nagkapirang armason na kawayan asin nin mga síring mansanang mga tubo nakapagpaakalá ki Plácido na nasa harong sinda nin sarong *castillero* o paragibo nin kuwetes.

Pominokpok si Simoun sa dungawan. Dominongaw an sarong lalaki.

"Ah! señor..."

Asin lominúsad tolos.

"Anion na su pólvora?" naghapot si Simoun.

"Nasa mga sako; hinahalat ko su mga bala."

"Asin su mga bomba?"

"Harandá na."

"Marhay na gayo, maestro... Ngunyan mansanang banggi humalé ka asin kahoronon mo su teniente asin su cabo... asin tolostolos magpadagos ka kan saímong lakaw; sa Lamayan makakasompong ka nin saró katawo sa sakayán; sumabi ka 'Cabesa' asin masimbag 'Tales.' Kaipuhan na digdi sya noodmá. Dai nin panahón na súkat masáyang!"

Asin tinaohan sya nin nagkapirang kuwartang bulawan.

"Ta anó pó?" naghapot su tawo sa marhay na gáyong pagkakastilá; "igwa nin bagong baretá?"

"Ohó, gigibohon sa laog kan sémanang maabot."

"Sa masangleng semana!" inolit kan dai midbid na kanayon síbog sibog; "an mga nayon bakó pang mga handá; naghaharalat na isibog kan General su pagboot... sa paghoná ko ihinahalat sa paglaog kan lapás!"

Hiniró ni Simoun su saiyang payo.

"Dai ta kaipuhan an mga nayon," an sabi; "igó na

satuyá an mga tawohan ni Cabésang Tales, su mga carabinero kaito asin sarong regimiento. Ngápit na ogáring, sakalé gadan na si Mariá Clara! Humalé ka tolos mansana!"

Nawará su tawo.

Nasaksihan ni Plácido an halipot na ining olay-olayan asin nádangog nya gabós; kan sa pagloba nya igwa syang nasabotan nagpanorongkag su búhok asin hini-ling si Simoun nin natatákot na mga mata. Naghohoyom si Simoun.

"Nagtaka ika," an sabi na kaiba su saiyang malipot na hoyom, "na an indio na ini na daing dátang gayo an panggubingan makapagtaram nin marhay kan kastilá? Saró sya kaitong tagapagtokdó sa mga paadalan na nagpumirit na itokdó an kastilá sa mga akí asin dai omi-nontok sagkod na nawará nya su saiyang puesto asin denepotar sya bilang paralaglag kan kahusayan kan banwaan asin huli ta katood kaito kan daing pálad na si Ibarra. Kinoa ko sa deportación saen ipinanongod su saiyang sadiri pagataman nin niyog asin ginibo ko syang pirotécnico."

Bominalik sinda sa calzada asin napasíring sinda sa Trozo. Sa tangod nin sadit na harong na tabla, na magayagaya asin malínig su kamugtakan, may nagtutúkaw na sarong kastilá na nakaalindoon sa sarong muleta, nagpapaháyahay sa liwánag kan talá-sínag. Dinólók ito ni Simoun; kan máhiling sya kan kastilá naghingúhang tomindog pakapoota bilang an sarong inagmárod.

"Humandá ka!" an sabi saiya ni Simoun.

"Sa giráray iyo ako!"

"Sa máabot na semana!"

"Iyo?"

"Sa énot na potok nin cañon!"

Asin hominalé sunod ni Plácido na nagpopoon nang maghapot sa saiya mansana kun baga dai sya nangagatorogan.

"Nagtaka ika," an hapot saiya ni Simoun, "na makakita nin kastilá na orog na gayo kahagbayon asin pinasakitan na padagos kan mga kahelangan? Igwa nang duwang taón na nakaagi na matabaon syang marhay na síring saimo, alágad nahimo kan saiyang mga kaiwal na ikapadara sya sa Balábak tangáning maglingkod sa sarong mahigpit na compañía asin hilinga ta igwa na

syang reumatismo asin paludismo na madara saiya sa lolobngán. An makauúgay na iniho napakasal sa sarong magayonon na babaye. . .”

May omináging coche na daing laog, pinaontok ito ni Simoun asin kaibahan si Plácido napahatod sa saíyang harong sa dalan nin Escolta. Kan hidaleng ito su mga taknaan (270) sa mga simbahan nagtotorogtog nin ikasampoló may kabangang horas.

Pakalihis nin duwang horas, naghalé na si Plácido sa harong kan joyero, asin daing gírong baga may pinagi-ísip padagos nin paglakaw sa Escolta, na haros dai nang tawo, minsán ngani maogmahon pang marhay su mga kapehan. May nagtataga-áging coche na marikason na minalalang nin makúring ribok sa gastado nang inodesan na tinampo.

Si Simoun maghalé sa sarong lalamban kan saíyang harong na atubang sa Pásig, nagtatanaw sa Intramuros, na natatanaw sa mga bukás na mga dungawan, mga atop na sem na pinapakintab kan talá-sinag asin su saíyang mga torre na minaraladawan na mga mamondó, magagábat, mga malipungaw, sa táhaw kan monínong na angkasa (271) nin banggi. Hinalé ni Simoun su saíyang bughaw na salming-sa-mata, su saíyang maputing búhok nakakaagid sa cuadrong pírak nakakaarikós sa saíyang marigon na panglawog, kinalongkake, (272) na raparap na naliliwanggan nin sarong lámpara, na an ílaw naghihilagang mapalsok sa kakulangán nin gas. Si Simoun, na garong nariribarawán nin sarong kaisipan, dai nagmamangno na sa luhaylúhay nagroromarom su lámpara asin nagdadangádang su kadiklomán.

“Sa laog nin nagkapirang aldaw,” an saíyang sabi sa hababang tingog, “kun sa apat nyang sógod maglúad na isinumpang lungsod na iyán, paalawan kan mapabhaw na kasayangan asin kan masumbikal na explotación sa daing pakasáboy asin sa dai nin pálad; kun an karibukan pomotok sa mga nayon asin ibohos ko sa mga lansangan an mga tawohan kong mga mapanghimalos, na mga ipinangakí kan kasakroan asin kan mga kama-lean, dangan sakúyang bubuksan an mga kutá kan saimong bilangoan, aagawon ta ka sa mga kámog kan fanatismo, asin maputing salampati, ika ngápit an Fénix na maluwas ulí sa mainit na abo. . . ! Sarong himagsikan na linalang nin mga tawo sa kadikloman ominágaw sakó sa símong katáid; saró pang himagsikan dadara-

hon ako sa saimong mga, bubuhayon ako liwat asin an talá-sinag na iyán, bago makaabot sa katapusan kan saiyang banggraw; paliliwanagan an Filipinas, malinig na kan saiyang makasosomong mga atí!”

Panalé sanang ominontok nin pagtaram si Simoun na baga natitiok. Sarong tingog naghahapot sa laog kan saiyang conciencia, kun baga sya, si Simoun bakó man na kabtang kan mga basura kan isinumpang lungsod, sakalé an tánay na orog na gayo kaosbog. Asin siring kan mga gadán na magkakaburúhay liwat sa daging kan trompetang makagigiram, sangribong fantasma na mga maki dugo, mga daing pagsárig na mga anino nin mga laláking rinilibon, mga babáyeng mga hinalean nin dangog, mga amang pinagborolnot sa saindang angkos, mga pinatúbang asin pinadakulá na mga maráot na kaugalean, mga kabanalan na pinaglanghadan, mga kabanalan na pinagbasangbasang, minatirindog ngunyan sa aniningal kan misteriosong hapot. Kaenotenote pa lámang sa saiyang criminal na lakaw magpoón kan sa Habana, sa pamamatáhaw kan vicio asin kan sohol, boot lumalang nin sarong kasangkapan sa paggibo kan saiyang mga mokná, sarong táwong daing pagtubod, daing mahal sa banwaan asin daing conciencia, iyo pa lámang sa búhay na ito nanuhay asin minasólang sa saiyang mga gawé. Piniyong ni Simoun su saiyang mga mata asin nataodtaod na daing hiró-hiró; dangan hinapros kan kamot su ángog, bilang hominabong homiling sa saiyang conciencia asin nagkaigwa nin katakutan. Dai, dai boot na magatidatid kan saiyang búhay, dai sya nin karigonan na isalingoy an saiyang paghiling sa ominagi na... Madaihan sya nin dásig sa pagdangá-dang nanggad kan hidaleng súkat syang gumawé, magkulang sya nin yakang (273), nin tiwalá sa saiya mansana! Nin huli ta su ladawan kan mga makauúgay na an kapaladan kan mga ito saiyang nalasigan, nagpapadagos nin paglatawlátaw sa atúbang kan saiyang mga mata na baga naghahalé sa makintab na ibábaw kan sálog asin sinasalakay su lalamban asin pinagkukurahawan sya asin ipiggagawgaw saiya su mga kamot; huli ta su mga panghimasol asin su mga pagdadalitá garong nagpapakapanó sa angkas na nadadangog an mga pagbabantá asin mga tingog nin panghimalos, ihinarayó su saiyang paghiling sa dungawan asin sakalé iyo pa sana ito nagpoon nin pangibigkibig.

“Dai, naghehélang ako, bakong marhay an sakong pagmaté,” an sabi sa hababang tingog; “kadakol kan mga nagkakaorongis sakó, su mga an saindang mga kapahamakan isinasarahot sakuyá, alágad...”

Asin kan mamaté nyang nagkakalayo su saíyang ángog, bominuhat asin rominani sa dungawan sa pag-singosingo kan mahayahay na simuy kan kabanggihon. Sa saíyang pamitisan binobótong kan Pásig su saíyang solog na pirak, na sa ibábaw nagkikirintab na mabágal su mga sabo, nagtataralibong, minapasiriring sa enotan asin minasiribog na sinosonod su dalagan kan mga saradit na arimborong. Su lungsod nagtitindog sa ibong na pangpang asin su saíyang mga maiitom na kutá minaluwas na mga makagigiram, mga misterioso, napapará su saíyang pagkameskino sa liwánag kan talá-sinag na gabos tinitiyátang (274) asin pinapagayón. Alágad nangibigkibig na namán si Simoun; garo nyang nakikita sa saíyang atúbang na maisog na panglawog kan saíyang amá, na nagadán sa bilanggoan, alágad nagadán sa paggibo nin karahayan, asin su lawog nin sarong lalaki na orog pa kamaísog, nin saró pang lalaki na itinao su saíyang búhay huli saíya (275) ta nagloloba na hihinguahon nya an pagkamondag liwat bilang kan saíyang bansá.

“Dai, dai ako makakaórong,” an hagayhay na kanyon pahida su hinang sa saíyang ángog; “nakauswang nang marahay su toklós asin an tagumpay kaiyan magpapatúnay na ako tamá... Kun gominawé ako nin siring kan saindo, napukan kutá ako... Dai nin mga katitinyátang (276), dai nin mga mapaglinglang na mga teoría! Kalayo asin bákai sa cancer, padusa sa vicio, asin laglagon ngápit kun maráot an kasangkapan! Dai inisip ko nin marahay, alágad ngunyan may lagnat ako... nangangalangalang an sakong ísip... talagang siring...kun ginibo ko an maráot sa katuyohan nin paggibo kan marahay asin an mga palakaw iliniligtas kan katuyohan (277)... An gigibohon ko iyo na dai makabantaag an sakong sadiri...”

Asin hominigdá na ribaraw su isip asin naghinguhang mangátorog.

Kan pagkaaga kan sominonod na aldaw, si Plácido mahoyó asin nasa ngosó su hoyom naghimaté kan sermon kan saíyang iná. Kan taraman sya kaini kan saíyang mga kaisipan na iinteresaron su procurador kan

mga agustino, dai sominóláng, dai nakisúhay, atá nganí nagpaháyag syang oonayon nya tangáning malikayan na mapagal su saiyang iná na pinakiolayan nyang pomolí sa lalawigan sa lálóng madaleng panahón, kun mahihimo, kan aldaw mansanang ito. Hinapot sya ni Cabesang Andang kun ngatá.

"Huli ta kun makaisi an procurador na uya ka dai nya gigibohon sagkod na dai mo padarahan nin pabálik (278) asin nagkapirang misa."

XX

AN HOKOM

Pasting (279) na gayo su sinabi ni Padre Irene, na su mapádapit sa Academia nin kastilá, na may panahon nang idinatá, nagdadangádang sa sarong panghaleng-siyahan (280). Si Don Custodio, an gaitang (281) na si Don Custodio, an orog kagaitang sa gabós na mga hokom sa ibábaw nin dagá sunod sa sabi ni Ben Zayb, nangataman kaito asin pinapaagi nya an mga aldaw sa pagbasa kan expediente asin minakatórog sya na daing naisipan na saiyang súkat gibohon; sa pagbangon nya sa minásunod na aldaw, iyo man gihapon an saiyang ginigibo, minatórog sya ulí asin sa giráray síring an nangyayari. !Makuri an pagpapagal kan makauúgay na ginoo, an pinakamagaitang sa mga hokom gabós sa kinaban! Boot syang makatiwail sa bagay na ito, sa pagsunod sa kahagadán nin gabós, sa mga fraile, sa alto empleado, sa condesa, ki Padre Irene asin sa saiyang mga principios liberales. Nakihumátol sya ki Ginoong Pasta asin si Ginoong Pasta binayaan syang nariribaraw asin nalololó pakatapus na isadol saiya an sarong laksá nin mga sarongat asin dai sa pagkahimo na mga bágay; nagihumápot ki Pepay na bailarina, asin si Pepay na bailarina, na daing pagdagamdám kun sa anó dapit an bágay na ito, huminágad saiya nin limang pólong pisos sa pagpalobong sa saró nyang inaon na makalima na kagadán nin panalé, o sa ikalima nang inaon na nagadan saiya, sunod sa lálóng haláwig na kasaysayan, minapírit na gayo na pangaranan na auxiliár de fomento, an saró nyang pinsán na tataong magbasa, magsúrat asin mag-togtog kan violin, mga bágay na harayong padagos na makapasabong ki Don Custodio nin sarong mapanglig-

tas na kaisipan.

Pakalihis nin duwang aldaw magpoón kan mga pangyari sa feria sa Quiapo, si Don Custodio nasa-paggibo síring sa giráray, pinagaadalan nya su expediente dai nya nadáyag su mapálad na panghalengsiyahan. Alágad alintanang naghahákay, nagaabo, nagootóot (282) asin nagroromdom kan mga torotalibong asin kan mga paa ni Pepay, igwa kitang sasabihón dapit sa halangkaw na ining orang (283) tangáning masáyod an dahelán kun ngatá ta iminokná sya ni Padre Sibyla sa pagtapus sa síring kamatonok na asunto asin kun anó ta inakó sya kan mga nasa ibang pangkat.

Si Don Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo (a) Buena Tinta (284), kabilang sa gabungan na iyan sa Manila na dai minalákad nin saró kun dai kabitan sa atubangan asin sa likudan kan mga pahayagan nin sangribong pagngaran sa pagapod saiya nin *daing-kapagalan*, *halangkaw-an-adal*, *mahimon*, *gaitang*, *harárom*, *may-pakasábot*, *mayaman* asin iba pa, na baga nagkakatarákot na ikalibong sa iba na igwa nin siring man sanang pagngaran asin ikaduwang-ngaran, hoslaón asin daing-pakasábot. Sa gabos kaini, daing anó man minaluwas dumán na maráot asin dai sya nariribaraw kan enot na censura. An *Buena Tinta* mináabot saiya halé sa pangyayari na saiyang kaúgay-nin-boot si Ben Zayb, kasu ini sa duwang matanog na marhay na *polémica* (285) na saiyang pinangatigan sa laog nin haláwig na mga bulan asin mga simba (286) sa mga columna kan mga pahayagan kun baga kaipuhan gumámit nin kopyá na hongo, de copa o salakot, asin kun baga an plural kan *carácter* dápat na *carácteres* asin bakong *caractéres*, sa pagparigon kan saiyang mga pangatanosan sa giráray minasabi sya nin "*constanos de buena tinta*," (287), "*lo sabemos de buena tinta*," (288) asin iba, dangan na araman, huli ta sa Manilá naaraman an gabós asin ta an buena tinta na iyán daing iba kundi si Don Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo.

Akí pang marhay na nakadatong sa Manilá, marhay su saiyang empleo na bilang nakapagtógot saiya na makapakasal sa sarong magayón na mestiza kabilang sa saró kan mga mayaman na angkos sa lungsod. Nin huli ta igwa sya nin katutubong kapantasan, kadasigan asin makúring pagtiwalá, nanodan nyang magámit nin marhay an gabungan na saiyang namumugtakan asin ipi-

nangarákal nya su kuwarta kan saíyang agom, naki-pagkontrata sa Pamahalaan asin sa Ayuntamiento, huli kaini ginibo syang consejal, dangan alcalde, vocal kan Sociedad Económica de Amigos del País, consejero de Administración, presidente kan Junta Administrativa de Obras Pías, vocal kan Junta de la Misericordia, consilario kan Banco Español Filipino, etc., etc., etc. Asin dai súkat akalaon na an mga etcétera na iniho nagpapakaaagid sa paráting ibinobugtak pakatapus nin sarong haláwig na pagsambit nin mga título: si Don Custodio, na dai pa sagkod nakakita nin kasuratan dapit sa Marhay na Ginhawa, nakaabot sa pagka-vice presidente kan Junta de Sanidad sa Manilá, totoo man na sa walong minabilog kaito saró sana an kinakaipuhan na máging sarong médico asin an sarong ini dai súkat maging sya. Siring man nagi syang vocal kan Junta Central de Vacuna, na binibilog nin tolong médico asin nin pitong bakó kabilang sa mga ini iyo an arzobispo asin tolong provincial: nagi syang hermano nin mga cofradía asin mga archicofradías asin siring sa nakita na nyató vocal ponente kan Comisión Superior kan Instrucción Primaria na paráting dai naghihiró, labis na mga dahelán na palibotan sya kan mga pahayagan nin mga pangurí (289) máging kun naglalakbay, máging kun nagbabahon.

Minsán baga kaniguan an saíyang katongdan, si Don Custodio dai kabilang sa mga nagkakatórog sa mga sesion na nasisinangan láman, siring kan ibang mga kinatawan na mga matatakton asin mga hogakon, na magvoto sa kaibahan kan kadaklan. Katúmang kan dakol na mga hadé sa Europa na mga nagdadara kan título na hadé sa Jerusalem, ginagámit ni Don Custodio an saiyang karapatan asin kinokoa diyan an gabós na dugá na mahihimo nyang makoa, kinokorondot na marhay an saíyang kíray pinapadaging an tingog, ibinabahon an mga katagá asin sa dakol na pangyayari sya an minagasto sa bilog na sesion nagoosip nin sarong osipon, nagdadatá nin sarong mokná o minasólang sa sarong talagad (290) na pinagkorondotan sya. Minsán ngani bakó pang lihis sa apat na pólong taón, nagsasabi na pagtorotantanon an paggibo, na pakaisipon na gayo an anó man na iminomokná, asin sa ibabá idinodúgang nya an melones! (291) -- na pakahoná-honaon na gayo, magpakaingat na bulanos, na kaipuhan na mamidbid

an bansá huli ta an mga kamugtakan kan mga indio, huli ta an marhay na dangog kan ngaran na kastilá, huli ta énot sinda mga kastilá, huli ta an katinubdan etc. Nagpapakagiromdom pa sa Manilá sa saró nyang talumpati kan iyo pa sanang pagmoknaan na gamiton na pagilawan an gas salihid sa dáting lana nin niyog; sa panibagong ito, harayó nyang makita an pagkagadan kan industria kan lana, iyo nya sanang nagalinaw an mga kapakanan nin sarong consejal -- ta haláwig an paghiling ni Don Custodio -- asin nakisúhay sya sa pamamatáhaw kan makosog na daging kan saiyang ngímot, natuklasan nya na labilabi kaamay kan mokná asin hinolaan na magkakaigwa nin mga darakúlang panggabungan na pagkagarabá (292). Dai man makúlang sa kabantogan su saiyang pagsólong sa sarong serenata sentimental na boot ialay nin nagkapira sa sarong gobernador kan vispera kan saiyang paghalé: si Don Custodio na may kadikit na kamondoan dahelán sa anó daw na kasingpilan-sa-boot na dai nyamó nagigiromdoman, nakanood na kun su nagdadangádang na talá kaiwal na dakulá kan tihahalé, na sa katakutan kan mga sa serenata, dai nagpangdaragos.

Sarong aldaw, pinagharatolan sya na pomulí sa España sa pagpabolong sa hélang sa katoy, asin su mga pahayagán nagtararam dapit saiya na baga sarong Anteo (293) nanagkakaípong ibatay an bitís sa Inang Bansá sa pagkamit nin mga bagong kosog; alágad natuklasan su saiyang sadiri kan Anteong manilan-on (294) sa táhaw kan Corte, kayumpos asin daing halaga. Dumán bakó syang siisay man asin nahihidaw nyang marhay su saiyang mga minámahal na mga pang-uri. Dai sya nakikipagsalaksálak sa mga halangkaw an kapaladan, an saiyang kakulangan nin pakánood dai saiya minátao nin dakúlang halaga sa mga centros científicos asin academias, asin huli kan saiyang kakulapusan asin dahel kan saiyang política de convento (295), nganga syang minaluwas sa mga katiripunan, baldí, sinólang, dai syang nakoang anó man na malínaw kundí na duman nagbabaradolan nin sable asin nagsusurugal nin kosog. Natatago-dai nya su mga mahóyong mga sorigoón sa Manilá na nagtitiríos kan gabos nyang gibong sa impertinente, asin ta kun síring sa akalá nya súkat na iyong pagmarhayon an mga ito; nin huli ta ibinugtak sya kan tiglipot sa pagoltanan nin sarong bagahán

(296) asin pulmonía, nahihidaw nya su tiglípot sa Manilá, saén igó na saiya an sarong masípag na bufanda; kun tiginit saiyang natatago-dai an silla perezosa asin su *bata* na nagkakayab saiya, sa kabilogan, sa Madrid saró sya sa kadaklán, asin dangan pang may sol-ot syang mga brillante, napagkamaloan pa sya giráray na sarong hámak na tawo na dai tataong maglakaw, asin nagkaigwa namán nin pangyari na pinaglubahan syang sarong *indiano*, pinaglanghadán su saiyang mga kapurisawan asin ginibo syang karawan nin nagkapirang mga sopsop na saiyang pinadarágit. Huli sa saiyang maráot na boot sa mga conservadores na nagbibinongog sana sa saiyang mga hátol, siring kan mga gorristas na linilimasán an saiyang bolsa, nagpaháyag na nasa gampi sya kan partido liberal nagpulí sa Filipinas bago matapus su taón, kun dai narahay su hélang sa katoy, ribaraw na lubós sa saiyang mga kaisipan.

Su kagsarong bulan nin pagkabúhay sa Corte, na pinaagi sa pagiriba nin mga político de café (297) na haros gabós mga cesante; su nagkakapirang mga talumpati na pinanorotakmá digdi asin dumán an siring-siring kaini o iyo ining kasuratan nin pagsólang asin an bílog na itong sa politicang pagkabúhay na minasarom som baga bílang sa angkasa, magpoon sa mga pabologan (298) na saiyang pinagpapabologan asin alintanang binobologán sya ipinamamantaag nya an saiyang programa sagkod sa mga dulaan saen natutúnaw baga bílang sa mga mabansay na katarahanan asin mga katagá nin tataramon na nagkaakigwa nin bunga baga bílang an manibaibang kúray nin mga credos políticos, an mga pagkaralaen nin ganan, mga dai pagkaoroyon, mga dai nasisinangan, asin iba pa, an gabós na ito alinatang naghaharayó sa Europa minálataw ulí dara an mapangyáring tagok sa laog kan saiyang ginhawa bílang sa ihinasok na banhí, na naoolang sa pagtalubó huli sa mahiribog na kadahonan, malá ngani ta kan pagdoong sa Manila, pinagakalá na babagohon nya an pagkabúhay kaito (299) asin malá ngani ta igwa sya nin orog kabanal na mga mokná asin orog kadalisyay na mga kaisipan.

Kan mga énot na bulan kan saiyang pagdatong, gabós anas pagsabi dapit sa Corte, dapit sa mga marhay nyang katood, dapit sa Kasalihid na Ini, dapit sa Kasalihid na Ito, Kinatawan C, Manunurat B; dai nin pangyari da-

pit sa política, daing escándalo sa corte, na dai syang pakaáram sagkod sa pinakasadit na pangdiyáng (300), nin táwong may katongdan na dai nya talastas an hilom kan saiyang pribadong pagkabúhay, ni mahimong mangyari an ano man na dai ngona nya ginalinaw, ni pinagboot an arín man na kabaklean na dai sya hinagadan kan saiyang ganán asin an gabós na ini tagob nin mga atake sa mga conservadores, kaiba an tunay na kabaldian, nin mga paghágad nin táwad kan partido liberal, nin sarong oroosipon digdi, sarong katagá, nin tataramon duman nin sarong táwong dakulá, na minabal-ot na baga habó nin mga paanyaya asin mga empleo na saiyang hinaboán tangáning dai sya makaútang nin anó man sa mga conservadores. Siring an saiyang labis na kahimonan kan mga énot na itong aldaw saen an nagkakapirang mga magkatorotaragbó sa almacén nin mga korokakanon na saiyang pigtataga-dumán, nagparalagdá sa partido liberal asin inapod na mga liberal si Don Eulogio Badana, retiradong sargento kan mga carabinero, an honradong si Armendía piloto asin puribundong carlista, si Don Eusebio Picote, inspector sa aduana asin si Don Bonifacio Tacon, zapatero asin tala-bartero.

Alágad, su mga gambira (301), kúlang nin mga pagdagka asin nin pakikipagbaka, sa luhaylúhay nagromarom. Dai sya nagbabasa kan mga pahayagan na mga nagdadatong saiya mga halé sa España, huli ta mináabot nagkakaparakete, asin pinapahákay sya an saiyang pagkáhiling; an mga pakiran (302) na saiyang nagkatarakmá, anas na ginarámit gabós, nagkakairipo nin pakosog asin darai dumán su saiyang mga tagapagtalumpati; asin minsan nganí makosog an surugal sa mga casino sa Manilá asin itinatao an igong mga pabagsak siring sa likos kan Corte, sa mga ito dai tógot an anó man na talumpati sa pagpúkaw nin mga sa politikang pakiran. Alágad si Don Custodio bakong hogakon, minagawé nin labis pa kan saiyang muya, naggigibo, asin sa saiyang pagkagalinaw na mawawalat nya an saiyang mga tulang sa Filipinas asin sa pagloba na an bansang ito iyo an saiyang rogáring na suwasana (303), pina-nongdan ito kan saiyang mga pagmato asin naghoná na nahimo nyang máging masamwang ito sa pagpangatorogan bílang nin sarong kálat nin mga kabaklean asin mga mokná na baga dai sa pagkahimo. Sya na ito na

pagkadangog sa Madrid na sa Paris an mga tinampo pinaglapatan nin mga tabla, kan panahón na ito dai pa ginigibo sa España, isinadol nyang gibohon man sa Manilá, bugtakan an mga lansangan nin mga tabla na iparakó siring kan nakikita sa mga harong; sya ito na sa pagmondó nya huli kan mga accidente sa mga lunadán na duwang rueda, tangáning malikayán an siring na mga pangyayari, sunod sa saiyang katigayonan dapat magkaigwa nin dai kumúlang sa tolo; sya man ito na kan nagsalihid syang bilang Vice Presidente kan Junta de Sanidad, naisipan nyang pagpaasohan gabós, sagkod kan mga hatod-káwat na mga halé sa mga dinadámat na mga pook; sya man itong, huli sa pagkahérak sa mga bilanggó na naggagaramlang sa táhaw kan ínit nin saldang asin muya man nya na makatikis an pamahalaan sa pagtostos manóngod sa mga kagamitan kan mga ito, iminokná nya papagbahagón sana an mga ito asin pagtoroklosan sa baldit (304) na aldaw, banggi. Nagtataka sya, naangot na sa saiyang mga mokná may mga magsólang, alágad nararanga sya sa pagísip na an táwong may halaga igwa nin mga kaiwal, asin nanghihimalos sa pagatake asin sa pagwasak sa gabós na mga mokná na mga marhay asin mga maráot na idinadatá kan iba.

Nin huli ta nagpapaháyag syang liberal, kan hapotón sya kun anó an pagloba nya sa mga indio, paráting minasimbag, na baga minagibo nin sarong dakúlang favor, na an mga indio may kakayahan sa pagtotoklos asin mga *artes imitativas* (boot nyang sabihon música, pintura asin escultura), asin idinodúgang su saiyang dáting sarabihón na sa pakamidbid sa mga iyán kaipuhan na igwa ka na nin dakol na mga taón sa bansá. Alágad kun nakakadangog nin sarong nangingibábaw sa sarong bakong toklós okun arte imitativa, halimbawá sa química, medicina o filosofía, minasabi sya Psh! nanunugá . . . bakong mangmang! asin dai sya nagduduwaduwa na sa úgat nin siring na indio nagbobolos súkat an dakol na dugong kastilá, asin kun dai syang nakokoa minsán nganí igot sa boot su saiyang paghánap, minahánap sya nin japonés na gikan; kan panahón na ito nagpopoon na su kinausohan na ipagsahot sa mga japonés asin mga árabes an anó man na marhay na súkat magkaigwa an mga Filipino. Sa ki Don Custodio an *kundiman*, an *balitaw*, an *kumingtang*, mga togtogon na árabe siring kan

abakada kan mga Filipino kaitong soánoy asin konon sya kaito minsán dai nya midbid máguing an árabe (305) asin dai pa man nya náhiling an abakadang ito.

“Arabe asin gikan sa orog kadalísay na árabe!” an sabi ki Ben Zayb sa tingog na dai minaakó nin simbag; “kun бага man, intsik.”

Asin minadúgang pa kaiba an sarong may kahologan na kiyat:

“Dai súkat, dai nin anó man na súkat máging sad-yating (306) sa mga indio, nasabotan mo? Minamahal ko sinda nin makuri, alágad dai nin anó man na dápat ipagómaw sinda tara minakorosog an boot asin nag-kakapaharámak.”

Kun gayod minasabi:

“Kanigúan na gayo an pagmahal nyákó sa mga indio nagsadiri akong máging saindang amá asin tagapag-sorog, alágad kaipuhan na lambang sarong bágay mamugtak sa kamumugtakán kaiyán. An iba ipinangakí sa pagboot asin an iba man sa pagkúyog, malínaw na gayo na an katotoohan na ini dai ikakasabi sa halangkaw na tingog, alágad isinasagawé na daing dakol na tataramon. Asin hilinga, an palakaw nasa mga sa áking gawé. Kun boot mong sakopon an banwaan, papaniwalaon mo na sya sákop; sa énot na aldaw mangisi, sa ikaduwa makikisúhay, sa ikatolo magduduwaduwa asin sa ikaapat maniniwalá. Tangáning an Filipino máging makinuyogkúyog, kaipuhan na olitón mo saiya sa lambang aldaw na sya síring asin na sya kablás. Anong papakinabangon nya na magtubod sa ibang bágay kun lumuwas syang sarong daing pálad? Asin maniwála ka sakuyá, sarong gawé nin pagkaúgay na ingatan an lambang linalang sa namumugtakán kaiyán; yaon diyan an kahusayan, an pagkabaragaybágay. Diyan namumugtak an kadonaongan sa pagpamahalá.”

Si Don Custodio sa pagtaram dapit sa saíyang política dai na nasisinangan kan tataramon na *arte*. Asin sa pagsábing *pamamahalá* hinohunat su kamot, iniibabá hokawong sa langkaw nin sarong táwong naglolohod.

Kun mapádapit sa mga pangkatinubdan na tipyata (307) ipinagdodorodakulá nya na sya católico, ah! an católicang España, an dagá ni María na Orog Kabanal . . . sarong liberal mangyari asin súkat máging católico saen an mga dai pa man nin pakasábot ibinibílang sinda na mga dios o minsan na lámang mga santo, síring

man an sarong mulato (308) nabibilang na putí sa Cafrería. Minsán siring, nagkakaon nin carne kun Lapás, maliban lámang kun Viernes Santo, sagkod pa man dai nagkukumpisal, dai nagtutubod sa mga gibong-ngangalasan siring man sa dai-pagkámalé kan Papa, asin kun naghihinaniog nin misa, su sa ika-sampónglong horas an sinisimbahan, o su pinahalipot, su misa de tropa. Minsan sa Madrid pinaglibliban nya su mga órdenes religiosas tangáning makabágay sya sa pook na saíyang nabubuhayan, ibinibilang an mga ito (309) na lihis na sa panahón, pinaglalanghadan nya su Inquisición asin nagoosipon nin mga rapsak o makangingisi na osipon saen nagsasarayaw su mga hábito o, sa orog karahay na pagtaram, mga fraile na mga máyong hábito, alágad kan magtaram dapit sa Filipinas na súkat pamahalaan nin mga napapalaén na mga katogonan, nagbabahon, minaladlad nin sarong paghiling nin pagkaigwa nin pakasábot, hinohónat giráray su kamot sa misteriosong langkaw.

“Kaipuhan an mga fraile, saró sindang karat-an na kaipuhan,” an sabi.

Asin naangot nin makuri kun may indio na nanga-ngahas na magborongborong sa mga gibong-ngangalasan o dai nagtutubod sa Papa. Gabós na mga pasákit kan Inquisición kakadikit na gayo sa pagpadusa sa siring na kapangahasan.

Kun sinosólang sya na an pagsasákop o an pamumúhay huli sa pagkadaing pakasábot igwa nin ibang ngaran na bakong marhay pagdangogón asin pinadudusahan kan mga katogonan kun an may salá saró sanang gayo, sya minaiktad sa pagsambit nin ibang mga colonia.

“Kita,” an sabi sa saíyang pangaseremonyang tingog, “makakapagorólay nin halangkaw na gayo! Bakó kitang árog kan mga inglés asin kan mga holandes na sa pagpadánay sa mga banwaan sa pagpasákop naggagarámit nin látigo . . . nakakatigayón kita nin ibang mga palakaw na orog kasuwabe, lálong seguro; an maginháwang lásig kan mga fraile orog karahay sa látigong inglés. . .”

An saíyang ining katagá nin tataramon nakalalang nin marhay na kapaladan asin sa haláwig na panahón pinagolitolit ito ni Ben Zayb asin sa kaibahan nya su bílog na Manilá, su Manilá na tagapagísip nagrokyaw kaito; su katagá nin tataramon nakadatong sagkod sa Corte, sinambit sa Parlamento bilang sa sarong liberal

na haloy nang pagérok etc., etc. etc. asin su mga fraile, na nagkairigwa nin dangog huli kan pagkabágay asin kan makita na tugsad na su saindang marhay na dangog, pinadararahan sya nin mga chocolate na inarroba, pabalik na iinulí kan dai masosoholan na si Don Custodio, na an mabansay na gawé ipinanghalimbawá tolos ni Ben Zayb kan sa ki Epaminondas. Alágad an Epaminondas ngunyan na panahón minagámit nin badas kun nasa kaangotan, asin saíyang isinásadol!

Kan mga aldaw na ito, su mga convento, sa kahandalan na tumao nin ganan oyon sa kahagadán kan mga estudiante, inoulit su saindang mga pabalik asin kan hapon na pagkáhiling nyató saia, makúring gayo su saíyang kasibotan, tara nasusugal su saíyang dangog na giyatang. Mahigit nang kaglimang aldaw na nasa kapangyarihan nya su expediente asin kan ágang ito su halangkaw na empleado, pakaomawa su saíyang kahimonan, naghapot saia kan saiyang ganan. Si Don Custodio sominimbag kaiba an sarong misteriosong gradedad ipinasábot nya na saia nang natapus: hominoyom su halangkaw na empleado, asin sinasaringgawán sya asin inoósig ngunyan kan hoyom na ito.

Siring sa sinabi na nyamó, hákay sanang hákay. Sa saró kan mga hirong ito, kan muklatón su saiyang mga mata asin kipoton su saíyang ngimot, nakakita nin halábang taytay nin mga darakúlang sobre, na mahúsay su pagkapamugtak sa sarong mamayráhay na estanteng kamagong: sa likod kan lambang saró nababasa sa darakúlang titik: **MGA MOKNA.**

Nakalingaw sa sarong hidalé kan saiyang mga kasi-butan asin kan mga torotalibong ni Pepay, sa pagisip-ísip na an gabos na namumugtak sa mga alontagang ito mga gikan sa saiyang matúbang na payo sa mga horas nin pasabong! ¡Pira daw na mga tipyátang sidyating (310), pirang mga kaisipan na mga halangkaw, pirang mga palakaw na tagapagligtas sa pagtíos kan Filipinas! An pagkadaing-katapusan asin an pagromdom sa utang na boot kan bansá naseseguro nyang gayo! Nakakaagid sa sarong gurang na may kaaplingan sa kaogmahan na nakatuklás nin alamagon na pakete nin mga súrat nin pagkamoot, tominindog si Don Custodio asin rominani sa estante. Su énot na sobre, mahibog, botog, may paksá na *MGA MOKNA na imomokná.*

“Dai!” an sabi sa hababang tíngog; “may mga ma-

babansay na bágay, alágad sangtaón an kaipuhan sa pagbasa kan mga iyán.”

Su ikaduwa, na mahibog man na gayo, an paksá: MOKNANG pinagaadalan,” -- “Dai man!”

Dangan su mga MOKNA na pinagtataodtáod...”

“MGA MOKNANG idinatá...” “MGA MOKNANG isinikwal...”

“MGA MOKNANG inoyonan...” “MGA MOKNANG dai ngóna pinadagos...” Kadikit na bágay an laog kan mga sobrengr iniho, asin su huri laló na, su sa MGA MOKNA na gigibohon na.

Bominisngag si Don Custodio, anó daw an itoon? Nakalingaw na kan laog kaito. Sarong dahon nin papel na madulaw nagooldot sa duwang patós, na бага idini-diwal saiya kan sobre su dilá.

Kinoa ito sa armario asin binuksan: su mokná kan Escuela de Artes y Oficios.

“Yawá!” saiyang hagayhay; “alágad pinangakoan na ini kan Padres Agustinos...”

Panalé sanang tinaptap su saiyang ángog, komino-rondot, sarong kapahayagan nin tagumpay lominadawan sa saiyang lawog.

“Igwa na ako kan súkat na solucion, k...!” an sabi sa halangkaw na tingog na bakó man na su *eureka* (311), alágad minápoon sa natatapusan kaini; “haman na an sakong ganán.”

Asin pakaolita nin makalima o makaanom su saiyang napapalaén na *eureka* na minahagupas sa angkas siring sa magayayang mga hagupas nin látigo, nagsasaga sa kagayagayahan napasiring sa saiyang lamesa asin nagpoon nin pagsúrat nin rawitdawit.

XXI

MGA TIPONG MANILANON

Kan bangging ito may dakúlang paluwas sa Teatro de Variedades.

Su compania de opereta francesa ni Mr. Jouy nagpahiling kan énot nindang palauwas, *Les Claches de Corneville*, asin ipapahiling sa mga mata kan público su saiyang piling *troupe* na an kabantogan nagkapira nang aldaw na hinaharúbay kan mga pahayagan. Sinasabi na sa mga artista igwa nin marayráhay an tingog, alá-

gad orog pa kagayon an tindog asin kun papaniwalaan an mga huringhuding, su saiyang pagkamaninigó nin pagmahal nangingibábaw sa tingog asin sa tindog.

Sa ika-pito may kabangang horas nin banggi dai na nin mga ticket minsan sa ki Padre Salvi, asin halabaon na rayray su mga sa entrada general. May kariribukan sa taquilla, iriwal, naonabihan an filibusterismo asin mga lahi, alágad bakong huli kaiyán nagpapakakoa nin mga ticket. Kaglimang minuto bago mag-ikawalong horas sarong asiento de anfiteatro ipinagtatandró sa halagang halangkawon na marhay. Sa kamugtakan kan gadung na naliliwanagan na bulanos, may mga tinanom asin mga búrak sa gabós na mga tatá nakalibong sa mga nalalawat, na nagrorkyaw asin nagooropak. Sarong mahibog na bílang nin katawohan nangonókonó sa palibot mga maorihon na naghahiriling sa mga nagraraalag, sa mga minaabot na átab mga handal na magkadaraihan nin tukawán; mga ólok mga ngorobngorob, mga paghahalat nagpapataratara sa mga bagong datong, na sa makúring kamondoan minasararó sa mga osyoso asin, mantang dai nagpakalaog, igó na lámang saindang maghiling sa mga nagraraalag.

Alágad igwa nin saró na garong dai sanang pagmangno sa siring na pagmawot, sa siring na kaosyosohan. Sarong lalaki na halangkaw, maniwang, na luhayluhay maglakaw, naggogóyod nin sarong toog na bitís. Naggugubing nin sarong daanon nang americana na kuray kapé asin sarong pantalón na may mga tagabang, maati, na minapalataw kan saiyang mga kabtang na mga tul-angan asin mga maniniwang. Sarong kaló na hongo, masining (312) huli ta parasing, nakakatahob kan saiyang dakúlang payo may nagooroldot na mga búhok na maating abohon su kúray, haros bulaw, nanaringsing sa saiyang mga gilid na baga alapok nin sarong tagapagáwit. An orog kaháyag sa táwong ito bakong su saiyang gúbing, bakó su saiyang sa europeong panglawog na daing barabás asin bigote, kundi an makosog na pulang kúray kaito, kúray na nakatao saiya kan bansag na *Lotongboyod* (313) namimidbid sya sa irárom kainí. Saró syang pangbihirang tipo: kabilang sa sarong lataw na angkos, nabubuhay siring sa sarong lagawlaw, sarong makilimos; nasa kastílang lahi, pinagtutuyá-tuyá nya su marhay na dangog na hinahagupas nya kan saiyang maating panggubingan; nabibilang

syang sarong reporter asin sa katotoohan mga mata na abohon na magi man na namomotlá, magi man an malipot asin baga may iniísip, minatunga kun saen nangyayaring an sarong ikakalagdá sa pahayagan. An saiyang palakaw sa pagkabuhay bágay na dai masabotan nin kadaklan, daing nakakaáram kun saen nagkakaon, kun saen nagtotórog: sakalé, igwang tonel kun saén na gampi.

Si *Lotongboyod* mayó kan hidaleng ito kan matagas na pamandokon indiferente siring sa kinaugalean: baga sarong magayagayang pagkaúgay minaladawan sa saiyang paghiling. Sarong sadit na tawo, sarong saday na gurang moagmang pinakiolayan sya.

"Katood!" an olay sa paas na tingog, pasá na baga sa talapang, may pinahiling na nagkapirang connant.

Náhiling ni *Lotongboyod* su kuwarta, asin kominirog-kirog. Anong halaga saiya kan mga ito?

Su magosgos iyo an ángay na saiyang katúmang. Sadiyut, sadiyoton, napapatós su payo nin sarong kálong de copa na baga bináliw sa sarong balukagon na ólod, nawawará sa sarong levita na halakbang, halakbang na marhay, asin labilabi kahalabá, asin minátonga sa sarong pantalón na halipot na marhay na dai minalihis sa tabay. Su saiyang lawas baga su apó asin na mga tabay su mga makoapó, alintanang su kamugtakan kan saiyang dakúlang zapatos na sa dumágat minasólang baga bilang sa balukagon na ólod sa saiyang payo sa tenaghay (314) nin sarong convento sa kataíd nin sarong Exposición Universal! Kun si *Lotongboyod* mahimula, sya kayumanggi; ito mantang sa kastilang lahi daing búhok sa lawog, sya, indio, igwa nin haroy-nin-buhok asin mapupúting bigote, haralába asin manipis. Buhay na gayo su saiyang paghiling. Pinagaapod sya nin Tio Quicó asin, siring sa saiyang katóod nabubuhay man sa pagkakabantog: ipinaghaharubay nya an mga paluwas asin ipinagdodokot nya an cartel kan mga teatro. Sakalé iyo lámang an filipino an dai maaano na maglakaw na may chistera asin lévita siring man nganí su saiyang kaúgay nin-boot iyo an énot na kastilá na nagngisi sa marhay na dangog kan lahi.

"Naoyonan kong marhay an francés," an sabi na naghohoyomhoyom asin hinaháyag su saiyang marayráhay na ngarós na nakakaagid sa sarong lansangan pakatapus nin sarong soló; "nagkaigwa ako nin marhay na

pálad sa pagdokot nin mga cartel!"

Kominirogkirog ulí si *Lotongboyod*.

"Quicó," sominimbag sa malágong na tingog, "kun tinataohan ka nin anom na pisos huli kan saimong kapagalan, pira daw an itatao sa mga fraile?"

Si Tio Quicó kaiba an saiyang katutubong silansikan itinongkáhal su payo.

"Sa mga fraile?"

"Huli ta súkat mong maaraman," an padagos ni *Lotongboyod*, "na an gabós na ining naglalaog saiya itinamo saiya kan mga convento!"

Tara su mga fraile, sa pamayo ninda si Padre Salvi asin nagkapirang seglar na iyong bilang capitán si Don Custodio nagpanorólang sa síring na mga kahagadán. Si Padre Camorra na dai nakadalan pinipikit su saiyang mata asin nagtuturúbig su saiyang ngimot, alágad nakikidiskutiran ki Ben Zayb na malúyang nangangalásag bílang sa pagromdom kan mga ticket na daing báyad na ipapadara saiya kan empresa. Pinagtatarman sya ni Don Custodio dapit sa kasusilaan (315), katinubdan, mga marhay na kaugalean asin iba pa.

"Alágad," naghihiraraw-od su manunúrat, "kun an satong mga makangingising-palabás na may mga paborobalintok nin mga tataramon asin mga katagá-nin-tataramon na doble an kahologan . . ."

"Alágad nasa-tataramon lámang na kastilá!" sina-lichton sya na nagkurahaw su banal na consejal, na naglaláad sa banal na kaangotan: "¡mga karigsokan sa francés, tawo ka, Ben Zayb, huli sa Dios, sa francés!!! Iyan, dai nanggad!"

Asin sinabi su *dai nanggad* kaiba su tenaghay nin makatolong Guzman na pinagbantaán na gadanan nin sarong purgas kun dai nin isókong duwang pólong Tarifa. Si Padre Irene natural na magsaganan nin síring kan sa ki Don Custodio asin pinananaringan nya su mga operetas francescas. "Puwé! Sya nagérok kaito sa Paris, alágad dai lamang bominatay sa acera nin sarong teatro, iligtas logod sya nin Dios!"

Alágad mahibog man su mga kaápil kan opereta francesa. Su mga oficiales kan hukbo asin hukbong-dumágat, kabilang sainda su mga kagawad kan General, su mga empleado asin dakol na mga darakúlang ginoo nagmamaraot na gayo na magpakanámit kan nagom kan tataramon na frances sa ngosó nin

tunay na mga París; suminaró sainda su mga nag-raralakbay sa M. M. (316), asin nagtararam nin kadi-
 kit sa Frances sa panahón kan paglakbay, su mga nag-
 giaw sa París asin su mga boot ibilang na mga
 halangkaw an inadalan. Nagkaduwa kun siring na
 pangkat su gabungan sa Manila, sa opertistas asin su
 antioperetistas na inoyonan nin mga ginang na may
 pagkatawo na, mga agom na babaye mga maimon asin
 mga maingat kan pagmahal kan saindang mga agom
 na lalaki, asin kan mga may katipan, alintang su daing
 mga kaolongan asin mga magayón nangagpaháyag na
 sinda igot na gáyong mga operetista. May nagsorolbo-
 dan na dakol na mga súrat, may padumán, may padigdi,
 igwang mga osipan mo ako ta baretaan taka, mga junta,
 mga orolay sa cabildo, pasuruhay, pinagorolayan pati
 an dapit sa pakighimagsikan kan mga indio, sa kahoga-
 kan, sa mga lahing halangkaw asin hababá, nin marhay
 na dangog asin iba pang mga kahambogan asin paka-
 tapus nin dakol na mga kotsokotso asin dakol na mga
 huringhuding, itinao su pahintógot asin si Padre Salvi
 nagbalangibog nin sarong pastoral na daing nagbasa
 kundi su taga paglimbag lámang. Sinabi na su General
 nakipagiwal sa condesa, na pinapaagi kaini an saiyang
 búhay sa mga pook nin kagayagayahan, na pinoporing-
 ton su Saiyang Kahalangkawan, na su consul francés, na
 igwa nin mga pabálik, asin iba pa, na dakol nagpangru-
 luwas na mga ngaran, su ki intsik Quiroga, su ki Simoun
 asin sagkod su sa dakol na mga actres.

Salámat sa escandalosong ining pangenot baga bilang,
 napukawan su dai nagpakatós kan mga tawo asin mag-
 poón kan víspera na iyo su pagdatong kan mga artista,
 iyo sanang pinagorolayan an dapit sa énot na paluwas.

Magpoon kan lumuwas su mga mapulang mga cartel
 na nagbabantulin kan *Les Cloches de Corneville*, pinag-
 kaoroyonan kan mga nagtagumpay na irokyaw su ta-
 gumpay. Sa ibang mga oficina, sa lugar na magpalihis
 kan horas sa pagbasa nin mga pahayagan asin sa pakig-
 satsatan, hinahalon baga bilang su pangatanosan, may
 binabarásang mga saradit na mga novélang francés asin
 dakol an minaduruman sa kasilyasan asin sagin kino-
 kurulatid sa paghiling sa hilom kan diccionario de bol-
 sillo. Bakong huli kaini denedespatsar su mga expé-
 diente, nalalawat logod, gabós pinapabalik sa másunod
 na aldaw, alágad dai makapagdágit su público: nasa

kahampang sinda nin mga magalangon na mga empleado, mga marhay makipagkasi-tawo, na minaresibi asin minadespedir sainda kaiba an dakol na saludo sa estilo francés (317) asin nagpapasinarabihan nin *oui monesiour, s'il vous plait*, asin *pardon!* sa lambang lakad na sarong kamongayahan an paghiling asin pagdangog sainda. Alágad an mga lagdaan nin mga pahayagan iyo an inaabotan kan kotod kan kaorogmahan asin kasibotan; si Ben Zayb, na itinalagang traductor asin crítico kan argumento, nangingibigkibig siring sa sarong makauúgay na babaye na nasosombong sa sálang panghohoklob; nakikita nya su saíyang mga kaiwal na mga minabuyagyag kan saindang kamalean asin itinoturísok sainda an saindang kakulangán nin pakamidbid kan francés. Kasu kadikit pang makaiwal su Opera Italiana huli ta bakong marhay su pagkahobó kan ngaran kan sarong tenor; sarong maorihon nagbalangibog tolos nin sarong karangan inapod syang sarong daing-pakasábot, sya, su payong-taga-pagísip kan Filipinas! Sinakit sya sa paglaban sa saíyang sadiri! napiritan syang sumúrat nin dai kumúlang sa kagpitong karangan asin humiling sa kaglimang katagá-tipon (318). Asin huli kan maginháwang ining giromdom an makauúgay na si Ben Zayb nagiingat na gayo, dai kami nagsasábing pagtiti-maan, sa dai pagárog ki Padre Camorra na nangahas na basolon sya na nagsusúrat sa saindang kaibahan.

"Nakita mo, Quico?" an sabi ni *Lotongboyod*, "an kabangá kan mga tawo minadigdi ta nagsabi su mga fraile na dai magdigdi, sarong kapahayagan baga bílang; asin an kabangá man, huli ta sabi, na ipinapangálad iyán kan mga fraile? kun siring, dápat makatao nin ádal. Maniwalá ka sakó, na mga marayráhay su saimong programa, alágad lálóng marahay su pastoral asin daing nagbásang siisay man!"

"Katoód, naghohoná kaaa," an daing pagkatiwásay na hapot ni Tío Quicó, "na huli sa pakipagpalabawan ni Padre Salvi ngápit haleon an sakong mga paluwas?"

"Sakalé iyo, Quicó, sakalé iyo," an simbag kan saró na kanayon tingkálag sa lángit; "nagpopoon nang mag-sákit an kuwarta..."

Kuminimotkimot si Tío Quicó nin nagkapirang horon asin mga katagá nin tataramon na bakong saráyod; kun an mga fraile rumalaog sa pagkatagaharúbay nin mga teatro sya man malaog na fraile. Asin pakapagpaáram

sa saiyang katotoód hominarayó na nagbabahon asin pinagpapakaragkay su saiyang mga pisos.

Si *Lotongboyod*, dara an saiyang dáting indiferencia, nagpadagos nin paglagawlagaw digdi asin dumán goyod su paa asin samirawon su mata. Nakaapod kan saiyang pangataman su pagdatong nin mga dapleng lawog, mga halé sa manibaibang póok na nagpapasinarabotan sa pamamatáhaw nin sarong kiyat, nin sarong abo. Iyo pa sana an pakakita sa siring na mga pangyayari nin siring na mga tawo, sya na nakakamidbid kan gabós na pandok sa lungsod asin kan gabos na panglawog dumán. Mga laláking maitom su pandok, mga kobakob na likod, daing katiwasayan asin bakong seguro, asin daing data su pagkamaraskara na garo bagang iyo pa lamang pagsolot nin americana. Sa lugar na omenotan tangáning maka-hiling nin marhay, nagtaragó sa kadikloman na бага naglilikay na magkahiriling.

"Policia secreta o mga mahabon?" naghapot sa saiya mansan si *Lotongboyod* asin tolostolos kominirogkirog; "asin anó sakuya?"

Su farol nin sarong coche nakaliwánag pagagi sa sarong pangkat nin apat o lima kan mga táwong ini na may kaólay nin sarong garo militar.

"Policia secreta! bag-o gayod na pangkat!" an sabi sa hababang tingog.

Asin hominiró nin sarong hirong sa daing pakiman-o. Alágad pakatapus namasdan nya na su militar pakapakigólay sa duwa o tolo pang pangkat, napasiring sa coche asin garong maogmang nakipagólay sa saró katawo sa laog. Lominákad nin nagkapira si *Lotongboyod* asin dai nagtaka, nagakálang namidbid nya su joyero, alintanang namaté saiyang pagkatalingahan an halipot na ining olayólay:

"An tandá sarong potok!"

"Opó."

"Dai kamo mahandal; su General an nagboot; alágad maglikay an sa pagsabisabi kaiyán. Kun sunodon mo an sakong pasonod, mahalangkaw ka."

"Opó."

"Kun siring maghandá kamo!"

Ominontok su tingog asin mataodtaod naghalé na su coche. Si *Lotongboyod*, minsan ngani pasibayá sana sya, daing nahimo kundi sumabi sa hababeng tingog:

"Igwang pinahohomot... pangataman sa mga bol-

sillo!"

Asin sa pagmáteng mga máyong laog su mga saiya, kuminirogkirog ulí. Anó saiya kun magabá an lángit?

Asin nagpadagos kan saiyang pagronda. Pagagi sa atúbang nin duwa katawo an nagoolayólay na alopatingnan nya su sabi kan saró na may kolintas na bilangan asin escapulario, an sabi sa tagalog:

"An mga fraile makakahimo labis pa sa General, hare ka pagmasipag; ini mahalé asin sinda magkakawaralat. Kun pakarahayon ta an pagkagibo marayaman kita. An tandá sarong potok!"

"!Apretaha, apretaha!" an sabi ni *Lotongboyod* na hiniróhiró su mga moró; "duman su General, asin digdi si Padre Salvi...! Makuúgay na bansá!... Alágad anó sakuya?"

Asin kuminirogkirog na kasabay an paglútab, duwang hiró na sa saiya iyo an tandá nin orog kadakúlang in-defenrencia, nagpadagos kan saiyang mga pagmasid...

Alintanang nagyayari ini su mga coche nagdadarangaáng sa nagsisikosikop dalagan, minaorontok sa may tatá na may iwinawálat na kabilang sa halangkaw na gabungan. Su mga ginang, minsán pahangang humayáhay, mga gamit na mga marayráhay na mga chal (319), mga darakulang panyong suklá asin mga aliboy sa kapanahonan; su mga ginoo, su mga nakasolot nin franc asin puting corbata nagagaramit nin gabán, su iba nasasaklay ito sa takyag nahaháyag marayráhay na suklang apuro.

Sa pangkat nin mga osyoso, si Tadeo, itong minahélang sa hidaleng nalusad su catedrático, kaibahan kan saiyang mga pagiriba, su bag-ohan na nagtios bunga kan bakong marhay na pagkakabasa kan principio ni Descartes. Su bag-ohan osyósong marhay asin kani-guan na homapot asin inurawa ni Tadeo su saiyang kasipagan asin pagkadaing-kabatiran sa pagósip nin mga kagoroggilantas na kaputikan. Lambang kastilá na minapataratara saiya, máging oroempleado o dependiente sa sarong almacén, itinotokdó sa saiyang kaibahan na pamayo nin karákal, marqués, conde asin iba pa; alágad kun minalihis sana, psh, sarong lagawlagaw, sarong oficial quinto, sarong siisay daw! kun nagkukulang na nin mga naglalakaw, minaboroboso sa mga magagayon na mga lunadán na nagkakararayray. Mabansay na gáyong pinapataratara an mga ito ni Tadeo, minagibo

nin mapakatód na tandá minapaluwas nin sarong dati nang pinagtotodan na !adiós!

“Siisay?”

“Bah!” básang na minasimbag; “su Gobernador Civil . . . su Segundo Cabo . . . su magistrádong si koyan . . . su agom na babaye ni . . . mga katóod nyakó!”

Nanggigilantas saiya su bag-ohan asin naglingat na marhay sa pagpawala. Si Tadeo, kaúgay-nin-boot nin mga magistrado asin mga gobernador !!

Asin nginangaranan saiya ni Tadeo su gabós na mga táwong minadáratong asin, kun dai nya mga midbid, minatogdas nin mga ikaduwang-ngaran, mga salaysay asin minatao nin katakatang pananaysay.

“Nakikita mo an halangkaw na itong ginoo, na maitom an pispis, kiláskilás, itom an sol-ot, iyo si Magistrado A. Dayúpot na katóod kan agom ni Coronel B; sarong aldaw, kun bakong huli sakuya, nagkinologan su duwa. . . !adiós! !Hilinga, hoto nagdadangandang pa naman su coronel, magpaspasan daw?”

Pinogol kan bag-ohan su saíyang hinangos, alágad mapagmahal na gáyong nagkinamayan su coronel asin su magistrado; su militar, sarong soldados nangomosta sa angkos asin iba pa.

“Ah! salámat sa Dios!” hominangos si Tadeo: “ako an nagpani-magkatóod sainda.”

“Kun hagadon mo sainda na palaogon kita?” an may katakutan na hapot kan bag-ohan.

“Sus, tawo! Sagkod paman dai ako naghahágad nin mga favor!” an sa may kamahalan na simbag ni Tadeo; “ginigibo ko iyán; alágad dai ako naghahalat nin kapakinabangán.”

Nanggóop su bag-ohan, lálóng sominadit asin pominamugtak sa magkakanigong agwat sa saíyang pagoltanan asin kan saíyang kahimanwa.

Nagpadagos si Tadeo:

“Iyán iyo si Musico H. . . iyán si Abogado J, na naghilwas bilang saiya kan talumpatí na nalimbag sa gabós na mga libro asin binaté sya asin pinagtakahan kan mga nagdarangos saiya . . . Si Parabolong K, iyan na naglologsot sa sarong hansomcab (320), especialista sa mga hélang nin mga akí, kun kayá pigaapod na Herodes . . . Iyan iyo si Banquero L, na tatao sanang magtaram dapit sa saíyang mga kayamanan asin kan saíyang almorranas . . . su tagapagáwit na si M, na sa giráray an mga

áwit dapit sa mga bitoon asin dapat sa *lihís pa dumán*. . . Hoto su magayón na agom ni N, na paráting maabtan ni Padre Q kun minasongko sa agom na dai . . . an parakarákál na si Judío P, na napadigdi may darang sangri-bong pisos asin ngunyan millionario . . . Itong halabá na barabás iyo an parabólong na si R, na nagyaman sa paglalang nin mga naghehélang lálóng marhay ka ki sa pagbolong . . .”

“Sa paglalang nin mga naghehélang?”

“Opo, tawo, sa pagrekonoser na mga quintos . . . pangataman! An igagalang na ginoong iyan na maray-ráhay an panggubingan, bakong parabólong alagád sarong homeópata *sui géneris* minagibo sa gabós na *similia similibus* (321) . . . An hagbayon na capitán sa caballeria sa saíyang kairiba, iyo an pagpaorog na discípulo . . . Iyan na putí an gúbing na kiling an kalo, iyo an empleadong si S, na an pagsusundan iyo an dai sagkod máging magálang asin naangot nin makuri kun nakakahiling nin kaló sa payo nin iba; sabi ginigibo nya iyan tangáning mapahámak na mga kálong alemán . . .

Iyan nagdadangádang kaiba an saíyang angkos iyo an mayamanon na parakarákál na si C, na igwa nin mahigit sa sanggatos na ribong pisos na sa alkila . . . alágad anong sasabihon mo sakuyá kun osipan ko ika na may útang pa sakuyá na apat na pisos limang sikápat asin kagduwang cuartos? (322) Alágad siisay an másingil sa sarong mayaman na árog kaiyan?”

“May útang saimo an ginóong iyán?”

“Malínaw! Sarong aldaw ilinigtas ko sya sa sarong dakúlang kasibotan, Viernes kaiyán ikapito may kabangang horas nin aga, nagigiromdoman ko pa na dai pa ako namamáhaw . . . Iyan ginang na pinagsusunod nin sarong gurang na babaye iyo su bantog na bailarina na si Pepay . . . ngunyan dai na nagsasáyaw magpoón kan pangaladan sya nin sarong ginoo na católicong marhay asin katóod kong gayo . . . Hoto an payat na marhay na si Z, daing duwadiwa na nagbobokodbokod sa Pepay tangáning pasayawon nya giráray. Marhay na aki, kaúgay na gayo kan sakúyang boot; daing kakundían saró lamang: mestizong intsik asin nagaapod sa saiyang sadiri na kastílang peninsular. Sst! Hilinga si Ben Zayb, iyan na sa fraile na pamandok, na may lapis sa kamot asin sarong rollong papel, iyo an dakúlang manunúrat

na si Ben Zayb katóod kong gayo; may dónong!" . . .

"Sabiha, asin an sadit na iyán na lalaki na maputí an pispis . . ."

"Iyan an gominibo sa saíyang mga áking babaye, iyan tolong saraday, na mga auxiliares de Fomento tangáning magkorobra sa nómina . . . Sarong ginóong listong marhay, talagang listong marhay! nakaginibo nin sarong kamangmangan asin isinásahot . . . sa iba, minábakal nin badó asin an Caja an nagbabáyad. Listong marhay, kaniguan kalisto, talagang listong gayo!" . . .

Ominórong nin pagtaram si Tadeo.

"Asin an ginoong iyán na garong maisogón asin hinihiling an kagabsan sa ibábaw kan abaga" an hapot kan bagohan na itinokdó an sarong lalaki na pighihiró su payo na may kaibang kahambogan.

Alágad dai nagsimbag si Tadeo, pinahalabá su líog sa pagtan-aw ki Paulita Gómez na nagdadangádang kaibahan an sarong amiga . . . si Doña Victorina asin si Juanito Peláez. Pinagkaogdan sinda kaini nin sarong ticket sa palco asin kobakob nang marhay.

Surosonod su pagdatong kan mga lunadán, nag-arabot su mga artista sa ibang tatá nagrالاog na sino-sorondan nin mga kaúgay-nin-boot asin saindang mga tagahanga.

Lominaog na si Paulita asin nagpadagos si Tadeo:

"Mga sobrina iyán kan mayaman na si Capitán D, an mga nagdadangádang na mga nasa landó; nakikita mo na mga magagayon asin mga maginhawa? Tara mga garadan na o mga rorongaw na an mga iyán sa laog nin magkapirang tatá . . . Sólong si Capitán na magpaaragom sinda asin an karongawan kan amaon minálataw sa mga makoamá . . . Iyo iyán si Binibíning E, mayamanon na tagapagmana na pinagpapaágaw kan kinaban asin kan convento . . . Halo! midbid ko iyán si Padre Irene na nakadisprás, may bigoteng postizo! Namimidbid ko sa saíyang dungó! Asin sya na kanigúan su pan onólang!"

Su bag-ohan eskandalizadong naghihiling asin mawawará an sarong levita na marayrahay an pagkatabas sa likod nin pangkat nin mga ginang.

"An tolong Kagadanan!" an padagos ni Tadeo pagkakitang nagdadangádang an tolong binibini na mga seko, mga tulangán, may maitom sa tangod kan mata, halakbang na ngimot asin tingting an badó. An sain-

dang mga tangod kan mata, halakbang an ngimot asin tingting an badó. An saindang mga ngaran..."

"Atropos?" (323) ... an hiraraw-od kan bag-ohan na boot magpahiling na may naaraman sya, minsán na lámang an mitología.

"Dai, tawo, pinagaapod an mga iyán na mga binibini sa Balcon, mga masopón, mga darágang gurang, mga palpal... Nagkakaorongis sa kagabsan, sa mga lalaki asin sa mga babaye, asin sa mga akí... Algad, hilinga na sa katáid kan maráot ibinobugtak nin Dios an bolong, iyo sana ta kun gayod lawat nang minádatong. Sa hurihan kan mga Kagadanan, katakutan kan lungsod, minadigdi an tolong iyán, an pangabhaw kan saiyang mga katóod, sa mga iyán kabílang ako. An hagbayon na iyán na maníwang, botlog an mga mata, korokobakob, masangbúhay na naghohorathorat ta dai nakakoa nin mga ticket, iyo an Químico na si S, autor nin dakol na mga ádal asin mga sa pangkadonongan na gibo, su iba napasiban asin nabantog su gabós; sabi kan mga kastilá dapit saiya na mapapaglaoman, mapapaglaoman... An nagpapalopó huli kan sa ki Voltaire na saiyang ngisi iyo an tagapagáwit na si T, áking madónong na gayo, amigohon ko, asin huli ta madónong itinápok su sipol. Su saró pa nagaagda sa mga actor na sa ibang tatá sinda lumaog, iyo an hagbayon na parabólong na si U, na kanigúan na nagkararahay; sinasabi man na mapapaglaoman... bakong labi kakobakob na síring ki Peláez, alágad lálóng listo asin pillo pang marhay. Sa paghoná ko binobola asin linilílong an Kagadanan mansana."

"Asin iyán ginoóng kayumanggi na garo nang bonday an bigote?"

"Ah! su parakarálak na si F, na gabós pinapalsipikar sagkod kan saiyang fe de bautismo; muyang sa anó man mangyari magi syang mestízong kastilá asin minagibo nin makabayanihan na pagmalilogot na makalingaw kan saiyang horon."

"Alágad, an mga akí nyang babaye mga mapu-puti..."

"Ohó, huli kaiyán naghalangkaw su halaga kan bagás bago tinápay sana an saindang pigkakaon!"

Dai nakasábot su bag-ohan kan pakalábot kan halaga kan bagás sa kaputían kan mga darágang ito.

"Hoto su katipan, an hagbayon na iyán na maníwang,

kayumanggi, luhaylúhay na maglakaw na nagsusunod sainda asin minapataratara kaiba an hirong mapagani-pon sa tolong katood na nagngingisi saiya . . . martir kan saiyang mga kaisipan, kan bunga kaiyan."

Su bag-ohan natagob nin pagtaka asin kagalangan sa hagbayon.

"May pagkamangmang, alágad iyo," an padagos ni Tadeo; "namondag sa San Pedro Makati asin nagtitíos na madaihan nin dakol na mga bagay; dai nagkakarigos haros sagkod noarin pa man, dai man minatamtam sa orig ta, alinsunod saiya, dai kaiyan nagkakaon an mga kastilá asin sa síring mansanang dahelan dai nagkakaon nin bagás, patis, minsan bagoong dawá magadán sa púnaw asin magturúbig an saiyang ngimot . . . An gabós na halé sa Europa, lapá o preserbado, lángit sa saiyang pagnámit asin may mga sambulan nang ilinigtas sya ni Basilio sa sarong marigon na gastritis ta kominaon nin sarong tárrong mostaza sa pagpatúnay na sya europeo!"

Kan horas na ito su orquesta tomingtog nin valse.

"Nakikita mo an ginoo na iyán, iyán maniwang na iyán na nagpaparakatkalat sa paghánap nin taongkagalangan? Iyo an bantog na gobernador sa Pangasinan, sarong marhay na tawo na nawawaran nin apetito kun dai natataong-galangan sarong indio . . . Pigdiitdiitan na magadan kun dai nabutsanan su *bando de los saludos* na pinagkakautangan nya kan saiyang kabantogan. !Makauógay na ginoo! tolo nang aldaw na ominabot halé sa lalawigan asin kaniguan na pagkaniwang! oh! uya an dakúlang tawo, an bantog, bukaha an saimong mga mata"

"Siisay? iyán korondot an kíray?"

"Ohó iyo iyán si Don Custodio, an liberal na si Don Custodio, korondot an kíray huli ta may pinagiisip na sarong mahalagang mokná . . . kun magkaorotob an mga kaisipan na rayaon sa saiyang payo, ibang bágay gayod! Ah! Hoyan nagdadangádang si Makaraig na kasaró mo sa harong!"

Ominabot man naggad si Makaraig kaiba si Pecson, si Sandoval asin si Isagani. Pagkahiling sainda ni Tadeo, omenenotan asin pinataratara an mga ito.

"Dai ka máiba?" an hapot saiya ni Makaraig.

"Dai kami nakákoa nin ticket . . ."

"Támang tamá, igwa kami nin sarong sa palco," an

simbag ni Makaraig; "dai makadigdi si Basilio . . . omiba kamo samuyá."

Dai pinaolit ni Tadeo su alok. Su bag-ohan, sa tákot na makamolestia, kaiba an katakutan na rogáring nin lambang indiong taga lalawigan, nagsarahotan asin dai nin palakaw na mahimo syang mapalaog.

 XXII

AN PALUWAS

Su kamugtakan na inaanyaya bilang kan teatro maogmahon na marhay; panoon na gayo, asin sa entrada general, sa mga agihan nakikita an dakol na mga tawo na nagtitirindog, nakikipaghotiotan na ikaotwal su payo o ikalaog su mata sa pagoltanan nin sarong líog asin sarong talinga. Su mga palco namamantáag paranó sa dakúlang kabtang nin mga ginang, garong mga kanastilya nin mga búrak, na an mga pétalo pinagtataboytáboy nin sarong malúyang simuy (su mga abanico an sakong pigsasabi), saen nagbobolongbogong an riboribong lumalayog. Nin huli ta igwa nin mga búrak na delikado asin makosog an amyó, mga búrak na minagadán asin mga búrak na nagraringa, sa mga kanastilya kan satong teatro sinasangongoman an mga nakakaomagid na alimyo, may mga nadadangog na mga pasorosimbagan, mga olay-ólay, mga kataga nin tataramon na nakakakolog o nakakaraot. Tolo o apat na tukawan sa palco an mga dai pang laog minsan nganí harárom na su kabanggihon; ipinatalastas na su paluwas mapoón sa ikawalong horas may kabangá, kaglimang minuto na sana bago magikasiyam na horas dai pa giráray binábaton su telón huli ta dai pa mináabot su Saiyang Kahalangkawan. Su mga sa entrada general, dai na nagpapakatós asin piriot sa saindang mga tukawán nagpaparibok nagkokorompag asin pigtotorogbok kan saindang mga sogkod su salog.

"!Bum-bum-bum! buksan an telón !bum-bum-bum!"

Su mga artillero bakong mga maluya sa pagparibok. Su mga karibal ni Marte, siring sa pagapod sainda ni Ben Zayb, dai nasisinangan kan togtog na ini; naghohoná sakalé sinda na nasa plaza sinda nin mga toro, pinapataratara an mga ginang na minaaragi sa sa saindang atúbang nin mga kataga nin tataramon na huli sa eufemismo (324) inaapod sa Madrid na mga búrak kun

nakakaagid kun minsan sa nagaasang basura. Dai sana pinagmangno su mga aranggot na paghiling kan mga agom na lalaki, ipinahaháyag sa halangkaw na tingog su mga kamatean asin mga pagmawot na pinopúkaw sainda nin síring na mga kagayonan . . .

Sa mga butaca -- saen garong nagkakatarákot na omibabá su mga ginang tara daing nahihiling duman na siisay man -- naghahadé an sarong rimorimo nin mga tingog, nin mga pinagpopogolan na mga ngisi, sa táhaw nin mga panganoron nin aso . . . pinagpapasuru-háyan su mga merito kan mga artista, may pigsarabisá-bing mga escándalo, sabi su Saiyang Kahalangkawan nakipagribok sa mga fraile, na an dagyang kan General sa síring na hilingon sarong pagangat o saró lámang na kaosyosohan; su iba dai nagiisip kan mga bágay na ini, kundí na mabíhag an paghiling kan mga ginang huli sa pagpamugtak sa sarong kamugtakan na bakong gayo o labi kainteresante, na bakó o labi kamóong (325), na pinagpapahiró-hiró su mga singsing na brillante, orog na kun pinaghohónang pinagmamasdan nin mga mapangotíil na mga gemelos; su iba magálang na pinapatatara an síring na ginang o binibiní idinodokó su payo kaiba an dakúlang gradedad, alintanang hinihinghingan an saiyang kataid:

“Abaa kamapapag-ologólog! abaa kakargante!”

Su ginang nagpasalámat kan orog kagraciosa kan saiyang mga hoyom asin sarong makadadagkang hiró kan payo asin hinihinghingan su amiga alintanang nangangabanico sya.

“Abaa kamapangahás! Chica, narorongaw namo-moot.”

Nagorog na magorog su kinarampag; bum-bum-bum! tok-tok-tok! duwa na sanang palco an natatadá na daing laog asin su sa Saiyang Kahalangkawan na napapalaen huli kan mga tábing na pulang terciopelo. Nagtogtog su música nin saró pang valse, nagprotesta su público; sa marhay na kapaladan ominatúbang an sarong maugayon na bayani na linibang su pangataman asin tinubos su empresario; sarong ginoo na nagtúkaw sa sarong butaca asin dai tominógot na ipahónod ito sa kagsadiri, an filósofo na si Don Primitivo. Pagkakita na sya nadara kan saiyang mga pangatanosan, si Don Primitivo dominólok sa acomodador—“Dai ako ginaganahan!” an simbag sa-iyá kan bayani na tiwasay na nagsisopsop kan saiyang

cigarillo. Su acomedador dominólok sa director — “Dai ako ginaganahan!” an saiyang olit asin bominolckon sa butaka. Lominuwas su director, alintanang su mga artillero sa mga agihan nagporoón nin pagkanta sara-bay:

“Sa dai! Sa iyo! Sa dai! Sa iyo!”

Su satúyang actor na nakanood na kan pangataman kan kagabsan naghohoná na an pagpahónod pagpaka-hababá, asin nangabit sa butaka alintanang inoolit su saiyang simbago sa duwang Veterana na nagapod sa director, su mga guardia huli kan categoría kan rebelde, hahanapon su cabo, alintanang haros malaglag su bilog na bidang huli kan mga oropak, irinorokyaw su kari-gonan sa bcot kan ginoo na nagdanay na tukaw síring sa sarong senador romano.

May dominaging na mga siwik, su ginoo na dánay an karakter sominalingoy anggot sa paghoná na pinagsi-wikan sya; minsan siisay masabi na pominotok an sarong himagsikan o kun baga man sarong karibukan; dai, tinonong ngóna kan orquesta su valse asin tinogtog su marcha real; an nagdatong iyo su Saiyang Kahalang-gawan su Capitán General asin Gobernador sa Kapo-roan: hinahánap sya kan gabós na paghiling, nagsusunod saiya, nawará sya asin sa katapusan tominonga sa saiyang palco, asin, pakapangalagkálag asin pakapaog-mahan su gabós huli sa sarong makapangyarihan na gáyong pataratará, tominúkaw baga sarong tawo sa sillón na naghahalat saiya. Dai na nagkaraalo su mga artillero asin tinogtog kan orquesta su introducción.

Su satong mga estudiante nasa sarong palco na kahampang nanggad kan ki Pepay na bailarina. An palco na ini sarong pabálik ni Makaraig na nakipagsondoan saiya sa pagpamaúgay ki Don Custodio. Kan hapon mansanang idto nagsúrat si Pepay sa bantog na ponente naghahalat nin balós asin tinoggonan na magtagbó sinda sa teatro, bágay na nakatao nin bahigay na paglangha-dan sya ni Don Manuel, na saiyang dáting kalaban sa mga sesión kan Ayuntamiento.

“Napadigdi ako sa paghokom sa opereta!” nagsimbago sa tingog nin sarong Catón na, na namumustakan kan saiyang conciencia.

Tara si Makaraig nakikipagsolbodan sa ki Pepay nin mga paghiling nin pagkasinabotan, ipinasábot nya saiya (326) na igwa syang isasabi; asin huli ta maogma su

panglawog kan bailarina, ginilagila kan gabós na dai nang duwaduwa su tagumpay. Si Sandoval, na miná-abot pa sana sa pagsongkó sa ibang mga palco, nagpatotóong bulanos na sangayon su ganán asin kan hapon mansanang ito siniyasat asin inoyonan kan comisión superior. Anas kun síring na kaogmahan, pati si Pecson nakalingaw kan saiyang pesimismo kan nakita si Pepay na naghohoyom may ipigpapahiling na súrat; nagpabaté-baté si Sandoval kasi Makaraig, si Isagani lámang an nagdánay na malipotlipot asin pahangang homoyom.

Anong nangyari sa hagbayon?

Si Isagani, paglaog sa teatro, náhiling si Paulita sa sarong palco asin si Juanito Peláez na nakikipagólay saiya. Lominongsí asin naghónang nagkámalé sya. Alágad dai, sya mansana, sya na nagpataratara saiya huli sa sarong mabansay na hoyom alintanang su saiyang mga magayón na mata garong nakikitumáwad saiya asin nanunugang magpapaliwánag sya. Tara, pinagkaoroyonan na pomaduman ngona si Isagani sa teatro sa paghiling baga sa hilingon dai nin súkat máging kaolongan sa sarong daraga, asin ngunyan nasompongan nya sya kaibahan pa namán kan saiyang rival. Dai ikasaysay su nangyari sa kalag ni Isagani: kaangotan, pangimon, maráot na boot, nangagóngal sa laog kan saiyang ginhawa; nagkaigwa nin hidalé na boot nyang magabá su teatro; nagkaigwa sya nin mari-gon na gáyong kamuyahan na homarakhak paglanghanda su saiyang minámahal, angaton su saiyang rival, maglalang nin escándalo, alágad igó na saiya na tumúkaw luhaylúhay asin dai naggad humiling sa saiya (327). Nadadangog nya su mga magagayon na mga mokná ni Makaraig asin ni Sandoval asin sa pagdangog nya garong harayong aniningal; su daging kan valse garong mamondó asin malipungaw, an bilog na itong público kulapós asin lolong, asin nagkapira paghingosog na mapogolan nya su saiyang mga luhá. Pahangang mamatean su mapádapit sa ginoon na habong bayaan su butaca asin su pagdatong kan Capitan General; iyong pighihiling su telon de boca na minaladawan nin sarong bilang galería sa pagoltanan nin mga magagayon na mga mapulang tábing, may nakikitang tanaman sa táhaw kaini may nagtotoron na túbig. Sa saiyang akalá mamondó su galería asin malipungaw su tanawon! Riboribong pakagiromdom na

bakong malinaw minabারণon sa saíyang giromdom bilang harayong aniningal nin togtog na bangging ná-dangog, бага tono nin sarong áwit kasu sya akí pang saday, rimorimo nin mga kadlagán na mga malipungaw, mga sá pang mga mamondó, mga bangging bulanon sa tampi nin dá gat na pamará paraan sa atú bang kan sa-iyang mga mata. . . Asin su hagbayon na namomoot na ibinibilang an saíyang sadiri na sarong daing pálad na gayo, tuminingkálag sa atop tangá ning dai matik-dag sa saiyang mga mata su mga luhá.

Hinaw-as sya sa saíyang paghorophórop nin sarong oropak.

Binobuksan pa sana su telón asin minaladawan sa saíyang mga mata su magayagáyang cora nin mga ta-ga-oma sa Corneville, may mga gorrang algodón asin magagabat na mga bakyang káhoy sa bitis. Sinda, may mga anom o nagkapitong daragitay, nagkakapirin-tahán na gayo nin orog kapula sa ngá bil asin sa pisngi, may mga darakúlang maitom na likos sa palibot kan mata sa pagdú gang kan kintab kan mga ito, nagpapa-hiriling nin mga maputing takyag, mga moró na lakop nin mga brillante asin mga pá a na mga bilogón asin mahusay na pagkaterno. Asin alintanang inaawit su hormandang katagá nin tataramon *allez, marchez! alles marchez!* hinohoyoman su lambang saindang tagaha-ngá sa mga butaca sa dakúlang kadaing-sopogan malá nganí ta si Don Custodio, pakahiling sa palco ni Pepay na бага pagseguro na dai kaito naggigibo sa saíyang saró pang tagahangá, isinú rat an kadustaan na ini asin tangá ning masegú rong gayo inibabá nin diit su payo sa paghiling kun бага pinahaháyag kan mga actrés su saindang mga tó hod.

"Oh, an mga francesas na iyán!" an sabi sa haba-bang tíngog alintánang su saíyang bandingan (328) napapará sa mga paghorophórop nin sarong lálóng ha-langkaw na grado asin naggibo nin mga pagbagaybá gay asin mga mokná. *Quoi v' lá tous les cancans d' la s' maine!* . . . inaá wit ni Gertrude, sarong maabhaw na daragitay na maabhawon na pinagpapasalimbadan kan mata su Capitán General.

"Igwa kita nin cancan!" (329) an pahayag ni Ta-deo, na nagprimer-premio sa francés sa saíyang clase, asin násikop nya an katagáng iniho. "Makaraig, ma-saráyaw kan cancan!"

Asin maogmang hinapros su kamot.

Si Tadeo, magpoón kan iitaas su telón, dai nangaserkaso kan togtog; iyo sanang hinahanap su escandaloso, su marigsok, su immoral sa mga hiróhiró asin sa panggubingan, asin huli kan kadikit nyang francés pinapatarom su saiyang pagdangog sa pagtakmá nin mga karigsokan na kanigúan kababalangibogan kan mga mahigpit na mga censor sa saiyang bansá.

Si Sandoval na ibinibílang na tataong francés, nanging intérprete baga bílang kan saiyang mga katóod. Tatao man na gayo síring ki Tadeo, alágad ginagamit na bílang tabang su argumento na ilinagdá kan mga pahayagan, su iba hinipnó na sana kan saiyang búhay na pagisip.

"Ohó," an sabi, "masaráyaw kan cancan asin sya mapalakaw."

Nangataman na gayo si Macaraig asin si Pecson na dati nang naghohoroyomhóyom. Huminiling si Isagani sa ibang gampi, sopog na si Paulita magdalan sa síring na hilingon asin nagisip syang dápat nyang angaton si Juanito Peláez sa másunod na aldaw.

Alágad saiyang su paghalat kan satong mga hagbasyon. Ominabot si Serpolette, sarong manag-om na daragitay na may gorro man na algodón, dinggitan asin makipaglabanón:

Hein! qui parle de Serpolette?

naghapot sa mga chimosa, namimiádan asin sa malaban su talad. May ominopak na sarong maginoo dangan suminonod su gabós na mga nasa butaca. Si Serpolette, dai man nagpabayá kan saiyang tindog na sa marhay na daragitay, hiniling su énot na ominopak saiya asin binayadan nya nin sarong hoyom, naháyag an nagkapirang sorosarádit na ngipon na garong sadit na kulintas na perlas sa sarong estuche nin pulang terciopelo. Nagpadagos kan pangalagkálag si Tadeo asin nakáhiling nin sarong maginoo, na may bigóteng postizo asin dongó na halabaon.

"Inaárang ko an chapiró, Irenillo!"

"Ohó," an simbago ni Sandoval, "náhiling ko sya sa laog nakikipagólay sa mga actrés."

Tara, si Padre Irene na sarong melómanong de primera asin nakakamidbid na marhay kan francés, pinadumán ni Padre Salvi sa teatro bílang saro ng policía secreta religiosa, iyo ini an sabi nya sa mga táwong

na nagpapakamidbid saiya. Asin bilang sa sarong marhay na crítico na dai nasisinangan na maghiling kan mga bágay sa harayó, boot ogidon su mga artista sa harani, sominalak sa katiripunan nin mga tagahanga asin nin mga tihantik, lominaog sa pinagsasangleán saen naghuhururinghunding asin naghohororon nin sarong francés na kaipuhan, sarong francés de tienda, horon na nasasabotan na marhay kan mga tintera kun an sukí garo natatalagang bomáyad nin marhay na halaga.

Si Serpolette napapalibotan nin duwang mabaskong na mga oficial, nin sarong dumáгат asin sarong abogado, kan makita syang nakakalákop minsan saen asin ilinalaog su punta kan saiyang halábang dongó na garo bagang inoogid nya kaito su mga misterio kan escena.

Tinonong ni Serpolette sa saiyang pakipagolayólay, kominorondot hominator binoka su ngimot asin dara an kabibohan nin sarong parisienne binayaan su saiyang mga tagahanga asin ominogsóhoy síring sa sarong torpedo sa satong crítico.

"Tiens, tiens, Toutou! mon lapin!" hominagayhay na kinapotan sa takyag si Padre Irene asin maogmang ginogoyagoya alintanang pinapadaging nya su angkas nin mga magagayon na awit.

"Chut, chut!" sabi ni Padre Irene na naghingúhang tumagó.

"Mais, comment! toi ici, grosse bête! Et moi qui t'crovais croyais. . ."

"Fais pas d'tapage, Lily! il faut m'respecter! 'suis ici l'Pape!"

Sinákit si Padre Irene na mahimo nya ito na magisipísip. Ang maogmang si Lily *enchantée* na masompongan nya sa Manilá an sarong dáting katóod na nagpapagitorndom saiya kan mga *coulisses* kan teatro kan Gran Opera. Asin sa bágay na síring, sa pagotob kan mga katongdan sa pagkakatóod asin pagkacritico, nagpóon nin pagopak tangáning maanimar sya: magkakanigó kaito si Serpolette.

Alintaná su satong mga bagong-tawo naghaharalat kan cancan, náging anas nang mata si Pecson; igwa nin gabós maliban sa cancan. Igwa nin sarong hidalé na kun daing ominabot na mga tawong mga taga curia, magbabaralbagan su mga babaye, magborolnotan nin mga pinotos, inarasúsang kan mga picarong paisano

na naghaharalat, siring kan satong mga estudiante, na magpakakita nin labis pa sa sarong cancan:

*Scit, scit, scit, scit, scit,
 Disputez-vous, battez-vous,
 Scit, scit, scit, scit, scit, scit
 Nous allons compter less coups.*

Natonong su togtog, nagharalé su mga lalaki, diit-diit na nagbaralik su mga babaye asin nagpoón sinda nin olay-ólay na daing nasabotan su satong mga katóod. Pinaglilibak ninda an sarong dai dumán (330).

"Garong su mga macanistas sa pansitería!" an paháyag ni Pecson sa hababang tingog.

"Asin su cancan?" an hapot ni Makaraig.

"Nagoorólay kan sitio na lalong ángay na pagsayawan kaito!" an simbagan na bulanos ni Sandoval.

Garong su mga macanista sa pansitería!" an olit ni Pecson na baldí.

Sarong ginang, kaiba su saíyang agom, minálaog kan hidalang ito asin tominúkaw sa saró kan duwang palco na daing laog. Garong sarong reina asin mapagtuyá-tuyang naghihiling sa bílog na bídang na baga nagsasabi:

"Huri akong omabot sa gabós saindo, tambak nin mga cursi asin mga taga lalawigan, huri ako sa saindo gabós na dumatong!" Tara igwa nin mga tawo na minaduman sa teatro siring sa mga burro sa sarong carrera: iyong gana an sa huri. May mga midbid kami na mga táwong toltol na marhay an pagisip na marhay pang pomasiring sa sarong bitayán ki sa lomaog sa sarong teatro bago magpoon an enot na acto. Alágad halipot sana su gayagaya kan ginang; nakita nya su sarong palco na dai man giráray nin laog; kominoron-dot, asin rinibok su saíyang kabáak nin pusó na nakaeskándalong marhay, malá ta dakol nagkabaraldí.

"Sst! sst!"

"An mga kablás! garo bagang nagpapakasábot kan francés!" an sabi kan ginang na kanayon hilinga nin lubos na pagbasangbásang su bilog na palibot asin pinotitokan su palco ni Juanito saen sa saíyang pagloba naghalé an sarong mapagtitimásang na sst.

May salá man naggad si Juanito; pagpoón sana ibinibílang na syang nakakaáram kan gabós asin nagpapasagin, naghohoyom, nagngingisi asin nagoopak sa horas na baga dai saíyang nakakadolag na anó man sa

mga sinasabi. Bago dai sya nagpapakanoró kan hiró-hiró kan mga artista huli ta pahangang homiling sa pig-sasalehan. Su buroboso túyong nagsasabi ki Paulita, na mantang igwa nin mga babaye na orog na gáyong mga magagayon, habó syang mapagal sa paghiling sa harayó. Namumula si Paulita, nananáhob kan abanico sa pandok asin sa lipat naghihiling sa namumugtakán ni Isagani, na dai man nagngingisi, dai man nagoopak, naghihiling ribaraw kan hilingon.

Si Paulita nagmaté nin maráot na boot asin pangimon; mamoot daw si Isagani kan mga dinggitan na itong mga actrés? An síring na pagísip nakapalibong kan saíyang payo asin pahángang makádangog kan mga kaomawan na iwinawaras ni Doña Victorina.

Marayráhay su pagkapot ni Juanito kan saíyang papel: kun gayod hiníhiró su payo tandá nin kabaldían asin dangan kaiyán may nagkakadarangog na mga abo, nginorobngorob sa ibang gampi; kun minsán naghohoyomhóyom, naoyonan asin pakalihis nin sarong segundo minadaging an mga inoropak. Namumuyang marhay si Doña Victorina malá nganí ta básang na naká-isip na mapaagom sya sa hagbayon na ito kun magadán si Don Tiburcio. Si Juanito tataong francés asin si de Espadaña dai! Asin nagpoón nin paghahambog sa-ya! Alágad si Juanito dai nakamangno kan pagbag-o nin palakaw, huli ta ígot sa boot su pagmamasid sa sarong parakaral na catalan kataíd kan consul suizo; nakita sinda ni Juanito na naghohororon sa tataramon na francés, pominainspirar sa saindang mga panglawog asin ipinamantáag an saíyang kakayahan.

Sorosoronod su mga escena, asin dúgang ki dúgang su mga personajes, mga payáso asin ridiculo síring kan bailli asin Grenicheux, mga bangawan (331) asin mga mabansay an boot síring kan marqués asin ki Germaine; napangising marhay su público huli kan tampal ki Gaspard, na natatalaga sa matálaw na si Grenicheux asin iyong nagresibi su graveng bailli, sa peluca caini na naglupad sa angkas, sa pagkagorobot asin kariribukan kan iibabá su telón.

“Asin su cancan?” an hapot ni Tadeo.

Alágad su telón ominitaas tolos asin su escena nagpapahiling nin sad-an nin mga sorogoón, may tolong poste na nagkakaparatos nin mga banderola asin nagdadara kan mga bantulin na *servantes*, *cochers* asin do-

mestiques. Inurawa ni Juanito an síring na pagkahinaragbó asin, sa tingog na halangkaw na bunos tangáning mádangog ni Paulita asin maniwala kan saiyang kadonongan, inatubang si Doña Victorina.

"An kahologan kan *servantes vivientes, domestiques* sa *domesticado*."

"Asin anó an kalaenan kan *servantes* sa *domestiques*?" an hapot ni Paulita.

Dai kinulapos si Juanito.

"*Domestiques*, su mga *domesticado*; dai mo napagmasdan na an iba may sa pagkasalbahe? Iyo iyan su mga *servantes*"

"Totoo!" an dugang ni Doña Victorina; "an iba may maraoton na ugale. . . asin ako na naghohoná na sa Europa gabós anas na halos (332) asin . . . alágad, síring sa nangyayari sa Francia. . . náhiling ko na!"

"Sst, sst!"

Alágad su kahaditan ni Juanito nangyari kan, pagdatong kan horas kan saraodan asin pakabukasi kan balagbag, su mga sorogoón na mga tangdanan nagpamurugtak sa sainda mansana sa katáning kan na nonongod na mga bantulin na nagpapahiling kan saindang clase. Su mga sorogoon, may mga sampoló o kagduwang mga tipong daing ádal, mga nagugubingan nin librea (333) asin may darang sadit na sanga sa kamot, nagpamurugtak sa tagñod kan bantulin na *domestiques*.

"Iyo iyan su mga *domésticos*!" ólay ni Juanito.

"Sa katotoohan may tandang mga bag-ong magkadoromestikar," an paháyag ni Doña Victorina; "hilingon ta su mga moromedyo mga salvaje!"

Dangan, su kagduwang mga daragitay, na pinamamarayohán kan maogma asin makabuhayan na si Serpolette, na nagkakagurubingan kan orog karahay na saindang mga gúbing, lambang saró may dakúlang sarápong nin mga búrak sa habayan, mga magayagaya, mga nakahoyom, mga mahayáhay, mga makaaará, nagpanirindog sa dakúlang pagkawarae nin pagsárig ki Juanito sa may poste kan mga *servantes*.

"Ano?" an daing pagalamáam na hapot ni Paulita; "iyo iyan su mga pigsasabi mo na mga salvaje?"

"Bakó," an daing karibarawan na simbag ni Juanito; "nagkarilibang. . . nagkariribay. . . Iyan mga nasa huri."

"An mga nagdadangáang na may látigo?"

Tominao nin tandá si Juanito na iyo, kan saiyang pa-

yo, dai na mumugtak na gayo asin nahahandal.

"Diyatá an mga daragítay na iyán iyo an mga *cochers*?"

Inatake si Juanito nin sarong makosog na abo, orog karignon, malá ta nakapúkaw kan dai pakatíos kan ibang mga nagdaralan.

"Paluwason iyán! paluwason an tísico!" an kuráhaw nin sarong tingog.

Tísico? Apodon syang tísico sa atúbang ni Paulita? Muyang máhiling ni Juanito su nagbásang na magtubrag tangáning ipahalón saiya su tisis. Asin kan máhiling na pominatáhaw su mga babaye, ominísog na gayo asin napukawan su saiyang kadasigan. Sa marhay na kapaladan si Don Custodio an nagsabi nin siring asin sa tákot na makaapod sya kan pangataman nagsagin daing pakamangno garong nagsúrat kan saiyang ganán dapit sa paluwas na ito.

"Kun bakó sanang huli ta nasa-pagiriba ako nindo!" an sabi ni Juanito na pinagpapatorotaririk su mata kan sa mga akí-áking lalaki na pinagpapabirik nin péndola nin taknaan. Asin tangáning lálóng makaagid, pigtataga-diwal su dilá.

Kan bangging ito kinamtan nya sa mga mata ni Doña Victorina an kabantogan na madásig asin mabini asin sya pinagmarahay nya sa laog kan saiyang gin-hawa na pomaagom saiya tolos mansanang magadán si Don Tiburcio.

Nagoorog na magorog an kamondoan ni Paulita, sa pagisip kun ngatá ta an nagkapirang daragítay na pinagaarapod na *cochers* manyáring mamugtakan kan pangataman ni Isagani. An *Cochers* nagpapagiromdom nin mga pagngaran na ginagámit kan mga colegiala sa pagsaysay nin sarong bilang pagmamahal.

Sa kahurihurihi natapus su énot na acto asin dinara kan marqués bilang mga sorogoón si Serpolette asin si Germaine, an tipo nin matatakton na kagayonan kan *troupe* asin bilang cochero an kablás na si Grenicheux. Sarong oropakan nakapabalik sainda nagkakarabitan sa kamot su may mga lima pa sanang segundo nagpaparalamagan asin magbabaralbagán, nagpapataratara digdi asin dumán sa galanteng público manileño asin nakikipagriribayan nin nagkakasinarabotan na mga paghiling sa nagkapirang mga nagdaralan.

Alintanang naghahadé an agi sanang karibukan, na

gikan sa mga nagririnarabasan sa pagpasíring sa pinagsasanglean tangáning bateon su mga actrés, asin sa mga mapataratara sa mga ginang sa mga palco, su iba nagpuluwas kan saindang ganan dapit sa paluwas asin sa mga actrés.

"Daing duwaduwa na si Serpolette an orog na mahalaga," an sabi nin saró na nagtatao nin tandá na sya igwa nin pakasábot.

"Pinagmamarhay ko si Germaine, sarong ideal na bulaw."

"Dai nin tingog!"

"Asin aanoón ko an tingog?"

"Sa panglawas, su halangkaw!"

"Psh!" sabi ni Ben Zayb, "dai nin siisay man na may kadikit na halaga, dai sa sainda nin artista."

Si Ben Zayb iyo an crítico kan "*El Grito de la Integrida*" asin su saiyang mapagtuyá-tuyang panghiró-hiró minatao saiyang nin makúring halaga sa mga mata nin kadaklan na nagkakasirinangan nin orog kadikit na bagay.

"Su Serpolette daing tingog, su Germaine daing gracia, iyán bakong música, bakong arte, bakong anó!" an tapus na kapahayagan na may kaibang hayag na pagbasangbásang.

Tangáning ibilang na sarong dakúlang crítico daing ibang kaipuhan kundí magpahiling na gabós dai nya naooyonán. Su empresa daing ibang ipinadara kundi duwang asiento sa Redacción.

Sa mga palco nagpahinarapopotan kun siisay an kagrogáring kan palco na daing laog. Ito an mangagana sa *chic* sa gabós tara iyong mahuhuring mádatong.

Dai naaraman kun saen halé su bareta, pigsarabi na ki Simoun. Napatunayan su huringhuding. Dai nin nakakita kan joyero sa mga butaca, ni sa pinagsasangleán, ni minsán saén na gampi.

"Alágad nakita ko sya ngunyan na hapon kairiba ni Mr. Jouy!" an sabi nin saró.

"Asin nagtao nin sarong kulintas sa saró kan mga actrés. . ."

"Arin sa mga iyán?" an hapot nin nagkapirang osyosa.

"An orog karahay sa gabós, an pinagsosonod kan paghiling kan Saiyang Kahalangkawan!"

Mga paghirilingan nin mga pagkasinarabotan, mga

kiyat, mga hagayhay nin kaborongan, nin pagpatotoo, mga sakolsakol na mga katagá nin tataramon.

"Nagsasagin sya sarong Monte-Cristo!" an mapagmasid na tataramon nin sarong naghahambog na literata.

"O kan proveedor kan Real Casa!" an dúgang kan saiyang adorador, na nangingimon na ki Simoun.

Sa palco kan satong mga estudiante nagkawaralat si Pecson, si Sandoval asin si Isagani. Si Tadeo naghale ta libangon si Don Custodio sa pakipagolayólay saiya asin sa pakighoron saiya dapit sa saiyang mga namumuyahan na mga mokná alinatanang nakikipagkita si Makaraig ki Pepay.

"Daing anó pa man, síring sa sinabi ko saimo, katóod na Isagani," an talumpatí ni Sandoval na kaniguan na hiró asin nagpapaluwas nin sarong barágay na tingog tangáning mádangog sya kan mga iritoon sa palco, su mga áking babaye kan mayaman na may útang ki Tadeo; "dai, an francés na tataramon dai kan mayaman na daging, ni kan nagliliwatliwat asin tihantik na pagkabarágay kan horon na kastilá. Dai ko napagísip, dai ko nahohoná-honá, dai ako nakakahamán nin sarong pakiran kan mga tagapagtalumpáting mga francés asin nagduduwaduwa ako na sagkod pa man nagkaigwa kan mga iyán asin mangyáring magkaigwa sa tunay na kahologan kan katagá, an mahigpit na kahologan kan tataramon na mga tagapagtalumpatí. Ta dai ta pagsaralbogón an katagang orador saka an tataramon na hablador o tabilán. Mga parataram o mga tabilan mangyáring magkaigwa sa gabós na mga bansá, sa gabós na mga roná sa kinaban na pinageerokan, sa táhaw kan mga malipot asin mga sekong inglés siring man sa mga bibo asin mga impresionableng mga francés . . ."

Asin sinosoysoy nya an sarong magayonon na madyala (334) kan mga banwaan kaiba an saindang mapangrawitdawit na mga titik asin mga madaging na mga pagngaran. Nagooyon si Isagani sa pamamatáhaw kan saiyang payo alintanang nasa ki Paulita su saiyang pagísip, na nataraká nyang sya an pinaghihiling, sarong paghiling na nagtataram asin dakol na mga bágay an boot sabihon. Boot ni Isagani na masáyod na sinasabi kan mga matang ito; "liyan an talagang mga tihantik asin bakong mga tabilán!"

"Asin ika na sarong paratulá, oripon kan pagkato-

rongo asin kan ángay na daging, aki kan mga Musa," an padagos ni Sandoval na minagibo nin sarong tihantik na gáyong hiró kan kamot na baga pinapatararata sa harayo an siyam na magturúgang na babaye, "nasasáyod mo, mapapaghoná-honá mo kun paano na an sarong horon na orog kamapasaluib asin akó nanggad na magayon na pagdangogón síring kan francés magkaigwa nin mga darakúlang paratulá na síring sa satong mga Garcilaso, satong mga Herrera, satong mga Espronceda asin mga Calderon?"

"Minsan síring," an paháyag ni Pesson, "si Victor Hugo..."

"Si Victor Hugo, katóod na Pesson, si Victor Hugo kun paratulá útang nya sa España... ta bágay na nasiyásat, bágay na daing duwaduwa, bágay na akó kan mga francés na kanigúan an kaorihan sa España, na kun si Victor Hugo may dónong, kun paratulá, huli ta kan saday pa sa Madrid nagontok, duman sya naginom kan mga énot na kesan (335), dumán linalang bílang su saiyang hótok, duman nagkaigwa nin kúray su saiyang bandingan, pinakarhay su saiyang pusó asin namondag su orog kagayon na mga kaisipan kan saiyang ísip. Asin katapustapusi, siisay si Victor Hugo? Ika-kabágay sa satong mga sa kapanahonan ngunyan..."

Alágad su pagdatong ni Makaraig na may darang kadalitaan asin mapait na hoyom sa ngosó nakapotol kan talumpati kan tagapagtalumpati. Si Makaraig may dara sa kamot na papel na itinao ki Sandoval na daing anó man na tataramon.

Binasa ni Sandoval:

"Pichona: Náhuring omabot su saímong súrat; idinató ko na su sakong ganan asin ta inoyonan. Alágad, garo baga nagalinaw ko su saímong kaisipan, rinesolberan ko su bágay sunod sa horot kan saimong mga tinatabangan.

Máduman ako sa teatro asin hahalatón taka sa luwas.

An malódok mong palomillo,
Custodíning."

"Abaang rahay kan tawo!" an malódok na hagayhay ni Tadeo.

"Asin marhay?" sabi ni Sandoval, "dai akong naki-kítang maráot, atá ngani su gabós na katúmang!"

"Ohó," an simbag ni Makaraig kaiba an saiyang mapait na hoyom; "favorable su pagkaresolbar! Bag-o

akong makipagkita ki Padre Irene!"

"Asin anong sabi ni Padre Irene?" an hapot ni Pecson.

"Síring man ki Don Custodio, asin an pilyo nangahas pang bomaté sakuyá! Su comisión na nagrogáring kan ganan kan ponente, ominoyon sa kaisipan asin binaté su mga estudiante huli kan saindang pagkamakibanwaan asin pagmawot na makanood..."

"Kun síring?"

"Iyo lámang ta sa pagisipisip kan samong mga okupasyon, asin tangáni," sabi, "na dai masáyang an kaisipan, saboton na súkat na mamahalá kan pagpalakaw asin paggibo kan kaisipan an saró kan mga corporaciones religiosas, kun sakalé habó an mga dominico na isaró an academia sa Universidad!"

Mga hagayhay nin desengaño an sominarabat kan mga katagang iniho: bominuhat si Isagani, alágad daing anó man na isinabi.

"Asin tangáning makita na kalábot kita sa pagpalakaw kan academia," an padagos ni Makaraig, "ipinapamahalá sató an pagsingil kan mga abóloy asin kan mga cuota, kaiba an katongdan na itao an mga iyán sa ingat-yaman na ibubugtak kan tagapamahálang corporación, tataohan kita nin mga recibo kan sinabi nang ingat-yaman..."

"Mga cabeza de barangay, kun síring!" an paháyag ni Tadeo.

"Sandoval," an sabi ni Pecson, "hoto su guantes, poroton mo!"

"Puf! bakó iyán na guantes, alágad sa párong garong calsetin."

"Asin an lálóng makangingisi," an padagos ni Makaraig, "ta nagtogon sató si Padre Irene na celebraron ta an pangyari huli sa sarong dulaan o nin sarong serenata na may mga karaba, sarong kapahayan kan mga estudiante na iriba sa pagtaong kapasalamatan sa gabós na mga táwong nagpakilábot sa bágay na iniho!"

"Ohó, pakatapus kan hampak, magáwit kita asin magpasalámat! *Super flumina Babylonis sedimus!*" (336)

"Ohó, sarong dulaan na síring kan sa mga bilanggó!" sabi ni Tadeo.

"Sarong dulaan na kita gabós mamondó asin maghilwas kita nin sa gadán na mga tahumpatí," an dúgang ni Sandoval.

"Sarong serenata na kaiba an *Marsellesa* asin mga

toctog na sa gadán," an sadol ni Isagani.

"Dai, mga ginoo," an sabi ni Pecson kaiba an kala-berang saiyang ngisi; "sa pagselebrar kan pangyari daing ibang marahay kundi an dulaan sa sarong pansiteria na pagsirbihan nin mga intsik na mga hubá, mga daing badó!"

Su pakiran huli ta mapanglanghad asin sa dustá inakó; si Sandoval iyo an enot na ominopak kaito; haloy nang boot nyang makita an sa laog kan mga establecimiento iniho na kun banggi garong mga maogmahon asin mga animado.

Asin kan horas na nagtotogtog su orquesta pagipoon kan ikaduwang acto, nagpangburuhat su satong mga bagong-tawo asin binarayaan su teatro sa makúring escándalo kan mga gabós na mga duduman.

XXIII

SARONG BANGKAY

Dai man nanggad napaduman sa teatro si Simoun.

Hominalé sa harong sa ikapitong horas nin banggi dai namumugtak asin mamondó; su saiyang mga soro-goón nakita syang makaduwa paglaog may mga kairibang manlaenlaen na tawo; sa ikawalong horas nasompongan sya ni Makaraig naglilibotlibot sa may lansangan nin Hospital, sa harani kan convento ni Santa Clara, sa horas na nagbabagting su mga campana sa simbahan; sa ikasyam na horas náhiling namán sya ni *Lutongboyod* sa palíbot kan teatro may kaólay na sarong sa paghiling sana garong estudiante, naglaog sa tata asin lominuwas ulí asin nawará sa kadikloman kan kakahoyan.

"Asin anó sakuyá?" sominabi naman liwat si *Lotongboyod*; "anong makokoa na sakong patanidan sa banwaan?"

Si Basilio, síring sa sabi ni Makaraig, dai man nagdalaw sa paluwas. An makauúgay na estudiante, magpoon kan paghalé sa San Diego sa pagbalukat ki Juli, na saiyang katipan, sa piglilingkodán kainiho, nagbalik sa saiyang mga libro, pinapaagi an panahón sa hospital, nagaádal o nagaataman ki Capitan Tiago na an hélang saiyang linalabanan.

Su ugale kan naghehélang náging sarong daing maka-

katagal; sa saiyang mga maráot na hidalé, kun nasa-sakitan huli sa kakulangan nin dosis nin opio, na pinag-hihinguha na mayokodon ni Basilio, isinosombong sya, pinaglalahadan, pinagmomoda; si Basilio natitiós sa maogmang boot sa pagromdom na nagigibo sya nin karahayan sa pinagkakautangan nya nin makuri, na minapahónod sana sa huring hidalé; kun napupuwas (337) na an pakamaté, an halimaw kan vicio, si Capi-tán Tiago minarahay an boot, nalolodok, ináapod sya na saiyang akí, nagngongoyngoy sa pagromdom kan mga paglingkod saiya kan hagbayon, kan marahay na pagpalakaw kan saiyang mga daitibaad asin nagsasabi na gigibohon syang saiyang tagapagmana; si Basilio mináhojom nin mapait na hoyom asin saiyang pinagiísip na sa búhay na ini an pagoyayan sa maráot na kaugalean lálóng binabalsan ki sa pagotob sa katongdan. Bakong didiit nya náisipan na pabayaán na magpadagos su kahelangan asin darahon sa húkay su tagapaggibo saiya nin karahayan sa sarong dalan nin mga búrak asin mga masalinggáyang mga banding, orog pa karahayan ki sa pahalawigon an saiyang búhay sa sarong lakawan nin mga kadaihon.

“Kamangmang ko!” paráting magsabi sa saiya man-sana, “mangmang an mga hámak na tawo tara nagba-báyad . . .”

Alágad minaporongpotong sa pagísip ki Juli, sa mahiwas na ngápít sa panahón; ibinibilang nyang magpakabúhay na daing digtá. Pinagpapadagos su itinalagang pagbolong asin nagbabantay.

Minsán síring, sa aroaldaw, sa kadikiton na pagoltanan, nagnganganá su hélang kan naghehélang. Si Basilio na naghollow na sa luhaylúhay bawasan su dosis o dai nya pabayaán na sumigarilyo nin labi sa pinagtoto-dan, naaabtan sya paghalé sa hospital o sa arin man na pag-giaw, natotórog kan magabat na katorogan kan opio, nagtatágak an liwoy asin malungsí síring sa sarong bangkay. Dai ikinasasaysay kan hagbayon sa saiyang sadiri kun saen manyáring humalé su bolong; daing ibang paráting magduman sa harong si Simoun asin si Padre Irene, ito bihirang magdumán, asin ini dai nag-oontok nin katotogon saiya na máging mahigpit asin dai padara sa pakimahérak kun mánongod sa pagbolong asin pabayaán sana kun nadadágít an naghehélang, tara an nangongorog na gayo iyo an pagligtas saiya.

“Otoyon mo, hagbayon, an saimong katongdan,” an sabi saiya, “otobon mo an saimong katongdan.” Asin pinagsosorosermonan sya dapit sa paksang iniho, sa dakúlang pagtitiwalá asin gambira malá ta si Basilio nagmaté nin mabansay na boot sa predicador. Ipinanugá, man ni Padre Irene na ihahanap sya nin marhay na destino, sarong marhay na lalawigan asin ipinagalinaw pati saiya an gilagila na pangaranan syang catedrático. Si Basilio, na dai nagpabayang madara nin mga alisngaw nin payo, sagin naniniwalá, asin inotob an itinotokdó saiya kan saiyang conciencia.

Kan bangging ito, alintanang pinagpapaluwas su *Les Coches de Corneville*, si Basilio nagaadal sa sarong daan nang lamesa, sa liwánag nin sarong lámpara sa lana, na su pantalla na malábog na bóbog minabugtak sa roroliwanag kan saiyang malipungaw na panglawog. Sarong gurang na calavera, nagkapirang tul-ang nin tawo, asin nagkapira man na mga libro na mahúsay na gayo an pagkapamurutak nagkakakiritang nagpapakatahob kan lamesa, na igwa pa nin sarong palanganang túbig na may esponja. Sarong párong nin opio na naghahalé sa kataíd na lalamban, minapagabat kan angkasa asin nakakapapírot saiya, alágad su hagbayon nangongotiil manditmandiit dinódomog su magibong na sentido asin su mata, handang dai magkatórog sagkod na matapus su volumen. Sarong tomo kan *Medicina Legal y Toxicología* ni Dr. Mata, gibo na ipinasublí saiya asin súkat na ipulí sa lálóng madaleng panahón. Su catedrático habong magsaysay orog na kan kasuratan kan autor na ito asin si Basilio dai nin cuarta na ikábakal kan libro, tara, sa pasahotan na ipinangangálad kan censura sa Manilá asin kaipuhan na magsóhol sa dakol na mga empleado sa pagpalaog kaito, su mga librero naghahagád nin haralangkaw na halaga. Tolahok naggad na bulanos su hagbayon sa saiyang pagádal na dai lámang pinagmangno su nagkapirang folleto na ipinadara saiya halé sa luwas, daing pagaram kun saén halé, mga folleto dapit sa Filipinas, sa mga ini minaladawan su mga lálóng nakakaapod na gayo kan pangataman kan panahón na ito huli kan mahigpit asin mapaglanghad na palakaw na ipinanongod sa mga akí kan bansá. Si Basilio dai nin magkakanigong panahón sa pagbukás kan mga ito, sakalé napopogolan man sya pagísip na bakong makaooyaya na magkapit nin sarong paglanghad o sarong

pagángat asin daing paagi na ikapaglaban an sadiri o sa pakasimbag. Tara, an censura, minatógot na paglanghadan an mga filipino, alágad pinangangaladan an mga ini namagsimbag.

Sa táhaw kan daing-gimokimok na naghahadé sa laog kan harong, na napapagtaga-ribarawán nin malúyang hágong na naghahalé sa katáning na lambanan, nakádangog si Basilio nin masigkat na linakaw sa hagnanan, mga linakaw na ominibong sa caida na napasiring sa saiyang namumugtakan. Itinongkáhal su payo, nakita nyang nagbukas su pintó asin sa saiyang dakúlang pagtaka, tominunga su malipungaw na ladawan kan joyero na si Simoun.

Magpoón kan pangyari sa San Diego dai na nakipagkita uli si Simoun, máging sa hagbayon, máging ki Capítan Tiago.

"Anó na su naghehélang?" naghapot na kanayon pinagoyodan nin panaleng paghiling su lalamban asin pinotitokan su sinabi na nyámong mga folleto na an mga dahon dai pa nagkakaporotol.

"Su mga kinúdad kan pusó, dai namamaté... maluyahan an pulso... dai na naggad nin kamuyahan sa pagkaon," an simbag ni Basilio na may kaibang mamondong hoyom asin sa hababang tingog; "ginaganot nin makuri pagmaaga..."

Asin kan makita si Simoun, sa naatubangan kan laog, na iyong pinaghihiling su sinabi nang mga folleto asin sa tákot na olitón giráray su pinaghoronan ninda sa kadlagán, nagpadagos:

"An saiyang háwak tagob nin hilo; noodmá nosaró mangyaring magadan na baga tinamaan nin lintí... an pinakasadit na dahelán, sarong bágay na daing kanongdanan, sarong kapanalean, mangyari nyang ikgadán..."

"!Siring kan Filipinas!" an malipungaw na kapahayagan ni Simoun.

Dai napogolan ni Basilio an sarong hiró, asin natalagang dai buhayon su bágay, nagpadagos na baga daing nádangog na anó man:

"An orog na nakakapaluya saiya iyo an mga kapurisawan, an saiyang mga katakutan..."

"Siring kan pamahalaan!" an sabi namán ni Simoun.

"May mga pira nang banggi an nakaagi kan magimata syang daing ílaw asin naghónang nabuta sya: nag-

pararibok, asin nagmondó asin pinaglanghadan ako, na an sabi hinulwatan ko sya kan saiyang mga mata... Kan lumaog ako na may darang ilaw naghónang ako si Padre Irene asin inapod ako na saiyang taga-pagligtas... ”

“Siring naggad kan pamahalaan!”

“Kasubanggi,” an padagos ni Basilio na nagbinongog, “bominangon pighahanap su saiyang lálóng nya na tolo nang taón kagadán, asin napiritan akong taohan sya nin sarong guná, asin sa bágay na siring pinanó ako nin kaomawan asin tinugaán ako nin dakol na riboribo... ”

Kan horas na ito sarong taknaan bomingting nin ika-sampoló may kabangang horas.

Nangibigkibig si Simoun asin sa sarong hiró sinaligbaton su hagbayon.

“Basilio,” an sabi sa hababang tingog, “himatea akong marhay, ta mahalagang gayo an mga hidalé. Nakikita ko na dai mo binuksan su mga libro na ipinadara ko saimo; dai ka nin pagmakolog sa saimong bansá... ”

Boot na sumúhay su hagbayon.

“Sáyang!” an padagos na gayo ni Simoun. “Sa laog nin sarong horas sa saró kong pasabot mapotok an himagsikan, asin noodmá daing arádal, daing Universidad, daing iba kundi baradilan asin garadanan. Gabos sakó nang hinandá asin dai nang duwaduwa an sakong tagumpay. Kun kita mandaog, idto gabós na makakapaglingkod satuyá dai sató naglingkod, ibibilang na mga kaiwal. Basilio, napadigdi ako sa pagmokná saimo kan saimong kagadanan o kan saimong ngápít sa panahón!”

“An sakong kagadan an sakong ngápít sa panahón!” inolit ito na baga daing nasabotan na anó man.

“Sa pamahalaan o samuyá.” an simbag ni Simoun; “sa mga nagpapasakit saimo o sa saimong bansá. Magdisidir ka ta sibot an panahón! Napagigdi ako sa pagligtas saimo huli kan mga giromdom na nakakabogkos satuya.

“Sa mga nagpapasakit o sa sakong bansa!” inolit ito sa hababang tingog.

Napapalingpaling su hagbayon; pinaghihiling su joyero nin mga matang saen minaladawan an ngirhat, namaté nyang nangririlipot su saiyang mga kalamías asin sangribong makariribong na mga pakiran nanorohotsóhot sa saiyang pagísip; nakikita nyang madugó

su mga lansangan, nadadangog nya su porotokan, nasa-sa-táhaw sya nin mga gadán asin mga nagkarulugadan asin Inapapalaen na rigon nin kamuyahan! nakikita nya an saiyang sadiri nakasolot kan saiyang gúbing na sa operador nagpopotol nin mga paa asin nagsusugat nin mga bala.

"Nasa mga kamot ko an boot kan pamahalaan," an padagos ni Simoun; "isinanggrá ko asin ginamit su kadikit na kosog asin mga kayamanan sa mangmang na mga expedicion, pinadikloman ko sya kan mga kapakinabangán na mangyari kong makimpit; su saindang mga payo iritoon ngunyan sa teatro mga matonínong asin nagkakaaraling sa pagisip nin sarong banggi nin mga kaogmahan, alágad dai nin siisay man na mábalik sa pagolón sa olonan. . . Igwa ako nin mga regimiento asin mga táwong sakúyang mapapagwaraníwani, su iba pinatubod ko na an himagsikan sa kabot-an kan General, su iba na kagigibohán kan mga fraile; su iba nagkabarakal ko nin mga kapanugaan, nin mga empleo, nin kuwarta; kadakol, dakolon na marhay, minagibo sa panghimalos huli ta pinasasarakitan huli ta nasa kamugtakan sinda na magadán o gumadán. . . Yaon sa ibabá si Cabésang Tales asin inibanhan ako sagkod digdi! Inólit ko saimo, máiba ka samuyá o pagmamarhayon mong makabantáag ka sa mga maráot na boot kan sakong mga pagiriba? Sa mga hidaleng magagábat an pagpaháyag na daing kinakaipuhan iyo an pagbalad sa sadiri sa kaangotan kan magkasi nagíwal na pangkat."

Makapira haprosa ni Basilio su saiyang pandok na бага boot magimata sa sarong kapurisawan; námaté nyang malípot su saiyang ángog.

"Magdisidir ka!" an ulit ni Simoun.

"Asi anong. . . súkat kong gibohon?" naghapot sa tingog na nalalamos, pasá maluya.

"Sarong bágay na masípag na marhay," an simbag ni Simoun na su lawog naliwanagan nin sarong sírang nin pagsárig; "nin huli ta mamahalá ako kan panggarakan (338), dai ako makakapaglibanglibang sa ibang gagaweon. Kaipuhan ko na, alintanang an pangataman kan bilog na lungsod nasa manlaenlaen na póok, ika bilang pamayo nin sarong pelotón buksan mong pírit an pintó kan convento ni Santa Clara asin koahon mo du-

man an saró katawo na, maliban sakuyá asin ki Capitán Tiago, daing ibang makakamidbid ika . . . Dai ka nasa anó man na pangánib."

"Si María Clara!" an hagayhay kan hagbayon!

"Ohó, si María Clara!" an olit ni Simoun asin iyo pa sana su saiyang tingog magkaigwa nin daging na mamondó asin sa tawo; "boot ko syang iligtas, sa pagligtas saiya muya kong mabúhay ako, nagbalik ako . . . ginigibo ko an himagsikan ta huli lámang sa sarong himagsikan mabubuksan ko an mga tatá kan mga convento!"

"Ay!" an ólay ni Basilio, na pinagtakop su magibong na kamot; "lawat ka nang ominabot, lawat na marhay!"

"Dai ngatá?" an hapot ni Simoun na kanayon komi-norondot.

"Si María Clara nagadán!"

"Nagadán?" naghapot sya sa tingog na makangingirhat.

"Ngunyan na hapon, sa ika-anom na horas; ngunyan súkat nang masa . . ."

"Bakong totoo!" ominóngal si Simoun malungsí asin daing pagkanoltol, "bakong totoo! Si Maria Clara búhay, si María Clara dápat mabúhay! Sarong matálaw na pasarahotan . . . dai nagadán, asin ngunyan na banggi iligtas ko sya o sa aga gadán ka!"

Nangirogkirog si Basilio.

"Nagkapira nang aldaw na hominélang asin ako nag-papa-convento sa pagkoa nin mga baretá. Hilinga, uya an súrat ni Padre Salvi na dara ni Padre Irene nagdam-lag nin kahihibí si Capitán Tiago, naghahadok asin nag-hahágad nin táwad sa retrato kan saiyang aki sagkod na sominampot sa pagsigarilyo nin dakol na opio . . . Ngunyan na hapon inagoniyasan sya."

"Ah!" an hagayhay ni Simoun, asin pakakapote kan magibong na kamot su saiyang payo dai na naghíróhiró.

Nakagiromdom na nakádangog man naggad sya nin agonías alintangang nagruronda sya sa palibot kan convento.

"Gadán!" nagtaram sa tingog na orog kahababá na baga sarong anino an nagtaram, "gadán! gadan na dai ko man lámang náhiling, nagadán na daing pakaáram na nabubúhay ako huli saiya, nagadán nagtitíós. . ."

Asin kan makamaté na sarong makangingirhat na

barongbarong, sarong barongbarong nin aripuros asin dagoldol na máyong tagdó nin orán, mga siloksigok na daing mga luhá, mga kuráhaw na daing mga katagá, nagoongal sa saíyang daghan asin masulwak siring sa mainit na lava haloy nang nahahagwis (339), sibot na lominuwas sa lambanan. Nádangog ni Basilio na lominósad sya sa hagianan na bakong sorókol su mga lákad, baralanggo; nakádangog nin sarong garo napopóot na kinuráhaw, kuráhaw na garo naghaharúbay kan pagdatong kan kagadanan, harárom, nangongorog, malipungaw, malá ngani, ta su hagbayon bominuhat sa saíyang silla, malungsí asin tinanatakigan, alágad nádangog su mga linákad na nagkakaparará asin su patá sa may lansangan na matanog sa nagpipintó.

“Makauúgay na ginoo!” an sabi sa hababang tingog asin su saíyang mga mata napanó nin mga luhá.

Asin dai nakagiromdom na magádal, nakakalákop su paghiling sa ruwang pagiisipísip kan kapaladan kan duwang itong linalang, su saróng hagbayon, mayaman, halangkaw an inadalan, hiwas, kagrogáring kan saíyang mga kapaladan, may maságang ngápít sa panahón sa harayó, asin sya, magayón síring sa sarong pangatorogan, dalísay, panó nin pagtubod asin daing pagalamáam, pinagtotorotabyon sa tahaw nin mga pagkamoot asin nin mga hoyom, natatalaga sa sarong magayagayang adha (340), na pakamahalon sa angkos asin galangan sa kinaban, asin minsán síring, sa duwang itong linalang na mga tagob nin pagkamoot, nin mga penarangan (341) asin mga pagsárig, huli sa sarong mapanggadan na kapaladan naglalakaw syang lagalag sa kinaban ginogóyod daing ontok nin sarong arimborong nin dugó asin nin mga luhá, nagsasabwag kan karat-an sa lugar na magibo nin marahay, ibinabagsak an kabanalan asin pinapadakulá an maráot na kaugalean, alintanang sya naghingagdan sa makagigilantas na limpoy kan claustro, na pinaghahanapan nya gayod kan katiwasayan asin sakalé makásompong nin mga pagtíos, saen sya lominaog na malinig asin daing digtá asin naotsan síring sa sarong loyós na búrak!..

!Matórog ka sa katiwasayan, makauúgay na áking babaye kan daing pálad kong bansá! Lobongán sa húkay an mga kawilihan kan saímong pagkaaki, na lomi-

noyos sa saiyang karigonan! Kun an sarong banwaan dai makapagdólót sa saiyang mga vírjen nin sarong monínong na pagsadiri, sa pagampon kan sinanglitan na pakahiwas; kun panghihimula sana an ikakapamana nin lalaki sa babáyeng balo, mga luhá sa iná asin pagkaoripon sa mga aking lalaki, marahay an saindong gibo sa pagsílot nindo sa saindong sadiri na magdánay sa daing katapusan na kabinían, lináلامos nindo sa laog kan saindong ginhawa an banhí nin sinumpaán na mga ipangangaki ngápit! Ah, marahay ka ta dai ka mangingibigkibig sa saímong linobngan sa pagdangog kan gásod kan mga naghihingagdan sa kadikloman, kan mga nagmamáteng igwang pakpak asin nagkakataralikalá, nin mga nagkakaralamos sa kakulangán nin pakahiwas! Lakaw, lakaw sa kaibahan kan mga pangatorogan kan mga tagapagáwit sa roná nin daing sókol, anino nin babaye na naanílág sa síring nin talá-sínag, ipinaghahaginghing nin mga honodhónod na mga sanga nin kabotongán . . . Mamongaya an babáyeng nagagadan na pinagtangisan, an minawálat sa pusó kan namomoot saiya nin sarong malinig na vision, sarong banal na giromdom, dai nadigtaan nin mga dustang pakamaté na pinapaosbog kan mga taón! Hilinga, ipinapagiromdom nyamó saimo! Sa dalísay an angkas kan satúyang bansá, sa tongod kan saiyang bughaw na lángit, sa mga alon kan dánaw na nabibilanggó nin mga bolod na zafiro asin nin mga pangpang na esmeralda; sa saiyang mga gabóbog na mga sapá na nalilindongan nin botong, binobordahan kan mga búrak asin binobúhay baga bilang kan mga atibagrós asin mga kalibangbang kan saindang nangangalangalang asin mga kapritsósong láyog na baga nakikipagkarawat sa angkas; sa kamoningan kan satong mga kadlagán, sa áwit kan satong mga sapá, sa oran nin mga brillante kan satong mga busay, sa maságang liwánag kan satong talá-sínag, sa mga hagayhay kan simuy kun banggi, gabos nagpapagiromdom kan banding kan namomotan, makikita ka nyamó sagkod noarin pa man síring kan samúyang pagpangatorogani saimo, mabahan, magayón, naghohoyomhóyom síring kan pagsárig, dalísay síring sa liwánag, alágad, mamondó asin malipungaw sa paghilinghiling kan satong mga pagtíos!”

XXIV

MGA PANGATOROGAN

!Pagkamoot, anong talá ika?

Kan sumonod na aldaw, Jueves may mga pirang horas bago somolnop su talá-ínit, naglalakaw si Isagani sa magayón na paseo ni María Cristina pasíring sa Malecon, sa pagduman sa pagtatagboan ninda kasi Paulita na itinogon saiya kaini kan ágang ito. Dai nagduduwa-duwa su hagbayon na an pagoolayan ninda su nangyari kan bangging ominagi, asin huli ta natatalagang bulanos na humágad saiya (342) nin mga paliwánag asin mantang aram nya na mapalangkawon asin maabhawon, nagigila nya an sarong pagkasiblag. Sa atúbang kan gilagilang iniho dinara su daing ibang duwang súrát ni Paulita, duwa kapaknit na papel, na pahángang magkaigwa nin nagkapirang rayray na hiridalean su pagkasúrát, may nagkapirang pinunasan asin kasiyahan na pagkasúrát, mga bágay na dai nagpakaolang na timoson an mga ito kan nagmamahal na hagbayon kaiba an lálóng pagmahal na бага rogáring na súrát ni Safo (343) o kan musa na si Polimnia.

An decision na ini na iátang su pagkamoot sa altar nin karapatan, an pagisip na magtíos sa pagotob kan katongdan na tagobón si Isagani nin sarong harárom na kalipungawan asin ipagiromdom saiya su magagayon na aldaw asin banggi na laló pang mga magayón, saen isinasabi sa hababang tingog an mga mahahamis na kamangmangan sa ibong nin marayráhay na mga rejas kan entresuelo, mga kamangmangan na sa hagbayon igwa nin tandá na talagang igot sa boot asin mahalaga na sa saíyang paghoná iyo lámang an mga magkakanigong makaapod kan pangataman kan pinakahalangkaw na pagísip nin tawo. Pinagiisip ni Isagani su mga paglingalinga kun mga bangging bulanon, sa feria, sa mga maaga nin Diciembre pakatapus kan misa de gallo (344), sa tubíg na bendita na paráting igawgaw saiya asin sya (345) nagpapasalámat huli sa sarong paghiling na panó nin rawitdáwit nin pagkamoot, magkasi tinakigan pagdinootan kan mga moró. Madaging na mga hagayhay бага saradit na mga kuwites naghahalé sa daghan ninda asin saindang naisipan an gabós na mga tulá, gabós na mga katagá nin

tataramon kan mga paratulá asin mga manunúrat dapit sa pagkadaing-kanayan nin babaye. Sinosumpaán nya sa irárom kan saiyang boot an paglalang kan mga teatro, su opereta francesa, nagholaw na manghihimalos sa énot na pagkahinaragbó. An gabós na nakakalibot saiya minapáhiling saiya sa irárom nin orog kamamondó asin mga maiitom na mga kúray; su palabuhan (346), daing tawo asin malipungaw, garong laló pang malipungaw huli kan kadikit na mga sakayan na nagdoróong, su talá-ínit magagadan sa ibong kan Maríveles, daing tulá asin daing pagkadagka, dai kan mga panganoron na mapagbarag-ohon asin mayayaman sa mga kúray sa mga mapálad na mga kahaponon; su bantáyog ni Anda, bakong marhay na paghilngon, timawa asin nanganaan, daing estilo, daing kadakuláan; garong sorbete okun baga man pastel; su mga ginoo na nagrarakawlakaw sa Malecón, minsán nganí an kamugtakan baga nagpapahiling na mga naoyonan asin mga nasisinangan, sa saiyang paghoná mga daing-pagtiwalá, sa sadiri, mga maabhaw asin mga sáyang lámang; mga makaraw asin mga daing marhay na ádal, su mga barobatá na nagkakarawat sa baybayon ibinabasisi o pinapatambulid sa mga alon su mga malapnad na mga gapó sa pangpang, o naghaharánap nin mga tagatihon sa baybay asin mga bibi na saindang dinadarakop sa kamuyahan lámang na magdakop asin ginagaradan na dai man nin nakokoang pakinábang, sa katapusan sagkod su mga magkagúrang man na mga gibo sa palabuhan na pinanongdan nin labing tólong rawitdáwit, sa paghoná nya garong dai sa pangyari, makangingisi, káwat nin mga akí.

“An palabuhan, ah! an palabuhan nin Manilá, bastardo na, magpoón kan ipangídám, pinapagtangis an gabós kapahamakan asin sa kasopogan! kun pakatapus nin síring kadakol na mga luhá dai lumuwas an guya (347) na náging sarong maating pagkataktak!”

Daing pangataman na nagtaong-gálang sa duwang jesuita, mga profesor nya kan panahón; pahangang makamangno sa sarong tandem (348) na dara nin sarong Americano na minapúkaw kan kaorihan nin nagkapi-rang mga tihantik na nagpapadaralagan kan saindang mga calesa; sa harani kan bantáyog ni Anda nya na si Simoun iyong pinaghohoronhoronan ni Ben Zayb asin nin saró katawo, na kan bangging ominagi homenelang (si Simoun), na habong mangakó sa kiisay man, pati su

mga kagawad mansana kan General.

"Iyo na!" an hagayhay ni Isagani na may kaibang mapait na hoyom; "manongod kaini an mga pangataman huli ta mayaman... minabalik an mga soldados haralé sa expedición, mga naghehélang asin may mga lúgad, asin dai nin siisay man na minagiaw sainda!"

Asin sa pagisipisip nya kan mga expediciones na ini, sa kapaladan kan mga dukhang soldados asin sa panunúhay na ihinahampang kan mga taga-kaporoan sa dap-leng sákal, nagisip na sa kagadanan, kun an sa mga solados mabansay huli ta nagotob kan saindang ka-tongdan, an pagkagadan kan mga taga-kaporoan mamuráway huli ta ipinaglaban su saindang pagsadiri.

"!Katakatakang kapaladan an sa ibang mga banwaan!" an sabi. "Huli ta an sarong tagapaglakbay dominatong sa saindang mga baybayon, nagkawarar-an kan saindang katalingkasan asin nagiging mga kam-pon asin mga oripon, bakó sanang kan tagapaglakbay, bakó sanang kan mga taga-pamana kainiho, kundi sagkod kan gabós nyang mga kahimansá, asin bakong sa saró sanang pangkat nin mga ipinangaki kundi sagkod lámang! !Katakatakang pakasábot dapit sa sandagan! An siring na katanosan minatao nin lubós na katanosan na ibilang an gabos na mga daplé na orog kamabangis na halimaw na mangyaring iluwá kan kadagatan!"

Asin pinagiisip nya na an mga taga-kaporoan na ito, túmang sa mga ini an saiyang bansá nasa labanan, pakatapus kan gabós, dai man sinda nin ibang kasalan kundi an saindang kaluyahan. Su mga tagapaglakbay nagdoróng man sa mga baybayon nin ibang mga banwaan, alágad huli ta nadáyag nindang mga mirigon, dai ninda ginibo su saindang napapalaén na kaisipan. Mga maluluya asin sa paghoná nya an bilog na itong hilingon baga bilang, asin su mga ngaran kan mga kaíwal, na dai pinaglikayán kan mga pahayagan na arapodon sindang mga matálaw, asin mga bihang, sa paghoná nya mga mamuráway, nagkapurukan na mamuráway sa poon kan mga karogmokan kan saindang makakundían na mga kutá, laló pang mamuráway ki sa bayaning mga troyano kan mga énot na panahón; an mga taga-kaporoan na ito dai nagharab-on nin Helé-nang filipina. Asin kaiba an saiyang sa tagapagáwit na gambira, pinagiisipisip nya an mga bagong táwong

ito na mangyáring magkapatós nin muráway sa mga mata kan saindang mga babaye, asin síring sa sarong nagmamahal na nasa pagkadai-nin pagsárig naorihan sainda huli ta mangyáring magpakatuklás nin masang-gayang paghógot, asin naghahagayhay:

"Ah! boot kong magadán, makabalik ako sa dai nin saysay, walatan ko an sakong bansá nin satong mamuráway na pagngaran, magadán huli saiya, ipaglaban sya túmang sa dapleng panalákay asin ngápit liwanagan kan talá-ínit an sakong bangkay bílang daing hiró-hírong tanod sa mga bató kan kadagatan!"

Asin nagiromdoman nya su pasúhay saka su mga alemán, asin haros ipinagmondó nya na nahúsay; námuya kutá syang magadán huli sa wagayway na kastilá-filipino ki sa pomasákop sa daplé:

"Huli ta pakatapus kan gabós," pinagisipisip nya, nabobogkos kita sa España nin matoós na gapus, an nakaagi su salaysay, an katinubdan, an horon. . ."

An horon, ohó, an horon! Sarong mapagtuyá-tuyang hoyom lominadawan sa saíyang ngábil; kan bangging ito igwa sinda nin dulaan sa *pansitería* sa *pagcelebrar* kan pagkagadán kan Academia nin Kastilá.

"Ay!" huminagayhay; "makaárog kan mga liberal sa España an mga satuyá digdi, sa laog nin madaleng panahón mabibilang kan Inang Bansá an mga dayúpot na tawohan!"

Nagiinánay na magibabá su kabanggihon asin kasabay kaini nagoorog man su kalipungawan sa pusó kan hagbayon, na haros mawaran nin pagláom na máhiling si Paulita. Su mga nagrarakawlakaw luhaylúhay na naghaharalé sa Malecón ta maduruman sa Escolta, na an togtog nagpapadangog nin mga kabtang nin mga kundiman na dara duman kan mahayáhay na símuy nin kahaponon na símuy kan kahaponon; su mga dumágat sa sarong sakayan pagdigmá na naaankla sa sálog, nagmamaniobra kan sa bago bumanggi, nagsasarakat sa pisí mga maliksi na síring sa lawá; diit-diit na pinapadoktan kan mga sakayan su saindang mga ilawán nagtataong tandá nin kabuhayan asin su baybayon

Saén pinaririlikobkob

Kan doros su daing girong na mga balod,
Na sa pangpang sa malumbay na rimokrí-
mok (349).

Sinda mansana mináhoros nanggayod

sabi ni Alaejos, nagaalisngaw sa harayó nin maninipis na mga alisngaw na kan liwánag kan talá-sínag, ngunyan sa lubós nyang pagkahimilog, binabáliw sa ulap na maanílág asin makagigilantas. . .

Namaté an sarong harayong ribok, ribok na naghaharaning magharani; luminingoy si Isagani asin su saíyang pusó nagpoon nin pagkútad nin sigkat; nagdadangádang an sarong coche na góyod nin duwang kabáyong putí, su mga kabáyong na mapapalaén saiya sa táhaw nin sanggatós na ribo. Iritoon sa coche si Paulita, si Doña Victorina asin su amiga kan bangging ominagi.

Bago makalákad nin saró su hagbayon, nakalusad na sa dagá si Paulita dara an sa silfideng liksi asin hominoyom ki Isagani nin hoyom na panó nin pagkikipag-úli; hominoyom man si Isagani asin sa saíyang paghoná su gabós na mga panganoron, su gabós na mga maiitom na mga pikiran na kan énot minátagob sa saiya nangagpupurawas na siring sa aso; may mga ilaw an lángit, mga áwit an angkas, asin an mga áwot sa dalan nagkakaparatos nin mga búrak. Sa maráot na pálad, itoon dumán si Doña Victorina, si Doña Victorina na kominoan kan hagbayon ta hahagadan nin baretá dapit ki Don Tiburcio. Nangakó si Isagani na hahanapon nya an saíyang pigtatagoan sa pamamatáhaw kan mga estudiante na saíyang mga midbid.

“Dai pa nin nakapagbaretá sakó sagkod ngunyan,” an saíyang simbag asin nagsabi nin totoo, ta si Don Tiburcio duman nanggad nagtatagó sa harong nanggad kan amaon kan hagbayon, si Padre Florentino.

“Ipaáram mo saiya,” an sabi ni Doña Victorina na anggot na marhay, “na gagamiton ko an Guardia Civil; búhay o gadán boot kong maaraman kun haen. . . Huli ta kaipuhan na maghalat nin sampólong taón tananí an saró makapakasal!”

Nagtakang huminiling saiya si Isagani; si Doña Victorina naguisip na magpakasal. Siisay daw an makaúgay?

“Anó sa paghoná mo si Juanito Peláez?” Panalé sana syang hominapot.

“Si Juanito? . . .”

Dai áram ni Isagani kun anó an saíyang isisimbag; ginaganahan sya na magsabi kan gabós na maráot na

naisihan nya dapit ki Peláez, alágad an pagkaginoo nagtagumpay sa saiyang pusó asin nagtaram sya nin marhay dapit sa saiyang rival huli ta talagang iyo. Si Doña Victorina, nasisinangan asin nagagambirahan, inomaw na marhay si Peláez, asin gigibohon na kutá si Isagani na pagkatiwalaan kan saiyang mga bag-ong pagkamoot, kan omabot nagdadalagan su amiga ni Paulita sa pagpaisi na su abanico kaini nahólog sa mga gapó sa baybayon, sa may Malecon. Panglilinglang o pagkahinaragbó, an totoo iyo na an pangyáring iniho náging dahelán na su amiga magpawálat sa kaibahan kan gurang (350) asin si Isagani makipagentiendehan ki Paulita. Sa gabos kaini, si Doña Victorina naoogma, asin tangáning mapaki Juanito sya inooyonan nya su mga pagkamoot ni Isagani.

Si Paulita may sadíring palakaw; kan magtao saiya nin pasalámat nagpahiling na sya napaglapastanganan, na sya may kamondoan, asin nagtataka kun ngatá ta masompongan sya dumán na su gabós itoon sa Luneta sagkod su mga actres na mga francesa.

“Tinaohan mo ako nin cita, ano ako ta dai. . .”

“Minsán síring, kasu-banggi dai ka lámang nagmangno na dumán ako sa teatro; sa bilog na panahón pinagmasdan ko ika asin dai mo ibinóbulag su saimong mata sa mga *cochers* na ito. . .”

Nagkariribay su mga papel; si Isagani na napadumán sa paghágad nin paliwánag, napiritan na iyong magtao asin ibinilang su saiyang sadiri na mamongaya kan sabihan sya ni Paulita na pinapatáwad sya. Mapádapit sa dagyang kaini (351) sa teatro, pinasalamatan mo ngani; sya, pinírit kan saíyang inaon, nagdisidir sana sa paglaom na makikita nya sya (352) sa laog kan pagpaluwas. Napálaog nyang gayo si Juanito Pelaez!

“An sakong inaon iyo an namomoot!” an sabi na maogmang nagngingisi.

Magkasi ominólok su duwa, an kasal ni Pelaez ki Doña Victorina nakaparongaw sainda sa kasinangan asin hiniling na ninda na бага nangyari na; alágad naromdoman ni Isagani na búhay si Don Tiburcio asin ipinagkatiwalá sa saiyang minámahal su tágong-híloom, pakatapus nyang papangakoon na dai isasabi sa kiisayman. Nangakó si Paulita, alágad sa irárom kan saiyang boot nagsasabi na ibabaretá nya sa saíyang amiga.

Dinara kan bágay na ini su olayólay sa banwaan ni Isagani, palíbot nin mga kadlagán asin namumugtak sa pangpang kan dágat na nagoóngal sa poón nin haralangkaw na mga bató.

Nagliliwánag su paghiling ni Isagani kan magtaram sya dapit sa madiklom na itong sógod; su saiyang pisngi pinapaláad kan kalayo nin kapalangkawan, nagdadaging su saiyang tingog, nagiinit su saiyang sa tagapagáwit na tarásang (353), naglaláad su mga tataramon na mináabot saiya, tagob nin gambira na baga nagtataram sa pagkamoot nin saiyang pagkamoot asin dai naginibo kundi humagayhay:

“Oh! sa pagsaró-saró kan sakúyang mga kabukiran namatean kong ako hiwas, hiwas síring kan angkas, síring sa liwánag na minaogsóhoy dai nin nakakapógol sa kahiwasan! Sangribong lungsod, sangribong palacio itatao ko huli sógod nin Filipinas, saen harayó sa mga tawo nagmamaté ako nin túnay na pakahiwas! Dumán, kahampang na gayo an katalagahan, sa atúbang kan dai-maladop asin kan dai-nin-sókol, an kadlagan asin an dágat, nagiisip ako, nagtataram asin naggigibo bilang sarong tawo na daing minimidbid na mga mabangis!”

Si Paulita, sa atúbang nin síring kakúring gambira huli sa banwang tinubúan, gambira na dai nya nasasabotan, sya na sanay magdangog na pinagsasabihan nin maráot an saiyang bansá asin nagtataga-sabay man sya, nagpahiling nin mga pangimon asin síring sa giráray nagpaháyag nin kakologan sa boot.

Alágad tolostolos mansana pinatiwásay sya ni Isagani.

“Ohó,” an sabi, “namomotan ko ito orog sa mga daitibáad gabós bago ko ika namidbiran! Namumuya akong maglilingalinga sa katanayadan, matórog sa limpoy nin kakahoyan, tumúkaw ako sa ibábaw nin bató tangáning maladladan ko kan sakong paghiling an Pacifico na nagbubúkag sa sakong atúbang kan saiyang mga bughaw na alon, dinadara sakuyá an aniningal kan mga áwit na mga nanod-an sa mga baybayon kan Américang talingkas. . . Bago ko mamidbidan ika, an dágat na ito iyo an sakong kinaban, an sakong kadagkahan, an sakong pagkamoot, an sakong mga pangatorogan. Kun natotórog sa kamoninongan asin an talá-init nagbabangraw sa kaitaasan, naooyayan ako sa paghiling

kan harárom na kadagatan, may mga limang polong metro sa sakong mga bitís, naghahánap nin mga halímaw sa kakadlaganan nin mga madrepora asin mga coral na mga nagkakataran-aw sa bughaw na kadagatan, su mga darakúlang halas na, síring sa sabi kan mga taga-oma, minaharalé sa kadlagán tangáning sa dágat magérok asin magkamit nin makanginirhat na pagkabílog. Sa mga pagkahapon na, sabi, iyo an pagluwas kan mga mangindara, pinaghihinirip ko an mga ito sa lambang álon, sa dakúlang gayong pagmawot na sarong baldit sa paghoná ko namansayan ko an mga ini sa táhaw kan mga sabo, na nagkakaráwat kan saindang mga diosnon na káwat; malínaw na malínaw su pagkadangog ko kan saindang mga áwit, mga áwit nin katalingkasan, asin namaté ko su daging kan saindang gapirak na mga arpa. Kaito pinapaagi ko an halawig na mga horas sa kahihiling na binabáliw an mga panganoron, pinagmamasdan ko an iyoiyong ká-hoy sa tanáyad, sarong bato, na dai ko ikinapapaliwánag sa sakong sadiri an dahelán kun anó, dai ko ikinasasaysay an bakong gayong sáyod na kamatean na pinopukaw kan mga ito sa sakong sadiri. Parati akong pagsermonan kan sakong amaon nin haraláwig na mga sermon asin sa tákot na magi akong hipocondriaco nagsasabi na dadarahon ako sa harong nin sarong médico. Alágad nakita ko ika, námotan taka, asin sa mga vacacion na ini, sa paghoná ko dumán may nagkukúlang sakuyá, su kadlagán madiklom, mamondó su sálog na nagbobolos sa kahiwasan, malipungaw su dágat, daing anó man na linalang sa harayó. . . Ah! kun nagduman ka lámang minsán makasaró sana, kun nakabatay lámang an saimong mga bitis sa mga dalan na ito, kun pinagbubúkag mo kan punta kan saimong mga moró an túbig kan sapá, kun hinihiling mo an dágat, kun minatúkaw ka sa gapó asin pinapasawisiw (354) mo an angkas kan malumbay mong mga áwit, an sakong kadlagan magiging Paraiso, mangagaáwit an mga alon kan sapá, maluwas an liwánag sa mga madiklom na mga dahon, magiging mga brillante an mga toró kan ambon asin sa mga perlas an mga sabo kan dágat!" Alágad nádangog ni Paulita an sabi na pagpaduman sa banwaan ni Isagani kaipuhan na omagi sa kaboldan na kadakol na mga limátok, asin sa pagísip sana kan bágay na ini, nangingibigkibig su matálaw. Muya sa

giráray masamarhay na kamugtakan asin payabá, nag-sabi na maduman sya lúnad sa coche o sa tren.

Si Isagani, na nakalingaw na kan saiyang gabós na mga pesimismos asin daing ibang nahihiling kundi mga búrak na daing mga tonok, suminimbag:

“Sa laog nin orog kadaleng panahón, an gabós na mga poró lalagbasan nin mga hikot na batbat,

Saen maririkas
Asin naglulupad
Locomotoras
Magkakaraskas

síring sa sabi nin saró; ngápit an mga nangongorog na gáyong sógod kan kaporoan nagiging bukas sa gabos. . .”

“Ngápit, alágad noarin? Kun ako gurang na. . .”

“Bah! dai ka nakakaisi kan magigibo ta sa laog nin mga pirang taón,” an simbag ni Isagani; “dai mo áram an tengyagá (355) asin an gambira na sa bansá minabangon pakalihis nin pagkánok sa laog nin ginatós na mga taón. . . Pinangangataman kita kan España; an satong mga bagong-tawo sa Madrid nangagpapagal sa aldaw asin sa banggi asin ipinanonogod sa bansá an saindang pakasábot na lubós, an gabos nindang mga hidalé, an gabós nindang pagmaliogot; mga malumbay na tingog dumán minasararo sa mga satuyá (356), mga político na mga nakakasáyod na daing orog karahay na bugkos kundí an pagkaboronyog nin mga kapangtingan (357) asin mga kamatean; ginigibo sató an matanos asin gabós naghoholá sa kagabsan nin sarong magayagayang ngápit sa panahón! . . Totoo na bag-o pa sana kitang magtíos nin sadit na kapahamakan, kaming mga estudiante alágad an tagumpay nagdadaog sa gabos na mga garis (358). . . nasa gabós na katahuwan! (359). An mapasaluib na pagkadaog sa satúyang tiníos nagpapatotoo kan mga huring inotnga, kan mga huring pangibigkibig kan naghihingagdan! Noodmá mga namamanwaan na kita kan Filipinas, na an kapaladan maluwas na mabansay huli ta mamumugtak sa mga nagmamahal na mga kamot: oh, ohó an omaaboton satuyá, nakikita kong masang-gaya, nakikita ko an pangarakan (360) na hinihiró an pagkabúhay sa mga ronang iniho na haláwig nang panahón na nagkagaradán, nagkanaránok nin maku-ri. . . Nakikita ko an mga banwaan na nagbabarangon

sa palabá kan dálan na batbat, asin minsan saén mga fábrica, mga gadung na siring kaitong sa Mandalúyong!... Nadadangog ko nanagpipito an sakayan, an kinaralkadal kan mga tren, an hinoroghodog kan máquina. . . pighihiling kong nagiiitaas an aso, su saiyang mapangyáring hinangos, asin sinisingosingo ko amyó nin aceite, an hinang kan mga halímaw na mga nasa daing katapusan na toklós... An puerto sa masákit na pagbadós, an sálog na ini saen pigsasabi na naghihingagdan an karákal, satúyang makikita na paranó nin mga palo sa sakayán asin tataohan kita nin sarong pikira kun anó an tiglipotan sa mga kadlagan sa Europa. . . An dalísay na ining angkas asin an mga gapong ining mga malinígon na gayo magkaka-paranó nin mga carbón, nin mga kahon asin nin mga barriles, bunga nin sa táwong kahigosan, alágad dai bale! masarakay kita sa mga makosog na dumalagan, mga cómodong mga coche, sa paghánap sa laog nin ibang mga angkas, ibang mga tanawon sa ibang mga baybayon, lálong mga mahayáhay na temperatura sa mga abaga kan mga kaboldan. . . An mga costa babantayán kan mga acorazado kan satong hokbong dumágat; an kastilá asin an filipino magribalan sa kahimonan sa pagsagupá sa dapleng panalákay, tangáning ipaglaban sa saindong mga pagsadiri asin pabaya-an kamong magngisi asin maggayagaya sa katiwasayan, mga minamáhal asin mga iginagálang. Mga lig-tas sa mga palakaw nin pagexplotar, daing kabaldían, dai nin mga dai pagtiwalá, an banwaan magtotoklós huli ta sa panahón na iyán bakó nang makasosópog an toklós, bakó nang sa oripon, bilang ipinipírit sa oripon; ngápit dai papaalsomón kan kastilá an saiyang ugalé nin mga makangingisi asin mga mabangis na mga pagsaginsagin asin, tapat an panghilingon, pósog an pusó, maggiginarawgawan kita nin kamot, asin an karákal, an industria, an pananom, maruluwas an mga kadonongan sa pagampon kan katalingkasan asin nin mga madodónong asin mga pantaypantay na mga katogonan siring kan sa mauswag na Inglaterra. . .”

Naghooyomhóyom si Paulita may kaibang pagduwaduwa asin nagkikirikikiri.

“Mga pangatorogan, mga pangatorogan!” hominagayhay; “nádangog kong pigsabi na dakol kang mga kaiwal. . . Sabi ni Tía Torina an bansang ini sa oripon

sa giráray.”

“Huli ta an saimong inaon sarong lolong, huli ta dai mabúhay na dai nin mga oripon, asin kun mayó kan mga iyán, pinangangatorogan nya sa máabot na panahon, asin kun dai sa pagkahimo, bandingan (361). Tunay na gayo na igwa kitang mga kaiwal, na magkakaigwa nin pakikigbaka, alágad mandadaog kita. An gurang na susunan (362) mangyáring makahimo kan mga rog-mok kan saiyang castillo (363) nin mga rintangan (364) na mayong kahusayan, kokoahon nyamó iyan sa áwit nin katalingkasan, sa liwánag kan saindong mga mata, sa opak kan mga kamot nindong sinasamba! Sa gabós, dai ka mahandal; moninong an pakikibaka ngápit; igó nang lumaog kamo sa pagádal, pukawon nindo sa samuyá an mga bangsingawan (365), haralang-kaw na mga pagiisip, asin pakosga nindo an samong boot sa pagdánay, sa kabayanihan huli kan pásib kan saindong kalodokan!”

Iningatan ni Paulita su saiyang dai masáyod na hoyom asin garong nagmomongon; nagtatanaw sa sálog asin pigpoporopikpik su saiyang pisngi kan abanico.

“Asin kun dai kamong makamtan na anó man?” an hapot nyang daing pangataman.

Nakarátak ki Isagani su hapot; ipinotitok su mga mata sa mga mata kan saiyang minámahal, luhaylúhay na kinoa su sarong kamot asin suminimbag:

“Himatea: kun dai kaming makamtan na anó man...”

Asin ominorong na nagboborongborong.

“Hinanyoga, Paulita,” nagpadagos; “aram mo kun guran-o ko ika kamahal asin kun guran-o an pagsamba ko saimo, talastas mo na iba ako sa sakong pagmaté kun napapatos ako kan saimong paghiling, kun nakakatuklás ako diyan nin sarong silyab nin pagkamoot. . . alágad kun dai kaming makamtan na anó man, mangangatorogan ako sa ibang saimong paghiling asin magagadan akong mapálad huli ta sarong sirang nin pagpahalangkaw mangyaring sumilyab sa saimong mga mata asin sabihan mo sarong aldaw an kinaban na saimong itinotokdó an sakong bangkay: “an sakúyang pagkamoot nagadán na ilinalaban an mga katanosan kan sakong bansá!”

“!Sa harong, akí, ta maliliptan ka!” kuminoslab kan hidaleng ito si Doña Victorina.

Su tingog nakadara sainda sa katotoohan. Horas na nin pagpuli, asin sa mabansay na boot saindang inalok si Isagani na omiba sainda sa lunadán, pagalok na dai ipinaolit ni Isagani. Nin huli ta si Paulita iyong kagsadiri kan lunadán, sa hurihan nagtukaw si Doña Victorina saka su amiga, asin su nagmiminahalan sa bankito.

Maglúnad sa iyo mansanang lunadán, mamugtak sa saíyang kataíd, magsingosingo kan saíyang alimyo, magtagistagis sa saíyang gúbing na suklá, makita syang baga may iniisip, pinaparigos kan talá-sínag kan Filipinas na minátao sa mga dai tibáad na orog kababá nin pakirangan (366) asin kadagkahan, sarong pangatorogan na dai pinaghahalat ni Isagani! Abaa kama-kahehérek kan nagpupurulí na nagrarakaw sana, daing mga kaibahan, asin kaipuhan na iwayan ninda an sarong lunadán na makosog an dalagan! Sa bílog na itong inagihan sa palabá kan baybayon, sa paseo de la Sábana, sa tulay nin España, daing ibang nakita ni Isagani kundi sarong nakatalihid na mahoyó an hiró-hiró na marayráhay su pagkapanokray, panokray na mapapaglingó-lingong na nawawará sa garas (367) kan piña. Magpoón sa may sadit na talinga, baga sarong bitoon sa táhaw nin nagkikintab na mga panganoron. Si Isagani nakádangog sa harayó naghaharapot saiya ki Don Tiburcio de Espadaña, kan ngaran ni Juanito Peláez, alágad sa pagdangog nya mga tanog nin batingaw na nadadangog sa harayó, mga tingog na dai magkasarabotan na mga mamaté sa horas nin pagkatórog.

Kinaipuhan na paisihon sya na itoon na sinda sa plaza de la Santa Cruz.

XXV

MGA NGISI — MGA LUHA

Su bídang kan "*Pansitería Macanista de buen gusto*" nagbabantáag kan bangging ito nin sarong napapalaén na gayong kamugtakan.

Kagapat na mga bagong-tawo, mga halé sa mga nangongorog na puró kan Kaporoan, magpoón sa lubós na gayong indio (kun igwa nin lubós na gayo) sagkod sa kastílang peninsular, nagtiripon sa paggibo kan dulaan na isinadol ni Padre Irene, huli kan resolucióon na iti-

nao mapádapit sa pagtokdó nin kastilá. Tinaragoram ninda su gabós na mga látok, pinadugangan su mga ílaw asin ipinadokot sa lanob an pambirang ining oró-awit:

“!KAOMAWAN KI CUSTODIO HULI SA
SAIYANG KAGALINGAN
ASIN SA IBABAW NIN DAGA PANSIT SA
MGA KAINSIKAN
NIN MGA BOOT NA MABANSAY!”

Sa sarong bansá saen an gabós na mga kadustaan tinatahoban nin aliboy nin kaigotan, saen kadákol an minaitaas sa kosog nin aso asin sa maínit na angkas; sa sarong bansá saen an poral na gayo asin tapat na bulanos nakakarátak an pagluwas sa pusó mangyáring gikanan nin mga karibukan, alongating gayo na iyo ito an orog karahay na paagi sa pagrokyaw kan naísipan ni Don Custodio. Su mga nagkapáralaog nangag-sisimbag sa kaologologan nin sarong harakhak, sa pastel kan pamahalaan nagbaralos nin sarong plátong pansit, asin labi pa!

Nagngingirisi, nagsosoroba, alágad hiling na gayo na sa kaogmahan igwa nin pagpipirit; su mga ngisi naghahagong sa kinokúrab na pangigingibigkibig, sa mga may minaluwas na mga pananaleng silyab asin sa labing saró nakita nagsilaksigak an sarong luhá. Alágad minsán siring an mga bagong-táwong ito mga mabangis, bakong mga matanos! Bakó ito an énot na hinohúsay sa siring na palakaw an orog kabansay na mga kaisipan, na sinasáyang an mga pananárig nin dakol na mga tataramon asin saradit na mga gawé: bago ki Don Custodio, kadákol pang iba, dakolon na gayo!

Sa táhaw kan bídang asin sa tangod nin mga farol na pula, nakikita an apat na mataralídong na mga látok, barágay su pagkapamugtak na minabílog nin lapangtana (368); nagagarámit na mga tukawán mga bankítong káho na mga matalídong man. Sa táhaw nin lambang látok, sunod sa kinaugalean kan kaonán, nalalantad an apat na platito na mga kurayan na may apat na pastel lambang saró, asin apat na tásang tsa lambang saró may takop, gabós anas na porcelánang pula; sa lambang bankito nakikita an sarong botella asin duwang copa nin bóbog na masiga.

Si Sandoval, bílang sarong boot makaáram, naghihilinghiling, nagoogid kan gabós, pinagmamasdan su

mga cuadro, pinagbabasa su lista kan mga precio. Su iba nagoorólay kan pinagoorolayan kan aldaw na ito, kan mga actrés kan opereta francesa asin kan makagigilantas na hélang ni Simoun na, sabi kan iba, naabtan ninda sa langsungán lugad, ólay man kan iba, naghohógot: siring sa talagang mangyayari; nagpurawas an bágay na ini sa mga baná-baná. Laen man su baretá ni Tadeo, sabi, kinoa nya sa marhay na burábod бага bílang. Si Simoun binágat nin sarong dai midbid sa daan na plaza del Vivac; an dahelán panghihimalos, asin bílang katibayan si Simoun mansana habong magtao nin pinakadiit na paliwánag. Pakatapus kaito, pinaghororonan an mga dai masayod na mga panghimalos, asin katalagahan na gayo na maorawihan an mga sa fraileng kadasigan lambang saró nagósip nin gibong mabansay kan cura asin lambang saró sa bálang banwaan.

Sarong versong cuarteta, na nasusurat sa mga darakulá asin mga maitom na títik, nakakapotong sa itaas kan nangongorog na tatá kan bídang asin nagsasabi:

An kagrogáring na parapansit
Sa mga sukí nagpapatanid,
Na sa látok, sa silla na háyag,
Daing anong ipagwálat.

"Abobo nang patánid iyán!" an hagayhay ni Sandoval; "nagpapahiling nin pagtiwalá sa pangkat (369), eh? Asin anó nang verso iyán! Si Don Tiburcio náging redondilla, duwang bitís, su saró halabá sa saró, sa táhaw nin duwang muleta! Kun makita ni Isagani, ipapásib sa magigi nyang inaon!" (370)

"Uya si Isagani!" an simbag nin sarong tíngog maghalé sa hagyan.

Asin tominonga su mapálad na hagbayon na nagsasaga sa kaogmahan, kasonód an duwang intsik na hurubá na magkasi may dara sa darakúlang bandeja nin mga lotó na nagwawagas nin nakakapagánang párong. Pinataratara an mga ito nin mga maogmang mga hagayhay.

Dai pa si Juanito, alágad huli ta nakalihis na su horas, maorogmang nagpanúkaw sa látok. Sa giráray maluwás na daing kapormalan si Juanito.

"Kun si Basilio kutá, bakong sya, an satong inanyayahan," sabi ni Tadeo, "laló kitang makakaaraling. Buburaton nyató sya tangáning makoahan ta nin mga

tágong-hílom.”

“Anó, an maálam (371) na si Basilio may nakakaptan na mga tágong-hílom?”

“!Abobo!” an simbag ni Tadeo, “asin mga orog na gáyong mahalaga! Igwang mga bágay na dai maladop na sya lámang an nakakaisi kan llave. . . su nawarang barobatá, su monja. . .”

“Mga ginoo, an *pansit lang-lang* iyo an nangorogngorog na sopa!” an kuráhaw ni Makaraig; “siring sa makikita mo, Sandoval, binibilog nin mga tubó, mga hipon o mga boyod, linótong sógok, sotanghon, mga lámán nin guná asin inda kun anó pa. Bilang tinagba, iálay nyató ki Don Custodio an mga tul-ang; hilingón ta kun igwa syang imokná sa mga iyán!”

An talumpáting iniho sinabat nin sarong maogmang harakhak.

“Kun makaáram. . .”

“Madigdi nagdadalagan!” an dúgang na sabi ni Sandoval; “marayrahayon an sopa, ano an ngaran?”

“*Pansit lang-lang*, kun sa pagkasáyod, *pansit intsik* tangáning mapálaen sa saró na rogaring kan bansá.”

“Bah! ngaran na masákit matandaán. Sa dangog ni Don Custodio nginangaranan kong *mokná nin sopa!*”

Inakó su bag-ong pagngaran.

“Mga ginoo,” an sabi ni Makaraig, na iyo an nagpamugtak mga lotó; “igwa kita nin tolong lotó! Lumpiá na sa intsik na karneng orig. . .”

“Idólót ki Padre Irene!”

“Hare! Si Padre Irene dai minakaon nin orig kun dai haleon an dongó,” an sabi sa hababang tingog sa saíyang katáid nin sarong hagbayon na taga Iloilo.

“Hahaleon nya an saíyang dongó!”

“Thólog an dongó ni Padre Irene!” sarabay na nagkururáhaw su gabós.

“Kagalangan, mga ginoo, orog na kagalangan!” an hágad ni Pecson dara an makangingising kapormalan.

“An ikatolong plato tortillang aníit. . .”

“Ipánongod sa mga fraile,” an dúgang kan taga Visayá.

“Huli ta mga aníit an mga iyán,” an panapus na sabi ni Sandoval.

“Tamá, asin aapodón na torta nin mga fraile!”

Nagsarabay sa pagulit su gabós: “torta nin mga fraile!”

"Sa ngaran nin saró minasúhay ako!" an sabi ni Isagani.

"Asin ako, sa ngaran kan mga aníit!" an dúgang ni Tadeo.

"Kagalangan, mga ginoo!" kominagrat naman si Pecson na panó su ngimot.

"An ikaapat iyo an pansit guisado na ipinanongod sa. . . pamahalaan asin sa bansá!"

Su gabós kuminiling ki Makaraig.

"Sagkod kan panahón na dai pa nahaloy, mga ginoo, an pansit pinaghohoná na sa intsik o sa japón, alágad huli ta dai midbid sa China o sa Japón, kanigúan na gáyong máging filipino, alágad an mga naglolotó kan mga iyán asin nagkikinábang iyo an mga intsik; síring na gayo an nangyayari sa pamahalaan asin sa Filipinas: garong mga intsik, alágad kun iyo o bakó, may mga doctores an Santa Iglesia . . . Gabos nagkakaon asin namumuya kaiyán alágad minaririwá-diwá asin nagkakasuruyá; síring man an nangyayari sa bansá, síring man sa pamahalaan. Gabós nabubúhay sa pamahalaan, gabós may kabtang sa fiesta asin pakatapus daing bansá na orog pa karáot sa Filipinas, daing pamahalaan na orog kagobot. !Ipánongod nyató, kun síring, an *pansit* sa bansá asin sa pamahalaan!"

"Ipinánongod!" sarabay na nagsarabi.

"Minasólang ako!" an hagayhay ni Isagani . . .

"Igálang an mga saraday, igálang an mga víctima!" gominasod sa natingog na malágong si Pecson na may iinitaas na tul-ang nin manok.

"Satúyang ipánongod an mga pansit ki intsik Quiroga, saró sa apat na kapangyarihan kan banwaan na filipino!" an sadol ni Isagani.

"Dai, Maitom na Kahalangkawan!"

"Halo!" an dai masáyod na hagayhay nin saró; "sa mga plaza igwa nin mga pangkat na nagmamásid satuyá asin nakakadangog an mga lanob."

Tara, may mga pangkat nin mga osyoso na iritoon sa kahampang kan mga bintaná, alintanang tominoronong su kaparalyakan asin ngirisi sa mga kataraid na tiendahan na бага saindang pinagaalopatingan su du-laan. May sarong kapalaenan na gayo an dai pagkainaralohan na ito.

"Tadeo, italumpatí mo na su saimong talumpatí!" hininghingan sya ni Makaraig.

Pinagkaoroyonan na mantang si Sandoval iyo an orog na may kasipatan (372) bilang tagapagtalumpati, sya an magpadagos kan alap (373).

Hogakon, siring sa giráray, daing anó man na hinandá si Tadeo asin namugtak sa sarong sibot na kamugtakan. Kan sinosórop nya bilang an sarong halábang sotanghon, pinagiisip nya kun paano syang makaipsot sa siring na itong kamugtakan, kan magiromdoman nya su sarong talumpati na naokdan nya sa clase, asin naghandang arogon asin pagliwatliwatan ito.

"Mga minamahal kong mga túgang sa mokná!" nagpoón nin pagtaram na naglalamánong may kapot na duwang sipit na ginagámit kan mga intsik sa pagkaon.

"Háyop! botsani an sipit ta mararaot mo an sakong alapok!" ólay nin saró nyang katáid.

"Inapod kan saindong pagpili sa pagpanó kan lawongan (374) na nabáyaan sa . . ."

"Parahúwad!" sinaligbaton sya ni Sandoval; "an talumpatí na iyán su sa presidente kan samúyang Liceo!"

"Inapod kan saindong pagpili," nagpadagos si Tadeo na dai nasaringgawán, "sa pagpanó kan lawongan na nabáyaan sa sakong . . . ísip (asin itinokdó su tulak) nin sarong tawo na maliwánag na gayo huli kan saiyang sa cristiánong katokdoán asin huli kan saiyang mga naiisipan asin mga mokná magkakanigó na magkaigwa nin kadikit na giromdom, anong masasabi saindo nin sarong napupúnaw na gayo huli ta dai namáhaw?"

"!Komoa ka nin sarong líog, chicoo!" an sabi saiya nin sarong katáid na tinaohan sya nin sarong líog nin manok.

"Igwa nin sarong pinggan, mga ginoo, yaman nin sarong banwaan na ngunyan osipon na lámang asin dahelán nin pagbasangbásang kan dagá, saen nagdorólok tangáning isaldok su saindang mga nagkakapurúnaw na mga sandok an orog katarakúláng mga pasló sa mga solnopanon na mga roná nin kinaban . . ." -- itinokdó kan saiyang sipit si Sandoval na nagrarangot nin matagás na pakpak nin guná.

"Asin mga sirangnon!" an simbag kan pinagpadamogohan na бага kuminúrit nin matalidong kan kutsará tandáng sakod kaito su gabós na mga nagkakaraon.

"!Daing halaga an mga pagsasaligbaton!"

"Hinahágad kong pataramón ako!"

"Naghahágad ako nin patís!" an dúgang ni Isagani.

“Domigdi an *lumpiá!*”

Su gabós nagharágad nin lumpiá asin tuminukaw si Tadeo nasisinangan na marhay ta nakahaw-as sya sa sibot na kamugtakan.

Su plato na ipinánongod ki Padre Irene dai lominuwas na bantog asin mabangis na ipinaháyag ito ni Sandoval nin síring:

“!Nagkintab sa mantiká sa luwas asin orig sa laog! Darahon digdi su ikatolong plato, su torta nin mga fraile!”

Su torta dai pa nagigibo; nadadangog su sirísirí kan mantika sa sartén. Inorawa ninda an pangyáring iniho sa paginom asin hinágad ninda na tumaram si Pecson.

Nangurus na gayo si Pecson, bomínuhat na nagsákit makapogol kan saíyang sa mangmang na ngisi, asin sa pagárog sa sarong predicador na agustino bantog kaítong panahón, nagpooón nin pagsabi sa hababaon na tingog na бага naghihilwas kan tesis sarong sermon.

“*Si tripa plena laudat Deum, tripa famélica laudat bot fratres; kun an panong bitúka nagoómaw sa Dios, an bitúkang gotom magoónaw sa mga fraile. Mga tataramon na itinaram ni Ginóong Custodio sa ngosó ni Ben Zayb, pahayagan *El Grito de la Integridad*, ikaduwang pasal, kamangmangan sanggatós limang poló may pito.*”

“Mga namomotan kong mga túgang ni Jesucristo!”

“Ihináhayop kan karat-an an saíyang maating hinángos sa mga hidyaw na mga gilid kan Frailandia, sa mga táwong hámak Kaporoan nin Filipinas! Daing minasígang aldaw na daing dumaging na sarong atake, na daing mádangog na paglanghad laban sa mga igagalang, sasambahon asin ibabalangíbog na mga corporación, dai makakapangalásag asin kúláng nin lubós na pangangátig. Togote ako nindo, mga túgang, na sa sarong hidelé magpani caballero andante ako tangáning magsorog sa maluya, sa mga banal na kaboronyogan na mga nagpalikhara satuyá, na nagpaparígon ulí kan panghipnong kaisipan dapit sa arawígang, an bitúkang panó nagoómaw sa Dios, na iyo an bitúkang gotom magoómaw sa mga fraile.”

“Madásig madásig!”

“Dangoga,” an sábing bulanos ni Isagani; “pinapanidad taka na kun mga fraile an pagoorolayan, may saró akong iginagáláng.”

Si Sandoval na burat nagáwit:

"!Sarong fraile, duwang fraile, tolong fraile sa co-roooooo

An bunga iyo mansana kan sa saró lang na toroooo!"

"Paghinanyog kamo, mga túgang, salingoya nindo an saindong paghiling sa mga mabansay na aldaw kan saindong pagkaakí; hinguaha nindong ogidón an sa ngunyan asin ihapot nindo sa saindong sadiri an sa ngápít. Igwa kamong anó? Mga fraile, mga fraile asin mga fraile! Sarong fraile an minabonyag saindo, minakumpil, minadálaw sa paadalan kaiba an mamomoton na pagmawot; sarong fraile naghihaté kan saindong mga énot na tágong-hilom, iyo an énot na minagibo saindong kumaon sa sarong Dios, an minábugtak saindo sa dalan nin kabuhayan; mga fraile an saindong mga énot asin húring mga paratokdó, fraile an minábukas kan pusó kan saindong mga katipan na itinatalaga an mga iyán sa saindong mga hagahay, fraile an minákasal saindo, minapalabay saindo sa manlaenlaen na puró sa pagtamo saindo nin pagliwat nin iklim asin mga kaalingan; tinatabangan kamo nya sa saindong paghingagdan asin minsán sumakat kamo sa bitayán, yaon an fraile sa pagiba saindo kan saiyang mga pamibí asin mga luhá asin tumiwásay kamo ta dai kamo babayaan, sagkod na dai kamo makitang gadan nang gayo asin mga binirilingan. Alágad an saiyang pagkamoot dai minatapus diyan: garadan na kamo hihinguahon nya na maogmang marhay an lobong saindo, asin makikibaka sya tangáning iagi sa simbahan an saindong bangkay, magkamit kan mga pamibí sa gadán asin mapahingaló sana napupuwás kun ikabugtak na kamo sa kamot kan Kaglalang mga lininigan na digdi sa ibábaw nin dagá, salámat sa mga padusa sa kinaban na ini, mga pasákit asin mga kasopganan. Mga nakakábatid kan katokdoan ni Cristo na minapintó kan lángít sa mga mayaman, sinda, mga bagong paratubos, mga túnay na kasalíhid kan Paraligtas, minatorogdas kan gabós na panglilinglang, tangáning mahinggaan kamo sa saindong mga salá, na inaapod kan tawo *cuapi*, asin dinádera an mga iyán sa harayó, harayong marhay, duman sa pinagoontokán kan mga kondenádong intsik asin kan mga protestante, asin babayaan an angkásang iniho malínig, dalísay, maginhawa, malá nganí ta minsan pa muyahon nyató ngápít dai kitang makakatuklás nin minsan sarong sikapat na su-

kat nyatong ikapahámak magkagúrang man!

“Tara, kun síring, an saiyang adha kaipuhan sa satong kamongayahan, kun saen ta man darahon an satong dongó masosompongan nyató an pinong kamot, punaw nin mga hadok na sa lambang aldaw sinasarama an bakong marhay na bantu wag na pinamamantáag nyató sa satong lawog anó ta dai ta sinda payabaon asin patabaon asin anó ta hagadon ta an antipolitikang pagpalayas sainda? Horophoropa nindo sa kadikit na horas an dakulang lawongan na sa satong gabungan mawawalat kun sinda dai na! Mga daing kapagalan na mga manggagamlang, pinapakarhay ninda asin pinapadacol an mga lahi; borolag síring sa pagkamugtak nyató huli sa mga pangimon asin mga pagkatubodtuboran, pinagboboronyog kita kan mga fraile sa sarong pangkagabsan na kapaladan, sa sarong higot na haroy, labislabis na pagkahigot malá ngáni ta kadákol kan mga dai nagpapakahiró minsan kan saindang mga siko! Halea nindo an fraile, mga ginoo, asin ta makikita nindo na magpupukanpukan an gadung na filipino, nagkukulang nin pósog na mga abaga asin mabarahibong mga paa, an sa filipinong kabuhayan maluwas na makalangkag dai kan magayagayang tingog kan makaraw asin mga makikipagkatoodon na fraile, kun dai an mga librito asin mga sermon na makapagporopiripit sa ngisi, kun dai an makaoogmang kasarongatan nin darakulang pangdalodagó sa mga daing kahologan an mga bongó, kun dai an pagpahiling na búhay asin sa aroaldaw kan mga osipon ni Boccacio asin ni Lafontain! Kun dai an mga correa asin mga escapulario, ano an muya nindong gibohon kan satong mga babaye sa mga másunod kundi timolan an kuwartang iyán asin sakalé máging mga pasló asin mga maaraon? Kun dai an mga misa, mga novenario asin mga procesión, sain kamo makakatuklás nin mga pangguinguin sa pagalingaling kan saindang pagkadaing mga gibo? magkakapiriritan na gumibo kan mga toklós sa harong asin sa lugar na magbasa nin mga makangingising mga orosipon nin mga gibong nangalasan, mapipiritan sindang ihanap kan mga kasuratan na dai man nagaadha! Halea nindo an fraile, asin ta mapurawas an kabayanihan, masasakopan kan mga tawong hámak an mga mabansay na gawé dapit sa política; halea sya asin ta an indio dai na mabubúhay; an fraile iyo an Amá, an indio iyo an Verbo; ito iyo an artista, ini an

estatua, huli ta an bilog nyátong pagkatawo, an gabós tang iniisip asin an gabós tang ginigibo, útang nyató sa fraile, sa saiyang pagkamatiíson, sa saiyang mga kapagalan, sa saiyang kadanayan sa laog nin tolong siglo sapagbaklé kan kamugtakan na itinaong Katalagahan! Asin an Filipinas na dai nin fraile asin indio, anong mangyayari sa makauúgay na pamahalaan kun masakamot kan mga intsik?"

"Makaon nin torta nin aniit!" an simbag ni Isagani na naooyam kan talumpati ni Pecson.

"Asin iyo an súkat nyátong gibohon! Igó na an mga talumpati!"

Nin huli ta dai nagtutunga su fraile na mádara kan plato, bominuhat su saró kan mga estudiante asin napadumán sa fondo, sa pasiring sa balcon na atubang sa sálog; alágad bominalik tolos na nagtatao nin mga kagigilantas na mga pasabot.

"Pinaghihinirib kita: náhiling ko su favorito ni Padre Sibyla!"

"Iyo?" an hagayhay ni Isagani na tominindog.

"Sáyang; hominalé pagkáhiling sakuyá."

Asin pakarani sa dungawan, tominanaw sa plaza. Dangan pinasabot su saiyang mga pagiriba na domorólok. Nakita nindang lominuwas sa tatá kan pansitería an sarong hagbayon na nakakalákop su paghiling asin lominaog kaiba an sarong dai midbid asin lominaog sa sarong coche na naghahalat sa may acera. Su coche ito ni Simoun.

"Ah!" an hagayhay ni Makaraig; "su oripon kan Vice Rector piglingkodan kan Amo kan General!"

XXVI

MGA PASKIN

Amay na marhay na bominangon si Basilio ta mapahospital. Haman na su saiyang mokná, giáwon su mga naghehélang, dangan máduman sa Universidad ta iisihon nya su dapit sa saiyang licenciatura, pakatapus makikipagkita sya ki Makaraig huli kan gastos na kakaipuhan nya dapit kan bágay na ini. Ginámit nya su dakúlang kabtang kan saiyang mga natimolan sa pagbalúkat ki Julí asin sa pagtamo saiya nin sarong kamálig na pagerokan saka su apó, asin dai nangahás na do-

mólok ki Capitán Tiago, tibáad pamugtakon an bágay na ini bílang pangenot kan mana na sa giráray ipina-nunugá saiya.

Naiyingyng kan mga kaisipan na ini, dai nakamang-no kan mga pangkat nin mga estudiante na atab na gáyong naghahalé sa lungsod na garo bagang pinirintoán su mga clase; orog nang dai nya namangnohan na may nagkakapirang nariribaraw, su oroorolay sa hababang tingog, su makagigilantas na saindang pagpasinarabotan. Sa bágay na ini, pagdatong sa San Juan de Dios, hinapot sya kan saiyang mga katóod dapit sa sarong conspiración. Lominokso si Basilio nakagiromdom kan sarong piglalang ni Simoun, na dai nádagos huli kan dai nasayodan na accidente kan joyero. Tagob nin katakutan asin sa napapalaén na tingog naghapot na sagin daing pakasábot:

“Ah! su conspiración?”

“Natuklasan!” an simbag nin saró, “asin garong dakol an mga nagkagaraboy.”

Hininguha ni Basilio na mapogolan nya an saiyang sadiri.

“Dakol na mga nagkagaraboy?” an saiyang ulit na may pigbábasa sa paghiling kan iba; “asin sairisay...”

“Mga estudiante, kaniguan na mga estudiante!”

Dai pinamugtak ni Basilio na mánigó pa syang maghapot sa tákot na makabantáag sya, asin pinasarahotan su paggiaw nya sa mga naghehélang, hominarayó sa pangkat. Sinabat sya nin sarong catedrático sa clínica asin katakatakang ibinugtak su kamot sa saiyang abaga -- su catedrático iyo su saiyang katóod -- hinapot sya sa hababang tingog:

“Duman ka sa cena kasubanggi?”

Si Basilio sa siring na kamugtakan kan saiyang ísip, naghónang nádangog nya *kasoodmang banggi*. Kasoodmang banggi iyo su conferencia ninda kasi Simoun. Boot na magpaliwánag.

“Sasabihon ko saimo,” naghihiraraw-od, “nin huli ta magabat su pakamaté ni Capitán Tiago asin saró pa pigatapus ko su Mata...”

“Marhay su gibo mo sa dai pagduman,” sabi kan profesor; “alágad kasapí ka sa kaboronyogan nin mga estudiante?”

“Nagtatao ako kan sakong cuota...”

“Kun siring, sarong hátol; pomolí ka ngunyan tolos

asin girision mo an anóman na papel na mangyáring ikáraot mo."

Kominirogkirog si Basilio. Mayó sya nin anó man na papel, igwa sya nin mga apunte sa pagbolong, daing iba.

"Si Ginoong Simoun kayá . . . ?"

"Si Simoun daing anó man na pakalábot sa bágay, sa-lámat sa Dios!" an sabi pa kan médico; "sa marhay na kapaladan linugadan sya nin sarong kamot na misterioso asin nasa cama. Dai, digdi ibang mga kamot an naghihiriró, alágad dai maibabá sa mga kangirhatan." Hominangos si Basilio. Si Simoun lamang an mangyaring makapakapagaboy saiya. Alágad pagisip nya si Cabésang Tales.

"May mga tulisán?"

"Dai, tawo, daing iba kundi mga estudiante lamang." Nakabalik ki Basilio su saíyang kamoninongan.

"Anong nangyari, kun síring?" nangahás na maghapot.

"May mga nagkaturuklasan na mga papeles na laban sa pamahalaan, dai mo áram?"

"Saén?"

"C -- !sa sa Universidad."

"Daing iba kaiyán?"

"P -- ! anó pang muya mo?" naghapot su catedrático na haros anggot na gayo; "su mga paskin ipinagsahot sa mga estudianteng mga kasapí sa kaboronyogan, alágad !halo!"

Nagdadangádang su catedrático sa Patología, sarong ginoo na an pandok orog na gáyong sa sacristan ki sa médico. Nginaranan kan mapangyarihon na gáyong boot kan Vice Rector daing ibang hinágad saiya na mga kaogdan asin mga título kundí an lubos na kadayupotan sa korporación, ibinibilang syang sarong espía asin soplón sa mga mata kan ibang mga catedrático sa Facultad.

Pinasalamatan sya nin malípot kan énot na profesor asin pakakiyati si Basilio, nagsabi saiya sa halangkaw na tingog:

"Aram ko na párong na nin bangkay si Capitán Tiago; giníaw sya kan mga owak asin mga buitres."

Asin lominaog sa sala kan mga profesor.

Kan laló na syang matonínong, nangahás si Basilio na magsiyásat na gayo. An naaraman nya lámang iyo na may natuklasan na mga paskin sa pintó kan Univer-

sidad, mga paskin na ipinakitkit kan Vice Rector ta ipapadara sa Pamahalaan Civil. Pinagsarabi na paranó nin mga pagbabantá, pagpógot, pagsalakay asin iba pang kapangahasan.

Sa pangyáring iniho ginigibo kan mga estudiante su saindang mga rapálang. Su mga baretá haralé sa conserje, asin ta nakoá kaini sa sarong sorogoón sa Santo Tomás, na nakaáram man sa sarong capista. Ang mga ito nagtutúyaw nin mga omaaboton na mga suspenso, mga pagkabilanggó, asin iba, asin itinalaga na su magiging mga víctima, natural na gáyong su mga kasapí sa Kasararoan.

Dangan nagiromdoman ni Basilio sa mga tataramon ni Simoun: "Sa aldaw na mangyáring magpakabutás saimo. . . Dai ka makakatapus kan saímong carrera. . ."

"Tibáad kun may naaaraman sya?" an hapot sa saiya mansana; "hilingón ta kun siisay an may orog na mahihimo."

Asin kan makabalik saiya su dugó nyang malipot, tangáning maaraman nya kun arin an saíyang pangangabitán asin sa paghinguha man kan saíyang licenciatura, napasíring si Basilio sa Universidad. Nangani sa lansangan nin Legazpi, sinósog su sa Beaterio asin pagdatong sa ángulo na binibilog kaini asin kan sa Solana, napagmasdán na talagang may nangyáring sarong mahalagang bágay.

Sa lugar na mga maogma asin mga mariríbok na pangkat, sa mga acera mga pareja kan Guardia Veterana an mga nakikita na itinotoronyod su mga estudiante na nagruruluwas sa Universidad su iba mga daing girong, su iba daing mga kaalo, su iba aranggot, nagtotorotiripon sa horoharayó o minapurulí sa saindang harong. An énot nyang nasompongan iyo si Sandoval. Sáyang lámang kan pagapod saiya ni Basilio; garong nabóngog.

"Bunga sa jugos gastro-intestinales!" an pagloba ni Basilio.

Dangan nasompongan si Tadeo na maogmahon su panglawog. Ngunyan garong mangyayari su haloy nang hináhalat na magkagúrang man na kapiestahan.

"Anó, Tadeo?"

"!Na dai kitang clase, dai kumúlang sa sarong semana, chico! marayráhay! makagigilantas!"

Asin pinagtatagistagis su kamot sa kasinangan.

"Alágad anong nangyari?"

"Iraralaog sa bilanggoan kitang mga nasa Kasararoan!"

"Asin maogma ka?"

"!Daing labas, daing labás!" asin hominarayó na бага dai magkanigó sa saíyang sadiri sa kaogmahan.

Náhiling na nagdangá dang si Juanito Peláez malungsi asin garong pigkaluwasan; kan hidaleng ito nasa kotod na su saíyang pagkakobakob, hidaleng hidalé sa pagdudulag. Saro sya sa mga masilansikan sa pagpadakulá kan mga bagay.

"Eh, Peláez, anong nangyari?"

"Dai, dai akong anó man na pakaáram! Dai akong anó man na pakalábot," nagsisimbag na kinokúrab; "pinagparasabihan ko sinda: 'iyán mga alisngaw lámang nin payo . . . ' "Ika, totoo na nagsabi ako?"

Daing pakaáram si Basilio kun nagsabi o dai, alágad sa pagpaoyaya saíya, suminimbag:

"Ohó, tawo! alágad anong nangyari?"

"Totoo na iyo? Hilinga, saksi ka: sa giráray sólang ako . . . saksi ka, hilinga, dai ka malingaw!"

"Ohó, tawo, ohó, alágad anong nangyari?"

"Himatea, !saksi ka! Sagkod pa man ako dai nakilábot kan mga nasa kaboronyogan, kundí sa paghátol sainda! . . . dai mo iyán pagpaindahán ngápit! Magingat ka, nakaisi ka?"

"Dai, dai ko papaindahán, alágad anong nangyari, tawo nin Dios?"

Harayó na si Juanito; nakakita nin nagdadangá dang na guardia asin natá kot na dakopón.

Dangan napasiring si Basilio sa Universidad ta hihilingon kun tibá ad bukás su secretaría asin ta makoa man sya nin mga baretá. Pintó su secretaría, asin sa gadung garong malaen su hiró. May nagsasarakat asin may nagrurulusad na mga fraile, mga militar, mga particular, mga datihan na mga abogado asin mga abogado, sakalé sa pagdúsay kan saindang paglingkod sa causa na nanganganib.

Natanaw nya sa harayó su saíyang katóod na si Isagani na, malungsi asin nalólodok, nagsasaga sa kagayonan sa pagkabagong-tawo na pinagtatalumpatian an nagkakapirang mga kaklase na pinapahalangkaw su tingog na бага kadikit an paghalaga nya na má dangog kan gabós.

"!Garo bagang pútik, mga ginoo, garo bagang pútik na sarong pangyari na orog na gáyong daing halaga makahímong magpakawagás asin magdurulag kita síring sa mga rignos huli ta pinaghiró-hiró su ananákot! Iyo pa daw sana ini an pangyari na an mga bagong-tawo nagrallaog sa bilangoan dahel sa pakahiwas? Harraen su mga gadán, su mga binaradil? Anó ta mag-apostatar ngunyan?"

"Alágad siisay an lolong na nagsúrat nin síring na mga paskin?" an may kadagitan na hapot nin saró.

"Anó satuyá?" an simbag ni Isagani; "dai kitang dahelan sa pagsiyasat kaiyan, siyasaton siyasaton ninda! Bago ta isihon kun paano su pagkasúrat, dai kita kaipuhan na maghambog nin kadayupotan sa mga hidaleng síring kaini. Duman sa may pangánib, dumán kita omagap ta itoon dumán an dangog! Kun an sinasabi kan mga paskin kaángay kan satong karapatan asin kan satúyang mga pakamaté, siisay man kaito an nagsúrat, marahay su ginibo, súkat nyató syang pasalamatan asin maghumari kita na iayon sa saiya an satong mga firma! Kun bakong mga karapatdápat satuyá, an satong mga gawé asin an satong conciencia magrorogaring na makikisúhay asin sosorogon kita sa gabós na sombong . . ."

Pagkádangog ni Basilio kan síring na mga tataramon, minsán kaniguan an pagmahal nya ki Isagani, tominoparing asin lominuwas. Kaipuhan na dumuman sya sa harong ni Makaraig ta papakihoronan nya dapit kan saíyang inoútang.

Sa harani kan harong kan mayaman na estudiante, nakamaté sya nin mga gimogimo asin mga misteriósong mga pasabot sa mga magkanarátad. Su hagbayon, huli ta dai nagaaram kun anó, matonínong na nagpadagos kan saíyang lakaw asin lominaog sa portal. Sinabat sya nin duwang guardia kan Veterano asin hinapot sya kun anong saíyang muya. Nasabotan nya na hedalean nya su saíyang isinagawé, alágad dai na sya makasibog.

"Napadigdi ako sa pakipagkita sa katood kong si Makaraig," monínong na suminimbag.

Nagpahinilingan su mga guardia.

"Maghalat ka, tabí digdi," an sabi saiya kan saró; "maghalat ka, tabí, digdi na lumúsad su cabo."

Nanggóop si Basilio, asin su mga tataramon ni Simoun nagdaraging namán sa saíyang . . . "Nagduruman daw ito tangáning dakopon si Makaraig?" an saíyang sa

ísip, alagad dai nangahás na maghapot.

Dai nahaloy paghalat; kan horas na ito naglulúsad na si Makaraig maogmang nakikipagólay sa cabo, nangenotan an sarong alguacil.

"Anó? ika man Basilio?" naghapot sya.

"Napadigdi ako sa pakipagkita saimo..."

"!Mabansay na gawé!" an sabi ni Makaraig na nagngingisi; "kan mga panahón nin kamoninongan, naglihiniling an sarong lista.

Hinapot kan cabo si Basilio kan saiyang ngaran asin likay ka samuyá."

"Nagaádal sa Medicina, lansangan nin Anloague?" an hapot kan cabo.

Nanggóop si Basilio.

"Itinikis mo kami nin lakaw," an sabi pa kan cabo, na ibinugtak su kamot sa saiyang abaga; "!"pomadakop ka!"

"Anó, ako man?"

Hominaráhá si Makaraig.

"Hare ka kasibot, katóod; nasa coche kita, asin oosipan ko ika kan sena kasubanggi.

Asin bilang sarong makaogmang gawé inalok su ausiliante asin su cabo na sumakat sa lunadán na naghahalat sainda sa may tatá.

!"Sa Pamahalaan Civil!" sabi sa cochero.

Si Basilio na naulán na, nagósip ki Makaraig kan katuyohan nya sa saiyang pangsongkó. Dai sya pinatapus kan mayaman na estudiante asin pinildit su saiyang kamot.

"Manárig ka sakuyá, manárig ka sakuyá asin sa fiesta kan satong investidura aanyayahan nyató an mga ginóng iniho," an sabi na itinokdó su cabo asin su alguacil.

XXVII

AN FRAILE ASIN AN FILIPINO

Vox populi, vox Dei

Binayaan nyató si Isagani pinagtatalumpatían su saiyang mga katóod. Sa táhaw kan saiyang gambira, dominólok saiya an sarong capista sa pagsabi saiya na muya syang makaólay ni Padre Fernandez, saró sa mga

catedrático de ampliación.

Dai nakapagkaalo si Isagani. Sa saiya si Padre Fernandez sarong táwong kagalanggálang na gayo: iyo an *saró* na pinaliliban nya kun mánongod sa pagatake sa mga fraile.

"Asin anong muya ni Padre Fernandez?" an saiyang hapot.

Kominirogkirog su capista; magabat su boot ni Isagani na nagsonod saiya.

Si Padre Fernández idtong na satong nakita sa Los Baños, naghahalat sa saiyang lambanan grave asin mamondó, korondot su kíray na baga naghohorophórop. Bominuhat pagkakita ki Isagani na paláog, pinataratara ito na iginawgaw su kamot, asin pinintóan su tatá; dangan naglakawlakaw sa magibongibong na sógod kan saiyang lalamban. Si Isagani tindog naghahalat na pakiolayan.

"Ginóong Isagani," an sabi sa katapusan sa sarong tingog na malodoklodok; "maghalé sa bintaná nádangog ko ikang nagtatalumpatí huli ta, dáhel ta ako tísiko, marahay an sakong pagdangog, asin boot kong makig-horon saimo. Sa giraray namuyahan ko an mga bagong tawo na malinaw na gáyong minapaháyag asin may rogáring na palakaw sa pagisip asin sa paggawé, anó sakó, kun an saindang mga pakiran laen man kan mga sakuyá. Kamo, síring sa sakong nádangog, nagkaigwa nin pamanggi kasubanggi, dai ka magsarahotanan..."

"Dai ako nagsarahotanan!" an saligbaton ni Isagani.

"Lálong marahay, iyán nagpapatotoo na inaakó mo an akibat kan saímong mga gawé. Sa gabós kaini, maluwas na maráot an saímong gibo kun ika magretraktar, dai ko ika binabásol, pinababayaán ko sana su mga pigsabi dumán kasu banggi, huli ta sa katapustapusi, talingkas ka sa pagsabi dapit sa mga dominico kan saímong pighohoná, iká bakó ming discipulo; kan taón sanang ini nagkaigwa kaming dangog na uya ka samuyá, alonggating ngunyan na taón dai ka na samó. Dai ka maghoná na aarongon ko an mapadapit sa pagromdom sa utang na boot, dai; dai ko sasayangon an sakong panahón sa mga kamangmangan na mga vulgar. Ipinapod ko ika, huli ta sa paghoná ko huli ta pinaghohoná ko na garó ka sa kadikit na mga estudiante na minagibo huli sa pagtiwalá asin huli ta muya ko an mga táwong

mga tiwalá, nagsabi ako sa sakong sadiri, ipapaliwánag ko ki Ginóng Isagani.”

Ominórong nin kadikit si Padre Fernandez asin pinadagos su saiyang paglakawlakaw, dokó sa salog su paghiling.

“Makakatúkaw ka kun muya mo,” an saiyang padagos na tataramon; “ugalé ko an paglakawlakaw kun nagtataram ta sa bágay na ini minaabot sakong marahay an mga pakiran.”

Nagpadagos nin pagtindog si Isagani, su saiyang payo halangkaw, naghahalat na ibalad ni Padre Fernandez su bágay.

“Labi nang walong taón na ako catedrático,” an padagos ni Padre Fernandez na naglalakawlakaw, “asin namidbidan ko asin napagtratar an mahigit sa duwang ribo may limang gatós na mga bagong-tawo; tinokdoan ko sinda asin hininguha kong maedukar, itinanom ko sa sainda an principios nin sandagan, karapatan asin, minsán síring, sa mga panahón na ini na kanigúan na mga huringhuding laban samuyá, dai ako nakáhiling nin nangahás na mangátig kan saiyang mga sombong kun nasa atúbang nin sarong fraile. . . minsan lámang sa halangkaw na tíngog sa atúbang nin síring na katawohan . . . Igwa nin mga bagong-tawo na sa likod pinagpapakaróot kami asin sa atúbang naharadok sa samong kamot asin dara an sa dustang hoyom nagpapakilimos kan samong paghiling! Puf! Anong muya mong gibohon nyamó sa síring na mga linalang?”

“An salá bakó nanggad na sainda, Padre,” an simbag ni Isagani; “an salá na sa mga nagtokdó sainda na máging mga hipócrita, sa mga nagmamabangis sa hiwas na kaisipan. Digdi na gabós na talingkas na kaisipan, an gabós na tataramon na bakong aniningal kan boot kan makabagsikan, pinapamugtak na filibusterismo asin áram mong padagos an kahologan kainiho. !Rongaw an huli sa kamuyahan nin pagsabi sa halangkaw na tingog kan saiyang sa ísip, minasapagalaman na magtíos nin mga pagoósig!”

“Anong mga pagosig an kinaipuhan na saímong tíson?” naghapot si Padre Fernandez na itinongkáhal su payo; “bakong pinabayaan taka na hiwas na makapagsabi sa sakong klase? Alágad, saró kang maliban-lámang na, kun cierto an saímong pigsasabi, súkat nyákong sagweón, sa pagpani-pangkagabsan kan pagsusundan, sa

paglikay na makalakop an maráot na halimbawá!"

Hominoyom si Isagani.

"Pinasasalamatán ko ika asin dai ako magpapaháyag kun ako sarong malibang lámang; aakoon ko an saimong apod tangáning akoon mo man an sakúya na ika saró man na maliban lámang; asin mantang bakong mga maliban lámang an satong paghohoronan, asin dai man nyató ipamimintakasi an satong rogáring na pagkatawo, an sakong kaisipan mapádapit sakuyá, hinahágad ko sa sakong catedrático na taohan nin ibang giro an bagay na siring."

Si Padre Fernández, minsan nganí an saiyang mga principio mga liberal, itinongkáhal su payo asin hiniling panó nin pagtaka si Isagani. An hagbayon na ito labis pa katalingkas ki sa saiyang pinaghohoná; minsan nganí pinagaapod nyang *catedrático*, sa irárom pinagtratar syang sa kapantaypantay, mantang minatógot nin mga pagpapadamno. Siring sa marhay na diplomático, si Padre Fernandez bakó sanang ominakó kan pangyari, kundí sya mansana nagdatá kaito.

"Matanos asin maraháy!" an sabi, "alágad dai mo ako hilingón na saimong catedrático; ako sarong fraile asin ika sarong estudianteng filipino, dai lumabi, dai kumúlang! asin ngunyan hináhapot ko ika anó an boot samuyá kan mga estudianteng filipino."

Dai lámang pinaghahalat su hapot; si Isagani bakong handá. Sarong bonó, na pananalé sanang isinaksak alintangan naggigibo kan kutá, siring sa sabi sa eskrima. Si Isagani na bilang nakilagnan, nagsimbag nin sarong panaleng pagantoró siring sa adal pang nanganalásag:

"!Na otobón nindo an saindong katongdan!" an sabi.

Tominanos si Fray Fernandez; garong cañonazo su pagdangog nya kan hapot.

"!Na otobon nyamó an samong katongdan!" an saiyang olit na tominanos na gayo nin tindog; "dai kami nagootob kan samúyang katongdan? anong mga katongdan an itinatalaga nindo samuyá?"

"Su mga katongdan mansana na sa rogaring na gayo nindong kabot-an ibinugtak nindo sa saindong sadiri paglaog nindo sa orden asin pakalihis, kan nasa laog na, su pinagmarahay pa nindong ibugtak! Alágad, bilang sarong estudianteng filipino, dai ako naghohoná na inaapod ako sa pagsiyasat kan saindong gawé dapit sa sa-

indong mga pagsusundan, dapit sa catolicismo, dapit sa pamahalaan, dapit sa banwaan na filipino asin sa kabilogan sa kasangtawohan; mga bágay iyan na súkat nindong husayon sa saindong mga kagtogdas, sa Papa, sa pamahalaan, sa mga tawo, o sa Dios; bilang estudianteng filipino, ikokotod ko an sakong sadiri sa saindong katongdan samuyá. An mga fraile en general, mantang iyong mga inspectores kan pagtokdó sa mga lalawigan, asin an mga dominico, en particular, kan bilogon ninda sa saindang mga kamot an pagádal kan mga bagong-táwong filipino, sinadiri ninda an kapangakoan, sa atúbang nin walong laksang mga nageerok, sa atúbang kan España asin sa atúbang nin kasangtawohan, na kabtang kami, na pakarhayon an aki pang banhí, dapit sa kalag asin sa háwak, sa pagkanoró saiya pasíring sa kamongayahan, lumalang nin sarong banwaan na may dangog, mauswag, maísip, banal, dalisay asin dayupot. Ngunyan máhapot man ako, anó inotob kan mga fraile su saindang kapangakoan?"

"Pinagootob mi . . ."

"Ah, Padre Fernandez," an saligbaton ni Isagani; "ika sa ibábaw kan daghan an kamot makakasabi na nagootob, alágad an kamot sa ibábaw kan pusó kan orden, dai ka makakapagsabi nin síring na dai mo malinglang an saímong sadiri! Ah, Padre Fernandez! kun nasa-sa-atúbang ako nin sarong tawo na sakong hina-halagahán asin iginagálang, muya ko pang ako an isombong ki sa ako an magsombong, muya ko pang ipaglaban ko an sakong sadiri ki sa makapaglapastang ako. Alágad, mantang lominaog na sa mga pagpapaliwánag, sumagkod kita sa katapusan! Paano an pagotob kan saindang katongdan an mga nagiinspeksiyon kan pagtokdó sa mga banwaan? Sa pagolang kaiyán! Asin digdi su mga bominilog kan mga pagarádal, su mga boot magpakarhay kan ísip kan mga bagong-tawo, na dai ilinalabot an siisay pang iba, paano an pagotob kan saindang katuyohan? Sa pagsagpong sunod sa mahihimo kan mga pakatalastas, sinisigbo an bilog na láad asin gambira, binabawasan an gabós na karapatan, iyo-iyong resorte kan kalag, asin itinatanom samuyá an mga sa gugurang na kaisipan, mga bolok na pakasábot, mga palsong pagsusundan na dai ikakabágay sa pagkabúhay nin kauswagan! Ah! kun, dapit sa pagpakaon sa mga bilanggó an pinagoorolayan, kun sa pagtamo nin

ikabubúhay nin mga criminal, an pamahalaan minamokná nin sarong subasta sa paghánap kan postor na makadúsay nin orog karahay na mga kondisyon sa pagpakon, itong kúlang nin pangánib na makapagadán sa-inda sa punaw, kun iyong pinagoorolayan an pagtao nin kalagunon na kabasogan sa bilog na banwaan, magtao nin kabasogan sa mga bagong-tawo, sa kabtang na orog na maginhawa, sa ngápit iyo na an bansá asin an gabós, an pamahalaan bakó sanang dai minamokná nin ano man na subasta, kundi ibinobogkos an kapangyarihan sa pangkat na ito na baga naghahambog na dai boot kan pagtokdó, na habó nin anó man na kauswagan. Anong masasabi nyató kun an tagapagtamo nin ikabubúhay kan mga nasa bilanggoan, pakatapus na magkaigwa nin kasunduan sa pamamatahaw nin panglilinglang, pabayaan na magluya sa paglulungsi an saiyang mga bilanggó, sa pagtao sainda kan gabós na mga bolok asin kan mga báhaw na, asin magsarahotan sa pag-sabi na dai dápat magkaigwa an mga bilanggó nin marhay na ginhawa, huli ta an marhay na ginhawa miná-dara nin mga maogmang kaisipan, huli ta an kaogmahan minapaorog karahay sa tawo, asin ta an tawo dai súkat máging orog karahay huli ta magkakanigó sa tagapagtamo magkaigwa nin dakol na mga criminal? Anong masasabi nyató kun ngápit an pamahalaan asin an tagapagtamo magkasapakat huli sa sampoló o kagduwang cuartos na nakokoa mánongod sa lambang criminal, lima an sinasakamot kan saró?"

Nanggogóop si Padre Fernández.

"Magagabat na mga sombong iyán," an sabi, "asin ika minalangpas ka sa kotod kan satong kasundúan."

"Dai, Padre; padagos kong sinasambit an mapadapit sa mga nagaarádal. An mga fraile, asin dai ako minasabi na kamo, huli ta dai ko ika isinasalbog sa kagabsan, an mga fraile kan gabós na mga órdenes náging mga tagapagtamo nyamó dapit sa ikabubúhay nin ísip asin nagsasarabi asin nagbabaralangibog, daing anó man na kasopganan, na dai magkakanigó na kami magpakanood huli ta sarong aldaw mapaharáyag kami na kami mga talingkas! Ini sarong paghabó na magkaigwa nin marhay na ginhawa an bilanggó tangáning dai mapakarhay asin lumuwas sa bilanggoan. An pakatalingkas sa tawo iyo an pakanood kun dapit sa ísip, asin an paghabó kan mga fraile na makanood kami iyo an ginigikanan na

kami dai magkasirinangan!”

“Daing ibang tinotokdoán kundi itong magkakanigó!” an baga daing paghalagang simbag ni Padre Fernandez; “Tokdoán an mga táwong daing character asin bakong marhay an ugale sarong pagbasangbásang kan pagtokdo na iyán.”

“Asin anó ta igwa nin mga táwong daing character asin marhay na kaugalean?”

Kominirogirog su dominico.

“Mga kakundían na sinososo kaiba kan gatas, na hinhangos sa laog kan angkos . . . anong maaraman ko?”

“Ah dai, Padre Fernandez!” panalé sanang hominagayhay su hagbayon; “habó mong tulahokon an pinagoolayan, dai ka boot dumung-aw sa bong-aw ta nahahandal kang makita mo dumán an anino kan saimong mga túgang. Kun anó kami, saindong kagigibohán. An banwaan na pinasasakitan, pinipírit na magsaginsagin; sa pinapaindahan kan katotoohan, itinatao an kaputikan; an nagiging mapinasakit, nagbabatyag nin mga oripon. Daing mabansay na kaugalean, sabi mo, namá! an mga estatística mangyáring makahimútik saimo, tara digdi daing ginigibong mga crimen síring sa kadaklan na mga banwaan, na nagkakaburuta kan saindang mga aso nin pagka-mga-paratokdo nin mabansay na mga kaugalean. Alágad, habó kong analisisan ngunyan kun ano an minabilog kan pangungugalé huli ta minálaog an marhay na ugale sa kinamtan na ádal, oyon ako saimo na igwa kaming mga kakundían. Siisay kaiyán an igwa nin kasalan? O kamo na sa laog nin tolo may kabangang abda na sa saindong mga kamot an samúyang palumbara kami na minadayápot bilzag sa anó man na bágay? Kun pakalihis nin tolong abda may kabangá, daing ibang nahamán kan escultor kundi sarong tawo-tawo, talgang mangmang na gayo iyán.”

“Okun bakong marhay su ginámit na ramas.”

“Orog nang gáyong mangmang, huli ta batid nang bakong marhay su ramas, dai pa giráray hinaboán kundi nagpadagos pa nin pagsáyang kan panahón . . . asin bakó sanang mangmang, manglilinglang asin parahabon, huli ta batid na nyang daing makokoang pakinábang sa saíyang gibo, nagpapadagos pa giráray tangani sanang magkamit kan sáhod . . . asin bakó sanang mangmang asin mahabon, kundi malíwag pa, huli minasólang na an siisay man na ibang escultor magsanay kan saí-

yang kakayahan asin maghiling kun makakagibo nin nagkakanigong pangatamanon bílang! Makangingirhat na mga pangimon kan pagkadaing kakayahan!"

Búhay na gayo su panimbagan asin nádakop sya sa pagmaté ni Padre Fernandez. Hiniling si Isagani asin garong dakulaon sa saíyang paghona, dai malúpig, makapangyarihan, asin iyo pa sana sa saíyang pagkabúhay naghónang dinaog sya nin sarong estudianteng filipino. Nagbásol syang inasúsang nya su pasúhay, alágad huri na. Sa saíyang kagipitan asin sa atúbang nin makangingirhat na kalaban, hominánap nin marhay na kalásag, asin pinangapotán su pamahalaan.

"An gabós na mga pakalapas isinasahot nindo samúyá huli ta dai kamong ibang nakikita kundi kami na harani," an sabi sa tingog na bakong gayong mapangahás; "talagang síring, dai ako nagtataka! an banwaan naoongis sa soldados o sa alguacil na dominakop saiya asin bakong sa hokom na nagboot kan pagpabilanggó. Kamo asin kami nagsasáyaw sa compás nin sarong togtog kun buhatan an bitis kasabay nyamó, dai kami pagsalaon; an togtog an pinagdirigiran kan samong mga hiró. Naghohoná kamo na kaming mga fraile daing isusugad asin habó kami kan marhay? Naghohoná kamo dai mi kamo pinagroromdom, dai kami nagíisip kan samong katongdan, asin nagkakakan kami tangani sanang mabúhay asin nabubúhay kami tanganing maghadé. Magráot pang maging síring! Alágad, síring saindo, nagsosósog kami kan compás; sa pagoltanan kami kan espada asin kan lanob; o haleon kami nindo o pahaleon kami kan pamahalaan. An pamahalaan nagboboot, asin an nagboboot, asin cartucho sa cañon!"

"Diyang mangyaring masalom," an pagmasid ni Isagani may kaibang mapait na hoyom, "na boot kan pamahalaan an samong pagkariworok?"

"Oh, dai, dai ko boot sabihon iyan! An muya kong sabihon iyo na may mga pagaklá, may mga pamugtak asin mga katogonan na, tinotorogdas sa orog karahay na kaisipan, linuluwasan kan orog kamakamoromondong halimbawá. Sa pagsagpong nin kadikit na karantan, minagibo nin dakol na katogonan na ginigirikanan nin orog pa kadakol na mga karatan: *corruptissima in republica plurimae leges*, olay ni Tácito. Sa paglilikay nin sarong caso nin pagtikas, ginigibo an saró may kabangang laksá nin mga katigayonan panagpong

asin mga mapaglanghad, na minabunga sa banwaan nin kamuyahan sa paglikay asin pagologolog sa síring na mga pananagpong; sa pagibong criminal sa sarong banwaan pagduduwaduwan lámang an kakayahan. Gomibo nin sarong katogonan, bakó nang digdi, kundí sa España asin makikita mo na andalan an palakaw sa pagbasangbásang kaiyán, asin iyo ta sa mga paragibong batás nagpakalingaw sa pangyayari na orog nang tinatagó an sarong bágay lálóng minamawot na makita iyán. Huli ta an mapaglapastang na gawé asin an kalistohan ibinibilang sa darakúlang kakayahan sa banwang kastilá kun dai nin ibang siring saiya na orog kanoble, orog kamaabhaw asin orog kamabansay sa boot? Huli ta an samong mga paragibo nin batás, kaiba an orog karahay na kaisipan, nagduruwaduwa kan saindang dugong malínaw, linógad su saindang kaabhawan asin inángat su saindang mabansay na boot! Muya kang magbukas sa España nin dalan sa táhaw nin kagapoan? Bugtakan mo dumán nin mapinagboot sa kartel na ipinapangálad an pagagi dumán, asin an banwaan, sa pakisúhay laban sa pagboot babayaan an tinampo tangáning makatukad sa mga bato. Sa aldaw na sa España may sarong paragibong batás na pomangálad kan kabanalan, asin ipagboot an maráot na kaugalean, sa másunod na aldaw, an gabós anas na mga banal!”

Ominórong su dominico, dangan nagpadagos:

“Alágad, masabi ka na nagtitiwal kita sa bágay; sakúyang binabálikan yan... An masasabi ko saimo tangáning maniwalá ka, iyo na an mga maráot na kaugalean na saindong tinitíos, dai dápat ipamásol sa samuyá síring man sa pamahalaan; na sa makakundían na pagkapatindog an sarong, kaayonan *qui multum probat, nihil probat*, na mapapahámak sa labilábing pagingat, pagkukúlang sa kinakaipuhan asin kalibisan sa bakong kakulangán.”

“Kun ikinokumpisal mo an mga kakundían na iyán sa saindong kaayonan,” an simbag ni Isagani, “anó ta nakikilábot iyan sa paghúsay sa mga kaayonan na daplé bago pangataman kan saíyang sadiri?”

“Naghaharayó kita sa satong bágay, hagbayon; an teoría kan mga natapus nang pangyayari súkat na akoon...”

“Tamá! inakó ko iyan huli ta sarong pangyari asin padagos akong naghahapot: anó ta kun an saindong

panggabungan na kaboronyogan may kakundían, dai iyan binabag-ohan o dangogon lámang an tingog kan mga napeperwisyohan?"

"Harayó pa kita: an satong pinagoolayan iyo an má-nongod kan muya kan mga estudiante sa mga fraile . . ."

"Magpoón kan hidalé na pominalipod su mga fraile sa likod kan pamahalaan, an mga estudiante dápat digdi makiatúbang."

"Matanos an pakamasid; digdi daing maiiktadan."

"Bakong ako an pamahalaan asin dai ako makakapanimbag sa saiyang gawé. Anong boot kan mga estudiantante na gibohon mi sainda sa laog kan likos na nakokolongán samuyá?"

"Dai magsólong sa pagkani-talingkas kan pagtokdó, kundi oyonan iyan."

Pominíringpiting su dominico.

"Bakong sa pagsabi kan rogáring kong ganán, iyán paghágad samuyá kan paghogot," an sabi.

"Su katúmang na gayo, paghágad sainda nin maagihan tangáning dai sinda marábasan asin matimaktimákán."

"Hm!" su sabi ni Padre Fernandez na omínantoró asin бага nagnosisip. "Pomoon kamo nin paghágad nin bágay na bakong gáyong mapáwot, sarong bágay na ikakatao nin lambang saró samuyá na dai malapastanganan an saiyang karapatan asin mga kapalaenan, huli ta kun kita mangyáring magkasinarabotan asin mabúhay sa katiwasayan, sa anó man an mga kaongisan, sa anó man an mga dai pagtitiwalá?"

"Umibabá kita, kun siring, sa mga pangdiyáng."

"Ohó, ta kun dotdotón nyató an natutugmarán, marorompong ta an gadung."

"An mga pangdiyáng, kun siring, an satong pagoolayan, pabayaán nyató an likos kan mga pagsusundan," an simbag ni Isagani na naghohoyomhóyom; "*asin dai man ako masabi kan sakong rogáring na ganán*"--asin digdi kinosog kan hagbayon su katagá nin taramon-- "an mga estudiante maontok sa saindang mga kagawean asin saindang papayomhokón an nagkakapirang mga gaspang kun an profesor magpakanood nin pagtratar sainda nin lálóng marahay kan sagkod ngunyan saindong ginibo . . . Ini nasa saindong mga kamot."

"Anó?" an hapot kan dominico; "igwa an mga estu-

diante nin hinanakit sa sakong hiró-hiró?"

"Padre, pinagkaoroyonan mi nang dati na dai mag-orólay dapit saimo, dai man dapit sakuyá. Sa pangkagabsan an satong orólay: su mga estudiante, sa likod kan dai pakakoa nin darakúlang kapakinabangán sa mga clase, paráting an kadaklan minawálat duman nin mga kabingkabing kan saindang karapatan, kun bakong gabós."

Kinagat ni Padre Fernandez su saíyang ngábil.

"Dai nin siisay man na nagpirit sainda na magádal; daing mga tanom sa mga pangomahon," an ogsak na pagmamasid nya.

"Ohó, may nakakapirit sainda na magádal," an simbag ni Isagani sa síring mansanang daging nin tingog na hiniling nanggad nin puntok su dominico. "Laen pa kan katongdan nin lambang saró sa paghánap kan saíyang ikakadaing-kakundían, yaon an kagúbay na pagmawot nin tawo na parangdangan an saiyang pakasábot, horot na digdí orog karigon huli ta lálóng hinihigpitán; asin an minatao kan saíyang bulawan asin kan saiyang búhay sa Estado, may katanosan sa pagpirit saiya na taohan sya nin liwánag tangáning lálóng marahay an pagkamit nya kan saíyang bulawan asin maingatan na marhay an saiyang búhay. Opó, Padre; may sarong bágay na minapirit sainda, asin sa bágay na ini iyo an pamahalaan, kamo mansana an nagtutuyá-tuyá daing pagkahérak sa indio na daing inadalan asin isinusúhay saiya an saíyang mga katanosan, an pinapasikadan iyo na sya daing pakasábot. Hinohubaan nindo sya dangan inoolokan ninda an saiyang mga kasosopgan!"

Dai nagsimbag si Padre Fernandez; nagpadagos nin paglakawlakaw alágad mababloy na baga excitado.

"Sabi mo daing tanom an mga pangomahon!" an padagos ni Isagani sa ibang daging nin tingog, pakatapus nin halipot na pag-orong; "dai kita ngunyan lumaog sa pagoogid kun ngatá, ta makakaharayó kita; ika, Padre Fernandez, ika, profesor, ika, táwong madónong, boot mo an sarong banwaan nin mga parauring, nin mga manggagamlang! Huli ta sa saimo an pagkamanggagamlang iyo an orog kadaing-kakundían na kamugtakan na mangyáring maabot nin tawo sa saiyang pagbabáliw? O huli ta muya mo saimo an kadonongan asin an paggamlang sa iba?"

"Dai, muya ko an kadonongan sa magkakanigó kaiyán, sa tataong magingat kaiyán," an saiyoung simbag; "kun an mga estudiante magtao nin katibayan na minamahal ninda iyan; kun may makitang mga bagong-tawo na may pagtiwálang gayo, mga bagong-tawo na tataong ipaglaban an saindang karapatan asin gumibo na igálang iyán, magkakaigwa nin kadonongan, magkakaigwa, kun siring, nin mga profesores na mga may isusugad! Kun igwa nin mga nagpapalabilábing mga profesor an dahelán iyo ta igwa nin mga minapahónod na mga nagraralabás!"

"Kun igwa na nin mga profesores, magkakaigwa nin mga estudiante!"

"Magpoón kamo nin pagbaklé ta kamo na may kaipuhan sa pagbabaklé, asin másunod kami."

"Ohó," an sabi ni Isagani na may kaibang mapait na hoyom; "kami an magpoón huli ta nasa gampi nyamó sa kapawotan! Aram mong marhay kun anó an naghalat sa naglalabás na minatapá sa atúbang nin sarong profesor; ika mansana sa bilog mong pagkamoot kan sandagan, sa gabós mong mabansay na mga kamatean, sinasákit kang makapaggogol sa sadiri kun sinasabihan ko ika nin mga mapait na katotohanan, lika mansana, Padre Fernandez! Anong karahayan an nako kadtung sa táhaw nyamó boot magsabwag nin ibang kaisipan? Asin anong mga karat-an an iinoran saimo huli ta boot kang máging marhay asin magotob kan saimong katongdan?"

"Ginóong Isagani," an sabi kan dominico, na iginawgaw saiya su kamot; "minsan sa olayólay na ini garong daing naluwas na anó man nahihimo, "alágad igwa nin nakamtan; sasabihan ko an sakong mga túgang kan itinaram mo sakuyá asin linaláom ko na igwa nin mahihimo. An natatakutan ko lámang iyo na dai sinda maniwala kan saimong ada." (375)

"Siring man an natatakutan ko," an simbag ni Isagani, na pinildit su kamot kan dominico; "natafakot ako na dai maniwala an sakong mga katóod kan saimong ada, siring sa ipinaháyag mo sakó ngunyan."

Asin su hagbayon, pakabilangan na tapus na su pakipagkita, nagpaáram.

Binuksan saiya ni Padre Fernandez su tatá, sinonod kan saiyoung mga mata sagkod na napará paglikó sa corredor. Haloy nin pagdangog kan tanog kan saiyoung

mga lákad, dangan lominaog sa saiyang lalamban asin naghalat na tumunga sa lansangan. Nakita nyang bulanos, nadangog nyang nagsabi sa sarong pagiriba na naghapot saiya kun másaen:

"Sa pamahalaang civil! Hihilingon ko su mga paskin asin masaró ako sa iba!"

Su pagiriba, natikbahan, pinagparahiling sya na baga naghihiling sa sarong naghogot asin hominarayó na nagdadalagan.

"Makauigay na hagbayon!" an sabi ni Padre Fernandez sa hababang tingog, namaté nyang nadodomog su saiyang mga mata; "naoori ako sa mga jesuita na nagtokdó saimo!"

Maleng malé si Padre Fernandez; pinagpindahan kan mga jesuita si Isagani asin kan magpakaáram na nabilanggó si Isagani, nagsarabi na iginagaboy sinda.

"An hagabayon na iyán mapapahámak asin raratakan kita! Súkat maaraman na dai digdi nanod-an an mga kaisipan na iyán!"

Dai nangagpútik su mga jesuita, dai; an Dios lámang an nagtao kan mga kaisipan na iyan na pamamatáhaw kan Katalagahan.

XXVIII

T A T A K O T

May sa paratuyaw na pasabong ki Ben Zayb kan pangatigan nya sa saiyang pahayagan kan nagkapirang énot na aldaw na an ádal makangingirhat, makangingirhat na marhay sa Filipinas: ngunyan huli kan mga pangyari digdi kan viernes nin mga paskin, nagparaborá su manunurat asin iinaáwit su saiyang tagumpay, náging kuyumpos asin ribong su saiyang kalaban na si *Horatius*, na nangahás na magbasangbásang saiya sa dahon kan *Pirotecnia* siring sa minasunod:

Sa talagad (376) nyamong *El Credo*:

"An pagtokdó mangirhat, mangirhat na gayo sa Filipinas nasasabotan!"

Haloy nang panahón na an *El Grito* naglolóbang pinagkákatawanan nya an banwaan na Filipino; ergo... siring sa masasabi ni Fray Ibañez kun tatao nin latin.

Alágad si Fray Ibañez minaluwas na musulman kun nagsusurat, asin áram nyató kun pinapan-o kan mga musulman an tokdo.

Saksi, sabi nin sarong dakulang predicador bibliotica di alejandria!

Ngunyan tamá sya, sya, si Ben Zayb! !Sya sana naggad an nagíisip sa Filipinas, an iyoíyong nakagalínaw kan mga mangyayari!

Tara, su baretá na may nagkakoroang mga paskin na lában sa pamahalaan sa mga pintó kan Universidad, bakó sanang nakahalé kan kamuyahan sa pagkaon sa kadaklan asin dai nagkaturunawan su iba, kundí nakaribáraw sa mga daing karibarawan na mga intsik, na dai nangarahas na tumúkaw sa saindang tindahan sa-itaas an sa-ibong na bitís siring sa pinagtodod-an, sa tákot na kulangon sinda nin panahón sa pagdalagan. Pag-ikakagsarong horas nin aga, minsan padagos su lakaw kan talá-ínit asin su Saiyang Kahalangkawan, su Capitán General, dai minatunga sa atúbang kan mga nandaog nyang hukbo, minsan síring nagdúgang su kahandalan: su mga fraile na paráting magralaog sa bazar ni Quiroga, dai magturunga asin an kamugtakan na ini nagpapaháyag na may nagdadangádang na mga makagigíram na mga pagkabaragsak. Kun su talá-ínit suminirang na sangkal (377) asin an mga Cristo, mga nakasol-ot nin mga pantalón, dai magta takrang-marhay si Quiroga: maghohona sya na su talá-ínit sarong *liampó* asin an mga sinaglitan na longon mga parasúgal nin *chapidquí* na nagkahurubaan nin badó; alágad, !dai magduman su mga fraile pag-abuti pa namán saiya nin mga baretá!

Sa togon nin sarong provincial na saíyang katóod, ipinangálad ni Quiroga an pagláog sa saíyang mga pasugalan nin *liampó* asin *chapidquí* sa gabos na mga indio na bakong mga dáting kamiribbid; an magiging consul ngápít kan mga intsik natatákot na samsamón su mga halaga na sinasáyang dumán kan mga makauúgay. Pakatapus na mapamugtak su saíyang bazar na mapintoan nin madalé sa horas nin kasibutan, pominaiba sa sarong guardiang veterano sa hayakpít na dalan na minasiblag kan saíyang harong sa kan ki Simoun. Nasompongan ni Quiroga an bahígay na ito na ángay na ángay na gáyong magamítan kan mga badil asin kan mga bala na nagkakararay sa saíyang mga almacén, sa palakaw na itinokdó kan joyero: mapapaghalat na sa mga másunod na aldaw magkakaigwa nin mga rekisa asin dangan !piradaw na mga bilanggó, pira katawo an mga nakokolong

an dai magtarao kan saindang mga tinikistikisan! Ká-wat nin mga carabinieri kaito na magwaltak sa mga sírong nin mga harong nin mga tabakó asin dahon na contrabando, pakatapus sagin magrororikisa asin pakatapus piriton an makauúgay na kagrogáring sa pagsohol o sa paghalus! (378) Iyo sana ta pinakakarhay na gayo an patamá asin, desentankado an tabakó, iyo naman ngunyan an sinasarahotanan an mga hámong ipinangangarálad!

Alágad si Simoun habong makipagkita sa kiisay man asin pinasabihan su intsik Quiroga na pabayaán su mga bágay sa dáting kamugtakan, huli kaini napaduman sya ki Don Custodio sa paghapot saiya kun súkat nyang sangkapón nin hamo o dai su saíyang bazar, alágad dai man sya inakó ni Don Custodio: nagaádal kaito nin mokná nin pangalásag kun halimbawá talikopan nin kaiwal. Naromdoman si Ben Zayb sa paghágad saiya nin mga baretá, alágad, kan maabtan syang sangkap nin hamo asin naggagámit nin duwang revolver na kargado bílang pangatog sa papel, madaleng madaleng hompaáram si Quiroga asin lominaog sa saíyang harong, hominigdá na nagsagin igwa nin kababloyan.

Pag-ikaapat na horas nin hapon bakó nang mga masipag na paskin an pinaghororonan. Pinaghihiringhingan an mga huringhuding na may pagkasinarabotan su mga estudiante asin su mga remontado sa San Mateo; senesegúrong lubós na sa sarong pansitería nangagsurumpá na saindang gagabaan su lungsod; may pinagsarabisábing mga sakayan na aleman sa luwas kan palabuhan, sa pagpangátig kan panggarakan, na may sarong pangkat nin mga bagong-tawo na, sagin mga sólang asin makikastilá, mapa Malacañang tangáning ibugtak an saindang sadiri sa kapagbootan kan General, asin ta nagkabitlanggó kan matuklasan na mga hamohan an mga ito. An Kasoripotan nagligtas sa Saíyang Kahalangkawan, an olangón syang umakó sa mga madasig na itong mga kriminal, huli ta kan hidaleng ito nakikipagólay sa mga Provincial, sa Vice Rector asin ki Padre Irene, sogó ni Padre Salvi. Kanigúan na katoohan sa mga huringhuding na ini kun maniniwalá kita ki Padre Irene, na pagkahapon naggiaw ki Capitán Tiago. Alinsunod saiya, may mga táwong naghátol sa Saíyang Kamahalan pangorawahon an bahígay na ito sa pagpatulahok kan katakutan asin taohan magkagú-

rang man nin sarong marhay na ádal an mga poropilibustero.

"Magkapirang badilón, an sabi nin saró, "mga duwang dozena nin mga reformistas, ipatarápok tolos sa táhaw kan kamoninongan nin banggi, mapapará sagkod noarin pa man an alisngaw kan mga dai nagkakasirinanngan!"

"Dai," an simbag nin sarong maugayon an boot; "igó nang liboton kan mga soldados an mga lansangan, an batallón nin mga kabayohán, halimbawá, lapnot an sable; igó nang gumóyod nin nagkapirang cañón... tamá na iyán! Matatakton an banwaan asin gabós maralaog sa saindang harong."

"Dai, dai," an sadol nin saró; "iyo ini an bahígay sa pagrompas sa kaiwal; dai igó na magralaog sana sa saindang harong, kaipuhan na paruluwason an mga iyán, síring kan mga maráot na alisngaw huli sa sinapismo. Kun dai sinda magdaló-dágong magparibok, kaipuhan na dinggitón an mga iyán sa pamamatáhaw nin mga mang-aasúsang... Nasa ganan ako na an mga soldados nasa-handang mga hamo asin sagin mangaliwalas asin sagin magsipabayá, tangáning omirisog asin sa anó man na karibukan, gabaán sinda, asin marigon na boot!"

"An katuyohan minamaging matanos kan mga palakaw," an ólay nin saró; "an satong katuyohan iyo an satong banal na Katinubdan asin an marhay na dangog kan Bansá. Ipaháyag an estado de sitio asin an pinakasadit na karibukan, koroahan an gabós na mga mayaman asin mga haralangkaw an ádal asin... linigan an bansá!"

"Kun bakong támang tamá an sakong pagdatong sa pagsadol kan kamayokdan," an sabi pa ni Padre Irene, na inatubang si Capitán Tiago, "daing duwaduwa na nagbolos na kutang dugó an mga lansangan. Ika an sakong pinagísip, capitán... an pangkat nin mga purington dai nakahimong makakoa nin dakol sa General, asin náhidaw si Simoun... Ah! kun dai homenélang si Simoun..."

Huli kan pagkabilanggó ki Basilio asin huli man kan nakasonod na rekisa sa saiyang mga libro asin mga kapapelán, nanganaan si Capitan Tiago... Ngunyan ominabot si Padre Irene sa pagpadakulá kan katakutan huli sa mga orosipon na mga nakakapatorongkaw nin

búhok. Dinapuan su makauúgay nin dai masabing tákot na naháyag énot huli sa kadikit na pangibigkibig, na madaleon na magkosog sagkod na dai na sya nakataram. Muklat su mga mata, ginagan-ot su ángog, nangapot sa takyag ni Padre Irene nagbúhat, alágad dai nakahimo, asin makaagmárog nin makaduwa, malagabong na hominogpá sa olonan. Muklat su mga mata ni Capitan Tiago asin nagtatarágak su líwoy: gandan na. Sa tákot ni Padre Irene dominolag asin huli ta su bangkay nangapot saiya, sa saíyang pagdulag nahawas nya ito sa higdaan, asin saíyang binayaan sa táhaw kan lalamban.

Pagkabanggi nakaabot na sa kotod su katakutan. Nagkaigwa nin nagkapirang pangyayari na nakasadol sa mga malúyang boot na maniwalá sa mga mapangasúsang.

Huli sa pagkaigwa nin sarong binonyagan sinarabwagan nin kuwarta su mga barobatá asin natural na gáyong magkaigwa nin kariribukan sa tatá kan simbahan. Nanagbó man na ominagi dumán sarong mapúsong militar na, mantang rororibaraw nin kadikit sinabot su kaparalyakan na kagigibohán nin mga filibustero, asin kapot su sable dinaragosó su mga bagong-tawo, lominaog sa simbahan, asin kun dai nasabdan kan tábing na nabibitay sa coro, daing tatadaon na búhay sa mga itoon sa laog. Nakita ito kan mga malúyang boot asin magdalagan sa pagbalangibog na nagpóon na su himagsikan, may mga sarong segundo lámang. Sini-bot na pinirintoán su nagkakapira pang nagkataradang mga tindakan, may mga piniyesang damit na nagkabaryaán kan mga intsik sa luwas, asin bakong na mga babaye an nagkawawaraltakan nin chinelas sa saindang pagdalagan sa mga lansangan. Sa marhay na kapaladan saró sana su nalugadan asin nagkapirang nagkahirintalán, kabilang sa mga ini su militar mansana na nagsongásong sa pagpaparahihilbad sa tábing, na párong na nin filibusterismo. An síring na kabayanihan nakatao saiya nin dakúlang kabantogan asin sarong kabantogan na dalísay na gayo na !awot pang! an gabós na mga dangog makamtan sa síring na palakaw! dai maghihiribí nin marhay an mga iná asin lálong mádakol an tawo sa ibábaw nin dagá!

Sa sarong nayon sa pagláog sa banwaan may duwa katáwong nádakop su mga tagadumán na may piglolo-

bong na mga hamo sa sírong nin sarong harong na tabla. Nagkariribok sa nayon, boot na lamagon kan mga taga duman su duwang dai midbid tangáning gadanon asin itao sa mga may kapangyarihan, alágad pinatiwásay sinda nin sarong taga duman sa pagsabi sinda na igó nang iatúbang sa hokoman an bágay na ipinagkasalá. Mga daraan mansanang escopeta na balanos na nagpakalúgad sa énot na boot gumámit kan mga ito.

"Bueno!" an sabi nin sarong mapusó-pusó; "kun muyang humimagsikan kita, dagos!"

Alagad su mapusó ginoyagoya sa badol asin sa mga kodot kan mga babaye na baga iyong kagrogáring kan mga badil.

Sa Ermita su bágay magabaton na marhay minsán ngani bakong maribok na gayo asin may mga potok nin badil. Sarong empleado na sa giráray handá sangkap nin hamo, nakakita pagsinárom nin sarong bulto sa harani kan saiyang harong, inakalá nyang sarong estudiante asin pinapotokán nin duwang potok nin revolver. Natuklasan pakatapus na an bultong ito sarong guardiang veterano asin ilinobong asin, *pax Christi! Mutis!* (379)

Sa Dulumbayan nagdaraging man an nagkapingrang potok nin badil, nagadan an sarong gurang na bongog, na dai nakadangog kan *quien vive* kan bantay, asin sarong orig na dai nakadangog asin dai nagsimbag nin *España*. Mapáwot su paglobong kan gurang ta daing ikinabáyag kan sa paglobong, asin su orig kinaraon.

Sa Manila, sa sarong gibohán nin dulce sa harani kan Universidad, na parating pagtiripunan nin mga estudiante, pinag-oorolayan su mga pagbirilanggó nin síring:

"Nakoger na ba si Tadeo?" an hapot kan babáyeng kagrogáring.

"Abaa, señora," an simbag nin sarong estudiante na nagoontok sa Parían, binadil na!"

"!Binadil na! Naku pó dai pa nakabayad kan utang sakó!"

"Ay! dai ka magkosog nin pagtaram namá kun makadámay ka. !Sinoló ko su libro na sinoblí ko saiya! Baka magrikisa asin matuklasan! marhay na magingat, señora!"

"Nabilangó, sabi, si Isagani?"

"!Loko-loko man an Isagáning iyan," sabi kan estu-

diante anggot: "bakó sanang nagpabayang mádakop sya, kundí nagpresentar pa! O, marhay man na tamaan iyan kan lintí! Binadil na seguro!"

Kominirogkirog su ginang.

"!Sakó daing utang na anó man! Asin anong mangyayari ki Paulita?"

"Dai sya kukulangon nin novio, señora. Máhibí gayod nin kadikit, dangan mapákasal sa sarong kastilá!"

An bangging ito iyo an pinakamamondó sa gabós. Sa mga harong nagpapangaradyé kan rosario asin may mga banal na babaye nangagdólot nin makúring may *amá nyamó* asin mga *requiems* sa mga kalag nin mga kadudugó asin mga kaúgay-nin-boot. Pag-ika-walong horas nin banggi pahanga nang may makitang maglakaw: nagtataga-kadangog sana an dinalagan nin sarong kabayo na an kigiriran pinagtatapakapakan nin sarong sable, dangan mga siwik nin mga guardia, mga coche na kosog an dalagan na baga pinaglalamag nin mga pangkat nin mga filibustero.

Minsán siring bakong sa gabós na gampi naghahadé an kangirhatan.

Sa platería na pinagsakatan ni Plácido Penitente, pinagoorolayan man su mga nangyari asin hiwas na gáyong pinagpapasuruhayan.

"!Dai ako naniniwalá sa mga paskin!" an sabi nin sarong manggagamlang na maniwang asin aralang sa kabobotobot kan soplete; "sa ganan ko kagigibohán ni Padre Salvi!"

"!Ehem, ehem!" ominabo su platerong maestro, táwong maalam na marhay na, natatákot na ibílang na matalaw, dai nangahás na pomotol kan orólay. Su táwong marahay nasisinangan na mag-abo, nagkikiyat sa saiyang kahinúwang asin nagtatan-aw sa lansangan, na baga sa pagsabi saiya:-- "Mangyáring hiniribon kita!"

"!Huli kan sa opereta!" an padagos kan manggagamlang.

"Ohó!" an hagayhay nin sarong sa mangmang an pamandokon; "sinabi ko na! Kayá..."

"Hm!" an simbag nin sarong escribiente sa tingog na may pagkaúgay; "cierto an dapit sa mga paskin, Chichoy, alágad ipapaliwánag ko saímo!"

Asin nagsabi pa sa dai masáyod na tingog:

"Sarong kagigibohan ni intsik Quiroga!"

"!Ejem, ejem!" ominabo ulí su maestro na pigpapa-

borobalyo sa magibongibong na limogmogon su pigsasapang buyó.

"Maniwalá ka sakó, Chichoy, dapit ki intsik Quiroga! Nádangog ko sa oficina!"

"Nakú, segurong gayo!" an hagayhay kan masipag, na dati nang naniniwalá.

"Si Quiroga," an padagos kan escribiente, "igwa nin sanggatos na ribong pisos na connant sa palabuhan. Paanong mapalaog an mga iyán? Madaléng gayo; nagtogdas kan mga paskin, na inorawa nya su mapádapit sa mga estudiante, asin alintanang nagkakagorohot su gabós pum! linahidan su mga empleado asin nakaagi su mga kahon!"

"!Tamá, tamá!" an hagayhay kan tubodtubodan na tominolop sa lamesa.

"!Tamá! Kayá palán si intsik Quiroga. . . kayá!"

Asin napiritan na omalo ta dai tatao kun anong masasabi nya dapit ki intsik Quiroga.

"Asin babayadan ta an mga nagkaparasang pinggan. . .?" dagit na nagkapot si Chichoy.

"Ehem, ehem, ehem!" ominabo su platero na nakadangog nin mga linákad sa lansangan na naghaharani.

Tara naghaharani man naggad su mga linákad, asin sa platería su gabós nagpangaralo.

"Si San Pascual Bailón sarong dakúlang santo," an pasagin na sabi sa halangkaw na tingog kan platero na kinikiyatán su iba: "si San Pascual Bailon. . ."

Kan hidaleng ito ominotwal su pandok ni Plácido Penitente, kairiba su pirotécnico na satong nakítang nagsakamot ki Simoun nin mga pagboot. Pinalibotan kan kagabsan su mga bagong datong na pinaghaharapot nin mga baretá.

"Dai ako nakapakihoron sa mga bilanggó," an simbag ni Plácido; "may mga tolong poló!"

"Magingat kamo!" an dúgang kan pirotécnico, na naghinilingan kasi Plácido; "sabi ngunyan na banggi nin mga pagpopógot. . ."

"Ha? Lintik!" an hagayhay ni Chichoy, na nangangalagkálag nin hamo asin kan daing makítang anó man, kominoa nin sarong botóbot.

Tominúkaw su maestro; nangingibigkibig su mga paa. Su matitinubdon naghohónang pinogotan na sya asin pinagtatanganan an kapaladan kan saíyang angkos.

"Ka!" an sabi kan escribiente, "dai magkakaigwa

nin mga pagpopógot! Su tagapaghátol kan"—asin go-minibo nin sarong katatakang pasabot—"sa marhay na kapaladan naghehélang."

"Si Simoun!"

"Ehem, ehem, ehem!"

Maghinilingan namán si Plácido asin su pirotécnico.

"Kun ini dai hominélang. . ."

"Isasaginsagin an sarong himagsikan!" an baga dai pinagísip na dúgang kan pirotécnico, na nagpadokot nin cigarriilo sa ibábaw kan tubo nin sarong quinque; "asin anó kaiyán sa satong gigibohon?"

"Patotoohan na nyató, mantang poporogotan kita. . ."

Su panaleng abo na dominapó sa platero iyong na-kaolang na mádangog su kadagosan kan katagá nin tataramon. Garong mangirhat su mga pigsabi ni Chichoy tara huli kan saiyang botobot nagpapahiling nin mapanggadan na mga hiró-hiró asin su pamandokon nya sa malipungaw na japonés.

"Sabihon nindo na nagooyok huli ta natatákot na lumuwas! Kun makita ko sya. . ."

Ominabo naman nin kotkot na marhay su maestro asin natapus sa nakimahérak sa kagabsan na magharalé.

"Alágad minsan síring, maghandá, maghandá," an sabi kan pirotécnico.

"Kun boot kitang piriton na gumadán asin magadán. . ."

Pinaabo namán su makauúgay na patrón asin su mga manggagamlang o mga kahinurúwang nagpurulí sa saindang harong, may mga darang donsól, mga lagadí asin iba pang mga kasangkapan na mga matarom na gayo o bakó man na labi, pamamanas o bakó man na gayo; harandang ipabákal nin mahal su saindang búhay. Lominuwas giráray si Plácido asin su pirotécnico.

"Pagkaálam, pagkaálam!" an togon kan maestro sa luhá-luhaan na tingog.

"Ika na sana an bahalá kan sakong balo asin mga ilo!" an pakimayó kan matitinubdon sa tingog na orog pang luháluhan.

Su makauúgay naghohónang toktok na sya nin bala asin ilinobong na. Kan bangging ito su mga bantay sa mga tatá kan lungsod pinagsaralihidan nin mga artillero na mga peninsular asin kan sumonod na aldaw, sa mga énot na síring kan talá-init, si Ben Sayb na nangahas na maglakaw na ámay sa paghiling kan kamugtakan kan mga muralla, nadáyag nya sa rorologsotan sa may Luneta, an bangkay nin sarong daragítay na india, hubá

sa kabtang kan háwak asin pinabayaan. Nangirhat si Ben Sayb asin pakadotdota kaito kan saíyang baston, asin pakatanaw sa mga tatá, nagpadagos kan saíyang lakaw, nagiiisip na sumúrat sa pangyáring ito nin sarong mamondong osipon. Alágad, dai lámang ito nasambit sa mga pahayagan kan mga aldaw na sominod, su mga pahayagan iyong pinangataman su mga pagkapadarasmag asin pagkadaralinas, na gikan sa mga óbak nin batag, asin, huli ta kúlang nin baretá, si Ben Zayb mansana na magkomentar nin haláwig dapit sa sarong makosog na doros na sa America nakalaglag nin dakol na mga banwaan asin ginikanan nin pagkagadán nin mahigit sa duwang ribo katawo. Sa mga mabansay na saíyang sinabi kabilang an minásunod:

"An kamatean nin pagkaúgay na orog na gayong HAYAG sa mga banwaan na CATOLICO KI SA ARIN PANG IBA asin an giromdom Kaitong huli kaiyan mansana nagpakasákit huli sa kasangtawohan, nakasadol samuyá sa pagdara nin úgay sa mga kapahamakan kan samong mga kapuwa asin magpasálatat ta sa bansang iniho na pinasasakitan na marhay nin mga makokosog na bagyo, daing minaluwas na mga makamorondong mga hilingon na siring kan mga nagkakerita kan mga nageerok sa Estados Unidos!"

Dai pinabayaan ni Horatius su bahígay asin, dai natorawi kan mga gadán, siring man kan makauúgay na ginadan na india, mani kan mga pagpasákit, sinimbag nya sa saíyang *Pirotecnica*:

"Pakatapus nin makúring mga pagkaúgay asin mga pagkamaheherakon, si Fray Ibáñez, sabi ko si Ben Zayb, nahólog sa paghágad mánongod sa Filipinas.

Alágad nasasabotan.

Huli ta bakong católico asin an kamatean nin pagkaúgay lálong háyag na gayo, asin iba pa. asin iba pa, asin iba pa."

XXIX

MGA HURING KATAGA DAPIT KI CAPITAN TIAGO

Talis vita finis ita. (380)

Si Capitán Tiago nagkaigwa nin marhay na katapusan, kun sa pagkasáyod, sarong pambihirang lobong.

Totoo ngani na pinatanidan kan cura sa parroquia si Padre Irene na nagadán si Capitan Tiago daing kumpisal, alágad su marhay na padí, mapangologolog na nakahoyom, kinirikisi su punta kan dongó asin suminimbag:

“Ngatá ta isasabi mo sakó !an mga bágay na iyan! kun isusúhay nyató an pagdápit sa gabós na magadán na dai nagkumpisal, magpapakalingaw kita kan *De profundis!* (381) An mga kahigpitán na iyán, síring sa talastas mong marhay, sinósonod kun an dai nakapagsolsol dai man nin ikakabáyad, alágad !ki Capitán Tiago! . . . !Asus! mga intsik na mga dai bonyag saimong irinolobong asin may misa de requiem!”

Nginaranan ni Capitán Tiago na albacea asin ejecutor kan saíyang testamento si Padre Irene, asin kabtang kan saíyang mga dai-tibáad ipinamana nya sa Santa Clara, kabtang sa Papa, sa Arzobispo, sa mga Corporaciones religiosas, nagwalat nin duwang pólong pisos sa matrícula nin mga estudiante na mga daing súkat. An húring ining katogonan ipinagúhit sa mokná ni Padre Irene, bilang paraampon kan mga bagong-tawo na mga mahigos magádal. Pinawaraan ni Capitán Tiago nin halaga an pamánang duwang poló may limang pisos na iwinawálat ki Basilio, huli kan mapasalúib na gawé kan hagbayon kan mga húring aldaw, alágad isinulit ni Padre Irene asin saíyang ipinatalastas na kokoahon ito sa saíyang bolsa asin sya an maninimbagan kun ito máging kasal-an.

Sa harong kan gadán, na kan sominonod na aldaw dinálaw nin mga dáting kamidbid asin mga kaúgay-ninboot, pinagorolayan na gayo an sarong gibong-ngangalasan. Sabi kan hidalé mansanang naghilingagdan, su kalag ni Capitán Tiago napahiling sa mga monja, palibot nin maságang liwánag. Iliniligtas sya nin Dios, salámat sa dakol na saíyang mga pamisa asin sa banal na pamana. Pinagkomentar su huringhuding, iginogúhit, pinagdetalyar, asin dai lámang nin nagduwaduwa. Pinagsaysay su gúbing ni Capitán Tiago, garoto su frac, botog su limogmogon huli kan pinagsasapang buyó, dai nalingawán su pipa sa pagsigarilyo nin apyan siring man su lálóng na ibulang. Su sacristan mayor, na itoon man sa pagiriba nagpapatotoo huli sa hiró kan saíyang payo, asin naghohoná na, gadán ito, mapahiling na dara su saíyang sarong tásang *taju* na

putí huli ta kun dai mapangginhawang itong pamahawan dai masasáyod an kagayagayahan máging sa lángit, máging sa dagá: Nánongod kan témang iniho asin huli ta dai makakapagorólay dapit sa mga nangyari kan omináging aldaw asin huli ta duman may mga tahir, ipinagpaháyag an mga ganán na baga harayó sa katotoohan, may mga pagbaná-baná kun baga salokon o dai ni Capitán Tiago si San Pedro sa sarong soltada, kun baga magpopostahan, kun baga daing kagadanan an mga manok, kun mga dai sa pagkalugad, asin sa bagay na ini, siisay an magiging sentenciador, siisay an manggagana asin iba pa, mga pasurúhay na namumuyahan na gayo kan mga nagtotogdas nin kadonongan, mga teoría, mga sistema na mga natutugmad sa sarong texto na ibinibílang na dai magkakamalé ipinaháyag o dogmático. Laen pa kaini, may mga sinasambit pang mga pasage sa mga novena, mga libro nin mga milagro, mga sabi nin mga cura mga descripción kan lángit asin iba pang mga bagaybágay na síring. Si Don Primitivo, na filósofo, nasa saíyang muráway, nagsasambit nin mga ganán nin mga teólogo.

“Huli ta dai nin madádaog,” an sabi sa makúring kapangyarihan; “an pagkadaog ginigikanan nin mga kamondoan asin sa lángit dai magkakaigwa nin mga kamondoan.”

“Alágad may kaipuhan gumana,” an simbag kan tahir na si Aristorenas, “sa panggana yaon an biyayá!”

“Magkasi nanggana an duwa!”

Na magkasi manggana an duwa dai maaakó ni Martin Aristorenas, na pínaagi an saíyang búhay sa bulangán asin sa giráray nakita na sarong manok daog asin saró gana; kun baga man nangyáring may magpatas. Sáyang lámang kan pagtaram ni Don Primitivo nin latín, magkikirikiri si Martin Aristorenas, bago an latin ni Don Primitivo madaleng masabotan; pigsasabi nya dapit sa *an gallus talisaimus, acuto tari armatus, an gallus beati Petri bulikus sasabungus sit etc* (382), sagkod pinagmarahay na gamiton na pangatanosan na ginagámit nin kadaklan tangáning dai nang magkaalo asin magtiwalá.

“Makokondenar ka, amigong Martin nahohólog ka sa sarong heregía! *Cave no cadas!* (383). Dai na ako makikisugal saimo nin monte! Dai na kita magbabakas! Sinosúhay mo an pagkamakakamhan nin Dios,

peccatum mortale! (384) Sinosúhay mo an katunayan kan Santísima Trinidad: an tolo saró asin an saró tolo! Magingat-ingat ka! Sinosúhay mo indirectamente sa duwang naturaleza, duwang isip asin duwang boot magkaigwa nin saró sanang giromdom! Magingat ka! *Quicumque non crediderit, anathema sit!* (385)”

Kominirikot si Martin Aristorenas malungsi asin tinatakigan, asin si intsik Quiroga sa dakúlang pagaaladka tinangró su filósofo nin sarong marayrahay na tabakó asin hinapot sa saiyang mapagyabang tingog:

“Sigule, puwele makolontalata sikilisto gibo bulanan, ha? Ako gadan, ako kolontalata, ha?”

Sa ibang mga tompok iyong labis na pinagoorolayan su gadán; pinagpapasuruhayan lámang su gúbing na isosol-ot saiya. Iminomokná ni Capitán Tinong an hábito nin sarong franciscano igwa pati sya nin saró, daan, rahig asin tinagabangan, mahalagang gámit na, alinsunod sa fraile na, na nagtao saiya ribay sa limós sa tolong poló may anom na pisos, iliniligtas an bangkay sa láad kan gagamban (386) asin sa pangangátig saiya nagbaretá nin nagkapirang banal na orosipon na ginonó sa mga libro na ipinagtatahtag kan mga cura. Si Capitán Tinong, minsan kanigúan an paghalaga sa reliquiáng ito, natatalagang itógot ito sa dayúpot nyang katoód, na kan naghehélang dai nya nagiaaw. Alágad sinólang nin sarong sastre sa makúring pangatanosan na, mantang nakita kan mga monja na nagsakat sa langit si Capitán Tiago nakafrac, súkat na sol-otan sya nin frac digdi sa dagá asin dai kaipuhan an mga preservativo siring man an mga impermeables, minagúbing nin frac kun máduman sa sarong sayawán, sa sarong fiesta, asin bakong ibang bágay an sukat maghalat saiya sa kaitaasan. . . asin !hilinga! nagkataragbó man na igwa sya nin saróng hamán, na ikakatao nya sa halagang tolong poló may duwang pisos barato nin apat na pisos sa hábito kan franciscano, huli ta ki Capitán Tiago habó syang magkamit nin anó man na tubó; sukí nya kan nabubúhay pa asin ngunyan pintakasi nya sa lángit! Alágad si Padre Irene, albacea asin ejecutor kan testamento, hinaboan su duwang mokná asin nagboot na gubingan su bangkay kan arin man kan saiyang mga daan na gúbing, na an ólay an Dios dai naghihiling sa gúbing.

Su dápit solemneng marhay. May mga responso sa

harong, sa lansangan, tolong fraile an nagoficio na garo bagang an saró dai makakayang sa síring kadakúlang kalag, ginibo an gabos na mga rito asin mga ceremonias na mahihimo, asin bantog na igwa pa nin mga iinábot, igwa nin mga *extra* síring sa mga beneficio sa mga toroteatro. Saró itong gayagaya: dakol na mga kamangyan an tinotong, dakol na mga ináwit sa latin, dakol na ginámit na bendita -- Si Padre Irene bílang álay sa saíyang katóod nagkanta sa tíngog na falsete kan *Dies irae* (387), sa coro — asin su mga tawo kinorologan na talaga nin payo dahel sa kababagting nin doblas.

Si Doña Patrocinio, su dáting kalaban ni Capitan Tiago sa pagkabanal, nagmawot na bulanos na magadán sa másunod na aldaw ta matogon nin dápit na orog pa kasolemne. An banal na gurang na babaye dai mangyáring makatíos na itong ibinibílang nyang nalúpig nang padagos, pagkagadan, mabúhay liwat huli sa dakulang kasolemnehan. Ohó, nagmamawot na magadán asin garong nadadangog nya su hinagayhay kan mga tawo na iritoon sa saíyang mga responso:

“Iyan an talagang dápit! iyan an talagang sa pagkatataong magadán. Doña Patrocinio!”

XXX

SI JULI

Su pagkagadan ni Capitán Tiago asin su pagkabilanggó ki Basilio madaleng naaraman sa lalawigan, asin sa dangog kan mga masipag na mga nagoontok sa San Diego sasabihon nyamó na lálóng binaté su huri asin haros iyo sana ito an pinagsarabisabi. Asin síring sa mapapaghalat, su baretá nagkaigwa nin manlaenlaen na porma, nagkaigwa nin mga mamondong kasaysayan, mga makangirhat, ipinaliwánag su dai nasabotan, hinipnoán su mga kakulangán nin mga baná-baná, an mga ini ibinílang na túnay na nangyari asin an nahaman kaining aswang nakangirhat sa mga bílang magúrang mansana kaiyán.

Sa banwaan ni Tiani pinagsasabi na an pinakaharanging baná-baná, an pinakaharani, iyo na su hagbayon ipapatápok asin alonggating bulanos na ginadan kan panahón kan paglakbay. Su mga matatakton asin mga

pesimistas dai nagkasirinangan kainiho asin saindang pinagoorolayan an dapit sa mga pagbibítay asin mga consejos de guerra; Enero bulan na masákit, Enero su sa Cavite asin an mga ito, huli ta mga cura, binirilingan; an sarong makauúgay na Basilio daing tagapagampon, dai man nin mga katóod. . .

“Sinabihan ko na sya!” an hagayhay kan Pangkatiwasayan na Hokom, na garo bagang nakatao na lámang nin hátol ki Basilio; “sinabihan ko na sya. . .”

“Mapapaghalat nang dati an síring na bágay!” an dúgang ni Hermánang Penchang: “naglalaog sa simbahan asin kun nahíhiling na maatiati an bendita, dai nangungurus! Nagtataram sya dapit sa mga hayop-háyop asin mga kahelangán, abaa, padusa nin Dios! Magkakanigó saiya! Garo bagang an bendita makakadara nin mga hélang! Su katúmang nanggad, abaa!”

Asin kun paanong narahay sya sa sarong indigestion sa pagdomog nin túbig na bendita sa saiyang pósod kasabay an pagpamibí kan *Sanctus Deus*, asin ipinagtogon an síring na paómay sa mga duduman kun magkaigwa sinda nin kulatid o magkaigwa nin doros an saindang tulak, okun manghélang nin dámat, asin kaipuhan na pangadyeon sa tataramon na kastilá:

Santo Dios
Santo fuerte
Santo inmortal
Líbranos señor de la peste
Y de todo mal.

“Dai nagsasalá an bolong, alágad darahon an bendita sa kabtang na makolog o may hélang,” an sabi.

Alágad dakol na mga tawo an mga dai naniniwalá sa mga bágay na ini, síring man dai ninda pinapamugtak na padusa nin Dios an pagkabilanggó ki Basilio. Síring man dai sinda nagtutubod sa mga himagsikan, síring man sa mga paskin, midbid na marhay an ugáleng labis namamonínong asin maálam kan estudiante, asin pinagmarhay nindang ipamugtak ito na mga panghimalos nin mga fraile, ta tinobus sa pagpaoripon si Julí, akí nin tulisán, dakulaon na kaiwal nin sarong mapangyáring korporación. Asin nin huli ta igwa sinda nin maráot na pakasábot dapit sa pangungugalé kan korporación mansanang iyán asin may nagkagiriromdoman na mga dustang panghihimalos, su baná-baná tinobod na iyo an orog kaharani sa katotoohan asin

matanos.

"!Abáang rahay kan ginibo ko kan sakó syang pahaleon sa sakong harong!" an sabi ni Hermánang Penchang; "habó akong makipagkamondoan sa mga fraile; kayá sinibot ko syang humánap nin kuwarta."

An katotoohan iyo na ipinagkolog nya sa boot na libre na si Julí ipinangangadyé asin ipinagaayuno sya ni Julí asin kun naghaloy pa dumán nagpenitencia man kutá. Ngatá? kun ipinamimibí kita kan mga cura asin si Cristo nagadán huli sa satong mga salá, dai daw gumibo nin siring si Julí ki Hermánang Penchang?

Kan makaabot su baretá sa kamálig na pinageerokan ni Julí asin kan saíyang apó, nangaipo su daraga na olitón saiya nin makaduwa. Hiniling si Hermanang Balí na iyong nagsabi kaito saiya, na baga dai nya nasabotan, dai nya napag-aratidátid su saíyang mga nasaísip; nagbolongbogong su saíyang talinga, námaté nyang pominiot su saíyang daghan asin nagkaigwa nin bakong mahúsay na galinaw na an pangyáring ito makapupungaw na makalalásig sa saíyang omaaboton. Minsan siring, boot na kumopó sa sarong sirang nin pag-sáring, hominoyom, sa paghoná dinadarahan ni Hermanang Balí nin soba, na magabat na gayo, alágad ipinapangenot na nya an kapatawadán saiya; alágad si Hermánang Balí gominibo nin cruz kan toldó asin kan tangan dangan hinadokan, tandá na nagsasabi kan katotoohan. Dangan kaiyán su ngosó kan daraga binayaan sagkod noarin pa man kan daraga, lominungsi, maka-ngingirhat na pagkalungsi, nakamáteng binabayaan sya kan mga kosog asin, iyo pa sana bílog nyang pagkabúhay, nawar-an nin pagkatawo, nalonosan.

Kan huli sa mga pagkokolog, mga kodot, mga pagwirik nin túbig, mga cruz asin pagbugtak nin mga langkoy na benditadó naulian su daraga asin nakamangno kan saíyang kamugtakan, mahimong na nagbolos sa saíyang mga mata su mga luhá, saró-sarong tagdó, daing mga siniloksigok, daing mga kamondoan, daing mga hinanakit! Pinagiisip nya si Basilio na dai nin ibang paraampon kundí si Capitán Tiago asin, gadan ini, dai na nanggad nin pagampon asin pakahiwas. Sa Filipinas natatalastas na gayo na sa gabós kakulangán an padrino, magpoon na binobonyagan an saró sagkod na nagagadán, sa pagkamit nin sandagan, magkoa nin pasaporte okun magexplotar nin anó man na industria.

Asin huli ta pinagsasabi na an pagkabilanggong ito gikan sa panghimalos dahel saiya asin sa saiyang amá, su kamondoan kan daraga nakasampot sa pagkawarai nin pagsárig. Ngunyaan nánongod na man saiya an pagligtas saiya, siring kan ginibo saiya kan balukaton sya sa pangagurangnan, asin sarong tingog sa irárom nagsasadol saiya kan pakiran asin inaátúbang sa saiyang bandingan an sarong makagigíram na bo-long.

"Si Padre Camorra, su cura!" an sabi kan tingog.

Kinákagat ni Julí su saiyang ngábil asin nagdadánay sa mamondong paghorophórop.

Huli kan crimen kan saiyang amá, binilanggó su saiyang apó sa pagláom na sa siring na palakaw má-tunga su akí. Daing ibang makakapalibre saiya kundi si Padre Camorra, asin si Padre Camorra nagpahiling na dai sya napupuwasan na gayo nin mga tataramon sa paggiromdom sa utang na boot asin sa saiyang ugáleng katapatan naghágad nin pagpakasákit. . . Magpoon kaito naglilikay na si Julí na makasompong saiya, alágad pinapaghadok sya kan cura sa saiyang kamot, pinipildit an saiyang dongó, an saiyang pisngi, pinagsusubahan sya nin mga sobang may kaibang mga kiyat asin nagngingisi, nagngingisi na nagkokodot saiya. Si Juli an dahelán kan hampak, na ginámit kan marhay na cura sa nagkapirang hagbayon na nagrilibot sa barrio na pinagtogtogan su mga daraga. Su mga malicioso pagkahiling saiyang naglabay pormal asin dokó, nagtararom sa tingog na mangyáring má-dangog nya:

"Kun muya ako, maiindultuhan si Cabésang Tales!"

Su daraga mináabot sa saindang harong mamondó asin dai namumugtak su mga mata.

Naliwat na marhay si Julí; nawará su saiyang gaya-gaya, dai nin nakakita saiyang nakahoyom, pahangá na magtaram asin garo nganí takot na maghiling kan saiya mansanang lawog. Sarong aldaw nakita sya sa banwa na may dakúlang óring sa ángog, sya na paráting maglakaw na mahusay an panggubingan asin sarong baldit naghapot ki Hermánang Balí kun бага an mga mináhogot nahohólog sa gagamban.

"Segúrong seguro!" an simbag kan babaye asin isinaladawan saiya su sito na бага haléna dumán.

Huli kan pagkabilanggó, an mga masípag asin mga

mapasinalámat na mga kadudugó nangaghollow na mag-papakasákit sinda tangáning makalda su hagbayon; alágad nin huli ta sinda gabós dai nakatipon nin tolong pólong pisos, si Hermánang Bali síring sa giráray, nagkaigwa nin orog karahay na kaisipan.

"An súkat nyátong gibohon makihumápot sa escribiente," an sabi.

Sa mga makauugay na itong mga tawo, su escribiente sa tribunal iyo su oráculo sa Delfos sa mga griego kan mga énot na panahón.

"Kun taohan mo nin sikápat asin tabakó," an sabi pa, "isasabi saimo an gabós ná katogonan na mabotog an saimong payo sa kadadangog saiya. Kun igwa kang pisos, ililigtas ka dawá na sa bitís ka na kan bitayán. Kan ilaog sa bilanggoan si Simon na sakong kanátad asin pinagparahampak, huli ta dai nakapagpaháyag dapit sa paghab-on na nangyari sa harani kan saíyang harong, abaa! sa duwang sikápat may kabangá asin sarong rolyong báwang, kinalda ito kan escribiente. Asin náhiling ko si Simón na pahángang makalakaw asin napiritan na maghigdá sa laog nin dai nagkúláng sa sambulan. Ay! nalapá su saíyang itukaw, abaa! iyong saíyang ikinagadán!"

Inakó su hátol ni Hermánang Bali asin sya mansana an nangákong makikióláy sa escribiente; tinaohan sya ni Julí nin apat na sikápat (388) asin may idinúgang na mga tápang usa na inayaman kan apó. Si Tandang Selo nangangayam na namán.

Alágad daing nahímong anó man su escribiente: su bilanggó nasa Manilá asin dumán dai minálambat an saíyang kapangyarihan.

Talastas na gayo kan escribiente na su saíyang kapangyarihan dai minálampas sa sagkod kan Tiani, alágad kaipuhan na naingatan nya an saiyang marhay na dangog asin máwalat saiya su tápang usa.

"Alágad, matataohan ko kamo nin sa madónong na hátol asin iyo na magiba kamo kasi Juli sa Pangkatiwasayan na Hokom. Kaipuhan na omiba si Julí."

Su Panglalawigan na Hokom sarong táwong daing isusugad, alágad kun makita si Julí sakalé mapahiling nin marhay na pakigugalé: uya digdi an kadonaongan kan hátol.

Sa makúring grabedad dinangog kan Ginóng Hokom si Hermánang Bali, na iyong nagtataram, pigtataga

hiling su daraga na sa ibabá su mga mata asin nasosópog nin marhay. Masabi an mga tawo na kanigúan na pagmakolog nya ki Basilio, dai nakakagiromdom an mga tawo kan saíyang utang na boot asin an pagkabilanggong ito, síring sa sabi, huli saiya.

Pakatapus nin makatolo o nin makaapat na pagkaghad, huli ta su Ginoong Hokom igwa kan makanós na ining kaugalean, nagsabi na an iyoíyong táwong makakakalda ki Basilio si Padre Camorra, *kun mamuya ini* -- asin kanigóan an sa boot na pinaghihiling su daraga. -- hinatolan nya sya na omonay syang makíólay sa cura.

"Aram nindo an saíyang lásig; hinawas sa bilanggoan su saímong apó... Igó na an saiyang inporme sa pagdestierro sa sarong bag-ong mamondag o iligtas sa kagadanan an sarong binilingan."

Daing korokaalo si Julí, alágad si Hermanang Balí su hatol бага sa nabasa nya sa sarong novena; handang ibanhan sya (389) sa convento. Maduman pa naman sya ta málimos sya nin escapulario sa halangang apat na sikápat.

Alágad nagkikirikiri si Julí asin habong dumuman sa convento. Si Hermánang Balí na naghohónang nasasalom nya an dahélan -- Si Padre Camorra na sa ibang pagngaran *si kabayo* asin makaraw na marhay -- pinaglingá sya:

"Dai kang súkat ikatákot kun kaiba mo ako!" an sabi; "dai mo nabasa sa librito ni *Gurang Basio* na itinao kan cura, na an mga daraga súkat magpaconvento, minsan dai maisihan kan mga magúrang, tangáning iósip an mangyayari sa harong. Abaa! an librong ito linimbag sa kapahintogotan kan Arzobispo, abaa!"

Si Julí, dai na nakakatíos asin sa pagmawot na mapotol su olay-ólay, nakimahérak sa devota na dumuman kun muya sya, alágad kun an ginoong Hokom nagsabi na an mga makimahérang nin sarong akí pang lawog nakakahiró labis kan sa sarong gurang, na an ambon iinooran kan langit sa mga búrak na lab-asna búrak nin labis sa mga roloyós, an metapora nagluwas na maráot na gayo.

Dai nagsimbag si Juli asin luminúsad su duwang babaye. Sa lansangan su daraga nakisúhay naggad sa pagduman sa convento asin nagpurulí sa saindang barrio. Nagkolog su boot ni Hermánang Balí huli sa kakulangán nin paniwalá nanghihimalos sa pagtalá-tá saiya

nin haláwig na sermon.

An katotoohan iyo na su daraga dai makakagibo nin síring na dai nagkondenar sa saiyang sadiri, na dai sya konderon kan mga tawo, na dai sya kondenarón kan Dios! Nagkapira sya padangoga na kun gibohon nya an pagpakasakit papaluwason an saiyang amá minsán síring hominabó sya, minsan nganí nagkukuráhaw saiyang sedangan (390) nagpapagiron saiya kan saiyang sa áking katongdan. Asin ngunyan, súkat na gibohon nya ki Basilio, su saiyang katipan? Mahoholog sya sa mga paglanghad mga harakhak kan bílog na linalang, si Basilio mansana magbabasangbásang saiya; dai, noarin pa man. Orog pa nganí ta dati nang condenada huli ta maráot na akí.

An makauúgay na si Juli nagtíos pa kan mga pagdadágit saiya kan saiyang mga kadugó na, daing pagararam kan alonggating mangyari sainda kasi Padre Camorra, pinagologolog su saiyang mga katakutan. Maninikmit (391) daw si Padre Camorra sa sarong taga-oma na dakol na mga daraga sa banwaan? Asin su mga marahayon na mga babaye nangagsarambit nin mga darágang mayaman asin mga marayráhay, na mga labi o bakó man na gáyong mga napahámak. Asin alintanang síring, kun badilón si Don Basilio?

Nananáhob sa talinga si Julí, nakalákop su paghiling na бага naghahánap nin sarong tingog na magtaram huli saiya, pinaghihiling su saiyang apó; alágad napupula su apó asin nakapotítok su mga mata sa saiyang garod nin pagkaparaáyam.

Haros daing pagkatórog kan bangging ito. Mga pangatorogan asin mga kapurisawan, iyan nang malipungaw iyan nag madugó, nagsasaráyaw sa saiyang paghiling, asin mandiiit-mandiiit nagigimata naglalangoy sa malipot na gan-ot. Sa paghoná nya nakakadangog sya nin mga potok nin badil, naghohoná syang nakikita nya su saiyang amá, su saiyang amá na kanigúan an ginibo huli saiya, nakipagbaka sa kakadlaganan, pinagosig síring sa háyop huli ta nangalangalang na iligtas ito. Asin su angka (392) kan amá binabáliw asin namidbid nyang si Basilio, naghihingagdan asin hiníhiling nin mga mapanghimásol na paghiling. Nagbabangon su daing pálad, namimibí, naghihibí, ináarang su saiyang iná, su kagadanan, asin may hidalé na linúpig na sya kan katakútan, kun bakó pa sanang banggi domina-

lagan na kutang dagosdagos sa convento, mangyari na kun anong mangyari.

Ominaga asin su mga mamondong galinaw, su mga kangirhatan kan mga anino nagpururawas su iba. Dinarahan sya kan liwánag nin mga pagsárig. Alágad, su mga baretá pagkahapon mga makangingirhat; may mga pinagorolayan na mga binaradil asin makagigíram sa daraga su banggi. Sa pagkawarai saiya nin pagsarig pinagmarhay nya pomahonod tolos mansanang lumiwanag asin humogot pakatapus: gabos, maliban sa pagagi sa siring na mga kasakitan!

Alágad su daliwawa nagdara nin mga bag-ong pagsárig asin su daraga habong maglúsad sa harong, minsán magpasimbahan. Natatákot syang makapahónod.

Asin sa bágay na síring ominagi an nagkapirang aldaw: nangangadyé asin nagsusumpá, nagaarang sa Dios asin nagmamaw-ot kan kagadanan. Sarong pagpahingaló su aldaw, naghahalat si Juli nin sarong gibong-ngangalasan; an mga baretá na mga halé sa Manilá, minsan may mga dúgang nang minaarabot, na sa mga bilanggó su ibá nagkaramit kan saindang kaligtasan salámat sa mga tominábang asin sa mga lásig . . . May sinakripikar, siisay daw? Nangibigkibig si Juli asin nagpulí sa saíyang harong pigkakagat su mga koko sa saíyang mga moró. Asin sa bágay na síring miná-abot an kabanggihon saen an mga katakutan, na nagdakulá na gayo, garong mga binaráliw sa mga katotoohan. Natatákot si Juli sa pangatorogan, natatákot na kumatórog, tara an saíyang pangatorogan, sarong padagos na kapurisawan. Mga paghiling nin kahimasolan minaralagbas sa saíyang alobaob tolos mansanang minapiyong sya, mga hinanakit asin mga inagrangay minairiríod sa saíyang talinga. Nakikita nyang lagalag na naglalakaw su saíyang amá, gotom, daing paghingaló, daing kamoningan; náhiling nya si Basilio na naghingagdan sa dalan, nalugadan nin duwang bala, síring sa saíyang pagkakita kan bangkay kaitong kanátad, na ginadan alintanang dara kan Guardia Civil. Asin nakita nya su mga gapus na nagirirárom sa lamán, nakita nya su dugó na nagluluwas sa ngímot asin nadadangog nyang pinagsasabihan sya ni Basilio:

“Agawa ako, agawa ako! ika sana an makakaágaw sakuyá!” Dangan minádaging an sarong harakhak, minasalíngoy asin nakikita su saíyang amá, na pinaghi-

hiling sya nin mga matang panó nin mga kahimasolan. Asin nagigimata si Julí, minabangon sa saiyang banig, pinapaagi su kamot sa ángog sa pagamoyokos kan saiyang banig, pinapaagi su kamot sa ángog sa pagamoyokos kan saiyang búhok: malipot na hinang, siring kan hinang nin kagadanan, minapadalimasá kaito!

“Iná, iná!” nagsisiloksigok.

Asin alintanang nangyayari iniho sa mga nagtitigayón na maogmang gayo kan mga kapaladan kan mga banwaan, su nagboboot kan mga panggaganan na sósog sa katogonan, an minarangsá sa sandagan asin minagamit kan katanosan tangáning pangatigan an kosog, mga natotórog sa katiwasayan.

Sa katapusan, ominabot an sarong tagapaglakbay na halé sa Manilá asin nagosipon na pinaruluwas su gabós na mga bilanggó maliban ki Basilio na mayó nin tagapagampon. Pinagsasabi sa Manilá, an dúgang kan tagapaglakbay, na su hagbayon itatápok sa Carolinas, pina-pirma nang dati sa sarong kahagadán saen nalalagdá na hinahágad nya ito sa rogáring nyang kabot-an. Nakita kan tagapaglakbay su sakayan na mádara sainda.

Tinapus kan barétang ito su mga pagduwaduwa kan daraga, na pagal nang marhay su pagisip dahel sa haláwig na mga banggi nin kapupuka asin sa saiyang makangingirhat na mga pangatorogan. Malungsi asin nakalakop su mata, hinánap si Hermánang Balí asin, sa tingog na makatatákot, nagsabi saiya na handá na asin naghapot kun muya syang ibanhán.

Naogma si Hermánang Balí asin naghingúhang mapatiwásay sya, alágad si Juli dai naghimaté asin nagmamadalé lámang na makadatong tolos sa convento. Nananosano, isinol-ot su pinakamarayráhay nyang badó asin garong tagob na gayo nin kabuhayan. Kanigúan na taram minsan baga dai barágay.

Naglakaw na sinda. Sa enotan si Julí asin nababaldi ta nababayaán nya su saiyang kairiba. Alágad sa paghaharani sa banwaan, luhaylúhay na binabayaán sya kan kinokórab na dadyang (393), daing gírong na minasalíngoy, nawawará su saiyang holaw hinaharalipot su saiyang mga lakad, dangan nahuhuri. Nangaípo na dagkahon sya ni Hermánang Balí.

“Mahuhuri na an satong pagdatong!” an sabi.

Padagos na malungsí si Julí, sa ibabá su mga mata, dai nangangahás na itingkálag an mga ito. Sa saiyang

akalá pinaghiling sya kagabsan asin itinotokdó sya kan moró. Sarong táwong maliwag nagsisiwik sa saíyang pagdangog, alágad nagbibinogog sya asin padagos kan saíyang paglakaw. Alágad, pagkan-awi kan convento, ominantoró asin nagpoón nin pangibigkibig.

"!Bomalik kita sa barrio, bomalik kita!" nakimahérak na pinógol su saíyang kairiba.

Nagamiritan si Hermanang Bali na kapotan sya sa takyag medyo pinaggóyod, pinaglilingá na pinagoosipan dapit sa mga libro nin mga fraile. Dai nya sya pababayaan, dai syang súkat, ikatákot; si Padre Camorra may ibang mga bágay sa payo; si Julí saró lámang na dukhang taga-oma...

Alágad pagdatong sa tatá kan convento, okun casa parroquial, nangotuil na gayo si Juli na dai sya másakat asin kominopó sa parel.

"Dai, Dai!" nakikimahérak panó nin katakutan; "oh, dai, dai, magdara kang hérak!..."

"Abaa kamangmang..."

Luhaylúhay syang itinótonyod ni Hermánang Balí; nanunúhay si Julí, malungsí, maraoton su pamandok. Su saíyang paghiling nagsasabi na nakikita nya sa saíyang atúbang su kagadanan.

"!Marhay, mápulí kita kun habó ka!" sa katapusan hominagayhay su babáyeng marahay na dai nagtutubod sa arin man na túnay na pangánib. Si Padre Camorra, minsan nababantog, dai mangangahas sa saíyang atúbang.

"Darahón sa tapokán an makauúgay na si Don Basilio, badilon sya sa dalan na sabihon na boot domolag!" suminabi pa; "kun ako gadán dangan kaiyán maárabot an mga pagbabásol. Kun mánongod sakó, dai lámang ako nin útang na boot saiya. Dai sya makakapaghinakit sakuyá!"

Iyo ito an golpe desisibo. Sa atúbang kan panghimásol na iní, may kaibang kaangotan, pagkadaihi-nin-pagsárig, síring sa sarong mináhogot, piniyong ni Juli su saíyang mga mata tangáning dai nya makita su bongaw na saíyang tatagbangán asin natatalagang lominaog sa convento. Sarong hagayhay na garong agmárod nakaluwas sa saiyang ngosó. Sinonod sya ni Hermánang Balí na pinagtaohan sya nin mga kapatánidan...

Pagkagabi pinagsarabisabi sa hababang tingog asin sa makúring misterio an mga manlaenlaen na nang-

yari kan hapon na ito.

Sarong daraga lominampaw sa bintaná kan convento, huminugpá sa kagapoán asin nagadán. Haros kan horas mansanang ito, saró man na babaye nagluwas sa tatá asin naglibot sa mga lansangan nagkukuráhaw síring sa sarong rongaw. Su mga maálam na mga magnarátad dai nangarahas na maghilwas kan mga pagngaran asin dakol na mga iná an nagkorodot sa saindang mga áking babaye huli ta nagpakahilwas nin mga katagang makapagaboy sainda. Pakatapus, haloy nang marhay pakatapus, sarong gurang na halé sa sarong barrio asin nagparaápod sa tatá kan convento na pintó asin nababanta-yán nin mga sacristán. Iyong ipinagaapod kan gurang su saiyang kamaoo, kaiba su payo, nagtutupga nin nalalamos na mga kinuráhaw, dai saráyod síring kan sa sarong pula, sagkod na inalaw sya sa pákol asin ipinagto-tonyod. Dangan napasíring sa harong kan gobernadorcillo, alágad sinabihan sya na dai su gobernadorcillo, nasa convento; napadumán sa Pangkatiwasayan na Hokom, alágad su Pangkatiwasayan na Hokom dai man, itoon sa convento; napasíring sa cuartel; su Teniente sa Guardia Civil nasa convento. Su gurang nagpuli sa saiyang barrio naghilibing garong akí: su saiyang mga inóngal nadadangog sa táhaw nin kabanggihon; kinákagat kan mga lalaki su saindang ngabil pinagtatagbó kan mga babaye su saindang kamot, asin su mga áyam nasa saindang harong, tarakot, garahag su ikog!

"!Ah, Dios, ah, Dios!" an sabi nin sarong dukhang babaye, maníwang huli sa kaaayuno: "sa saimong atúbang daing mayaman, daing dukhá, daing putí, daing itom . . . gigibohan mo kami nin sandagan!"

"Ohó," an simbag kan agom na lalaki; "bastang an Dios na ining ipinagbabalangibog bakong togdas lámang, sarong gayuma! Sinda an mga énot na dai minátubod saiya!"

Sa ikawalong horas nin banggi, pigsarabi na labing pitong fraile, mga haralé sa kataráning na banwaan, iritoon sa convento naghuhurunta. Kan sominonod na aldaw, si Gurang Selo naghalé sa barrio sagkod lámang dara su saiyang sa paraáyam na garod.

XXXI

AN HALANGKAW NA EMPLEADO

L'Espagne et sa vertu, L'Espagne et sa grandeur Tout a 'en va! (Victor Hugo)

Su mga pahayagan sa Manilá orukupádong marhay sa pagbaretá kan sarong bantog na paggadan na nangyari sa Europa, huli sa mga kaomawan asin mga pagbabantog sa nagkapirang mga predicador sa capital, huli kan tagumpay na maribok nang maribok kan opereta francesas, na pahangang magpakasúrat nin artículo dapit sa mga katampalasanan na ginigibo sa mga lalawigan nin sarong pangkat nin mga tulisan na pinamamayohan nin sarong pamayo na makangingirhat asin mabangis na pinagaapod *Matanglarwin*. Iyo sana, kun an sinasalákat convento o kastilá, dangan minaluwas an mga haralábang artículo na nagpapaháyag nin mga makatatákot na mga pananaysay asin nangaghahagad na likosan an mga ito, mahigpit na mga pagsusundan asin iba pa, asin iba pa. Sa bágay na ini dai sinda nakapangataman sa nangyari sa banwaan nin Tiani, dai man nin damgo, dai man nin huringhuding. Sa mga pribadong pagtorotiripon may pigsarabisabi, alágad gabós makalilibong, dai naseseguro, hilakong marhay, dai nganí áram kun siisay an pinaglapastanganan, asin su mga orog na mga magpahiling nin kapangitingan (394), nagpakalingaw tolos kaito sa paghona na may pakalábot sinda sa angkos o sa mga kadudugong napaglapastanganan. An iyoiyong naaraman na daing duwaduwa iyo na si Padre Camorra napiritan na humalé sa banwaan sa pagbalyo sa iba o magérok sa sarong panahón sa Manilá.

“Ugay man ki Padre Camorra!” an hagayhay ni Ben Zayb na ibinibilang itong maugayon; “maogmahon syang marhay, igwa nin mabansay na pusó!”

Daing duwaduwa na nagpakaluwas su mga estudiante sa kahagadan kan saindang mga kadudugó, na daing pinatáwad na mga gastos, mga pásib, anó man na pagpakasákit. An énot na nakaligtas, síring sa mapapaghalat, iyo si Makaraig asin an huri, si Isagani, ta si Padre Florentino dai nakaabot sa Manilá kundí sarong semana pakatapus kan mga pangyayari. An síring na mga gawé nin pagkaúgay nakatao sa General kan pagapod na maugayon asin maherakón, na humáring idi-

núgang ni Ben Zayb sa saíyang mga adjetivo.

An iyoiyong dai nakaligtas iyo an makauúgay na si Basilio, na nasosombong pa na igwa sya nin mga librong ipinangangálad. Dai nyamó áram kun iyong boot sabihon su tratado nin *Medicina Legal y Toxicología* ni Dr. Mata, o sa nagkapirang folleto na nagkakoróa saíya dapit sa mga bagaybágay kan Filipinas okun an duwang iniho; pinagsasabi man na nagpápabákal sya sa hilom nin mga kasuratan na ipinangangálad asin sa dai nin pálad nahólog su gabós na kahigpitán kan timbangan nin sandagan.

Nag-orosipon na nagsarabi sa Saíyang Kahalangkawan:

"Kaipuhan na magkaigwa nin saró tangáning maingatan an marhay na dangog kan may-kapangyarihan asin dai sabihon na pinaribok tang marhay sa daing kanongdanan. Enot sa gabós an may-kapangyarihan. Kaipuhan na may sarong máwalat!"

"Saró sana an mátadá, saró na," alinsunod ki Padre Irene, máging sorogoon ni Capitán Tiago kaito. "Dai nin naghágad saíya."

"Sorogoón asin estudiante?" an hapot kan Saiyang Kahalangkawan; "kun síring iyán, iyan an máwalat!"

"Itógot logod sakuyá kan Saímong Kahalangkawan," an paháyag kan halangkaw na empleado, na natagbong itoon; "sinarabihan ako na an baróbatang iyán sarong estudiante sa Medicina, marhay an pagtaram dapit saíya kan saíyang mga profesor... kun magdadánay na bilanggó masasáyang an sangtaón, asin huli ta matapus sa taón na ini..."

Su pakilábot kan halangkaw na empleado sa kapakanan ni Basilio, sa lugar na makatao saíya nin karahayan, nakáraot saíya. Haloyhaloy nang sa pagoltanan kan empleado asin kan Saiyang Kahalangkawan igwa nin pagkakahigot, mga kamorondoan, na nagkadurugangdugangan huli sa kutsokutso. Kinokurab kan homoyon su Saíyang Kahalangkawan asin suminimbag:

"Iyo? kun síring lálóng kaipuhan na magpadagos na bilanggó; saró pang taón nin pagádal, sa lugar na makarátak saíya, makakatao saíya nin karahayan, saíya asin sa gabós na ngápít mga mahohólog sa saíyang mga kamot. Sa kadakolan na mga panglalatihan (395) saró bakong maráot na médico. Támang dahelán na máwalat sya! Asin ngápít masarabi an mga mangbabakleng mga

filibusterrillo na dai nyató pinangangataman an bansá!" an sabi pa kan Saiyang Kahalangkawan kaiba an magtuyá-tuyang ngisi.

Nasáyod kan halangkaw na empleado su saíyang pakalapas asin isinaboot nang gayo su causa ni Basilio.

"Alágad an hagbayon na iyán sa paghoná ko iyo an orog na daing salá," suminimbag na may baga pagkatákot.

"Naokupar syang marhay sa mga libro," an simbag kan kahílom.

"Ohó, mga kasuratan dapit sa Medicina asin mga folletos na isinurúrat nin mga peninsulares... na dai pa nganí nagkatarabas su mga dahon... asin anong boot sabihon kaiyan? Laen pa, an hagbayon na iyán dai sa dulaan sa pansitería, dai man nakilábot sa anó man na bágay... Síring sa sinabi ko na, iyo an orog na daing salá..."

"!Orog na gayo karahay!" an maogmang hagayhay kan Saiyang Kahalangkawan; "sa bágay na ini lálong magiginhawahan an padusa asin mapapanganinohan huli ta nakakatao nin tákot! An pagpapamahalá iyo an paggibo nin síring, kagurangnan ko; súkat na paráting sakripikaron an karahayan nin saró sa karahayan nin kadaklan... Alágad labi pa an sakong ginigibo: sa karahayan nin saró, kinokoa ko an karahayan nin gabós, iliniligtas ko an principio kan may-kapangyarihan na nangangánib, iginagálang asin naingatan an marhay na dangog. Sa gawé kong iniho nasasagwé ko an mga kamalean nin mga sadiri asin ibang tawo!"

"Alágad an Saimong Kahalangkawan dai natatákot... kan paninimbagon?"

"Anong sakong súkat ikatákot?" an saligbaton kan General na dai na nakakatíos; "dai akong katigayonan dapit sa mga kapangyarihan na magagámit ko kun muya ako? Dai ko daw magibo an nakakatao sakó nin gana sa orog karahay na pagpalakaw kan pamahalaan kan kaporoan na ini? Anong sakong matakútan? Mahimo daw nin sarong sorogoón na ikahabla ako an mga hokoman asin hagadan ako nin paninimbag? Ka! Asin ako may katigayonan, kaipuhan ngónang omagi sa Ministerio, asin an Ministro..."

Ilinamano su kamot asin nguminisi.

"Su Ministro na nagngaran sakuyá, an demonio sana an nakakaáram kun haen asin ibibílang nyang may

dangog nya kun makapagpatarata sakuyá pagbalik ko! An sa ngunyan, iyan lilihisan ko . . . asin mahahadit na marhay . . . An masalihid sakuyá masisibot kan bag-onyang katongdan asin dai makakapagngarongato sa bagay na daing kamugtakan. Dai pó ako nin anó man kundi an sakúyang conciencia, napupuwasan an sakong conciencia, asin anó kun anong pamugtakán sakuyá ni fulano asin ni manggano. An sakuya pong conciencia, an sakúyang conciencia!”

“Iyo, sakúyang General, alágad an bansá . . .”

“Ika ika ika ika! An bansá, anong lábot ko kan bansá? Sakalé, may kapangakoan ako saiya. Utang ko daw saiya an sakong katongdan? Iyo daw an nagpilí sakuyá?”

Nagkaigwa nin sarong hidalé nin dai-pagkainalohan. Dokó su payo kan halangkaw na empleado. Dangan, síring sa may hinolawán, itinongkáhal ito, ipinotitok su mata sa General asin, malungsi asin medyo nangingibig-kibig, suminabi kaiba an pinopogolan na dadyangan:

“Dai bale, sakúyang General, dai bale iyán! Bakong an banwaan na filipino an nagpilí saimo, kundí an España, matanos na gayo na trataron nin marhay an mga filipino tangáning dai ninda panghimasolon an España! Saró pang dahelán sakúyang General! An Saímong Kahalangkawan pagdi nangakó na magpapalakaw kan pamahalaan kaiba an sandagan, paghánap kan karahayan . . .”

“Asin anó dai ko iyán ginigibo?” naghapot su Saíyang Kahalangkawan anggot na asin lomimákad nin saró; “dai ako nagsabi saimo na kinokoa ko sa karahayan nin saró an karahayan nin gabós? Tataohan mo ako ngunyan nin mga ádal? Kun dai mo nasasabotan an sakong mga gawé, anong salá ko kaiyán? Pinipírit ko daw ika na makilábot sa sakong mga paninimbagan?”

“Daing duwaduwa na daí!” an simbag kan halangkaw na empleado na tominanos na may darang kahambogan; “dai sakó nagpipírit an Saímong Kahalangkawan; an Saímong Kahalangkawan, na makilábot ako sa saimong paninimbagon! haen man an pagsabot ko kan sakuyá, asin mantang uya sakuyá, mataram ako kun síring tara haláwig nang dai akong kaalo. Oh, dai logod. Oh, dai paggibohon kan Saímong Kahalangkawan an mga roralamánong iyán huli ta minsan napadigdi ako huli sa katongdan na ini o ito dai nangangahologan na

tinatalikdan ko an sakong mga katanosan asin mamug-tak ako sa papel nin oripon, daing tingog, daing karapa-tan! Habó ko na mawará kan España an magayón na ining imperio, an walong laksang iyán na mga kampon na mga mahoyó asin mga matiniós na mga nabubúhay sa mga maleng pagtiwalá asin sa mga pagsárig; alágad habó man na digtaán an sakong mga kamot sa daing haros na paggagamit sa mga iyán. Habó ko na sabihon sagkod pa man na, laglag na an pangongoripon, pinag-padagos pa giráray kan España na pinakarhay na gayo sa irarom nin matanog na mga palakaw. Dai, an España tangáning máging dakulá dai nagkakaipo na má-ging mabangís; an España igo na sa saiya mansana, an España lálong dakulá kaito kasu an rogáring pa sana nya su dagá na naágaw nya sa mga kámog kan moros! Ako man kastilá, alágad sa ibábaw kan sakong pagkakastilá yaon an sakong pagkatawo asin sa atubangan kan España asin sa ibábaw kan Espa-ña yaon an saiyang dangog, yaon an mga haralangkaw na pagsusundan nin mga marhay na kaugalean, an mga magkagúrang man na mga pagsusundan nin dai ma-babag-ong sandagan! Ah, nagtataka ika na magisip ako nin síring, huli ta ika daing pagalamáam kan kada-kulaan kan ngaran na kastilá, dai ka kaiyán, dai; naga-galínaw mo iyan sa mga orang, sa mga kapakan-an; sa saímo an kastilá mangyáring máging parahab-on sa dágat, putikon, gabós bastang makapagingat kan gabós na saiya; kun mánongod sakuyá, kaipuhan na mawará kan kastilá an gabós, imperio, kapangyarihan, mga ka-yamanan, gabós, gabós bago an dangog! Ah, kagurang-nan ko! Minasólang kita kun satong nababasa na an kosog pinangingibábaw sa katanosan, asin minaopak kita kun nahihiling nyátong isinasagawé bakó sanang binibiring kundi ibinobugtak sa paglingkod tangáning makapagboot... Nin huli mansana ta minamahal ko an España, nagtataram ako digdi asin inaángat ko an pagkorondot kan saiyang kiray! Habó ko na sa mga mádatong na panahón isombong syang madrastra nin mga bansá, halimaw sa mga banwaan, mabangis sa mga saraday na poró, huli ta maluwas na sarong mangirhat na paglanghad sa mga mabansay na mokná kan satong mga hadé kan panahón! Paanong inóotob nyató kan saiyang sinanglitan na tipan? Pinanugaan ninda an mga porong iniho nin pagampon asin pagkamatanos

asin satong kinakawatan an mga kabuhayan asin paka-hiwas kan mga nagoorontok diyan; pinangakoan ninda nin budhaya (396) asin inóolang iyan nyató, ta natatákot kita na mangaghorot an mga iyán nin lálóng bangsawan (397) an ada; pinanugaan sinda nin liwanag, asin sató sindang binobuta tangáning dai ninda makita an satong kapasloan asin kaburatan; nanugá sinda na totokdoán an mga iyán nin mga mabansay na gawé asin pinadadakulá nyató an mga maráot na kaugalean asin, kapalit kan katiwasayan, kan kayamanan asin kan sandagan, naghahadé an kahandalan, nagagadán an karakal asin an pagkadai-nang-paniwalá nakakalakop sa mga tawo. Ibugtak nyató an satong sadiri sa bugtak kan mga filipino asin maghapot kita kun an satong gigibohon sa saindang caso! Ay! sa saímong dai pagkaalo nababasa ko an saindang katanosan na sinda makighimagsikan, asin kun dai mapakarhay an mga bagaybágay sarong aldaw makikihirimagsikan an mga iyan asin sa pagkatotoo an sandagan mamumugtak sa saindang gampí asin dara an kaaplingan nin gabós na mga táwong marhay an dangog, kan gabós na mga makibanwaan sa kinaban! Kun sa sarong banwaan isinosúhay an liwánag, an pagsadiri, an pagkatalingkas, sa sandagan, mga dai tibáad na kun dai an mga iyán dai mangyáring magkaigwa nin búhay asin iyo man an minabilog kan mana nin tawo, an banwaan na iyán igwa nin katanosan na an minahubá saiya nin síring ibílang nyang sarong mahabon na minabáгат satuyá sa dalan; daing halaga an mga paglalaen, an mga pagliliban, daing iba kundi sarong pangyari, sarong dai-tibáad, sarong paghomot asin an siisay man na táwong may dangog na dai omápil sa pinasasakitan, nagiging kasapakat asin dinidigtaán an sa saíyang conciencia. Ohó, bakó akong militar, asin an mga taón pinagpapalsok an kadikit na kalayo nin sakong dugó, alágad nin huli ta magsisipabayá akong rotangon tangáning makalasaran ko an kabilogan kan España laban sa dapleng tagapagsalákay o laban sa mga bakong matanos na mga pagliwatliwat kan saiyang mga lalawigan, siring man seneseguro ko saimo na ibubugtak ko an sakong sadiri sa gampí kan mga pinasasakitan na mga filipino, huli ta pinagmamarhay ko pang mapahámak ako huli sa mga pinagtirimaktimakan na mga katanosan kan kasangtawohan ki sa mag-

tagumpay ako kaiba an mga paslong kapakan-an nin sarong bansá minsán pa an bansang iyán apodón asin ináapod na España! . . .”

“Aram mo kun noarin mahalé su correo?” an mali-pot na hapot kan Saiyang Kahalangkawan pakatapus nin pagtaram kan halangkaw na empleado.

Hiniling sya nin potítok kan halangkaw na emplea-do, dangan dominokó asin daing girong na binayaan su palacio.

Inabotan nya sa tatamnan su saiyang coche na nag-hahalat saiya.

“Kun ngápit sarong aldaw magpaháyag kamo na kamo mga talingkas na,” an sabi na baga namomongnan sa sarong lacayo (398) na nagbukas saiya kan pintó kan lunadán, “giromdoma nindo na sa España dai nag-kúláng nin mga pusó na nangagkurúta huli saindo asin nakipagbaraka dahel sa saindong mga katanosan!”

“Saen pó?” an simbag kan lacayo na dai nakasábot saiya asin naghahapot kun baga saén sinda maduman.

Pakalihis nin duwang horas, idinatá kan halangkaw na empleado su saiyang pagbutas sa katongdan asin saiyang ipinai si na mábalik sya sa España sa másunod na correo.

XXXII

MGA BUNGA KAN MGA PASKIN

Huli kan mga ibinaretá nang mga pangyayari, inarapod nin dakol na mga iná su saindang mga akí tangá-ning tolos mansana talikdan ninda an saindang pag-ádal asin ipánongod ninda an saindang sadiri sa kahogakan o sa pagtanom.

Kan omabot su examen, kanigúan su nagkahorólog bihira su nadara sa examen, huli ta nakabílang sa bantog na kaboronyogan na dai nin nagbalik na magokupar. Si Pecson, si Tadeo asin si Juanito Peláez nagkahorólog man; an énot nagkamit nin mga calabaza kan saiyang ngising sa lolong asin nanugang malaog syang oficial minsan sa arin na hokoman; si Tadeo huli kan daing katapusan na vacación, nagbayad nin sarong pannerangan (399) a paggibo nin sarong gambahan kan saiyang mga libro; su iba síring man dai nagpakaligtas asin sa katapusan nagkapiriritan na magburutas sa

saindang pagadal, sa dakúlang kamuyahan kan mga magúrang na babaye na sa giráray garong pinaghiling nindang binibiritay su saindang mga akí kun magpakasábot kan sinasabi kan mga libro. Si Juanito Peláez sana an nagkolog na marhay kan pangyari, natatákot syang tumalikod sagkod lámang sa paglabas asin mamugtak sa almacén kan saíyang amá, ta ibabakas sya sa saíyang karákal; nasompongan kan sarawayon su tindahan na bakong makakaaling na gayo, alágad su saíyang mga katóod, pakalihis nin nagkapiwang aldaw nakita namán sya na lataw su matalidong na pagkakobakob, tandá na nagbalik na namán su saíyang mabansay na boot. Su mayaman na si Markaraig, sa atúbang kaitong pagkabagsak baga bílang, nagingat na marhay na makabantáag sya asin pakakoa nin pasaporte huli sa kuwarta, nagdadalagan na sominakay pasíring sa Europa, sinasabi na su Saíyang Kahalangkawan, sa saíyang pagmawot na makagibo nin karahayan huli sa karahayan asin mapangataman kan kaginhawahan kan mga filipino, minabugtak nin kapawotan sa gabós na dai makapatúnay na makakagasto asin mabúhay na baga may kaya sa táhaw kan mga lungsod europeo. Sa mga miridbid nyamó, an mga nagpakaligtas na gayo iyo si Isagani asin si Sandoval: an énot nakapasar sa asignatura na pigadalan nya ki Padre Fernandez asin nahólog sa iba, su ikaduwa nakalibong sa tribunal (400) huli sa katalumpatí. Si Basilio sana an dai man nin napasarán na asignatura, dai man ihinólog, dai man nagpa-Europa: nagdánay sa bilanggoan nin Bilíbid, na sa lambang ikatolong aldaw pinagsisiyásat, na haros iyo mansana su mga hapot sa kapinonan, na daing ibang kabag-ohan kundi su pagliwat nin mga juez instructor, tara garong sa atúbang nin makúring pagkaigwa nin sala gabós nagkapaharámak o nagdurulag na nagkakangirihat.

Asin alintanang nagkakaratórog asin dinadara su mga expediente, alintanang nagdakol su mga papeles na mga sellado siring sa cataplasma nin sarong médico na daing pakasábot sa lawas nin sarong hipocondríaco, si Basilio nakakaising padagos kan anó man na nangyayari sa Tiani, kan pagkagadan ni Julí asin kan pagkawará ni Gurang Selo, si Sínong, su binanog na cochero na naghatod saiya sa San Diego, nasa Manilá

kaito, pinagdadálaw sya asin binabaretaan sya kan gabós.

Sedangkan (401) marhay na man si Simoun, kun baga man iyo an sabi kan mga pahayagan. Pinasalamatan ni Ben Zayb an "Makakamhan na nangataman sa síring kamahalagang pagkabúhay" asin ipinaháyag nya an pagláom na sarong aldaw gigibohon kan Kahorohalangkawe na matuklasan an criminal, na an pakalapas nagdadánay na dai napapadusahan, salámat sa pagkaúgay kan victima, na labis na nagsusunod kan tata-ramon kan Dakúlang Martir: "*Amá, patarwada sinda, ta dai ninda naaraman an saindang ginigibo!*" An mga ini asin iba pang mga bágay linimbag ni Ben Zayb, alintanang inoogid sa ngosó kun totóong gayo an huringhuding na an mayaman na joyero matao nin sarong dakúlang fiesta, sarong dulaan na dai pa sagkod makita, kabtang sa pagrokyaw kan pagkarahay nya, kabtang man bilang saiyang pagpaáram sa kaporoan, saen nagdúgang su saiyang kayamanan. Pinagsasarabi, daing duwaduwa, na si Simoun, mantang kaipuhan tumúlak kasabay kan Capitán General na sa katongdan matatapus sa Mayo, nagmamalasakit na padagos na makoa sa Madrid nin sarong pagpaliban asin hinahatolan an Saiyang Kahalangkawan na pomoón nin pagkampanya nin dahelán sa dai paghalé, alágad pinagsasabi man na su Saiyang Kahalangkawan, iyo pa lámang pangyari, dai nagdangog kan mga hátol kan saiyang favorito, ibibilang nyang mapádapit sa dangog, na dai magdánay sa katongdan nin lumabi sa sarong aldaw sa itinógot saiya, huringhuding na nakakapagpatubod na an ibinantulin na fiesta mangyayari dai mahahaloy. Sa gabós kaini, si Simoun nagdadánay na dai maladop; dai na nagpapataram, bibihira nang magpahiling, asin naghohoyom nin dai masáyod kun pinagtataraman sya dapit sa ibinantulin na fiesta.

"Vamos, Ginóong Simbad," sinabihan sya sarong baldit ni Ben Zayb, "taohi kami nin sarong bágay na masanggaya, sarong bágay na sa Yangkee! Ea, igwa kang útang sa bansang iniho."

"Daing duwaduwa!" suminimbag kaiba an saiyang mamarang hoyom.

"Gagastohan mo nin makuri an saimong fiesta, anó?"

"Alonggati, iyo sana ta dai akong harong. . ."

"Binakal mo kutá su ki Capitán Tiago na daing ano

pa man napa-ki-Ginóong Peláez!"

Dai na nagkaalo si Simoun asin magpoón kaito parati na syang makita sa almacén ni Don Timoteo Peláez, na pigsasábing saíyang pinakiayonan. Pakalihis nin nagkapirang semana, kan bulan na Abril, nakalakop su baretá na si Juanito Peláez, akí ni Don Timoteo, ikakasal ki Paulita Gómez, su daraga na minamawot nin mga katutubó asin nin mga dayuhan.

"May mga táwong mga mapálad!" an sabi nin ibang mga maorihon na mga parakarakal; "bumakal nin sarong harong na daing anó man na báyard, ipabákal nin marhay na halaga su saíyang pangkat nin mga sem, nakiayon sa sarong an ngaran si Simoun asin ipakasal an saíyang akí sa sarong mayaman na taga-pagmana, ini an sinasabi na kapaladan na dai pinakikinabangan nin gabós na tawong mga mga marhay an dangog!"

"Kun maaraman pa sana nindo saen halé an marhay na kapaladan na iyán ni Ginóong Peláez!"

Asin sa daging kan tingog nasasalom na daing iba kundi sya.

"Asin sineseguro ko man kamo na magkakaigwa nin fiesta, dakúlang fiesta asin dakúlang gayo," an dai masáyod na saíyang dúgang.

Tara talagang daing duwaduwa na si Paulita ikakasal ki Juanito Peláez. Su saíyang mga pagkamoot ki Isagani nangagpurawás siring sa gabós na mga énot na pagkamoot, na natutugmad sa rawitdáwit, sa kamatean. Su mga nangyari sa paskin asin su pagkabilangó nakahalé sa hagbayon kan gabós na makadadagka sa saiya. Siisay an makakáisip na maghánap nin pangánib, magmawot na makadámay sa kapaladan kan saíyang pagiriba, magpresentar, sa horas na gabós nagtataragó asin hinahaboan an anó man na pakadámay? Sarong alisngaw nin payo, sarong karongawan na daing may ísip na tawo sa Manilá na mangyáring makapagpatáwad asin támang gayo si Juanito kan gibohon syang olokán, pinagpepresentar sya kan hidaleng mapasíring sa Pamahalaan Civil. Natural na gáyong su maságang si Paulita dai na mangyáring mamoot sa sarong hagbayon na maleng marhay an pakasábot sa gabungan asin kinokondenar kan kagabsan. Nagpoon sya nin paghorophórop. Si Juanito listo, may kakayahán, maogma, pilyo, akí nin sarong mayaman na pa-

rakarálak sa Manilá asin saró pa mestisong kastilá, okun papaniwalaan si Don Timoteo, lubos na gayong kastilá; alágad, si Isagani sarong indio na taga lalawigan na nangangatorogan sa saíyang mga kadlagan na panó nin mga limátok, gikan sa sarong angkos na mapapagborongborongan, may amaon na padí na sakalé sólang sa lujo asin mga baile, na naaaplingan nyang marhay. Sarong marayráhay na kaagahon nakaagamiaw sya na saró syang dakúlang lolong na ipangibabaw nya ito sa saíyang ribal asin magpoón kaito náhiling na nagdúgang su pagkakobakob ni Peláez. An pagsusundan na nadáyag ni Darwin pinagootob ni Paulita daing pagaram alágad mahigpit na gayo: an babaye itinatao an saiyang sadiri sa orog na may kakayahan na lalaki, sa tataong magpatamá sa pook na saiyang nabubuhayan, asin sa pagontok sa Manilá dai nin ibang árog ki Peláez na magpoón kan saday pa tatao nang marhay kan gramática parda.

Ominagi su cuaresma kaiba su semana santa, may kaibang mga procesion asin mga ceremonias, daing ibang baretá kundí sarong misteriosong horohimagsikan nin mga artillero, na sagkod pa man dai ikinabalangibog su dahelán. Ginarabá su mga harong na mga magián su mga materiales, huli sa tábang nin pangkat nin mga caballería tangáning daphagan an mga kagrogaring kun halimbawá manurúmang: nagkaigwa nin dakol na mga luhá asin dakol na mga inagrangay, alágad iyo sana ito an sinangkodan. Su mga osyoso, kabilang sa mga ini si Simoun, nagduruman sa paghiling sa mga nagkaharalean nin harong, mga daing pakiman-o na nagrarakawlakaw asin nagsarabi na sa másunod moninong na makakapagkaratórog.

Kan paghinanapus kan Abril, rilingaw nang padagos kan gabós na mga katakutan, saró sanang pangyayari an pinangangataman kan Manilá. Su fiesta na itatao ni Don Timoteo Pelaez na kasal kan saíyang áking lalaki, na su General sa mabansay na boot asin oyon na gayo, iyong málohod sa kasal. Sabi si Simoun an nagpamugtak kan bágay na ini. An kasal gigibohon duwang aldaw pa bago maghalé an Saíyang Kahalangkawan; madálaw ini sa harong asin ta pagkakaogdan nin pabálik su novio. Ipinaghuhuringhuding na su joyero mapabolos nin dakol na mga brillante, masabwag nin pinaghahakbot na mga perlas, bilang álay

sa akí kan saíyang kabakas asin, mantang dai maka-kapagtao nin sarong fiesta sa saíyang harong huli ta mayó sya nin sarong rogáring nya asin huli ta sya soltero, uurawahon an bahígay na ito sa pagpagilantas sa banwang filipino huli sa sarong makalolódok pagpahumalé. Su bílog na Manilá naghandá tangáning anyayahan: sagkod pa man dai nagkaigwa nin kahandalan na síring kan mga naghohónang dai sinda makabílang sa mga mangyáring anyayahan. Pinagpasuruhayan su pakipagkatóod ki Simoun, asin kadakol na mga agom na lalaki, piniririt kan saindang mga agom, nagbarakal nin mga binarétang batbat asin mga sim tangáning magi sindang mga kaúgay-nin-boot ni Don Timoteo Peláez.

 XXXIII

AN HURING PANGATANOSAN

Ominabot man giráray su aldaw.

Magpoón na pagkaaga, dai naghalé si Simoun sa saíyang harong, ta pinagpapamurutak nya su saíyang mga hamo asin su saíyang mga alahas. Su dakulaon nyang kayamanan nasasáray na sa dakúlang malétang batbat na may sopot na lona. Nagkakataradá na lámang an kadikit na mga estuche na may mga laog na mga kalumbigá, mga tadik na daing duwaduwa gigiribohon nyang mga pabálik. Sa katapusan matúlak na kaiba kan General na habó na naggad na ipagpanoronoodmá su saíyang kapangyarihan, sa kahandalan na tibáad kun anong sabihon kan mga tawo. Sinásalom kan mga malicioso na si Simoun dai mapúsong pomawálat na sya sanang saró na, kun mawará an pangátig saíya, habó syang makalangtad sa mga panghihimalos kan dakol na mga dinarayá asin mga nagkapaharámak, na may orog na gáyong dahelán huli ta an máboot na General sarong panalmingan nin pagkamatanos asin sakalé, sakalé ipauli saíya su gabós nyang pina-kinabangan. Alágad su mga mahimarangnon (402) na mga indio minábulag sa saíyang nátokob. Su mga pesimista nagkiriyaat nin malisyósong kiyat asin nagsarabi:

“Kun obos na an anihón, an doron minalípat na ibang gampi.”

Nagkakapira lámang, kadikiton na gayo, an mga

naghohoroyomhoyom asin dai naggigirirong.

Pagkahapon, sinabihan ni Simoun su saiyang sorogoon na kun may omabot na sarong hagbayon na Basilio an pagngaran, saiya tolos na palaogon. Dangan namin-to sa saiyang lalamban asin garo nalobog sa harararom na paghorophorop. Magpoon kan saiyang paghelang, orog nang kuminuras-il asin lalong naging mamondó su lawog kan joyero, hominararom na marhay su kakorotan sa pagoltanan kan kiray. Garong kubakob nang marhay; su payo bakó nang tanós, kadukó na. Nayiingying na marhay kan saiyang paghorophorop na dai nádangog su apod sa tatá. Kinaipuhan na olitón su mga toktok. Tinarakigan si Simoun:

"Dagos!" sabi.

Si Basilio, alágad, *quantum mutatus!* (403) Kun an kaliwatan na nangyari ki Simoun sa laog nin duwang bulan, dakulá, sa hagbayon na estudiante makangingirhat. Ominimiyos na marhay su saiyang pisngi. bararot su panggubingan sorogayon su búhok. Nawará su saiyang mahamis na kalipungawan kan saiyang mga mata; sa mga ini nagsasaga an sarong maromarom na láad; masasabi na nagadán asin su saiyang bangkay nabúhay liwat kangingirhat kan saiyang nakita sa ikaduwang búhay. Kun bakong su crimen, su katakotákot na anino nakakalakop sa bilog nyang figura. Si Simoun mansana nangirhat asin nagmaté nin pagkaúgay sa daing pálad na ito.

Si Basilio, daing torotaonggálang luhaylúhay na nagdólok asin sa tingog na nakapatákig sa joyero, nagsabi:

"Ginóng Simoun, nági akong maráot na akí asin maráot na túgang; liningawan ko su paggadana su énot asin su pagpasakiti kan ikaduwa asin pinadusahan ako kan mahal na Dios! Ngunyaan dai nang ibang natatadá sa sakó kundí sarong katubngan nin boot na balosán nin maráot an karat-an, an crimen nin crimen, kosog nin kosog!"

Daing gironggirong si Simoun na naghihimaté saiya.

"Igwa nang apat na bulan," an padagos ni Basilio, "pinagsabihan mo ako dapit kan saimong mga mokná; habó akong makilábot, asin malé su sakong ginibo; tamá ka. Igwa nang tolong bulan may kabangá na an himagsikan tipopótok na, síring man habó akong makilábot asin su napahámak su panggarakan. Bílang kabayadan kan sakong isinaugalé nabilanggó ako asin

útang ko an sakong pakaluwas sa saimo sanang mga pagmamalasakit. Tamá ka asin ngunyan napadigdi ako sa pagsabi saimo: sangkapa nin hamo an sakong takyag asin pomotok na logod an himagsikan! Nata-talaga akong maglingkod saimo kaiba an gabós na mga daing pálad!”

Panaleng nagpurawas su ulap na nakapadiklom kan ángog ni Simoun, sarong siring nin tagumpay sominaga sa saíyang mga mata, asin бага sa natuklasan su saíyang hinahánap, hominagayhay:

“Tamá ako, ohó, tamá ako! inaandorogan ako kan katanosan, nasa gampi ko an sandagan, huli ta an sakong causa an sa mga daing pálad. . . !Salámat, hagbayon, salámat! Napadigdi ka sa pagpará kan sakong mga kaborongan. . .”

Bominuhat na si Simoun, asin nagsasaga su saíyang lawog; su inít na nakakasadol saiya, kasu may mga apat na bulan nang nakalihis, ipinagsasaysay nya ki Basilio su saíyang mga nasa-sa-ísip sa kadlagan kan saíyang mga ginikanan, minálataw ulí sa saíyang pang-lawog siring sa mapulang alagáag pakalihis nin sarong malomlom na aldaw.

“Ohó,” an saíyang padagos; “napahámak su pang-garasan asin dakol an mga bominayá sakuya huli ta nakita akong nasasakitan nagduduwaduwa sa húring hidalé: may pinagiingatan ako sa sakong pusó, bakó ako kaitong kagrogáring kan gabós kong kamatean asin namomoot pa ako kaito!. . . Ngunyan gadan na an gabós sakuyá, asin ngunyan dai na nin bangkay na sinanglitan na an kapahingaloan súkat nyakó na igálang! Dai na magkakaigwa nin mga pangalangalang; ika mansana, hagbayon na ideal, salampáting dai nin apdo, nakakasáyod kan pangangaipo asin sinásadol ako sa paggawé! Horohuri nang minuklat mo an saímong mga mata! Ika asin ako nakahimo kutá kita nin mga katatakang mga kaisipan: ako sa itaas, sa mga haralangkaw na kalikosan, nagpapalakop kan kagadanan, sa táhaw nin mga pahamot asin nin bulawan, ginigibong mangmang an mga vicioso asin an mga corrompido asin rináraot asin inóolang an kadikit na mga marahay, asin ika sa ibabá, sa banwaan, sa kaibahan kan mga bagong-tawo, ináarang an kabuhayan sa táhaw nin dugó asin mga luhá! An satúyang toklós, sa lugar na madugó asin salvaje, banal gayod kutá, daing kakundían,

tabing-non (404) asin daing duwaduwa na su tagumpay nakapotong kutá sa satong mga pagmalasakit! Alágad dai nin sarong ísip na namuyang omandórog sakuyá; tákot asin kaluyahan nin boot natuklasan ko sa mga may halangkaw na ádal, kapasloan sa mga mayayaman, pagkadaing pagalamáam sa mga bagong-tawo, asin daing iba kundi sa mga kabukiran, sa mga destierro, sa mga makauúgay natuklasan ko an sakong mga tawohan! Alágad dai bale! kun dai kita makakoa nin sarong háman na estatua, makinang sa gabós na pagkamugtak, su batong magaspang na satong bayaan pamamahalaan kan mga mapadigdi!”

Asin pakakapoti sa takyag si Basilio na naghihimaté saiya na dai na dai nya nasáyod gabós, dinara sya sa laboratorio na pinagtatagoan nya kan saiyang mga producto químico.

Sa ibábaw nin sarong lamesa igwa nin dakúlang karon nin sagrin oskuro, nakakaagid sa mga vajjilang pírak na ipinagpaparasibpasiban kan mga mayaman asin kan mga hadé. Binuksan ni Simoun asin naháyag, sa ibábaw nin hapin na pula, an sarong lámpara na original na marhay an porma. Su depósito garo sarong granada, dakulá síring sa payo nin sarong lalaki, borobaraná, nahihiling na garong mga tipasí sa laog, na isinasaladawan nin darakúlang cornalina. Su óbak bulawan na kalawangon na naaárog nanggad sagkod su mga poropilwang kan búngang-káhoy.

Maingat na gáyong kinoa ito ni Simoun, asin pakahalea kan metsa, naháyag su sa laog kan depósito: bákai na may mga duwang centimetro su híbog asin malalaogán nin labing sarong lítro. Pinaghahapot ni Basilio kan saiyang paghiling: dai nin anong nasabotan.

Dai nin anó man na mga paliwánag, maingat na gáyong kinoa ni Simoun sa sarong armario an sarong frasco asin ipinahiling sa hagbayon su fórmula na nasusúrat sa ibábaw.

“Nitro-glicerina!” an sabi ni Basilio sa hababang tingog, na kanayon sibog na daing ano-ano ihinarayo su kamot. “Nitro-glicerina! Dinamita!”

Kan pinaghohoná nyang nasabutan na nya, nagpanurungkag su saiyang búhok.

“Ohó, nitro-glicerina!” luhaylúhay na inolit ni Simoun kaiba an saiyang malípot na hoyom asin mamongáyang pinaghihiling su frascong cristal; “la-

bis pa sa nitro-glicerina! Mga lúhang tiniripon; hinig-pis na mga kaongisan, mga gibong salá sa katanosan asin mga katampalsanan! Iyo an húring pangatanosan kan maluya, kosog sa kosog, rigon sa rigon. . . nataod-taod pa sana nagduduwaduwa ako, alágad napadigdi ka asin nadara mo ako! Ngunyan na banggi marulupad na mga polbos an mga mababangis na orog na mga mapangánib, an mga mababangis na mga iresponsible, su mga nagtatagó sa likod nin Dios asin kan Estado, asin an mga kapalabilabihan nagdadánay na dai naaano huli ta dai sinda nin mangyáring makapagtúyaw! Ngunyan na banggi madadangog kan Filipinas an potok, na mabálaw sa rogmok sa makanos na bantayog na an pagkalapá sakúyang hinumari!"

Namomongnan si Basilio: naghihiró su saíyang ngábil, alágad dai man nakakapaluwas nin daging, namamaté nyang dai nakakahiró su saíyang dilá, nagmamara su saíyang ngaradngad. Iyo pa sana ito an pakáhiling nya kan mapangyaring liquido na dayaday nyang mádangog na pinagsasabi, bilang pinagpatagdong luhay-lúhay sa kadikloman nin mga tawong malipungaw, sa háyag na labanan túmang sa gabungan. Ngunyan nasa saíyang atúbang, anilag asin madaragdarag, maingat na gáyong ipinagpapalis sa laog kan masining na granada. Sa saíyang paghoná si Simoun iyo su genio sa *Sangrifo may sarong banggi* na minahalé sa irárom kan dágat; nagdadakúlang magdakulá, nasosokdo an langit kan saíyang payo, pinapapotok su harong asin tinatanyog su bilog na lungsod nin sarong hiró kan saíyang likod. Su granada nagdakúlang magdakulá na garo nang korokinaban (405), asin su gaak бага nagngingirit na gagamban na pinagluluwasan nin mga бага asin mga láad. Iyo pa sana ito an pangyari na dinaog kan tákot si Basilio lubos na gáyong nawará su saíyang malípot na dugó.

Alintaná, si Simoun tinotornilyohan nin higot an sarong napapalaén asin makakalilibong na kasangkapan, ibinobugtak su túbong cristal, su bomba, asin sa ibábaw kan gabós sarong marayrahayon na pantalla. Dangan hominarayó sa pagmasid kun anong mangyari, iyan nang inapling su payo sa sarong lado, iyan nang sa saró tangáning mapaghilinghiling nyang marhay an kamugtakan asin kagayonan kaito.

Asin kan makita nya na pinaghihiling sya ni Basilio

nin mga nangongosisa asin nangingimon na mga mata, nagsimbag:

"May fiesta ngunyan na banggi asin ta an lámparang ini ibubugtak sa táhaw nin sarong kiosko-komedor na ipinagibo ko sa síring na katuyohan. An lámparang ini matao nin maságang liwánag na igong makaílaw sa gabós, alágad, pagkaáyaw nin duwang pólong minuto maromarom su liwánag, asin ta kun síring, kun boot nindang paoldoton an metsa, mapotok an sarong cápsula nin fulminato de mercurio, mawawasak an lámpara na ini nasusunodon kan komedor na sa atop asin sa salog may tinagó akong sinákong pólvora tangáning dai nin sarong makaligtas. . ."

Nagkaigwa nin sarong hidalé nin dai pagginirongan: pinaghihilinghiling ni Simoun su saíyang kasangkapan asin pahangang homangos si Basilio.

"Kun síring saýang an sakong pagandórog," an paháyag kan hagbayon.

"Dai, ika may ibang katuyohan na ootobon," an simbago ni Simoun na baga may iniísip; "sa ikasiyam na horas wasak na su kasangkapan na ini asin potok sa hararáning póok, sa mga bolod, sa mga yungib. Napahámak su panggarakan na kasarapakat su mga artillero huli sa kakulangán nin pamamahalá asin bakong sarabay. Ngunyan dai magiging síring. An pagkádangog kan potok, an mga makauúgay, an mga pinasasakitan, an mga lagalag na pinagoósig kan kosog maruluwas na sangkap nin mga hamo asin masararó ki Cabésang Tales sa Santa Mesa tangáning gabaán ninda an longsod; alágad su mga militar na sakong pinaturubod na an General nagpapasagin nin sarong himagsikan tangáning magkaigwa nin dahelán sa pagdánay, maruluwas sa saindang mga cuartel mga natatalagang bomadil sa kiisay man na sakong itokdó. Alintanang an banwaan, na nagkakatirikbahán, asin sa paghoná na ominabot na su horas na ipopógot sainda, maburuhat mga natatalagang magadán, asin mantang mga mayó nin hamo asin bakó man na mga organizado, ika asin iba pa iyong mamamayo sainda asin darahon mo sinda sa mga almacén ni intsik Quiroga na nasasayaran ko kan sakong mga badil. Si Cabesang Tales asin ako magtatagbó kami sa lungsod asin kokoahon nyamó iyán, asin ookuparon mo an mga tulay sa pagiláog, gumibo ka nin mga olang sa tinampo, humandá

sa pagagap samuyá asin garadanon mo bakó sanang an mga sólang sa himagsikan, kundi pati an gabós na mga lalaki na humarabong kumapot nin hamo!”

“An gabós?” an hiraraw-od ni Basilio sa natatákot na tingog.

“An gabós!” an olit ni Simoun sa makagigíram na tingog, “gabós, mga indio, mga mestizo, mga intsik, mga kastilá, gabós na mga matalaw, mga daing karigonan nin boot. . . Kaipuhan na bag-ohon an lahí! An mga amang maluya an boot magkakaigwa sana nin mga áking oripon asin daing halaga na gumabá asin magpatindog liwat nin mga kasangkapan na ralapá! Anó? nangingirhat ka? Tinatakigan ka, natatakot kang maghasok nin kagadanan? Anó an pagkagadán? Anong kahologan nin sarong pagkapahámak nin duwang pólong ribong mga daing palad? Duwang pólong ribong mga pagtíos an nabawas, asin linaksang mga makauugay an ikakaligtas! An pinakamalúyang boot na gobernante dai nangangalangalang sa pagboot nin sarong katogonan na magbubunga nin pagtíos asin inánay na paghingagdan sa riboribo nyang mga sákop, mga mauswang, mga masilansikan, sakalé mga mamongaya, sa pagpupuwás nin sarong capricho, sarong nakalaog sa ísip, an kaabhawan, asin nangingibigkibig ka huli ta sa laog nin sarong banggi matatapus sagkod lámang an mga kalagnon na pasákit sa kadakol na mga oripon, huli ta an sarong banwaan na biyadhí asin may kanin-an súkat na magadán tangáning mahiwasan an sarong bag-o, akí pa, mahigos, asin tagob nin dadayang? Anó an kagadanon? An dai-nin-saysay o an pagkatórog! An saiyang mga kapurisawan ikakabágay daw sa katunayan nin mga pasákit sa sarong pangkat nin mga makauúgay na mga ipinangarakí gabós? Mahalagang laglagon an bágay na maráot, gadanon an dragón asin parigason sa dugó kaiyán tangáning máging pósog asin dai pagdoltan nin hamo! Anong ibang bágay an dai mababáring batás kan katalagahan, batás nin pakikibaka saen kaipuhan na mapahámak an maluya tangáning dai magdánay an may kakundían na gikan asin an paglalang lumakaw nin pasibog? Haleon, kun siring, an mga binabáyeng mga kahandalan! Otobon an mga batás na mga mayó nin katapusan, tarabangan nyató an mga iyán, ta dagá orog na matúbang kun lálong dugó an ginagámit na patabá, asin

orog nanaseseguro an mga trono kun lálóng nagkaka-paturugmad sa dugó asin sa mga crímen asin sa mga bangkay, dai súkat magkaigwa nin mga pangalangá-lang, dai maninigong magkaigwa nin mga kaborongan! Anó an kolog nin kagadanon? Iyo an kamatean nin sarong hidalé, sakalé, makalilibong, sakalé, makaooyaya, síring sa paglípat maghalé sa pagmata pasíring sa pagkatórog. . . Anong linalaglag? Sarong maráot, an pagtíis, mga awot na mga hagiwhiwon tangáning magkasaralihidan nin mga matatabang mga dóot! Apodon mo iyán na paglaglag? Ngangaranan kong paglalag, pagpabunga, pagtaong kaginhawahan, pagwaras nin kabuhayan. . .”

An síring kamadugóng madáyang-pangatanosan, na mga isinábing kaiba an pagtiwalá asin kalipotan, garong minadara sa hagbayon sa dai-nin-saysay, na an pagísip lominuya huli sa labing tolong bulan na pagkabilanggó asin nabuta kan homot nin panghimalos, dai natatalaga sa pagsaliksik kan mabansay na kahologán nin mga dai tibáad. Sa lugar na somimbag na an pinakamaráot na tawo o malúyang boot sa giráray labis sa sarong tinanom, huli igwa nin sarong kalag asin sarong ísip na, minsán anó kamakakundían o dawá anong pakaagid sa háyop, mangyayáring mabalúkat; sa lugar na somimbag na an tawo dai nin siisay pa man, na an katanosan na mabúhay namumugtak sa lambang saró síring kan katanosan sa pakahiwas asin sa liwánag; sa lugar na sunimbag na kapalabihan sa mga pámahalaan na padusahan sa ihinabla an mga kalapasan o mga crímen, saen sya pinahogarós nin maráot na kaugalean o nin kamangmangan, orog na kun sa sarong tawo, minsán anó kadakulá asin minsán anó kadaing-pálad, padusahan sa makahehérek na banwaan an mga kakulangán kan saindang mga pamahalaan asin kan saindang mga ginikanan, sa lugar na magsabi na an Dios lámang an makakapagbaló kan síring na mga palakaw, na an Dios makakapaglaglag huli ta makakapaglalang, an Dios na nasa-saiyang kamot an balós, an panahón na magkagúrang man asin an sa ngápit sa panahón sa pagpanimatanos can saiyang mga gawé asin an tawo sagkod pa man! Sa lugar kan mga pangatanosan na ini, saró lámang na daing halagang kapahayagan an iinatúbang ni Basilio:

“!Anong sasabihon kan kinaban sa síring kakúring

mga panglilibon?

"An kinaban máopak siring sa giráray, inaapelohán an lálóng makosog, an orog kabiolento!" an simbag ni Simoun kaiba an sarong mabangís na hoyom. "Su Europa ominopak kan garadanon kan mga bansá sa solnopan sa América an linaksang mga indio háyag na bakong sa pagpatindog nin mga bansang mga mababansay na gayo an mga pangungugalé asin bakó na mga orog na gáyong mga matonínong; yaon an Amihanan kaiba an saiyang paslong pakahiwas, su saiyang batás ni Lynch, su saiyang mga sa politikang panglilinglang; yaon an Habagatan kaiba an saiyang mga daing kamoningan na mga república, su saiyang mga mababangis na mga himagsikan, mga digmaang civil, mga pagpapaháyag, siring sa saiyang Inang España! Nag-opak su Europa kan hubaan su kaporoan nin Molucas kan makapangyarihan na Portugal, ominopak kasu pohoon kan Inglatera sa Pacifico su mga kaenot-enóteng lahi tangáning salihidan kan saindang mga nag-orolakit. An Europa maopak siring sa pag-opak sa katapusan nin sarong drama, sa katapusan nin sarong tragedia: an mga táwong hamak dai nagpaparamangno kan sa irárom, iyo sanang hinihiling an kinaluluwasan! Pakarhayón an paggibo kan crimen asin ta pagtatakahan an gomibo kaiyán asin ta magkakaigwa nin kaápil labis sa mga mabansay na gawé, na ginigibo kaiba an kalolotan asin pagkatakot-takot."

"Iyong gayo," an simbag kan hagbayon; "anong halaga sakuyá kun sa katatapusan omoyon sinda okun sumulang, kun sa kinaban na ini daing pangataman sa mga pinasasakitan, sa mga dukhá asin sa mga malulúyang kababayehan? Anong mga pagisusugad an súkat kong italaga sa gabungan kun dai man iyán nin iningatan huli sakuyá?"

"Iyan an muya ko," an matagumpay na sabi kan parasógot.

Asin kominoa sa sarong kahón nin sarong revolver, na itinao saiya na ólay:

"Sa ikasampóng horas maghalat ka sakuyá sa atúbang kan simbahan ni San Sebastian sa pagakó kan sakong húring mga katogonán. !Ah! sa ikasiyam na horas dápat kang harayó, harayong marhay sa lansangan nin Anloague!"

Pinaghilinghiling ni Basilio su hamo, binalahan asin

ilinaog sa irárom na bolsa kan saíyang americana. Napaáram huli sa sarong malagong na: — “!Sagkod at-diyán!”

 XXXIV

AN PAGKASAL

Kan duman na sya sa lasangan, nagísip si Basilio kun anong súkat nyang pagpalibanglibangan sagkod na omabot su malipungaw na horas; ikapito pa sanang horas. Katarahanan kaito nin vacación asin su gabós na mga estudiante nasa saindang mga banwaan. Si Isagani sana an habong magpulí, alágad nawará magpoón kan ágang ito asin dai naaraman kun saen sya namumugtak. An bágay na ini isinabi ki Basilio, kan pagluwas nya sa bilanggoán, nagsongkó sa saíyang katóod sa paghágad na togotan syang makisakat duman. Daing pagaram si Basilio kun saén sya máduman, dai sya nin kuwarta, mayó sya nin anó man, maliban lámang sa revolver. Su giromdom kan lámpara naghahadé sa saiyang bandingan; sa laog nin duwang horas mangyayari an dakúlang kapahamakan asin, sa paggiromdom kaito, garo saiyang paghoná su mga tawo na nagtataraytay sa saiyang atúbang nagrarakaw na mga máyong payo: nagkaigwa nin kamatean nin sarong mabangís na kagayagayahan sa pagsabi na, gutom asin nagtitíos na lubós, an bangging ito maluwas syang makatatákot, sa paghalé sa pagkaestudiante asin sa pagkasorogoón, sakalé, an taláinit makakakita saiya na makagigíram asin makatatákot, tindok sa natatambak na mga bangkay, nagtatao nin mga katogonan sa gabós na mga minaagi sakay sa saindang makangangalas na mga lunadán. Ngominisi na síring sa sarong condenado, asin kinapkap su culata kan: su mga cartucho nasa saiyang bolsa.

Nakáisip sya nin sarong hapot kun baga saén daw mápoon an drama? Sa sapagkatikbahi saiya, nakáisip syang maghapot ki Simoun, alágad sinabihan sya ni Simoun na humarayó sa lansangan nin Anloague.

Dangan kaito nagkaigwa sya nin sarong pagtogod-tógod; kan hapon na ito, pagluwas sa bilanggoan napa-síring sa harong ni Capitán Tiago sa paghánap kan kadikit nyang mga kasanggkapan, asin inabot nya ito nasasamnohan asin handá sa sarong fiesta; kasal ki Juanito Peláez! Nagsasabi kaito si Simoun dapit sa fiesta.

Digdi nakakita sya nin sarong halábang rayray nin mga lunadán, na paranó nin mga ginoo asin nin mga ginang na mga maogmang naghohororon; sa saiyang paghoná nakakita sya sa laog nin mga sinarápong na búrak, alágad dai nya ito pinangataman. Su mga lunadán pasiriring sa langasangan nin Rosario asin, huli ta ipinagsasarabat su mga nagiribabá sa tulay nin España kinaipuhan na manditdiit tomoronong asin magluhay-lúhay. Sa sarong lunadán náhiling nya si Juanito Peláez sa kataíd nin sarong babaye, na putí su gúbing na silag su kolbong: namidbidan nya si Paulita Gómez.

"!Si Paulita!" an may pagtakang saiyang hagayhay.

Asin kan makita na talaga man naggad na sya, sa novia su panggubingan, kaiba si Juanito Peláez, na garo bagang mga halé sa simbahan.

"!Herak man ki Isagani!" an sabi sa hababang tingog, "anó daw an nangyari saiya"?

Sa nagkapirang hidalé pinagisipisip nya su saiyang katóod, dakúlang kalag, maugayon, asin naghapot sa irárom kan saiyang boot kun bakong marahay na paisihon sya kan mokná, alágad sinaboot man nya an simbago na si Isagani sagkod pa man habong magkaigwa nin kabtang sa síring na mga panggagadan nin dakol na mga tawo. . . Dai ginibo ki Isagani su ginibo saiya.

Dangan pinagisipisip nya na kun bakong huli kan pagkabilanggó saiya, novio na kutá sya o agom kan mga horas na ito, licenciado sa Medicina, nagoontok asin nang bobolong sa sarong sógod kan saiyang lalawigan. Su anino ni Juli, na nalaglag sa saiyang pagkahólog, lominabay sa saiyang bandingan; mga maromarom na láad nin kaongisan pominalaad kan saiyang mga mata, asin liwat namán na pinaghorohaprós su kulata kan revolver na saiyang ipinagmomondó an dai pa pagdatong kan makagigiram na horas. Dangan kaiyan nakita nya si Simoun na lominuwas sa tatá kan saiyang harong dara su caja kan lámpara na maingat na marhay su pagkápatos, lominaog sa sarong coche na sominonod sa rayray kan mga nagiriba sa novio asin sa novia. Si Basilio, tangáning dai mawará sa saiyang paghiling ki Simoun, ipinotitok su paghiling sa cocherero, asin napá-ngalás sya kan mamidbid nya su daing pálad na naghatod saiya sa San Diego, si Sinong su binanog kan Guardia Civil, su nagpapaisi saiya sa bilangoan kun anong pangyayari sa Tiani.

Pinagbabaná-baná nya na su lansangan nin Anloague mangyayari, dumán napasíring su hagbayon, naghumari nin paglakaw asin omenotan sa mga coche. Tara, su gabós pasiríring sa dáting harong ni Capitán Tiago; duman nagtiripon sa paghánap nin saráyaw ta masarayaw sinda sa angkas! (406) Nguminisi si Basilio pagkáhiling kan sarong pareja nin Guardia Veterano na naggigibo kan saindang katongdan. Huli kan kabilangán kaito mapapagbanábaná an halaga kan fiestang ito asin kan mga inanyayahan. Su harong panóng marhay nin mga tawo, nagluluwas nin makúring liwánag sa mga dungawan, inalpombrahan su sa pagiláog asin lakop nin mga burak; sa itaas, sakalé, sa saiyang dati asin malipungaw na lalamban, nagtotogtog ngunyan su orquesta nin mga maogmang togtog, na dai naggad nakakapará kan makalilibong na riribok nin mga ngisi, mga pananaligbaton asin mga harakhak.

Si Don Timoteo Pelaez nakakabot na sa alitoktok kan kayamanan, asin an katunayan nakakalabaw sa saiyang mga pangatorogan. Sa katapusan, ipinapakasal nya su saiyang akí sa mayamanon na taga-pagmana kan mga Gomez asin salámat sa kuwarta na ipinaútang saiya ni Simoun, sinamnohan nya nin síring sa palacio nin hadé an dakúlang itong harong, na binakal nin kabangá kan halaga kaito, nagtao sya duman nin sarong masamwang na fiesta, asin su mga énot na mga diwatá kan manilanon na Olimpo iyong mga magiging pananawhon, sa pagpasaga saiya kan liwánag kan saindang kabantogan. Magpoón kan ágang ito nagdadaging sa saiyang talinga su an sarong áwit na kausohan kaito, nagkapirang makalilibong na mga katagá nin tataramon na nabasa nya sa saiyang mga pagpakinábang: "Ominabot na an mapálad na horas! Naghaharani na an hidaleng mamongaya! Sa madalé maootob sa saimo an makangangalas na mga tataramon ni Simoun: Nabubúhay ako, alágad bakong ako kundi an Capitán General nabubúhay sa sakó" asin iba pa. Su Capitán General, padrino kan saiyang akí! Totoo ngani madálaw sa pagkasal; kinatawan nya si Don Custodio, alágad máduman sa pagpamanggi, asin madara nin pásib-sa-pagkasal, (407) sarong lámpara na minsán su ki Aladín . . . -- sa táhaw nin mga bastidor -- si Simoun an mátao kan lámpara. Timoteo, ano pang muya mo?

Dakúlang marhay an kaliwatan kan harong ni Capitán

Tiago; sinaramnohan giráray nin mga papel na mga marayráhay; nawarang padagos su aso asin su párong kan opio. Su mahíwas na bídang, na pinahalakbang pa kan mga darakúlang espejo na minapadakol na gayo kan mga ilaw kan araña, patós na gayo nin alfombra; an mga bidang sa Europa igwa nin alfombra, asin min-san nganí su salog makintabon na marhay asin haralak-bang na tabla, kaipuhan man na magkaigwa an saiyang bidang, tara, liyan nanggad an kaipuhan! Su mga marayráhay na mga silla ni Capitán nagkawarará, na-salihidan nin iba, estilo Luis XV; darakúlang tábing nin mga terciopélong pula, na mga binordahan nin bulawan, asin kan mga inicial kan novio asin kan novia asin na-bobogkas nin mga artificial na sinarápong na artificial na búrak nin lukban, nagkakabiritay sa tatá asin baga sinisighidán su salog kan mga haralábang tiniklopan na siring man nganí mga bulawan. Sa mga sógod na-kikita an mga darakúlang vaso na mga halé sa Japón, na ka-oro-lot-ólot nin ibang mga halé sa Sévres, buhag na madiklom na dalisay na gayo, nagkaburugtak na gayo sa mga abang (408) nin mga linóngat na tabla. An bakó sanang marahay iyo su mga sillon na cromo na isinara-lihid ni Don Timoteo kan mga dáting gúhit asin mga ladawan nin mga santo ni Capitán Tiago. Dai nahimo ni Simoun na masadol syang dai kaito maggibo; su pa-rakarákál habó nin mga cuadro na al oleo, namá kun igwa nin magakalá na gibo nin mga artistang filipino . . . Isya, mangátig sa mga artistang filipino, sagkod pa man! nakakaiba dumán an saiyang katiwasayan asin sakalé an pagkabúhay, asín áram nya kun paano an panakay sa Filipinas! Totoo nganí na nakadangog sya na naorawihan an mga dapleng pintor siring baga ki Rafael, ki Murillo, ki Velasquez, alágad dai nya áram kun paanong mapakihoronan nya an mga ito, asin mang-yáring máging panunúmang sa pamahalaan . . . Huli sa mga cromo daing isinasapanganib na anó man, ,dai iyán piggigibo kan mga filipino, minaluwas saiya na lálóng mga barato, an efecto garong iyo mansana, kun bakong orog karahay, su mga kúray orog na mga ma-kintab asin mabansay su pagkagibo !Hilinga sana kun baga tataong magpatá-tamá si Don Timoteo sa Filipinas!

Su dakúlang caida, na nasasamnohan na bulanos nin mga búrak, ginibong comedor: sa táhaw sarong dakú-

lang látok na matutukawan nin tolong poló katawo, asin sa palibot, dorokot sa lanob, igwa pang mga saraday, na magkakaturukawan nin duwa asin tolo. Mga sinará-pong na búrak, mga bantuwaq nin mga búngang-káhoy, sa táhaw nin mga cintas asin mga ílaw, nagpapakatáhob kan mga centro. Su tukawan kan novio may tandá na sarong sanga nin mga rosas, su sa novia, nin mga búrak nin lukban asin mga azucena. Sa atúbang nin síring kakúring lujo asin sa síring kadakol na mga búrak mapapaghoná-honá na mga ninfa na maninipis an damit asin mga cupido na may mga pakpak na garong mga kiniso magtataráqay nin nectar asin ambrosia sa mga tagadoros na mga pananawhon sa tanog nin mga lira asin mga arpang eolias.

Alágad, dai dumán nin látok nin mga darakúlang dioses, itoon duman pinaglilingkodan sa táhaw nin malápad na azotea, sa sarong tihantik na kiosko na talagang ginibo sa bágay na ito. Sarmong celosía nin káhoy na dorado, na pinagkakanapan nin mga maalimyong mga tinanom na kanap, nakakatagó kan sa laog sa mata kan banwaan dai man nakakaolang kan hiwas na paglibotlibot kan angkas, sa pagingat kan kinakaipuhan na hayáhay sa katarahanan na ito. Sarong halangkaw na pasanggan minapaitaas kan látok sa kapantayan nin iba na kaonnan nin mga hamak na tawo, asin sarong takombó, na sinannohan kan mga orog karahay na mga artista, makakalindong kan mga may kamahalan na mga bongá sa mga maorihon na paghiling kan mga bitoon.

Dai dumán nin ibang tukawán kundí pito; su vagilla gadot na pírak, su mantel asin su servilleta linong pinong marhay, su mga árak, su mga orog kamahal asin su mga manag-omen. Hinánap ni Don Timoteo su orog na gáyong pambihira asin orog kamahal asin dai mangangalangalang sa atúbang nin sarong crimen kun sinabihan na amoma kan Capitán General an carne nin tawo.

XXXV AN FIESTA

"Magsáyaw sa ibábw nin volcan."

Pag-ikapitong horas nin banggi nagdadaratong na su mga inanyayahan: su mga harababang mga dios, mga saradit na empleado, mga subordinadong mga opisyal sa pamahalaan, mga escribiente asin mga parakarakal

asin iba pa kaiba an mga orog kaseremonyosong mga saludo asin mga hiró-hirong mga grabe, sa pagpoón, na baga mga bag-o pa lámang na magkanorod-an. An síring kakúring liwánag, an siring kadakol na mga tábing asin an siring kadakol na mga bóbog nakakapagimponer nin sarong bágay. Dangan síring sa dati nang torood, nagsinorontokan sa hilom, nagtinaratapan sa tulak asin su iba nagtinararahan nin baga mga pinagtotod-an nang mga kodot. Su nagkakapira, sa pagkatotoo, nagpahiling nin gáweng sa may kabaldian sa pagpahiling na sinda tood sa mga bágay na mga orog karahay, ¡marasapa kun sinda torood! May sarong diwatá na hominákay ta nakáhiling nin sarong makasosópog na bulanos asin sominabi na napupúnaw sya; may saró man na nakipagribok sa saiyang dios, hiniró su takyag ta sasampalon sya. Si Don Timoteo saludo digdi, saludo dumán; naghohoyomhoyom, pigpapahiró su saiyang habayan, minasibog, minatorotoparing, minabírik nang padagos, asin iba pang hiró, malá nganí ta saró pang diwatá dai nakatagal sinabihan su saiyang kataíd, nagpalipod kan abanico:

“!Chica, abaa kamahalaga kan tawo! asin garo naggad ananákot!”

Dangan, ominabot su kinasal, kaiririba si Doña Victorina asin su bilog na pangkat. Mga pagbabaté, mga karamayan, mga mapagampon na mga torotaptap sa novio, mga mapangotíil na mga paghiling, marigsok, mapanaliksik sa novia, sa gampi kan mga lalaki; sa gampi kan babaye, pagatidátid kan gúbing, kan mga alahas, pagbaná-baná kan karigonan, kan ginhawa, asin iba pa.

“!Si Psiquis asin si Cupido nagpahiriling sa Olimpo!” an sabi ni Ben Zayb sa irárom kan saiyang boot asin itinalá sa ísip an pagbagaybágay ta papaluwason sa orog karahay na bahígay.

Su novio igwa man naggad kan mapagologólog na lawog kan dios nin pagkamoot, asin sa kadikit na marhay na boot mangyáring mamaloan na bugtakan nin paná su kaboktotán na ominabot na sa kotod, na dai nahimong matagó kan kahigpitán kan frac.

Si Don Timoteo nagpoón nin pakamaté nin kolog sa habayan, luhaylúhay nagharrittihit su mga kalyos sa saiyang mga bitís, matanglay na su saiyang liog asin dai pa giráray su Capitán General! Su mga darakúlang dios, kabilang sainda si Padre Irene kasi Padre Salvi,

nagarabot na, totoo, alágad dai pa su dakúlang dagoldol (409). Dai sya namamatukaw, kinokúrab; garong pigbabayo su saiyang daghan, nakakamaté sya na pinapaa-pod sya kan katalagahan (410), alágad kaipuhan ngónang magpataratara, maghoyomhóyom, asin dangan mahalé kutá, alágad dai nya nahimo, minatúkaw, minátindog, dai nya nadadangog su mga isinasabi saiya, dai nya isinasabi su mga naísipan nya. Asin alintanang nangyayari an mga ini, pinagsasabihan sya nin sarong aficionado dapit sa saiyang mga cromos, tinotuyaw sya na seneseguro nanggad na nagpapakadigtá sa lanob.

“!Nagpapakadigtá!” an olit ni Don Timoteo na ginaganahan na kumambrag saiya; “alágad an mga iyán mga gibo sa Europa asin iyo an mga orog kamahal na nahimo kong matamo sa Manilá! Nagpapakadigtá sa lanob!”

Asin nanumpá si Don Timoteo na sa másunod na aldaw sisingilón niya su gabós na vale kan crítico sa saiyang almacén.

May nadangog na mga siwik, dinalagan nin mga kabayo, katapustapusi!

“!Su General! — Su Capitán General!”

Malungsi sa kalodokan, bominuhat si Don Timoteo pinaghilom su kolog kan saiyang kalyos, asin kaiba su saiyang akí asin nagkaping mga darakúlang dios, luminusad sa pagsabat sa *Magnum Jovem* (411). Binayaan sya kan kolog, sa atúbang kan kaborongan na lomi-naog saiya kan mga hidaleng ito: kaipuhan daw na homoyom sya o magpasagin grabe? súkat daw na gumawágaw kan saiyang kamot o maghalat na igawágaw kan General su saiyang kamot? Caramba! ngatá ta dai nya naísipan an bagay na ini na ipakihumápot sa katóod nyang si Simoun? Tangáning matagó su saiyang molódok na kamatean hinapot su saiyang akí sa hababang tingog, na liwat na marhay:

“May ihinandá kang sarong talumpatí?”

“Dai na nin mga panalumpatí, papá, asin nangorog na kun ini an panonongdan kan talumpating iyán!”

Ominabot si Jupiter kaibahan si Juno, náging sarong-castillo nin fuegos artificiales, may mga brillante sa alapok, may mga brillante sa líog, sa magibong na takyag, sa magibong na abaga, sa bilog na lawas! Marayrahayon su nasosolot na gúbing na suklá, na may halábang cola, binordahan nin mga búrak na ralataw.

Siring sa mapanghiraw-od na pakimahérak ni Don Timoteo, ibinugtak kan Saiyang Kahalangkawan nin túnay na gayo su harong. Tinogtog kan orquesta su marcha real, asin su diosnon na pareja makamahalan na sominakat sa alfombrádong hagyanan.

Su pagkagrabe kan Saiyang Kahalangkawan bakong pasagin lámang; sakalé magpoón kan pagdatong nya sa Kaporoan, iyo pa sanang pagmaté nya nin kamondoan; sarong bágay na malipungaw nakakatáhob sa saiyang pagísip. Iyo ito an húring tagumpay kan tolong taón na saiyang kapangyarihan, asin sa laog nin duwang aldaw, sagkod noarin pa man maglogsot sa síring kaitaas na kahalangkawan. Anong nabayaán nya sa saiyang tali-kondan? Dai isinasalíngoy kan Saíyang Kahalangkawan an saiyang payo asin pinagmarahay nya na sa enotan maghiling, sa panahón na omaaboton! May dara syang kayamanan, darakúlang halaga na nagkakataragó sa mga Banco sa Europa naghaharalat saiya, may mga hotel sya, alágad kadakol kan mga boot na saiyang pina-purula, dakol syang mga kaíwal sa Corte, su halangkaw na empleado naghahalat duman saiya! Iba pang mga general madaleng nagrayaman síring saiya, asin ngun-yan mga dai nang súkat. Anó ta dai nagdánay nin haláwig pang panahón síring sa ihinátol saiya ni Simoun? Dai, an marhay na dangog súkat mangibábaw sa gabós. Saró pa, su mga minataong-gálang dai na minadorokó nin marhay síring kan énot; namamangnohan nya an mga nakapotitok na paghiling, asin makababaldí nganí; asin mapagmahal syang minapasalámat asin nagsasanay pati nin mga hoyom.

“!Talagang an talá-init nasa saiya nang solnopan!” an mapagmasid na tataramon ni Padre Irene sa pagdangog ni Ben Zayb; “!kadakol na kan mináhampang na mináhiling saiya!”

“!Carambas! sa cura pa naman sasabihon nya iyán.

“Chica,” an hinghing sa saiyang katáid kan ominapod nin ananakot ki Don Timoteo, “nakita mo su falda?”

“Uy! su mga tábing kan Palacio!”

“!Halo !asin totoo! Tara dara nya gabós. Makikita mo ta magibo sya nin aliboy kan mga alfombra!”

“!Daing ibang mapapatunayan kaiyán kundí na may kalistohan asin kamuyahan!” an mapagmasid na tataramon kan agom na lalaki na sinagwé su saiyang agom nin sarong paghiling; “kaipuhan na máging matimol an

mga babaye!"

Sagkod ngunyan an makauúgay na dios nakokologan pa kan singil kan modista.

"!Aki! taohi ako nin mga tábing na kagduwang pisos an vara asin makikita mo kun baga somol-ot ako kan mga dugnit na ini!" an may kabaldían na simbag kan diwatá; "!Jesus! magtaram ka kun igwa na nin mga masamwang na saimong mga sinondan!"

Alintanang nangyayari an mga ini, si Basilio, sa atubangan kan harong, kasaralak sa pangkat nin mga osyoso, nagbibilang kan mga táwong nagrorologsot sa mga lunadan. Kan máhiling nya an síring kadakol na mga tawo na mga maogmahon, mga tiwálang gayo; kan makita nya su novio asin su novia, pigsosonod kan saiyang mga abay nin mga daing pagalamáam asin mga mabibíning mga daragítay, asin pinagisipisip nya na magpapakasompong duman nin sarong makangingirhat na kagadanan, inabot sya nin hérak asin nakamáteng naghuhubyá su saiyang kaongisan.

Nagkaigwa sya nin horot na iligtas na síring kadakol na mga táwong mga dai nin pagalamáam, nagisip na sumúrat asin magtaong pakaáram sa may kapangyarihan; alágad may ominabot na sarong coche asin luminogsot si Padre Salvi asin si Padre Irene, magkasi nasisinangan na gayo, asin síring sa agi sanang panganoron, nagpururawás su saiyang mga marhay na kaisipan.

"!Anó sakó?" an sabi sa irárom kan saiyang boot
"!na magbayad an mga banal huli sa mga parakasalá!"

Asin dangan suminabi pa sa pagpatiwásay kan sa iyang kariworongan: (412)

"Bakó akong tagapagbuyagyag, dai ako súkat magpabilabi sa pagtiwalá na ibinugtak sa sakó. May utang ako saiya na labis pa kan utang ko sa gabós na mga iyan; sya an nagkotkot kan húkay kan sakong ina; an mga iyan iyo an gominadán saiya! (413) Anong lábot ko sainda? Ginibo ko an gabós na mahihimo tangáning magi akong marhay, mapakinabangan; naghinguha akong makalingaw asin magpatáwad; magtíos ako kan gabós na mga pagpupumírit asin daing ibang hinahágad ko kundí pabayaan ako sa katiwasayan! Dai ako nagsasaraw sa kiisay man... Anong ginibo sakuyá? !Rumulupad an saindang mga kabtang winarasak kan angkas! Kaniguan na an samong tiníos!"

Dangan náhiling na naglusad si Simoun naiikim su

makangingirhat na lámpara, nakita nyang luhayluhay na ominagi sa zaguan, dokó na бага naghohorophórop. Namatean ni Basilio na maluya su kinútað kan saíyang pusó, na nangririlipot su saíyang mga bitis asin mga kamot asin su maitom na ladawan kan joyero garong dakulaon nang marhay asin makangingirhat, nalilikosan nin mga láad. Dumán ominantoró si Simoun sa may hagyanan na бага nag-aalangálang; dai naghahanos si Basilio. Su pagduwaduwa nagdánay lámang nin kadi- kit: itinongkáhal ni Simoun su saíyang payo, suminakat na gayo sa hagyanan asin nawará.

Sa akalá, kun síring, kan estudiante na mapotok su harong dai mahahaloy asin mga lanob, mga lámpara, mga inanyayahan, atop, mga bintaná, orquesta, nagru- rulupad isinarabwag sa angkas бага sa-gogom na mga бага sa tahaw nin potok na бага halé sa infierno; nanga- lagkálag sa saíyang palibot asin sa paghoná nya mga bangkay an saíyang nagkakahiriling bakong mga osyoso; nahihiling nyang rorotang an mga ito, garong pighi- ling nya na napapanó nin láad su angkas, alágad su kamoninongan kan saíyang ísip nagtagumpay sa agi sanang alisngaw na ito nin payo na pinangangatigan kan púnaw asin nagsabi sa irárom kan saíyang boot:

“Sagkod na dai lumúsad, dai nin pagalaman. Dai pa mináabot su Capitán General!”

Asin naghingúhang makita syang moníninong na ma- lúpig nya an pangibigkibig kan saíyang mga bitis, asin pinag-aáling nya su saíyang sadiri huli sa pagíisip dapit sa ibang mga bágay. May nagtutuyá-tuyá sa laog kan saíyang ginhawa asin pinagsasabihan sya:

“Kun tinatakigan ka ngunyan, bago mangyari an iyo na sanang mga hidalé, paano an saíyang paggáwé kun makita mo nang nagbobolos an dugó, nagrarálad an mga harong asin nagsisiriwik an mga bala?”

Ominabot su Saíyang Kahalangkawan, alágad dai ka- ito nagmangno su hagbayon: pinagnamasdan nya su lawog ni Simoun na saró sa mga luminúsad sa pag- sabat saíya, asin nabasa nya sa saíyang dai ma- papalop-ong lawog an hátol nin kagadanan sa gabós na itong mga katawohan, asin nin huli kaini dinakop sya nin bagong ngirhat. Nangrilipot sominanding sa parel na kodal kan harong asin, napopotítok su mga mata sa bintaná asin nanghihimáteng marhay, boot nyang tod-an su alonggating mangyari. Natanaw nya sa bilang su

mga tawo na napapalibotan si Simoun, asin pinaghihiriling su lámpara; nakádangog nin manlaenlaen na mga pagbabaté, mga hagayhay nin panggilantas; su mga katagá na "comedor, pagsanay" nagkapira ulita; nahiling nya na naghoyomhoyom su General asin pinagbaná-baná nya na sasanayón kan banggi mansanang ito siring sa itinalaan kan joyero asin, daing duwaduwa, sa látok na papamanggihán kan Saiyang Kahalangkawan. Nawará si Simoun, pinagsunod nin dakol na saiyang mga tagapaghanga.

Kan makahahadit na itong hidalé nagtagumpay su saiyang marahayon na puso, nalingawán su saiyang mga kaongisan, nalingáwan nya si Julí, boot nyang iligtas su mga daing pagalamáan asin naghollow na padagos, mangyari kun anong nangyari, ominibong sa lansangan asin boot na lumaog. Alágad nakalingaw si Basilio na bakong marhay su saiyang panggubingan; inolang sya kan porteró asin sinabihan sya nin mga daing dátang mga tataramon, asin kan makita su saiyang pangongotil, pinagbantaan syang maapod nin sarong pareja nin Veterana.

Kan hidaleng ito naglulúsad si Simoun na marorolungsi. Pinabayaan kan portero si Basilio sa pagtaonggalang ki Simoun na baga sarong santong minaagi. Nasabotan ni Basilio sa pamandokon na tinatalikondan sagkod noarin pa man su mapangánib na harong asin ta may padokot na su lámpara. *Alea jacta est* (414). Dara kan instintong mabúhay, nagisip kun siring na iligtas an saiyang sadiri. Manyáring may makáisip na siisay man sa pagosyoso na hiroón su lámpara, paoldoton su metsa asin dangan kaiyan, mápotok asin gabós magkakatarambonan. Nadangog pa si Simoun na nagsabi sa cohero:

"!Escolta, pikahi!"

Nanggilantas asin sa tákot na dai mahaloy má dangog nya an makangingirhat na potok, siring sa saiyang makakaya naghumari si Basilio na makaharayó sa isinum-pá na itong sitio: sa saiyang paghoná su saiyang mga paa mayó kan kinakaipuhan na liksi, su saiyang mga bitis nagdadarosay duman sa asera na minsan naglalá-kad garong dai naghihiró, natatapaan su saiyang agihán kan mga táwong saiyang ipigsasarabat asin baga makalákad sya nin duwang pólong lákad, sa saiyang paghoná nakalihis nin dai kumúlang sa limang minuto.

Sa horoharayó nasagómok an sarong hagbayon na tongkahal su payo, pinagtatanaw na gayo su harong. Namidbid ni Basilio na si Isagani.

"Nagaano ka digdi?" an saíyang hapot. "¡Madya!"

Pasipárang hiniling sya ni Isagani, mamondong hominoyom asin tominanaw mulí sa mga burukás na bintaná, sa ibong kan mga ini nakikita an maalimyong tindog kan novia na nagkakabit sa takyag kan novio, na luhaylúhay na naghaharayó.

"Madya, Isagani! Humarayó kita sa harong na iyán, madya!" an sabi ni Basilio sa paas na tingog na kinapatan ito sa takyag.

Mahamis na isinsikwal sya ni Isagani asin padagos na naghihiling kaiba man giráray an síring mansanang mamondong hoyom sa saíyang ngábil!

¡Huli sa Dios, humarayó kita!"

"Anó ta magharayó ako? Noodmá bakó nang sya!"

Igwa nin makúring kasakitan sa mga katagang ito, malá ta sa laog nin sarong segundo nalingawán ni Basilio su saíyang katakutan.

"Muya kang magadán?" naghapot.

Kominirogkirog si Isagani asin padagos nin paghaling.

Liwat naman na piggógoyod sya ni Basilio.

"¡Isagani, Isagani, dangoga ako, dai kita magsáyang nin panahón! An harong na iyán nasa panganib, mawawasak iyan anó man na horas, huli sa sarong kadanagan, sa sarong kaosyosohan. . . Isagani, gabós mapahámak sa irárom kan mga rogmok kaiyán!"

"Sa irárom kan mga rogmok kaiyán?" an ulit ni Isagani na baga boot makasábot dai binobotsan nin paghiling su bintaná.

"Ohó, sa irárom kan mga kaiyán, ohó, Isagani! huli sa Dios, madya! dangan ko na saimo ipapaliwánag, madya! sarong labis pang daing pálad kí sa saimo asin sa sakó, hinatolan an mga iyán. . . Nahihiling mo an ilaw na iyán na maputí, maliwánag síring sa busilag (415), na naghahalé sa azotea? Iyo an ilaw nin kagadanan! Sarong lámpara na may laog na dinamita, sa sarong minádong comedor. . . mapotok asin mani sarong kinó dai makakadulag na búhay, madya!"

"¡Dai!" an simbag ni Isagani na mamondong nagkikirikiri; "boot kong pawálat digdi, muya kong makita sya sa iyo na sanang hidalé. . . noodmá iba nang bágay!"

"¡Otobon an kapaladan!" hominagayhay, kun síring, si

Basilio na maliksing hominarayó.

Nakita ni Isagani na su saiyang katood hominarayó dara an kahidalean na nagpapaháyag nin sarong túnay na katakutan asin nagpadagos nin sa makadadagkang mga bintaná, siring kan caballero sa Toggenburg na naghahalat na domongaw su saiyang minámahal, na pinagsasabi satuyá ni Schiller. Kan hidaleng ito daing tawo sa sala, su gabós iritoon sa comedor. Naísipan ni Isagani na su mga katakutan ni Basilio mangyáring may dahelán. Nagiromdoman nya su nangingirhat na lawog kaito, na sa gabós nakakapagingat kan saiyang malipot na dugó asin nagpoón nin pagisipisip. Sarong malinaw na pakiran lominataw sa saiyang pagisip; málupad su harong asin itoon dumán si Paulita, si Paulita magagadan nin makangingirhat na pagkagadán. . .

Sa atúbang kan pakiran na ini gabós saiyang nalingawán: mga pangimon, mga pagtios, mga haronáhod; daing ibang naromdoman kan maherakón na hagbayon kundi su saiyang pagkamoot. Daing pagromdom kan saiyang sadiri, daing orong-órong, napasíring sa harong asin salámat sa tihantik nyang panggubingan asin su saiyang kaigotan sa boot madaleng nakalaog sa tatá.

Alintanang an mga harakipot na ining escena nangyayari sa lansangan, sa comedor kan mga darakúlang dios, naglilibot sa lambang kamot an sarong pergamino saen nababasa na nagugúhit nin tintang pula an mga makagigíram na ining mga katagá:

Mane, Thecel, Phares (416)

Juan Crisóstomo Ibarra

“Juan Crisóstomo Ibarra? siisay ini?” an hapot kan Saiyang Kahalangkawan na itinao su papel sa saiyang katáid.

!Abaa kadaing-dátang karaw!” an simbag ni Don Custodio; “lagdaan an papel kan ngaran nin sarong poropilibustero, na may mga sampoló nang taón kagadán!”

“!Filibusterillo!!”

“!Sarong mapanúmang na karaw!”

“Igwa pati nin mga ginang. . .”

Pighahánap nin Padre Irene su nagkaraw asin náhiling si Padre Salvi, na nagtutúkaw sa too kan condesa, nanglungsí siring sa saiyang servilleta alintangang kan mga borolákog na mga mata pinaghihilinghiling su mga dai masáyod na mga katagá. Nagiromdoman nya

su escena kan esfringe!

"Tara, Padre Salvi?" an saiyang hapot; "pinagmi-midbid mo an lagdá kan saimong katóod?"

Dai nagsimbag si Padre Salvi; nagpahiling nin hirong titataram asin dai nin pagaram kan saiyang gini-gibo, pinaagi su servilleta sa ángog?"

"Anong nangyayari sa Saimong Pagkaigagalang?"

"!Rogáring mansanan nyang sùrat!" nagsimbag sa hababang tingog na pahángang nasabotan; "rogáring nasùrat ni Ibarra!"

Asin pakahorandig sa horandigan kan saiyang silla, ihinólog su magibong na takyag na baga nawar-an nin kosog.

Su karibarawan naging kangirhatan; naghinirilingan lambang saró, na dai nin itinigmok na anó man na tataramon. Boot bumuhat su Saiyang Kahalangkawan, alágad sa kahandalan na pamugtakon na nata-tákot sya, linúpig sa saiyang sadiri asin nanglagkalag sa saiyang palíbot. Dai nin mga soldados: bakó nyang mga midbid o mga sorogoón na nagririlingkod.

"Magpadagos kita nin pagkaon, mga ginoo, asin dai nyató pagtaohan nin halaga an sarong soba!"

Alágad su saiyang tingog bakong nakapatiwásay, kundi nakapanganá logod kan kahandalan; tinatakigan su tingog.

"Sa paghoná ko iyan *Mane, thecel, phares*, dai nanga-ngahologán na kita gabós gagaradanon ngunyan na banggi?" an sabi ni Don Custodio.

Su gabós anas na dai nagpakahiró.

"Alágad manyáring horodongon kita..."

Nagpanglokso sa saindang mga tukawán.

Su ilaw nagpoon na nin pagromarom nin luhaylúhay.

"Mapárong an ilaw," an pangmasid na tataramon kan General na dai natitiwásay; "muya kang magpaol-dot kan metsa, Padre Irene?"

Kan hidaleng ito, siring sa rikás nin kikílat, lominaog an sarong angka nakatumba nin sarong silla asin nakabanggá sa sarong sorogoón asin, sa tahaw kan panggilantas nin gabós, hinakbot su lámpara, dominalagan pasíring sa azotea asin iinapon ito sa sálog. Gabos nakaagi sa laog nin sarong segundo; dominiklom su comedor.

Nahólog na sa túbig su lámpara kan makakuráhaw su mga sorogoón nin:—"Parahabon, parahabon! na nag-

dalagan man pasíring sa azotea.”

“!Revolver!” an kuráhaw nin saró; “!madalé sarong revolver! Sa parahabon!”

Alágad su anino na láló pang maliksi, sominangkay na sa balustradang ladrillo asin bago nagpakadara nin ilaw nakatagbang na sa sálog, na nadangog na kinarap-saw paghugpá sa túbig.

XXXVI

MGA KARIWOROKAN NI BEN ZAYB

Tolos man sana kan maaraman nya su nangyari kan nagpakadara nin mga ilaw asin kan makita nya su bakong gáyong tamá na tayó kan mga nanggirilantas na mga dioses, si Ben Zayb, panó nin kabaldían, asin igwa na kan pagoyon kan namamahalá sa limbagan, nagdalagan pasíring sa saíyang harong -- sarong entresuelo, saen nagoontok na kasarsaró nin iba -- sa pagsúrat kan pinakamarayráhay na artículo na sagkod pa man dai pa nabasa sa tangod kan lángit nin Filipinas: an Capitán General mamondong mahalé kun dai nya ngóna maaraman an mga kaomawan saiya, asin ini dai ikakatúgot ni Ben Zayb, na igwa nin mabansay na pusó. Nagtíos sya, kun síring, na dai, dai makasáyaw asin dai magkatórog kan bangging ito.

!Mga madaging na hagayhay nin pagkatákot, nin kabaldían, magpasagin na narompag su kinaban asin nagkahorólog su mga bitoon, su mga bitoon na magkagúrang man, nagbaranggaan! Dangan sarong pangenot-na-tataramon na dai nasayodan, panó nin mga padamgo, mga pagririrong. . . , dangan ibinaretá su pangyari magpoón sa kapinonan sagkod sa katapusan. Pina-pagsawá nya su pangyari sa látok. Pinadakol su mga katagá nin tataramon, inobos su mga tagó-tagó nyang mga tataramon sa pagsaysay kan mga pagkapatirigaya asin an pagbobhoa nin salsa sa Saíyang Kahalangkawan sa saiyang diosnon na ángog; inomaw su liksi sa pakasulit sa tanós na pagkamugtak, ibinugtak su payo sa namugtakan ngóna kan mga tabay asin sa namumumugtakan pa na dati kan payo, su mga bitís; dinalitan nin nin sarong dálit an Kasoripotan nin Dios huli ta iningatan na gayo an síring kasinanglitan na mga tul-ang asin su párrafo lominuwas na marhay pagkatapus, ma-

lá nganí ta náging bayani su Saiyang Kahalangkawan asin lálóng halangkaw an nahologan, síring sa sabi ni Victor Hugo. Nagsúrat, nagpunas, nagdú dang asin naglinig kan saiyang isinúrat tangáning, dai pakalapas sa katotoohan -- ini an saiyang napapalaén na kaogdan bilang sarong namamaháyag -- lubos na gáyong lumuwas na bilang mapanalaysay, dakulá mánongod sa pitong dios, matálaw asin hababá, kun dapit sa dai midbid na parahabon, "na nagrogáring na maghátel, natatá kot asin tiwálang gayo kan horas mansanang ito kan kadakulaan kan saiyang crimen." Sinábot nya su gawé ni Padre Irene sa paghorok sa irárom kan latok na "katubngan nin katutúbong dásig, na su yamit nin sarong Dios nin katiwasayan asin kalolotan, dara sa bílog na pagkabúhay dai nahímong mapahubyá; si Padre Irene boot na dumaphag sa criminal asin sa pagsunod sa tanós na linea ominagi sa irárom kan látok. Nakaorawi nin mga tunel sa irárom kan dá gat, sinambit nya an sarong mokná ni Don Custodio, ipinagiromdom nya an halangkaw na ádal asin an haraláwig na mga paglabay kan padí. Su kalonosan ni Padre Salvi iyo an labislabis na kolog na dominakop sa banal na franciscano, kan makita nya an kadikit na bunga na nagogó kan mga indio sa saiyang mga sermón; su pakahiró asin katakutan kan iba pang mga inanyayahan, kabilang sa mga ini su condesa na "nangátig" (nangabit) ki Padre Salvi, kamoni nongan asin malípot na dugó nin mga bayani, torood sa pangánib sa táhaw kan pagotob kan saindang mga katongdan, sa katáid kan mga ini su mga senador na mga romano, nagkararaká kan mga parasalakay na mga íkos, garong mga kinokúrab na mga daragítay na mga nagkakatará kot sa atúbang nin mga napipintang mga cucaracha. Dangan kaiyan asin sa paghaman nin katúmang бага bílang kan mahab-on: karongawan, pananakig, kilás na paghiling, mga makanos na pamandok asin !kosog kan kalagnon na kahalangkawan kan lahí! su saiyang banal na kagalangan kan makita nyang tiripon duman an síring kahalangkaw na mga tawo! Asin sominonod an sarong dakúlang panarangin, sarong pagsadol, sarong kapahayagan laban sa pagraot kan mga marhay na kaugalean, diyan minagikan an pangangaipo nin sarong dánay na hokoman militar, an kapahayagan kan estado de sitio sa laog kan estado de sitio na dati nang ipinaháyag, sarong napapalaen na batás, mapagsagpong,

marigon, huli ta kaipuhan na gayo, huli ta súkat nanggad na ipakita sa mga maráot na tawo asin sa mga criminal na kun sa amá asin maugayon an pusó sa mga mahoyó asin mga makinuyogkúyog sa batás, an kamot marígon, danáy, dai magdadarang úgay, mahigpit asin matagas sa mga laban sa gabós na pangatanosan minalapas kaiyan asin pinaglalanghadan an mga sinanglitan na mga katogonan kan bansá! Ohó, mga ginoo, sinasakapiritan ini bakó sanang kan karahayan kan kaporoan na ini, bakó sanang kan karahayan kan bílog na kasangtawohan, kundí sa ngaran man kan España, sa dangog kan ngaran na kastilá, an marhay na dangog kan banwaan na íbero (417), huli ta sa atubang kan mga bágay gabós mga kastilá kita asin an wagayway kan España asin iba pa, asin iba, asin iba pa.

Asin tinapus su kasuratan kan patnógot na iniho:

“Lumakaw na tiwasay an maísog na manglalaban, na sa kamot na may kinabatiran pinagkanoroan an mga kapaladan kan bansang iniho sa mga masakiton na gáyong panahón! Lumakaw na moninong sa pagsangongo kan maalimyong símuy kan Manzanares! Kami dígdi mawawalat síring sa mga dayúpot na mga tánod sa pagsamba kan saiyang giromdom, manggilantas kan saiyang mga madodónong na mga katigayonan, asin panghimaloson an dustang paghohomot laban sa makawiwiling pabálik, na samong matutuklasan dawá magkaípong pahubason an kadagatan! An síring kamahalagang reliquia sa bansang ini magiging daing katapusan na bantáyog kan saiyang saga, dugong malípot asin dahás!”

Síring kaini an pagkatapus na makalibonglibong su kasuratan asin bago umaga ipinadara sa pasuratan kan pahayagan na igwa nang dáting kapahintogotan kan censor. Asin kominatórog síring ki Napoleon pakatapus na mahandá su plano kan labanan sa Jena.

Pinúkaw sya pagkaaga kaibang ibinalik su artículo na may kalakip na súrat kan director, na an sabi ipinangálad kan Saíyang Kahalangkawan mahigpit asin lubosan na gayo na sambitón su bágay asin nagtogon na himutikan ano man na mga sarabisabi asin mga barétang maglakaw, na ipamugtak gabós na mga huringhuding, mga matatábang baréta asin mga osipon nin kapuwa tawo.

Sa ki Ben Zayb huli kan bágay na ito garo mansana

syang ginadanan nin sarong aking matayó asin madásig, ipinangakí asin pinadakulá sa makúring kasakitan asin kapagalan asin saen ibubugtak ngunyan an saiyang abhawon na kasuratan, an dakúlang pamamantáag nin mapaglaban asin makatanosan na kapahayagan? Asin magisipisip na sa laog nin saró o duwang bulan babayaan nya an Filipinas, asin an articulong sinabi dai magkakaigwang lugar sa España, huli ta panong masabi ito laban sa mga criminal sa Madrid naghahadé dumán iba man na mga kaisipan, hinahánap an ibang mga suwasanang, pinagtotorotirimbang an mga pangyayari, may mga jurado, asin iba pa, asin iba pa? Mga kasuratan na síring kan mga saiya, árog kan mga may hódong na mga aguardiente na piggigiribo sa Europa, marayráhay na ipagpabákal sa mga negro, *good for negroes*, an kalaenan lámang iyo ta kun dai kaito ominom an mga negro dai man sinda magkakaarano, alintanang an mga kasuratan ni Ben Zayb, basahon o dai kan mga filipino, nagkakaigwa nin bunga.

“!Kun magkaigwa lámang nin maginibong saró pang kalapasan noodmá o nosaró!” an sabi.

Asin sa atúbang kan pagisip dapit sa aking ito na nagadan bago malimbag, mga luminipot na bukol, asin kan makamáteng nangdadalimasá su saiyang mga mata, nagbolós sa pakipagkita sa director. Kominirogkirog su director: ipinangálad ito kan Saíyang Kahalangkawan, huli ta kun makalakop an baretá na pitong darakúlang dios magsipabayang habonan asin tarakaon nin sarong siisay daw alintanang nagpaparalabadlabad nin mga tenedor asin mga cuchillo, nasa pangánib an bulaños na dangog kan Bansá! Asin huli kaini ipinagtogon na dai paghanapon su lámpara síring man su mahabon asin nagpatánid sa mga másunod saiya na dai mangdaraló-dágong magkaon sa harong na particular kun bakong parilibot nin mga alabarderos asin mga bantay. Asin nin huli ta kan bangging ito su mga nagpakádangog kan mga nangyari sa harong ni Don Timoteo kadaklan mga empleado asin mga militar, bakong masákít na mahimutik sa público su nangyari; mapádapit sa marhay na dangog kan bansá. Sa atúbang kan ngaran na ini, idinokó ni Ben Zayb su saíyang payo na panó nin kabayanihan, pinagiisip nya si Abraham, si Guzman na Marhay, okun baga man si Brutus o iba pang mga soánoy na mga bayani sa salaysay.

An siring na mga pagpapakasakit dai mangyáring magdánay na dai nin balós. An dios kan mga napapaháyag naoyonan ki Abraham-Ben Zayb.

Haros kan panahón mansanang ito napaduman su reporter dara su baretá na may sinalákay na sarong quinta sa pangpang kan Pásig, na pinag-aalingalingan nin nagkapirang fraile sa panahón nin tigínit! Iyo ito an bahigay asin inómaw ni Ben Zayb su saíyang dios!

Mahigit sa duwang ribong pisos an nakoá kan mga bandido, nalugadan nin makuri an sarong religioso asin duwang sorogoón... Su cura ipinanúmang siring sa saíyang makakaya an sarong silla na nagkabarari sa saíyang kamot.

"!Halat, halat!" an sabi ni Ben Zayb na nagtotomar nin mga; "apat na poló o limang pólong tulisan masa-lúib na gayo... mga revolver, mga sundang, mga escopeta, mga pistola... leon nakikilaban, silla... mga tókod... nalugadan nin makuri... sampólong ribong pisos..."

Asin entusiasmado asin dai nasonoan kan mga pagkasaysay, sya mansana napadumán sa pinangyarihan, pinagiisipisip nya sa dalan sa description kan combate. Saróng talunpatí nin parigon nin boot na halé sa ngosó kan pamayo? Sarong katagá nin tataramon na pagbasangbásang sa ngosó kan religioso? Gabós na mga metáforas asin mga comparaciones, ipinánongod sa Saíyang Kahalangkawan, ki Padre Irene asin ki Padre Salvi, makakaangay na gayo sa nalugadan na religioso, asin su deskripsiyon kan mahabon sa lambang saró kan mga tulisan. Sa saíyang pagsurat makakapahalakbang sya ta masasambit nya an agama (418), an pagtubod, an pagkaúgay, an pagbagting kan mga batingaw, an mga utang na boot sa mga fraile kan mga indio, malódok asin matunaw sa mga katagá nin tataramon asin mga kastilang mga dálit. Mababasa sya kan mga binibini sa capital asin masarabi:

"Si Ben Zayb, madásig siring sa leon asin malódok siring sa cordero!"

Pagdatong sa pinangyarihan, sa dakulá nyang pagtaka naabtan nya na an nalugadan bakong iba kundi si Padre Camorra, na pinadusahan kan saíyang provincial na magbáyad sa quinta nin kagayagayahan sa pangpang kan Pásig, su saíyang mga kapilyohan sa Tiani. May sadit na lúgad sa kamot, may ludog sa payo kan mapukán

syang tikayá; tolo su mga tulisan asin may mga há-mong sundang; su halagang nahab-on, limang pólong pisos.

"!Dai mangyayáring síring!" an sabi ni Ben Zayb; "kipota an ngimot mo. . . dai ka nakakaisi kan saímong pigsasabi!"

"!Kanigúan na dai ako makaisi, puñales!"

"Hare ka pagminangmang! . . . súkat na dakol su mga mahabon. . ."

"Tawo! parasorop ka nin tinta. . ." (419)

Nagkapasúhay na gayo. An mahalagang gayo ki Ben Zayb iyo na dai pagbotsanan su artículo, taohan nin halaga su pangyari tangáning lumuwas na marhay su saíyang hinandang kasuratan.

Su saindang pasúhay napotol nin sarong rimorimo. Su mga nagkadarakop na mga mahabon naggiribo nin mga mahalagang kapahayagan. Saró kan mga tulisan ni *Matanglawin* (si Cabesang Tales) sinabihan sinda na tumaragbó sa saíyang pangkat sa Santa Mesa, ta sasalaralakaton su mga convento asin su mga harong nin mga mayaman. . . Kakanoroan sinda nin sarong kastilá, halangkaw, kayumanggi, maputí an búhok, na nagsasabi na sya naggagawé sa pagboot kan General, asin ta sya katóod na gayo kaini; laen pa kaini seneguro sinda na másaró sainda su artillería asin nagkapirang regimiento, nin huli kaini dai dápat sinda magkaigwa nin anó man na katakutan. Papatawadon su mga tulisan, asin manonongod sainda an sarong ikatolong kabtang kan saindang mga sinalakatan. An tandá súkat na sarong potok nin cañon, asin nin huli saíyang su saindang paghalat, sa paghoná kan mga tulisán pinagkararawán sinda, su iba nagharalé, su iba nagbaralik sa búkid kaiba an homot na manghihimalos sinda sa kastilá na makaduwa na pagbarí kan saiyang tataramon. Kun síring, sinda, su mga nagkadarakop na mga mahabon, boot gumibo nin sarong bágay sa rogáring nindang pamamahalá asin saindang sinalakay su kinta na saindang natuklasan na masayon na gayo, na ipinangakó ninda síring sa karapatdápat na itao an duwang kabtang kan saindang mga sinalakatan duman sa kastilang putí su búhok kun sa-kalé saiyang hagadon.

Su mga tandá nagkataramá sa mga ki Simoun, su

kapahayagan inakó siring sa sarong bágay na harayó sa pangyari asin sa mahabas ginámit su gabós na pasákit, sagkod kan máquina electrica, huli kan tampalasan na itong pananarangin. Alágad, su baretá kan pagkawará kan joyero nakaapod kan pangataman kan bilog na Escolta, asin nin huli ta may mga nagkaturuklasan na mga sinákong pólvora asin dakúlang bílang nin mga cartucho sa saiyang harong, su kapahayagan nagkaigwa nin gilagila nin katotoohan asin sa luhaylúhay su pangyari pinagpónan na likosan nin misterio, napatós nin alopóop, naghororon nin hiringhingan, nagaarabo, kaiba an mapangímon na mga paghiling, mga puntos suspensivos, asin dakol na mga daing kamugtakan na mga katagá nin tataramon. Su mga nabaretaan dai nagpakahalé sa saindang panggilantas, minaharalabá su saindang mga pandok, nangurulungsí kadikit na sanang kúlang tangáning dakol an mawaran nin pagísip kan matuklasan na may mga nangyari na dai pinagaramán.

“Marahay sana ta, ta nagpakaligtas kita! Siisay an masabi. . .”

Pagkahapon, si Ben Zayb, paranó su bolsa nin mga revolver asin mga cartucho, napadumán sa pagsongkó ki Don Custodio, na inabtan nyang nagpapagal na gayo sa sarong mokná laban sa mga joyérong americano. Hiniringhingan su tagapamaháyag sa tingog na matiwasay na gayo asin sa duwang pálad, mga katagang dai masabotan.

“Totoo?” an hapot ni Ben Zayb na kanayon kootan su kamot sa mga bolsillo, alintanang háyag na nanglulungsí.

“Asin kun saen ninda matuklasan. . .”

Tinapus su katagá nin tataramon nin sarong makahologan na kapahayagan. Iinitaas su magibong na takyag sa katopong kan pandok, su sa too lálóng tikó ki kan sa wala, su mga pálad horoyayá sa salog, piniyong su sarong mata asin luminákad nin duwa pasíring sa enotan.

“!Pst, pst!” tuminaghoy.

“Asin su mga brillante?” an hapot ni Ben Zayb.

“Kun magkaturuklasan an mga ito. . .”

Asin hiniró naman su mga moró sa kamot na too na saiyang pinatarírik maghalé sa atubangán pasibog sa luwas, sa hiró nin kinikiyom na abanico, nin sarong

bágay na pinoponpon, nin mga labaf labad na nagtataririk nagsisighid nin mga bagay na nasa-laog lámang nin ísip kaiba an mahusay na pagtagó huli sa liksi. Somimbag si Ben Zayb sa pamamatahaw nin saró man na hiró, na minuklat na gayo su mata, kominorondot asin mapagmawot na gáyong siningosingo su angkas, na garo bagang nadáyag na kaonon na angkas.

"Jhs!!!"

XXXVII
AN MISTERIO

Gabós naaruman

Minsan síring, dangan pang kanigúan na pagingat, su mga huringhuding nakaabot sa público, minsan riliwat nang marhay asin kurúlang na. Iyo an tema kan mga orólay kan sominonod na banggi sa harong kan mayaman na angkos nin Orenda, tagapangarákal nin mga alahas sa mahigos na pagiláog sa Santa Cruz. Iyo sana ito an pinagoorolayan kan dakol na mga katóod kan harong. Dai nagsurugal kan *tres-siete*, dai man pinagtotoctog su piano, asin an sadit na si Tinay, an kangohodan sa gabós na mga binibini, nalalangkag na gayo sa pagkáwat nin songka, dai nya inaabot nin pagisip kun anó ta nakataong interes an mga pananalákat na ito, su mga conspiración, su mga sinákóng pólvora na dakol mansanang mga magagayon na mga *sigayes* sa pitong kamálig na garong sarabay na minakiriyat saiya asin hinohoroyoman sya kan saindang saradit na ngosó tangáning pasakaton sinda sa *harong na iná*: (420) si Isagani na, kun mináduman, nakikipagsongka saiya asin nagpapabayang dayaon nya, dai minadólok sa saíyang mga pagapod, mamondó asin daing girong si Isagani na naghihimaté kan ipinagoosipon kan platerong si Chichoy. Si Momoy, su katipan ni Sensia, su kamatuahan sa mga Orenda, magayón asin maogmahon na daraga minsán nganí may pagkamakaraw, binayaan saen nya paráting pinapaagi an mga banggi sa mapagmahal na mga olayólay. Ini ikinababalding marhay kan loro na su kolongan nabibitay sa sógod kan harong, loro na payabá kan harong huli ta may galing sa pagpataratará sa gabós nin makangangalas na mga katagá-nintataramon mapádapit. Si Capitánang Lóleng, an masi-

lansikan asin maísip na si Capitánang Lóleng igwa nin saiyang libro de cuenta bukas, alágad dai man nagbabasa kaito, dai man nin anong isinosúrat dumán; dai sya nagmamangno kan mga pinggan, paranó nin mga perlas na burutás, siring man sa mga brillante; kan horas na ito nakakalingaw asin nanghihimáteng marhay. Su saiya mansanang agom, an dakúlang Capitán Toringoy, gaha kan ngaran na Domingo, an pinakamongaya sa pagiláog, daing ibang okupasyon kundi maggúbing nin marhay, magkaon, maglakawlakaw asin magtabil alintánang su bilog na angkos na nagtotoklos asin nagpopolot-pogot, dai nagdidiyan sa mga kaogmahan, naghihimaté sya natatákot asin nalolódok kan mga makagiramgíram na mga baretá kan nanggantol nang si Chichoy.

Mahalagang bágay ito. Si Chichoy napaduman ta may itataong ipinagibo si Don Timoteo Peláez, sarong padis na hikaw sa babáyeng bag-ong kasal, kan horas na ginagabá su kiosko na nagsirbing komedor sa mga haralangkaw na may kapangyarihan. Digdi nanglungsí si Chichoy asin nanorongkaw su saiyang búhok.

“Nakú!” an sabi; “mga sinákong pólvora sa irárom kun salog, sa atop, sa irárom kan latok, sa laog kan mga tukawán, sa gabós na gampi! Marhay ngani ta dai sa mga manggagamlang nin nagsigarilyo!”

“Asin siisay an nagbugtak kan mga sinákong itong pólvora?” an hapot ni Capitánang Lóleng, na mapusó asin dai nanglungsí na siring kan nagmamahal na si Momoy.

Si Momoy nakikinasal asin nasasayodan su saiyang huring panggirabo, si Momoy nasa harani kaito kan kiosko.

“Bágay ito na daing nakapagpaliwánag,” an simbag ni Chichoy; “siisay an may interés na magsaringgaw sa fiesta? Daing iba kundi saró sana, an sabi kan bantog na abogado na si Ginóng Pasta na itoon nagsongkó, o sarong kaiwal ni Don Timoteo o sarong rival ni Juanito. . .”

Su mga binibining de Orenda nagpangiriling ki Isagani: daing girong na hominoyom si Isagani.

“Tumagó ka!” an sabi saiya ni Capitánang Lóleng; “mangyáring pakaraoton ka. . . tumagó ka!”

Hominoyom liwat si Isagani asin dai nagsimbag.

“Si Don Timoteo,” an padagos ni Chichoy, “daing pakaáram kun kiisay isasahot an pangyáring ito; sya

mansana an namahalá kan toklós, sya asin su katóod nyang si Simoun, asin daing iba. Nagkariribok sa harong, napadumán su teniente de la Veterana, asin pakatapus na togonon su gabós na hilomon an bágay na ito, pinahumalé ako. Alágad. . .”

“Alágad. . . alágad. . .” naghihiraraw-od si Momoy asin tinatakigan.

“*Nakú!*” an sabi kan Sensia na pinaghihiling su saiyang novio asin tinatakigan sa paggiromdom na nakikinasal ito; “an señoritong iniho. . . kun pominotok. . .”

Asin hinihiling su saiyang katipan nin mga matang naangot asin pinangalsan su saiyang kadasigan.

“Kun pominotok. . .”

“Daing matatadang búhay sa bílog na lansangan nin Anloague!” an saligbaton ni Capitan Toringoy na nagpahiling nin ísog asin dai lámang nin pangirogkirog sa atúbang kan saiyang angkos.

“Pominulí akong nangingirhat, sa pagisip ko sa saró sanang silyab, sarong cigarrillo, kun nahólog okun naolá an sarong lámpara, dai na kutá kita sa mga horas na ini máging General, máging Arzobispo, máging ano pa man, minsan na lámang mga empleado! Nagkagaralpong kutá su gabós nagdálaw kasu banggi sa fiesta!”

“*Kabanalbanáleng Virgen!* An señorito na ini. . .”

“*Susmariosep!*” an hagayhay ni Capitánang Lóleng; “iritoon dumán su gabós na may mga útang samuyá; *susmariosep!* Asin dumán sa harani may saró kaming harong! Siisay daw. . .”

“Ngunyan maaaraman nindo,” an dúgang na sabi ni Chichoy sa hababang tingog, “alágad kaipuhan na ingatan nindo an tagong-hilom. Ngunyan na hapon nakasompong ako nin sarong katóod, sarong escribiente sa sarong oficina, asin sa pagtarap dapit kaining bágay, itinao sakó su clave: naaraman nya nagkapirang empleado. . . Siisay sa saindong paghoná an bominugtak kan mga sinákong pólvora?”

Kadakol kan nangirogkirog; si Capitan Toringoy sana an hominiling nin pasalimbad ki Isagani.

“Su mga fraile?”

“Si intsik Quiroga?”

“Sarong estudiante?”

"Si Makaraig?"

Si Capitan Toringoy nagaabo asin pinaghihiling si Isagani.

Kominirikiri si Chichoy na naghohoyomhóyom.

"Su joyerong si Simoun!"

"Si Simoun! ! !"

Sarong daing girirongan, na nahaman kan panggigilantas, sominonod sa mga katagang iniho. Si Simoun, an maitom na espíritu kan Capitán General, an mayamanon na parakarákal na sa saiyang harong nagduduruman sa pagbakal nin mga gapong butás, si Simoun na kaniguan an kapinohan na minaresibi sa mga bini-bíning de Orenda asin minasabi sainda nin mga pinong pataratará! Nin huli ta garong dai mapanubdan, tinubod. *Credo quia absurdum* (421), sabi ni San Agustín.

"Alágad si Simoun bakong dai dumán kasubanggi sa fiesta?" an hapot ni Sensia.

"Ohó," an sabi ni Momoy, "alágad ngunyan naromdoman ko! Binayaan su harong kan mamamanggi na kami. Hominalé ta makoa kan pásib sa pagkasal."

"Alágad bakong katóod kan General? bakong kabakas ni Don Timoteo?"

"Ohó, bominakas tangáning mahimo nya su saiyang homot asin garadanon su gabós na mga kastilá."

"Talaga!" an sabi ni Sensia; "ngunyan náhiling ko na!"

"Arin?"

"Habó nindong paniwalaan si tía Tentay. Si Simoun iyo an diablo na bominakal kan mga kalag gabós na mga kastilá. . . pinagparasabi iyan ni tía Tentay!"

Nangurus si Capitánang Lóleng, ribaraw na hominiling sa mga gapó natatakot na makita an mga ito na binaráliw sa mga baga; hinogkot ni Capitan Toringoy su singsing na halé ki Simoun.

"Nawará si Simoun na daing náwalat na girá," an sabi pa ni Chichoy; "pighahánap sya kan Guardia Civil."

"Ohó!" an sabi ni Sensia; "hanapon ninda an demonio!"

Asin nangurus. Ngunyan dakol na mga bágay an isinasaysay, an dakulaon na gáyong kayamanan ni Si-

moun, an napapalaen na párong kan saíyang harong, párong nin azufre. Si Binda, saró man sa mga bini-bíning de Orenda, madaleng pagpatubodón asin mapag-sasambang daragitay, nakagiromdom na nakáhiling nin mga bughaw na láad sa harong kan joyero sarong hapon na, kaibahan kan saíyang iná, napaduman sa pagbakal nin mga gapó.

Mapangataman na naghihimaté si Isagani, na daing anó man na tataramon.

"!Kayá kasubanggi. . .!" an hiraraw-od ni Momoy.

"Kasubanggi?" an ulit ni Sensia sa tahaw nin pagkasyosa asin nin pagkatakot.

Dai minadisidir si Momoy, alágad su lawog na ipinaháyag saiya ni Senia nakahalé kan saíyang tákot.

"Kasubanggi, kan namamaranggi kami, nagkaigwa nin sarong karibukan; napalsok su ilaw sa pinagkakanon kan General. Sabi hinabon nin sarong dai midbid su lámpara na ipinásib ni Simoun."

"Sarong mahab-on? Saró sa Kamot na Itom?"

Buminuhat si Isagani asin naglakawlakaw.

"Asin dai nádakop?"

"Tominagbang sa sálog; dai nin nangyáring nakakita saiya. Su iba nagsasabi na kastilá, su iba intsik, su iba, indio. . ."

"Pinagaakalá na sa pamamatáhaw kan lámparang ito," an simbag ni Chichoy, "sosoloan su bilog na harong, su pólvora. . ."

Nangibigkibig na namán si Momoy, alágad kan makita nyang nakamangno si Sensia kan saíyang katakutan, boot na husayon ito.

"!Kanogon pa!" an saíyang hagayhay kaiba an sarong pagmalilogot; "anong maráot an ginibo kan mahab-on! Nagkagaradan kutá gabós. . ."

Natatákot na humiling saiya si Sensia; nangurus sumga babaye; si Capitan Toringoy na natatákot sa política, napahiling na tihaharayó sya. Dinólok ni Momoy si Isagani.

"Sa giráray maráot an pagkoa kan bakong sadiri," an simbag ni Isagani kaiba an dai masayodan na hoyom; "kun nakaáram an sinabi nang mahabon kun anó ito asin nakapagisipisip, háyag na gáyong dai nya gigi-bohon!"

Asin suminabi pa pakataodtaod:

"Minsán sa anó pa man sa kinaban dai ako boot na mamugtak sa lugar nya!"

Asin nagpadagos sinda nin pagkoromentar asin nin pagbaraná-baná.

Pakalihis nin sarong horas, nagpaáram si Isagani sa angkos sa pageérok sagkod noarin pa man sa kaibahan kan saiyang amaon.

XXXVIII

MAMONDONG PANGYAYARI

Kinatatakutan na marhay sa Luzón si *Matanglawin*. An saiyang pangkat minatunga sanang básang sa lalawigan na dai sinda pighahalat siring man ginagabaan ninda an saróng handang sumagupá sainda. May sinolong ligisan sa Batangas, rinaratakan su mga tinanom; kan suminonod na aldaw ginadán su Pangkatiwasayan na Hokom sa Tiani, sa másunod kikigkigon an sarong banwaan sa Cavite asin sasaramsamon an mga hamo sa tribunal (422). Su mga lalawigan sa kalungdan, magpoón sa Tayabas sagkod sa Pangasinan, nagtitiríos kan saiyang mga panraratak asin su madugó nyang pagngaran nakakaabot sagkod sa Albay, sa habagatan asin sa amihanan, sagkod sa Cagayan. Dai nang mga hamo su mga banwaan huli sa dai pagtiwalá sa malúyang pamahalaan, nagkakahorólog sa saiyang mga kamot siring sa mga madaleng matokob; binabayaan kan mga paratanom su saindang mga dagá, nababawasan na marhay su mga háyop asin su saiyang inaagihan ginigiraan nin dugó asin kalayo. Pinagtutuyá-tuyá ni *Matanglawin* an gabós na mga mahigpit na palakaw na ipinagboboot laban sa mga tulisan: daing ibang nagtitiríos kan mga ini kundi an mga nagoorontok sa mga barrio, na saiyang binibirihag o pinapasarakitan kun minaturúmang saiya, okun nakikisundúan saiya hinaharampak o itinatarápok kan Pamahalaan, kun nagpapakaabot sa tapokán kun dai nagtitiríos sa dalan nin sarong makúring aksidente, salámat sa mangirhat na ining pagpipilían kadákol kan taga oma na minaarayon sa saiyang pangkat.

Huli kan pamamahálang ini nin kangirhatan, an karákal sa mga banwaan na naghihingagdan na, nagaga-

dan nang bulanos. Su mayaman dai nangangahas na maglakbay, asin su dukhá natatákot na bilangoón kan Guardia Civil na, katongdan na magósig sa mga tulusán, paráting dinadakop an énot nindang nasosompongan asin ibinobugtak sa dai masábing mga pasákit. Sa saiyang dai pakakaya, an Pamahalaan naghahambog nin karigonan sa mga táwong sa saindang paghoná mapapagtogodtogoran, tangáning, huli sa kabangisan, dai mamidbidan kan mga banwaan an saiyang kaluyahan, an katakutan na nagboboot nin síring na mga palakaw.

Sarong tarakod kan mga makauúgay na ining mga pinagtorogodtogodan, anom o pito, nagkagagarapus balod asin may mga gapus sa kamot, бага rakoy na carne nin tawo, nagrarakaw sarong luntok sa sarong dalan na nagbabalidbid sa sarong bolod, dara nin sampoló o kagduwang guardia, sangkap nin mga badil. Nag-aa-tak-atak su init. Su mga bayoneta nagsisirilaksigak sa saldang, nagíñit su mga cañon kan mga badil asin su mga dahon nin lákad-bulan, na ibinurugtak sa capacete, pahangang magkanigó makapahubyá kan kinaluluwasan kan makakagadan na saldang nin Mayo.

Nagkaharalean kan paggamit kan saindang mga tak-yag asin tarakod sa pagtikis nin písi, nagrarakaw su mga bilanggó haros gabós mga daing kopyá asin daing mga sol-ot sa bitis: su pinakamarahay, may arikós na panyó. Naghihiringak, mga makauúgay, paratós nin alpog na ginibong laboy kan ganot, sa pagmaté ninda natutúnaw su saindang mga hotok, may pinag-aaranod-ánod na mga ilaw sa kahiwasan, mga digtang mapula sa angkas. An kaluyahan asin pagluya nin boot nalaladawan sa lawog, an pagkadaing pagsárig, an ka-angotan, sarong bágay na dai ikapaliwánag, paghiling nin maghilingagdan na nagsusumpá, nin tawo na pinanaranginan an búhay, an saiyang sadiri, na naglalanghad sa Dios. . . Su mga matágal idinodorokó su payo, iginigisagis su lawog sa maating likod kan nasa enotan sa pagpáhid kan hinang na nakakapadiklom kan saindang paghiling; dakol an mga nagkikiriaykiáy. Kun may saró, an pagkapadasmag, nakakaolang kan lakaw, nadandangog an sarong pagtuyá-tuyá asin minadólók an sarong soldados na may ipinaglagawit na sanga, na sinapí sa sarong káhoy, asin pinipirit sya bumuhat, sa too asin sa wala an pákol. Su tarakod minadaralagan, kun síring, nagogóyod su napukan

na nagboborobalintok sa alpog asin nagoógal naghahá-gad kan kagadanan; nakaswalidad na nakabangon, to-minindog, dangan minapadagos nin paglakaw naghihí-bí na garong ákí asin isinusumpá su horas na pagpangidaman sya.

Su rakoy na tawo kun gayod minaontok alintanang nagiirinom su mga nagdarara sainda, dangan minapadagos kan saindang lakaw na mga aralang su ngosó, madiklom su ísip asin su pusó tagob nin mga panunumpá. Su pahá iyo naggad an kakulangán kan mga daing pálad na ito.

"!Sigue, mga aki nin p--!" an kuráhaw kan soldados, na kominosog na namán nagpaluwas kan pangkagabsan na langhad sa hababang klase nin mga filipino.

Asin nagsisiwik su sanga asin minahugpá sa arin man na talodtod, su pinakaharani, kun gayod, sa sarong lawog, na minawálat nin kintal na énot maputí, dangan mapulá, asin pakahaloyhaloy maatí dahel sa alpog sa dalan.

"!Sigue, mga matálaw!" kun gayod minakurahaw sa tataramon na kastilá na kinokosog na marhay an tingog.

"!Mga matálaw!" inookit kan mga aniningal sa bolod.

Asin hinuhumari su saindang lakaw kan mga matalaw sa tangod nin mainit na langit sa dalan na nakatototong, na pinagpaparokol kan may mga bokong sanga na nagkakaparaspas sa may mga lábod na kúlít. An lípot sa Siberia marhay pa gayod ki sa talá-init kan Mayo sa Filipinas!

Minsán síring, sa mga soldados may sarong minahiling nin maráot na mga mata an síring na mga básang sanang mga kabangisan, daing girong na naglalakaw, korondot su kiray na baga may maráot na boot. Sa katapusan, kan makita su guardia na, dai pa naggad nanigóan kan sanga, sinisipá pa su mga bilanggong nagkakapurukan, dai nakapagpógol asin kinurahawan ito ta dai na nakakatíos:

"Hoy, Mautang, pabayae an mga iyán na magralakaw na matiwásay!"

Bominirik si Mautang na napángalas.

"Asin anong lábot mo, Carolino?" an saíyang hapot.

"Sakó dai, alágad nahehérek ako!" an simbag kan Carolino; "mga tawo man na síring satuyá!"

"Nakikitang gayo na bag-ohan ka sa katongdan na

ini!" an simbag ni Mautang na maúgay na nagngingisi; "paano an pagtratar mo kan mga bihag sa labanan?"

"Sa orog na pagisusugad na gayo!" an simbag kan Carolino.

Dai nakagírong si Maútang sa laog nin sarong hidalé, dangan baga sa nakatuklás nin simbag, matiwasay na gáyong sominimbag:

"Ah! dáhel ta an mga ito mga kaiwal asin nanunurúmang, alintanang an mga ini. . . an mga ini mga kahimansa nyató."

Asin pakarani hininghingan su Carolino:

"Abaa nang luhya mo! Pinapásiring sinda tangáning manurúmang asin dangan. . . pung!"

Dai sominimbag su Carolino.

Saró kan mga bilanggó nakiólay na pahingaloon sya ta nakakamate sya nin pagapod kan katalagahan. (423)

"Mapangánib an lugar na ini!" an simbag kan cabo na ribaraw hiniling su bolod; "*súlung!*"

"Súlung!" an olit ni Maútang.

Asin hominagrob su sogkod. Pominirípit su bilanggó asin hiniling sya nin nanonolsol na mga mata.

"Laló kang mabangis ki sa kastilá mansana!" an sabi kan bilanggó.

Sinimbag sya ni Maútang nin iba pang mga rapado. Haros kasabay an pagsiwik nin sarong bala na sinonod nin potok: nabotsanan ni Mautang su badil, Bominuhí nin sarong panarangin asin pakadagtakan su duwang kamot sa daghan, napukan na nagtataririk. Nakita sya kan bilanggó na nagkokopotkopot sa alpog asin pigluluwasan nin dugó sa ngosó.

"Ontok!" an kuráhaw kan cabo na panalé sanang luminungsi.

Nagpangorontok su mga soldados asin nangaralagkálag. Sarong sadit na aso nagiiitaas halé sa masagoso sa kaitaasan. Suminiwik an saró pang bala, nádangog an saró pang potok asin su cabo nalugadan sa paa natiklop naglalanghad. Su pangkat inatake nin mga lalaki na nagpapairiplí sa mga bato sa itaas.

Su cabo sa makúring kaangotan, itinokdó su rakoy nin mga tawo asin nagsabi:

"Papotki nindo!"

Nagpangrolohod su mga bilanggó, taragob nin kangirhatan. Nin huli ta dai ninda ikakaitaas su saindang mga kamot, nagpakimahérak sinda sa pamamatáhaw

nin paghadok sa alpog o inaapling sa enotan su payo: May nagtataram dapit sa saíyang mga akí, may dapit sa saíyang iná na mababayaán nyang daing magaataman; su saró nanunugá nin kuwarta, su saró nagaarang sa Dios, alágad iinibabá na su mga cañon asin sarong makagigiram na porokpótok nakapatonong kan saindang pagtaram.

Dangan nagporoon su porokpótok laban sa mga itoon sa kaitaasan, na sa diitdiit napotongán nin aso. Sa síring na kamugtakan, asin huli ta haloy na pagsunodon su potok, su mga dai nakikitang mga kaiwal dai magkakaigwa nin lumabi sa tolong badil. Su mga guardia nagtuturukad asin nagpapaporotok, nagpaparilipod sa mga poón nin káhoy, minahirigdá asin naghihiringuhang makoa ninda su kaitaasan. May nagraralásik na mga katipak na gapó, may nagkakasaranggi na mga sanga nin mga káhoy, nag-oorolakbo an mga birilogbílog na dagá. Su énot na guardia na minátukad, naholog nagliligid may tamá sa abaga.

Nasa marhay na kamugtakan su kaiwal na dai nakikita; su mga maisog na mga guardia na mga dai tataong magdulag, tisisiribog na, tara minaarantoró asin harabó nang dumagos. Nakakatákot sainda an pakilaban na ito sa dai nahihiling. Dai sindang ibang nakikita kundí aso asin bató; dai nin anong tingog nin tawo dai nin ano pa man na anino; masasabi na su bolod an saindang kalaban.

"Hala. Carolino! Haen an ningong iyán, p..!" an kuráhaw kan cabo.

Kan hidaleng ito bominutwá sa ibábaw nin sarong bato na may pigihiróhirong badil.

"Badilon iyán!" an kuráhaw kan cabo na may kaibang mga maaating paglanghad.

Nagkuyog an tolong guardia, alágad su tawo tindog man giráray; naggagásod sa pagtaram, alagad dai sya nasasabotan.

Ominantoró su Carolino, sa saiyang paghoná may namidbid sya sa ladawan na ito na napaparigos kan liwánag kan talá-ínit. Alagad pinagbantaan sya kan cabo na gagapuson sya kun dai sya bomadil. Pominunta su Carolino asin nádangog an sarong potok. Su laki sa bato tominaririk asin nawará na nasiyaw na nakangirhat sa Carolino.

May naghiró sa kahiwasan na baga nagbuburulag su

mga itoon dumán pasíring sa manlaenlaen na gampi. Su mga soldados nagpoon na nin pagabante, ligtas na sa anó man na panunúmgang. Saro naman na lalaki tominung-ab sa ibábaw kan bató nagpapalabadlabad nin garod; nagpapotok su mga soldados, asin su tawo luhay-luhay na natiplok, kominabit sa sarong sanga; saró pang potok, asin nahólog songasong sa bató.

Maliksing nagpanurukad su mga guardia, na isinarang-al su mga bayoneta, mga handang makigobok; su Carolino iyo sana an garong dai makalákad, nakalákop su paghiling, mamondó, pinagiisipisip nya su siyak kan tawo pagkahólog na pinukan kan saiyang bala. Su énot na makadatong sa itaas nakatuklás nin sarong magúrang na naghilingagdan, na napapahigdá sa ibábaw kan bató; sinaksak ito kan bayoneta sa lawas, alágad su gurang dai pominirok; nakapotitok su paghiling sa Carolino, sarong paghiling na dai ikasaysay asin sa likod kan kagapoán may itinotokdó kan tul-angan na kamot.

Bominírik su mga soldados asin nakita su Carolino na nakangingirhat su lungsí, nganga asin sa saiyang paghiling nananakay an huring silyab nin pagisip. Su Carolino, na bakong iba kundí si Tanó, na akí ni Cabésang Tales, nagpulí halé sa Carolinas, namidmid sa naghilingagdan su saiyang apó, si Tandang Selo, na, huli ta dai makakapagtaram saiya, pinagsabihan sya huli sa magagadanon na mga mata nin sarong dálit nin kasakitan. Asin bangkay na, padagos pa nin sarong bágay sa likod kan mga bato. . .

XXXIX

MGA PANGATAPUSAN NA PANGYAYARI

Sa saiyang daing kataíd na ontokan, sa pangpang nin dágat, na an naghahirong sa ibábaw natatanaw sa burukas na bintaná minakálat sa harayó sagkod na nakakasalbog sa pinagsokmolan kan lángit asin dagá. Pinaglilinga ní Padre Florentino su saiyang pagsaró-saró sa pagtogtog nin mga magagabat asin mga malipungaw na togtog sa saiyang armonium, na nagagamit na akompanyamiyento an madaging na apuwak nin mga alon asin an rimorimo kan mga sanga sa haraning kadlagán. Haraláwig na mga nota, paranó, mapagsiloksi-

gok, síring kan sa sarong pagngayógnayó na mga lalakinon man giráray, nagruruluwas sa daan na instrumento; si Padre Florentino na sarong lubosan na gáyong músico, nakakapagtogtog na dai magsanay asin nin huli ta sya sanang saró, pinapabayaan nyang bulaños na makaluwas an mga kamondoan kan saíyang pusó.

Tara, su gurang (424) mamondoan na marhay. Su saíyang marhay na katóod, si Don Tiburcio de Espadaña, binayaan sya nagdudulag sa pagósig kan saíyang agom. Kan ágang ito nagsakamot sya nin sarong halipot na súrat nin sarong teniente sa Guardia Civil na nagsasabi:

“Minamáhal kong Capellan: Minasakamot pa sana ako halé sa comandante nin sarong telegrama na an sabi: ‘*an kastilá na natatagó sa harong ni Padre Florentino dakopon mo búhay o gadán.*’ Nin huli ta su telegrama malinao na gayo, sabihi an satong katóod na dai magpaabot sakó pagdiyan ko saiya sa ikawalong horas nin banggi.

Sumasaimong mapagmahal,
PÉREZ

Soloa an súrat na ini.”

“E. . e. . an Victorina na ini, an Victorina na ini!” nagsakolsakol si Don Tiburcio; “ka. . . ka. . . kapás na ipabadil ako.”

Dai sya napogolan ni Padre Florentino; saíyang lámang su saiyang paliwánag na an boot sabihon kan katagang *cojera* (425) *cogerá* (426); na an kastilang nagtatagó dai súkat máging si Don Tiburcio kundí an joyero na si Simoun, na ígwa nang duwang aldaw pagdatong, lugad asin бага dulag, nakikimahérak na pasakatón. Dai naniwalá si Don Tiburcio; an *kapilayan* na pinagsasabi su rogaring nyang *kapilayan*, tandá kan saiyang pagkatawo; mga panggayuma ni Victorina na boot syang marogaringan anó man mangyari búhay o gadán, síring sa isinúrat ni Isagani maghalé sa Manilá. Asin binayaan kan makauúgay na si Ulises (427) su harong kan padi ta matagó sa kamálig nin sarong parakahoy.

Dai lámang nagduduwa si Padre Florentino na an pighahánap na kastilá iyo su joyero na si Simoun. Makagigilantas na gayo su pagdatong kaini, borobaktot su saiyang maleta, nagdudugó, mamondó asin tagob

nin haronáhod. Huli kan hiwas asin mapagmahal na sa filipinong pagkamainaladka, inampon sya kan clérigo na dai lámang naghoná na tibáad kun malé itong saiyang ginibo, asin nin huli ta su mga nangyari sa Manilá dai pa nakakaabot sa saiyang talinga, dai nya nasasabotan na gayo an siring na kamugtakan. Daing ibang baná-baná na saiyang naisipan iyo na, mantang naghalé na su General, na katóod asin parasórog sa joyero, alonggating su mga kaiwal kaini, su mga pinagbasangan, su mga pinasakitan, nagbarangon na ngunyan sa paghágad nin panghimalos, asin oosigon sya kan pangalitanang General (428) tangáning botsanan nya su mga kayamanan na saiyang nagkatiripon. Iyan an dahelán kan saiyang pagdulag! Alágad saén halé an saiyang mga lúgad? Naghoná daw syang maghogot? bunga daw nin rogáring na mga panghimalos? gikan daw sa sarong dai pagtimáan, síring sa ipinagpapasagin ni Simoun? Nagkaigwa sya kan mga ito (429) huli daw sa pagdulag sa kosog na nagoosig saiya?

An huring ining pagbaná-baná garong iyo an may alonggáting mapagtubdan. Orog pang nakaparigon kaini su sinasakamot pa sanang telegrama asin su rogáring na kabot-an ni Simoun magpoón pa kan énot na dai magpabolong sa médico sa cabecera (430). Si Don Tiburcio sana an tinotogotan nyang magbolong saiya, háyag pa nganí an bulanos nyang dai pagtiwalá. Sa siring na bágay, hináhapot ni Padre Florentino an saiyang sadiri, kun anó an ipapahiling nyang hiró an pagduman saiya kan Guardia Civil tangáning dakopon si Simoun? Huli kan kamugtakan kan naghehélang dai sya maninigong magparahiró, orog na ngáning dai magkakanigó saiya an haláwig na paglakaw. . . alágad su telegram nagsasabing búhay o gadán. . .

Binutsanan ni Padre Florentino su saiyang pagtogtog asin napasiring sa bintaná tangáning paghilinghilingon nya an dágat na daing-alongaong (431) na katubigan, dai minsan sarong dahong, dai nin minsán sarong sakayán na naglaláyag, dai nakasadol saiya nin anó man na sinásadol. Su sadit na puró na natatanaw sa harayó, malipungaw, daing ibang itinátaram saiya kundí an saiyang pagsaró-saró asin minagibo lalong lumipung-aw an ruwang. An dai nin sókol kun gayod nakakahalé nin pagsárig huli ta dai nagkakaalo.

Pinaghinguha kan gurang (432) na adalan na mar-

hay su mamondó asin mapagtuyá-tuyang hoyom na iinakó ni Simoun kan baretá na dadakopon sya. Anong kahologán kan hoyom na ito? Asin su saró pang hoyom na orog pang mamondó asin mapagtuyá-tuyá na gayo, kan naaraman na maarabot (433) pag-ika-walong horas lámang nin banggi? Anong kahologan kan misteriong ito? Anó ta habong tumagó si Simoun?

Nagiromdoman nya su bantog na talumpatí ni San Juan Crisóstomo sa pagsorog nya sa eunoco (434) na si Eutropio: “!Dai pa sagkod magkakanigong sabihon na siring sa ngunyan: Kasayangan nin mga kasayangan asin gabós kasayangan!”

Ohó, an Simoun na ito na mayamanon na gayo, lubós na makapangyarihan, na kan omináging semana pinagtatakutan nin makuri, ngunyan, labis pa kadaing pálad ki sa ki Eutropio, naghahánap nin mapailihan bakong sa mga altar nin sarong simbahan, kundi sa makauúgay na harong nin sarong dukhang clérido na ini, na wará sa kadlagán, su malipungaw na tampi nin dágat! Kasayangan nin mga kasayangan asin gabós kasayangan! Asin an táwong ito, sa laog nin dai pirang horas dadakopon, bobolnoton sa higdaan na saíyang nahihigdaán, daing gálang sa saíyang kamugtakan, daing isusugad sa saíyang lúgad, búhay o gadán hinahálad sya kan saíyang mga kaiwal! Paanong ikaligtas sya? Saen matutuklasan an mga makayoyogtong tingog kan obispo Constantinopla? Anong kapangyarihan kan saíyang mga dukhang tataramon, an tataramon nin sarong clérigong indio, na an saíyang kasopangan an Simoun mansanang ito sa mga aldaw nin saíyang muráway garong minaoyon asin minadagka?

Dai na nagigiromdoman ni Padre Florentino su indiperenteng pagakó na sa duwang bulan na nakalihis ginibo saiya kan joyero, kun boot nyang pagtabangan si Isagani, na nabilanggó huli basangbasang na saíyang paghalangkaw; nakalingaw kan hiró ni Simoun sa paghumari kan kasal ki Paulita, kasal na nakabugtak ki Isagani sa sarong madahas na kalipunawan, na iyong dahelán na dai mamatukaw su amaon: su amaon: si Padre Florentino lingaw na an gabós asin dai syang ibang nagigiromdoman kundí su kamugtakan kan naghehélang, kan saíyang katongdan bilang pinagsakatan, asin makuri su saíyang kaiísip. Súkat daw na tagoon nya ito tangáning malikayán an gawé kan sandag? Alá-

gad kun an interesado dai nganí nasisibot: naghohoyom-hóyom. . .

Nasa pagisipisip kan bágay na ini kan lumaog an sarong sorogoón sa pagsabi saiya na boot saiyang ma-kióláy su naghehélang. Bominalyo sa kataíd na kuwerto, sarong malínig asin mahayáhay na gáyong lalamban, su mga salog haralakbang asin mga makin-tab makinang na mga tabla, sangkap na bulanos nin mga darakulá asin magagábat na mga sillón, na síring kan su mga kaito, daing barniz, dai man nin dibujo. Igwa sa sarong sógod nin sarong dakúlang kámagong na may apat na harige na tatakodán kan argolla kan kulambo asin, sa kataíd sarong dakúlang látok napanó nin mga botella, mga hilo asin mga benda. Sarong látok na reclinatorio sa pamitisan nin sarong Cristo asin sarong biblioteca nakakapagpasahot na iyo ito an lalamban kan padí, na ipinahónod sa saíyang pananawhon, sunod sa filipínong kaugalean na ipahónod sa nakikihimanwa an orog karahay na látok, an orog karahay na lalamban asin an orog karahay na higdaan sa harong. Pagkakítang burukás na gayo su mga bintaná ngáning makalaog na bulanos an maginhawang angkas nin dágat asin an mga aniningal kan daing katapusan na inagrángay kaito, dai sa Filipinas nin masabi na duman igwa nin sarong naghehélang, tara kaugalean na pintoan an mga bintaná sagkod an mga ngorongatahal tolos mansanang magkaigwa nin sarong mádakop kan sípon o magakigwa nin daing halagang kolog nin payo.

Huminiling nin pasiring sa cama si Padre Florentino asin sa saíyang dakúlang pagtaka nakita nya na su panglawog kan naghehélang nawaran kan saíyang monínong asin mapagtuyá-tuyang kapahayagan. Sarong hilom na kolog garong nakakapakorondot kan saíyang kíray, sa saiyang paghiling nababasa an kahandalan asin an saiyang ngóso minakipot sa sarong hoyom nin kasakitan.

“Nasasakitan ka, Ginóong Simoun?” an mapagmatong hapot kan padí na kanayon ruminani.

“Iyo, alágad dai mahahaloy dai na ako masasakitan!” nagsimbag na pinaghihiróhiró su payo.

Mangirhat na pinagtakop ni Padre Florentino su saíyang kamot, naghohónang nakasáyod sya sarong katakottákot na katotoohan.

"Anong ginibo mo, Dios ko? Anong tinomar mo?" asin hinonat su kamot pasíring sa mga botella.

"Sáyang! dai nin bolong na anó man!" an saiyang simbag na may kasabay na nasasakitan na hoyom; "anong muya mong gibohon ko bago tumogtog nin ikawalong horas. . .? Búhay o gadán. . . Gadán ohó, alágad búhay bakó!"

"Dios ko, Dios ko! anong ginibo mo?"

"Magtiwasay ka!" sinaligbaton sya kan naghehélang nin sarong hiró; "an ginibo ko ginibo ko. Dai ako súkat mahólog na búhay sa kamot nin siisay man. . . mangyáring maágaw ninda sakó an tágong-hílom. Hare khandal, hare pagsayanga an saimong payo, sáyang. . ."

"Himatea ako! mádatong ang kabanggihon asin daing panahón na súkat sayangon. . . kaipuhan kong isabi saimo an sakong tagong-hílom, kaipuhan kong ipagkatiwalá saimo an sakong húring kabot-an. . . kaipuhan kong maaraman mo an sakúyang búhay. . . Sa húring hidalé muya kong mahinggaanan ako nin sarong kagabatan, boot kong ikapaliwánag sakó an sarong kaborongan. . . Ika na bulanos na gayo an pagtubod sa Dios. . . muya ko na sabihan mo ako kun may sarong Dios!"

"Alágad sarong tambal, Ginóong Simoun. . . igwa ako nin apomorfina. . . igwa ako nin éter, cloroformo. . ."

Asin su padí naghahánap nin sarong frasco sagkod na si Simoun dai na nakakatíos, guminásod:

"Sayang. . . Sayang! Dai ka magsayang nin panahon! Magagadan ako dara ko an sakong tágong-hílom!"

Su clérigo, namomongnan, luminohod sa reclinatorio, namibí sa pamitisan kan Cristo tinahoban su lawog kan saiyang magibong na kamot asin dangan bominuhat seryo asin grabe na baga nagkamit sa saiyang Dios nin lubos na karigonan boot, nin bilog na karapatan, nin bulanos na kapangyarihan kan Hokom nin mga conciencia. Irinani an sarong sillon sa may pamayohan kan naghehélang, asin naghandá sa paghimaté.

Sa mga énot na mga katagá na ihininghing saiya ni Simoun, kan itugá saiya su túnay nyang pagngaran, huminiró nin pasibog su gurang na padí asin hiniling sya na may kaibang ngirhat. Hominoyom nin mapait su naghehélang. Dinakop nin pagtaka, su tawo bakong kagurangnan kan saiyang sadiri, alágad madaleng nakakaya sa saiya mansana asin pakatahobi kan panyó

su saíyang lawog, uminapling ulí asin naghimaté.

Ibinaretá ni Simoun su saiyang masákit na salaysay, kun paano na, may mga kagtolo nang taón an nakaagi, paghalé nya sa Europa, panó nin nin mga pagsárig asin mga masanggáyang mga alisngaw nin payo, asin napadigdi ta mapakasal sa sarong daraga na saíyang minámahal, handang gumibo nin marahay asin magpatawad, bastang pabayaán syang mabúhay sa katiwasayan. Bakong síring kaini. Sarong makagigiram na kamot an tominoldang saiya sa arimborong nin sarong kariribukan na iinasúsang kan saíyang mga kaiwal; pagngaran, kapaladan, pagmahal, ngápit sa panahón, pakahiwas, gabós nawará saiya asin nakadulag na sana sa kagadanan, salámat sa kabayanihan nin sarong katóod. Sa bágay na síring, nanumpang manghihimalos sya. Dara su kayamanan kan saiyang angkos, na nalobong sa kadlagan, dominulag, dominákit sa dapleng dagá asin ipinanongod su saiyang sadiri sa ngaran na pangarákal. Ominayon sa digmaan sa Cuba, sa pagtábang sa partidong ini o sa partidong ito asin ta sa giráray nagkakamit nin pakinábang. Duman nya namidbidan su General comandante kan panahón na ito, na nahólog saiya an boot, énot sa pamamatáhaw nin pangenot na kuwarta asin dangan náging saíyang kaúgay nin boot salámat sa mga crimen na nakakaptan kan joyero an tagong-hílo. Huli sa kuwarta ikinaabot nya nin katongdan asin kan digdi na sa Filipinas, ginámit nyang bilang butang kasangkapan asin iinósol nyang makaginibo kan gabós na mga salá sa katanosan na saiyang inurawa an dai sa pagkabolong na kangaroan nya nin bulawan.

Haláwig asin mapáwot su kumpisal, alágad sa laog kaito dai na naolit na magtao nin tandá nin pagkatá-kot su confesor asin nagkapira sana lámang saligbaton su naghehélang. Banggi na kan si Padre Florentino, pakapamáhid kan gan-ot sa ángog, bominuhat asin naghorphórop. Naghahadé kaito sa lalamban an sarong dai masáyod na kadiklomán, na pinapanó nin liwánag kan mga siring kan talá-sinag na minálaog sa bintaná may kaibang maalopóop na anílag.

Sa táhaw nin dai pagkinaalohan, su tingog kan padí dominaging na mamondó, piyanpiyan, alágad makayoyogtó:

“Papatawadon ka nin Mahal na Dios, Ginóng. . . Si-

moun," an sabi; "talastas nya na kita mga apling sa kamalean, nakita nya an saimong mga tiníós, asin sa pagtógot na makamtan mo an padusa sa saimong mga salá sa pagakó kan kagadanan sa kamot kan saimo mansanang mga inasúsang, nakikita nyató an saiyang daing sókol na pagkaúgay! Ginibo nyang mawagas saró-saró su saimong mga mokná, su mga orog karahay na pagkamokná, énot huli kan pagkagadán ni María Clara, dangan huli sa dai pakapagandan asin dangan huli sa sarong dai masabotan na pangyari. . . !ku-yogon nyató an saiyang kabot-an asin magpasalámat kita saiya!"

"Sunod sa sabi mo," an simbag kan naghehélang na may darang kaluyahan, "an saiyang boot iyo na an kaporoan na ini. . ."

"Mapadagos sa pinagsisiloksigokan na kamugtakan?" an salom na sabi kan padí pagkakita na nangangalang-álang su saró. "Dai ko pó áram; dai ako nagbasa sa ísip kan Dai-maladop! Aram ko na dai nya pinabayaan su mga banwaan na sa mga húring hidalé nangagsárig saiya asin ginibo syang Hokom kan pagpasakíti sainda; áram ko na sagkod pa man dai nagkulang kasu, tinimaktimakan su katanosan asin obos na su gabós na palakaw, su pinasasakitan minakoa nin espada asin nakikibaka huli kan saiyang pagsadiri, kan saiyang agom, kan saiyang mga akí, kan saiyang dai mahaháleng mga katanosan na, síring sa sabi kan manggáwit na alemán, nangagkikintab dai mapapagbasangbasang asin dai magkakataranyog dumán sa kaitaasan siring kan mga magkagúrang man na mga bitoon! Dai, Dai, an Dios na iyo an katanosan, dai makakapagpasibayá kan saiyang kausa, an kakausa kan pakahiwas, na kun dai iyan daing mangyayáring katanosan!"

"Kun síring anó ta dai nya sakó itinao saiyang pangangátig?" an hapot kan naghehélang, panó nin mapait na hinanakit.

"Huli ta pinilí mo an sarong paagi na dai Nya mahímong oyonan!" an simbag kan padí sa tingog na mahigpit: "an kaomawan sa pagligtas sa sarong bansá dai makakamtan kaitong nakakatábang sa kapahamakan kaiyán! Ika naghohoná na an dinigtaan asin pinakanós kan crimen asin kan kaliwagan, malilinigán asin mababalúkat nin saró man na crimen asin nin saró pang kaliwagan! Kamalean! Daing ibang linalalang

kan kaongisan kundí mga halímaw, kan crimen, mga criminal; an pagkamoot sana an nakakahaman nin mga gibong makangangalas, daing iba kundí an mabansay na kaugalean an makakapagligtas! Dai; kun an satong bansá kaipuhan na máging talingkas, iyan mangyayari bakong huli kan maráot na kaugalean asin kan crimen, dai magiging talingkas huli sa pagpani-maráot kan pangungugalé kan saíyang mga aki, sa paglinglang sa iba, asin sa pagbakal man sa iba, dai; an pagtubos nangangahologan nin kabanalan, an kabanalan, pagpakasakit asin an pagpakasakit, pagkamoot!"

"Marhay! akó ko an saímong isinaysay," an simbag kan naghehélang pakahangos nin saró; "nagkámale ako, alágad, anó ta nagkámale ako, isusúhay kan Dios na iyán an katalingkasan sa sarong banwaan asin ililigtas an iba na mga labis pang mga malilíwag ki sa sakó? anó an sakong kamalean sa kataíd kan mga crimen kan mga nagkakapot kan pamahalaan? Anó ta orog na iisípon kan Dios na ini an sakong kaliwagan labis pa inangrangay nin síring kadakol na mga daing pagalamáan? Anó ta dai ako linúgad asin dangan pinapagtagumpay an banwaan? Anó ta pabayaán na magtíos an síring kadakol na mga may karapatan asin mga banal asin dai mahirong maoyayan sa mga pasakit sainda?"

"Súkat na magtíos an mga banal asin an mga karapatdápat tangáning mamidbidan asin makalakop an saindang mga kaisipan! Súkat na yogyogon o pasaón an vaso tangáning makalakop an anyo kaiyán, dapat santikan an gapó tangáning lumuwas an liwánag! May sarong bágay na talaga nin Dios sa mga pagoosig kan tirano, Ginóong Simoun!"

"Aram ko," an sabi kan naghehélang sa hababang tingog, "kun kayá inaasúsang ko an kabangisan. . ."

"Ohó, sakúyang katóod, alágad dakol an pinapabolos na dugó ki sa ibang bágay! Pinagpomentar mo an panggabungan na pagkalapá na dai ka man lámang nin isinabwag na sarong kaisipan. Sa pagpatúbang na iyán nin mga maráot na kaugalean daing ibang mangyáring lumuwas kundí kaoyaman asin kun may sarong bágay na lumataw magpoón sa pagkabanggi sagkod sa pagkaaga, iyan kun baga man sarong mukanpukán, huli ta sa kapanalean mga mukanpukán lámang an mangyáring sumublak sa mga atí. Bulanos na gayo na an mga maráot na kaugalean nin sarong pamahalaan ma-

pangánib na gayo sainda, makakapagdólot sainda nin kagadanan, alágad ginagadan man ninda an gabungan na saindang pinagdadakulaan. Sa malíwag na pamahalaan, itinitimbang an banwaan na tampalasan, sa daing isusugad na tagapagpalakaw nin pamahalaan, mga paslóng mga namamanwaan asin mga magálang sa matawo, mga tulisán asin mga mahabon sa kaboboldan! Síring na kagurangnan, síring na oripen. Síring na pamahalaan, síring na banwaan."

Naghadé an sarong halipot na dai pagkinaalohan.

"Kun síring, anong dápat gibohon?" an hapot kan tinalgog kan naghehélang.

"Magtíos asin magpagal!"

"Magtíos. . . magpagal. . . !" inolit kan naghehélang na may darang kapaitan; "ah! madaleng sabihon kun dai nagtitíos. . . kun pinapasiban an kapagalan! . . . Kun ipinipirit kan saindong Dios sa tawo an síring na pagpakasákit, sa tawo na pahangang makapanárig sa panahón na ini asin pinagboborongborongan an ngápit sa panahón; kun nakita mo lámang su sakong nakita, mga makauúgay, mga daing pálad na nagtitiríos nin dai masábing mga pasákit huli sa katampalasanan na dai man ninda ginibo, mga pakagadán sa pagtáhob nin sa ibang mga pakalapas o mga kakablasan, mga amá nin angkos na binorolnot sa saindang pagsadiri tangáning magtoklós nin sáyang sa mga tinampo na nalalaglag aga-aga asin garo sanang nagaaralingáling tangáning irolobong sa pagtíos an mga angkos. . . ah! magtíos. . . magpagal. . . iyo an kabotan nin Dios! Papaniwalaon mo an iyán na an paggadan sainda iyo an saindang kaligtasan, na an saindang kapagalan iyo an kauswagan kan saindang pagsadiri! Magtíos. . . magpagal. . . Anong Dios iyán?"

"Sarong Dios na matanoson na gayo, Ginóng Simoun," an simbag kan padí; "sarong Dios na nagpapadusa sa kakulangán nyató nin pagtubod, sa satúyang mga maráot na kaugalean, an kakulangán nin satong paghalaga sa karapatan, kan mga mabansay na gawégawé mapadapit sa pamamanwaan. . . Pinapabayaon nyató asin nagigi kitang kasapakat kan maráot na kaugalean, kun gayod, inoopakán nyató iyán, matanos, matanosan na gayo na magtíos kita kan mga kinaluluwasan kan mga iyán asin pinagtitíosan man kan satúyang mga akí. Iyo an Dios nin pakahiwas, Ginóng Simoun,

na nagboboot sató na kamotan iyan kun kayá ginigibo nyang máging magabat satuyá an sákal; sarong Dios nin pagkaúgay, nin sandagan, na kasabay sa pagpadausa satuyá, pinapakarhay kita, asin dai syang ibang tinataohan kan marahay na kamugtakan kundí an nagkakanigó kaiyán huli kan saiyang mga pagmamalasakan: pinaparigon kan paadalan nin pagtíos, na, an langtad nin labanan minatao nin karígonan sa mga kalag. Habó kong sabihon na kamtan nyató an satong katalingkasan sa sodsod nin espada, kadikit na sanang gayo an pakalábot kan espada sa mga kapaladan ngunyan na mga panahón, alágad, ohó, makakamtan nyató kun magkakanigó kita kaiyán, iniitas an pagisip asin an karapatan nin lambang saró, huli sa pagkamoot sa matanos, sa marahay, sa dakulá magadan huli kaiyán, asin kun an sarong banwaan makaabot sa síring na kahalangawan, tinatamo nin Dios an hamo, asin nagkakahorólog an mga diosdiyos síring sa mga kastilyong baraha, asin minaalagáag an pakahiwas kaiba kan énot na daliwawa! Kita mansana an ginigikanan kan satúyang karat-an, dai ta pagsalaon an siisay man. Kun máhiling kita kan España na kúlang nin pakigtongo sa kabangisan, asin orog na natatalaga sa pakibaka asin sa pagtíos huli sa satong mga katanosan, an España iyo an énot na matao sató kan katalingkasan, huli ta kun an bunga nin pangidam ominabot na sa kapanaohonan, úgay man kan iná na boot sumagpong kaiyán! Sa bágay na ini, sagkod na an banwaan na filipino dai nin magkakanigong karígonan sa pagpaháyag, sa itaas an ángog asin bukás an daghan, an saindang katanosan sa gabungan na pagkabúhay asin pangatigan kan saiyang pagpakasákit, kan saiya mansanang dugó; sagkod na nakikita nyató an satong mga kahimansá, sa saindang rogáring na pagkabúhay nakakamaté sa irárom kan saiyang boot nin kasopganan, nadadangog nyang nagoongal an tingog kan saindang conciencia na бага minatúmang asin nakikisúhay, asin sa pagkabúhay sa público dai minakaalo, minasabay sa nag-aabuso sa pagbasangbásang sa pinagaabusuhan; sagkod na satuyá sindang nakikita na namimintó бага bílang sa saindang kangaroan asin nagoomaw kaiba an sa kapiritan na hoyom sa orog kamasumbikal na mga gawé, pinakikilimosan kan mga mata an sarong kabtang kan tinikasan, anó ta pagtaohan sinda nin pakatalingkas?

Máging yaon an España, máging dai man an España iyo man sinda giráray, asin sakalé, sakalé orog pa ka mga maráot! Sa anó man an katalinkasan kun an mga oripon ngunyan iyo an mga mabangís noodmá? Asin daing duwaduwa na magiging iyo sinda huli ta namomoot sa kabangisan an minapasákop diyan! Ginó-ong Simoun, sagkod na an satong banwaan bakó pang handá sagkod na minadólok sa pakikibaka ginayuma o iinósol lámang, dai nin malinaw na pakatalastas kan saiyang gigibohon, mapapahámak an orog kamadónong na mga pagtatantan asin orog pa karahay na mapahámak, huli ta anó ta itao sa novio an novia kun dai iyan namomotan nin igó, kun dai natatalagang magadán huli kaiyán?"

Namaté ni Padre Florentino na kinaptan kan naghehélang su saiyang kamot asin pinipildit an mga ito; ominontok, kun siring, nin pagtaram, naghalat na tumaram, alágad daing iba syang namaté kundí duwang pagkakamay (435) nakadangog nin hagayhay asin naghadé an haláwig na dai pagkinaalohan sa lalamban. Daing kuncí su dágat, na su mga alon pinatarakombó kan simuy nin kabanggihon na baga nagimata huli kan init kan aldaw, nagpapadarara kan saindang paraás na mga inóngal, kan saindang daing kagadanan na mga áwit an pagsangpá sa haralangkaw na mga gapó. Su talá-sínag, dai kan pakikilaban kan talá-init monínong na nagtatagumpay sa lángit, asin su kakahoyan sa kadlagán sa pagpadinorokó-dokoan nin lambang saró, nagpatinorotiriwalaan kan saindang kasuánoy pang mga alímat sa di masayodan na mga rimorimo, na dinadara kan doros safiyang pakpak.

Pagkakita na daing korokaalo su naghehélang, bilang nalulundag sa sarong paghorophórop, suminabi sa maluyahon na tíngog si Padre Florentino:

"Haen an kabag-ongtawohan na madúsay kan saindang mga mabansay na mga horas, kan saindang mga pangatorogan asin gambira sa karahayan kan saindang bansá? Haen an mapabolos na masangwang kan saiyang dugó sa paghúgas sa síring kadakol na mga kasopganan, sa síring kakúring mga crimen, sa síring kadarakúlang mga kaoyaman? Dápat na malínig asin daing digtá an kulbahang (436) tangáning maakó an átang!... Haraen kamo, mga bagong-tawo, na isasalaman nindo sa saindong sadiri an karigonan nin pag-

kabúhay na dominulag sa samong mga úgat, an kada-lisayan kan mga kaisipan na nadigtaan sa samong mga hótok asin an kalayo kan gambira na nasigbo sa samúyang mga pusó? . . hináhalat kamo nyamó, o mga bagong-tawo, madya kamo ta naghahalat kami saindo!”

Asin nin huli ta namaté nyang naggigilidgílid su saíyang mata su saíyang luhá, hinalé su saíyang kamot sa kamot kan naghehélang, bominuhat asin ruminani sa bintaná sa paghilinghiling kan malápad na kahiwasan kan dágat. Hinawas sya sa saíyang paghorophórop nin nagkapirang luhaylúhay na mga toktok sa pintó. Su sorogóon ta naghapot kun baga magpadokot sya kan ilaw.

Kan rumani su padí asin makita su naghehélang, sa liwánag kan lámpara, daing hiró-hiró, piyong su mata, su kamot na pominildit kan saíya buka asin honat sa tampi kan cama, sa sarong hidalé naghoná sya na natótog; alágad kan mamasdan nya na dai naghahángos, luhaylúhay itong dinoonan asin dangan kaito nakamangno sya na gadán na palán: nagpopon nang maglípót.

Lominohod sya, kun síring, asin namibí.

Kan bumuhat asin pinaghilinghíling su bangkay, na sa panglawog nababasa an orog kahararom na kamondoan, an kamondoan nin sarong bílog na pagkabúhay na dai nin kanongdanan na dinadara sa enotan kan kagadanan, tinakigan su gurang asin suminabi sa maluyahon na tingog:

“!Magdálítang magdara nin úgay an Dios sa mga bominulag saíya sa matanos na dalan!”

Asin alintanang su mga sorogóon, na saíyang inarapod, nagrorolehod asin ipinangangadyé su gadán, mga kuroyso asin mga ribaraw na pasiring su mga hiling sa cama asin nagoorolit nin mga *requiems* na mga *requiems*, kinoa ni Padre Florentino sa sarong sarayán su bantog na malétang bákál na namumugtakan kan nagsasawang gáyong kayamanan ni Simoun. Nagborongbórong sa laog nin nagkapirang hidalé, alágad dai nahaloy, sa pagkamit nin sarong pagholaw, dara itong luminúsad sa hagyanan, napaduman sa bato na paráting pagtukawan ni Isagani sa pagsiyásat kan sa irárom kan kadagatan.

Hominiling si Padre Florentino sa saíyang pamitisan. Duman sa ibabá nakikita su mga maiitom na mga alon

kan Pacífico na pinagdadasí-dasían su mga kakomkoban kan bató, na minapaluwas nin matanog na mga dagoldol, kasabay an mga alon asin mga sabo na pagtaramai kan sírang kan talá-sínag, nagsisirilyab siring sa mga silyab nin kalayo, síring sa mga sa-gogom na mga brillante na isinasabwag sa angkas nin sarong genio sa kantil. Nangalagkálag sa saiyang palibot. Sya sanang saró. Su malipingaw na gilid napapará sa harayó sa baga purawas na alopóop, na pinupurawas kan talá-sínag sagkod na isinasalbog ito sa pinagsokmolan kan lángit asin dagá. Su kadlagán naghinghing nin dai nagkakaasarabotan na mga tingog. Dangan kaito, su gurang, sa pagmaliogot kan saiyang mga porósog na takyag, iinapon su maleta sa ruwang na kanayon hologan sa dágat. Nagkapira ito balintok, asin matulin na hominólog na baga kuminúrit nin saday na likó, na sa binúling sa ibábaw kaito nagsilak-sigak an nagkapipirang mga malulungsing mga sírang. Nakita kan gurang na may mga tagdong nagrolokso, nakadangog nin pasang daging asin tuminikop su kantil na hinalon su kayamanan. Naghalat nin nagkapi-rang hidalé kun baga igwang ibalik su kantil, alágad tuminikop uli su hókol na dai nagdugang nin sarong tiplok sa saiyang likobkob na kaibabawan na baga sa kahiwasan kan dágat saró lámang na batiris an nahólog.

"!Ingatan ka logod kan katalagahan sa mga harararom na kantil sa táhaw nin mga karang (437) asin mga perlas kan saiyang maggúrang man na mga kadagatan!" an sabi kaito kan clérigo na mabansay na hiuónat su kamot. "Kun huli sa sarong katuyohan na banal asin halangkaw kaipuhanon ka kan mga tawo, tatao an Dios na magkoa saimo sa irárom kan mga balod (438) . . . Alintaná, diyan dai mo gigibohon an maráot, dai mo pipiripiton an katanosan, dai mo papadakulaon an kapasloan! . . ."

KATAPUSAN KAN "AN FILIBUSTERISMO."

MGA PÁTANID

I — SA IBABAW NIN SAKAYAN

(1)	Sic ítur ad astra — Siring an pagduman sa mga bitoon	1
(2)	Sakayan — Vapor o dakúlang sakayán	1
(3)	nasisinangan — nakokontento, naninigoán	1
(4)	talá-ínit — an talá nin aldaw	1
(5)	indio — an filipino kan panahón kan kastilá	2
(6)	makapagkanoró — makapagguia	3
(7)	suklá — seda	3
(8)	sine quibus non — kun dai an mga ini dai, kun sa pagka- sáyod, kaipuhan naggad sinda kan Bansá	3
(9)	renegádang filipina — an minatálikod sa saiyang pagtubod; mapasalúib	4
(10)	tagi — edad (halé sa taón na nagagi)	4
(11)	fakir — sarong tawo sa India na matágal sa gótom, pahá, nakakalakaw sa kalayo	5
(12)	Calipso — si Doña Victorina	5
(13)	napaduman sya — si Doña Victorina man giráray	5
(14)	paghiráhay kaito — paghirahay kan sakayan	5
(15)	na ito — su TABÓ	6
(16)	kan saiyang payo — tominangó si Padre Irene	6
(17)	masipag — simple	7
(18)	hining — kuwarta kan panahón kan Kastila, katimbang nin P.25 ngunyan	7
(19)	sa yangkee na mokná — moknáng sa americano	7
(20)	olang — desierto	8
(21)	su ibang mga lalawigan — su mga haralé sa ibang lalawigan	9
(22)	salaysay — historia	9
(23)	kan Saíyang Kahalangkawan — su Capitán General	9
(24)	gadung — edificio	10
(25)	oldog — sarong padí na daing misa asin hermano sa semi- nario o convento	10
(26)	ab actu ad posse valet illatio — sa gawé asin sa alonggati may pakalábot na sadiri	10
(27)	mulato — tawo na saró kan mga magúrang putí asin an saró negro	10
(28)	pinadigdi — si Simoun	10
(29)	bakong mga túnay — na brillante	10
(30)	álam — an pagkatataong pumulí kan orog karahay, an mag- kakanigong gibohon	11
(31)	Mapulang kúlít — su mga indian	11
(32)	conónigo — sarong katongdan nin padí	11
(33)	totostosan — gagastohon	11
(34)	tagapamamaháyag — periodista	11
(35)	mokná na sadya — tinóyong mokná	11
(36)	masipag — simple	11

(37)	bahigay — oportunidad; ocasion	12
(38)	damolog — mga pato, arog baga kan mga pato sa Pateros..	12
(39)	karadyanan — industria	12
(40)	na síring — sa sinabi nang industria	12
(41)	kathá — articulo	13

II — SA IRAROM KAN SAKAYAN

(42)	ribok kan mga pala — alimbúkad kan túbig asin tanog kaini na nanabubukag kan pala kan sakayan	13
(43)	taga-pagsorosarambit — versista	14
(44)	Ciceron — sarong bantog na tagapagtalumpáting romano ...	15
(45)	pinasiban — renegaloan	15
(46)	castaño — kabayo na baga kúray chocolate	15
(47)	tagámang tostoson — tangáning gastohon	15
(48)	peninsulares — su mga kastilá kaito digdi sa Kaporoan ...	15
(49)	saró kan mga saiya — kan safyong mga harong	15
(50)	actas perentum peyor avis tulit nos nequiores! — an tagi kan mga kaganak maráot pa sa gangam na minaágaw sa satong lálong mga tampalasan	16
(51)	tihantik — elegante	16
(52)	orog kadukhá — orog na mga daing súkat	17
(53)	mag-álap — magtigsik o maginom nin árak sa dángog nin iba	17
(54)	kun initon iyan — kun initon an túbig	18
(55)	Cardenal Kayumanggi — si Simoun	18
(56)	Maitom na Kahalangkawan — Eminencia Negra	19
(57)	Si Richeliu — sarong mapangyáring cardenal kan panahon sa Francia	19
(58)	Halangkawon na Abohon — huli kan rogáring na kapangyarihan kainiho	19
(59)	General — su Capitán General	19
(60)	naglilibak saiya — sa Capitán General	19
(61)	iniilay — inaánoy, linalanahan	19
(62)	sarong clérigo — si Padre Florentino	19
(63)	salaysay — agiagi, historia	20
(64)	Sya — si Padre Florentino	20
(65)	binabahasa — iniinterpretar; bahasa — interpretaci6n	20
(66)	masínang — contento, satisfecho	20
(67)	kamugtakan — na iyo an pagkapadi	21
(68)	regular asin mga secular — regular iyo itong mga religioso na may voto solemne, síring baga kan mga franciscano, mga dominoco asin iba pa; secular iyo itong may mga voto simple, síring baga kan mga paúl, asin iba pa. An kadaklan kan mga páding filipino mga secular	21
(69)	nakita su clérigo — si Padre Florentino	21
(70)	alintanang itoon duman — si Padre Florentino	21

III — MGA ALIMAT

(71)	nakalásig — nakainfluir	22
(72)	natutukawan kaito — kan Rector	22
(73)	sadiri — dagá; dai tibáad	22
(74)	alimat — leyenda; orosipon na pinatugmad sa tunay na pangyari	23
(75)	anito — diyosdiyos, bulto	23

(76)	mga makauúgay na mga banka — su mga nagsasakay sa bangka	23
(77)	hinágad ninda su osipon — hinágad nindang osipunan sinda	
(78)	Sya — su daraga	23
(79)	Kaliwanagan na gayo — su katipan kan daraga na náging arzobispo sa Manilá	23
(80)	pasal — artículo, kasuratan	24
(81)	pakáalan — naturalidad	24
(82)	gagamban — infierno	25
(83)	nagkataradá saiya — su boaya	25
(84)	madilaw na lahi — raza amarilla, an lahi kan intsik	25
(85)	catedrático — profesor, maestro	25
(86)	gibay — gará-gará na minaluwas sa túbig an pagagihi nin sarong bágay	27

IV — SI KABESANG TALES

(87)	napalópó na ito — su espírito sa kadlagan	28
(88)	gabungan — sociedad, comunidad	30
(89)	kasar-an — familia	33
(90)	rami — delirio	34
(91)	dai nya — si Juli	36
(92)	kagduwang cuartos — P.07½	37
(93)	nakikita nya sya — nakikita ni Juli si Basilio	38
(94)	dai nya áram — dai áram ni Juli	39

V — AN NOCHE BUENA NIN SARONG COCHERO

(95)	talágad — camarada, kaibahan	40
(96)	negrong si Melchor — bakong si Melchor kundi si Baltazar an maitom o negro	40
(97)	duwang kastilá — hilinga an paliwánag (96)	40
(98)	nagkagaradan man giráray — su mga kabayo	42
(99)	upatyara — ceremonias	42
(100)	dai ominiba — su cura	42
(101)	taknaan — reloj	44
(102)	orang — persona	44
(103)	tihantik — elocuente	44
(104)	katarngan — informe	45
(105)	magburit — magoperar	45
(106)	ipapatapok — idestierro	45

VI — SI BASILIO

(107)	mga dai tibáad kan mga ini — mga sadiri ni Basilio asin ni Ibarra	46
(108)	takná — momento; horas	46
(109)	hinihinlakad — minábalik sa saiyang linakadan, nanonósog sa saiyang inagihan	46
(110)	halabang cintas — siring sa película sa cine	47
(111)	madyambong — nagrorosarosang kuray	47
(112)	nagsusunod sya saiya — sa saiyang iná, sa iná ni Basilio	47
(113)	nya — su iná ni Basilio, si Sisa	47
(114)	dumán nagadán — su iná ni Basilio	47
(115)	mata-uwang — coin; centimos	47
(116)	sarong baldit — sarong veces	48

(117)	adsum — Uya ako, presente	49
(118)	pangataman kan catedrático — kan catedrático sa San Juan de Letrán	49
(119)	nakakamtan an taon — nakapasar	49
(120)	segunda enseñanza — high school	52
(121)	gambira — entusiasmo	52
(122)	magpoón sa ikatolo — sa tercer año	52
(123)	malaog sa gabungan — si Basilio; mapoon na kan saiyang pagkaparabólong	53

VII — SI SIMOUN

(124)	mapanglihon — superticioso	53
(125)	suanoy na mga alimat — su mga leyenda kan panahón	53
(126)	su iba — su ibang kabtang kan botas	54
(127)	maráot na pálad — si Simoun; namidbid daw ni Basilio an túnay nyang pagkatawo	56
(128)	bangsawan — noble, dugong malinaw	56
(129)	pingdatang-digmáan — guerra civil	58
(130)	mulasal — originalidad; sadiring togdas	59
(131)	kabangsaan — naturalidad	59
(132)	susunan — systema	60
(133)	pagiilay — pagaanoy	60
(134)	duman — sa Cortes (Cámara o Congreso) sa España	61
(135)	lálóng magkaakigwa — lálóng magkakaigwa nin mga katanosan	61
(136)	an kastilá — an horon na kastilá	61
(137)	pakiran — idea	62
(138)	gadung — edificio	62
(139)	kagambirahan — mga entusiasmo	62
(140)	panggabungan — social	62
(141)	kabudahatan — culto, may halangkaw na ádal	62
(142)	bulanos na gambira — túnay na entusiasmo	62
(143)	sandagan — justicia	63
(144)	panggabungan na kahusayan — armonía social	63
(145)	didyahat — crimen	63
(146)	sanggatusang-taón — sarong siglo	63
(147)	bóbog — cristal	64
(148)	quos laeserunt et oderunt — na saindang kinorolog asin nagkaorongisan	65
(149)	sa Peninsula — sa España	65
(150)	Proprium humani ingenii est odisse quem laeseris — Rogaring nin sa táwong karonongan na maongisan an saiyang kinolog	65
(151)	espiritung bangsawan — espiritung noble;	67

VIII — MAGAYAGAYANG PASKO

(152)	pásib — regalo; premio	70
(153)	daing dara saiya — daing darang pásib saiya	70

IX — MGA PILATO

(154)	katahuan — conciencia	70
(155)	lego — bakong padí, hermano sa sarong monasterio o convento	70
(156)	su estudiante — si Basilio	72

X — KAYAMANAN ASIN PAGTIOS

(157)	asin iba pa — iba pang mga bágay na halé sa Roma	75
(158)	mahigpit na tihantik — daing kakundian sa kagayonan	76
(159)	panó nin mga taknaan — palibot nin mga reloj	76
(160)	bantukan — forma, pagkabilog	77
(161)	dayambungan — kúray na rosa	77
(162)	manentang — an sa ibabaw nin anó man na bágay na mahalaga, siring baga kan alahas	77
(163)	nagaada — nagexistir	78
(164)	libras esterlinas — cuarta sa Inglaterra	78
(165)	masipag — simple	79
(166)	sanctu sanctorum — sa templo kan mga judío, su namumugtakan kan arca de la alianza o caban nin katipanan	79
(167)	paleografía — arte o palakaw sa pagsúrat kaitong panahón ..	81
(168)	bágay na pamásib — bágay na pangregalo	81
(169)	mga pangomahon kaito — pangomahon ni Cabésang Tales ..	84
(170)	kan mga iyán — kan mga pangomahon	85
(171)	sandagan — justicia	85
(172)	itinapok — idinestierro	85

XI — LOS BAÑOS

(173)	diosnon na síning — arte divina; arte ni Santa Cecilia (an música);	85
(174)	inter se — sa sainda, hilom ninda	86
(175)	hadyangit — horizonte, an inaabot kan mata sa pagtan-aw sa harayó	88
(176)	sa kaibahan kaito — kan Capitán General	88
(177)	mga huwat — accidente, kun sa pagkasáyod an lawog, párong, námít asin kúray nin sarong bágay	89
(178)	an énot — an Saiyang Kahalangkawan	92
(179)	magsirigarilyo — kan opio o apyan	96
(180)	casus belli — dahelan nin digmaan	96
(181)	hinapot — kan General	96
(182)	clérigo — si Padre Florentino	97
(183)	marhay na payo — madónong	99
(184)	parascrop nin tintá — traducción literal kan “chupa tinta,” na an kahologan oficinista	100

XII — SI PLACIDO PENITENTE

(185)	manggugunting — favorito	103
(186)	magpalibanglibang—maglingalinga, magpaagi kan panahón ..	103
(187)	victoria — sarong lunadán kan panahón kan kastilá na naka-kaagid sa carruaje	107
(188)	makidios na kasar-an — banal na familia	107
(189)	hanga — confianza	109
(190)	contrabando herético — mga maleng katokdoan na halé sa luwas	109
(291)	Bagong Sion — an Simbahan	109
(192)	O Thoma — O Tomás; tataramon ni Cristo ki Santo Tomás de Aquino; pangadyeon na minapoón sa taramon na ini	109
(193)	adsum, adsum — presente, presente; uya ako	109
(194)	pagkamit kan taón — pakapasar, madara sa examen	110

XIII — AN CLASE NIN FISICA

(195)	taong-gatasan — siglo	111
(196)	transcat — pasa; pinapagkanigó	113
(197)	pinag-iika — dai iniibanhan kan katagang magálang, na iyo an "pó"	114
(198)	mukang (muka) — superficie; an sa ibábaw nin ano man na bágay	114
(199)	banding — an ladawan o anino na nakikita sa espejo tocador; ladawan na nakokoa nanggad an kagladawan	114
(200)	baghínay — sustancia	114
(201)	nagdodonsol — nagmamartilyo	115
(202)	ergo, per te — kun síring, alinsunod saimo	115
(203)	id est — kun sa pagkasáyod	116
(204)	quae super faciem est, quia vocatur superficies facies ea, quae supra videtur — an nasa ibabaw kan lawog, tara inaapod na muka itong nakikita sa ibábaw	116
(205)	nego — minasúhay ako	116
(206)	concedo, Padre — oyon ako, Padre	116
(207)	In manus tuas commendo spíritum meum — sa mga kamot mo ipinamamahala ko an sakong kalag	116
(208)	Concedo antecedentem — inooyonan ko an antecedente; dápat antecedens, bakong antecedentem; kamalean ini sa limbagan, bakong ki Rizal, sa paghoná ko sana	116
(209)	ergo — kun síring	116
(210)	Deus meus, Deus meus, quare dereliquisti me?—Dios ko, Dios ko, anó ta pinabayaan mo ako?	117
(211)	Liber dixit ergo ita est — Sinabi kan libro, kun síring iyo ..	118
(212)	Atqui — tara, nin huli ta	119
(213)	Sed patet experientia asin contra experientiam nagantem fúsilibus est arguendum — Namamantaag an kinabatiran asin an minasúhay sa kabatiran, taldok an súkat ipakiglahan	120
(214)	De nobis, post hoc tristis sententia fertur — Sa samuyá, pakatapus kan mga bagay na ini dinadara an mamondong hatol ..	121
(215)	talento — kuwarta kaito sa Biblia	122

XIV—SARONG HARONG NIN MGA ESTUDIANTE

(216)	Cogito, ergo sum — Nagiisip ako, kun síring nagaada (existir ako)	124
(217)	matihantik — elegante	126
(218)	alibangan — vacacionan, aling-alingan	128
(219)	iapon saindo an guantes — angaton kamo sa iwal	130
(220)	poporoton ko an guantes — aakoon ko an angkat	130
(221)	su malipot na túbig — su táwong mabóot	131
(222)	araña — sarong lunadán kan panahón kan kastilá	131
(223)	panúwal — objección; pagsósolang	133
(224)	quid—an importante sa sarong bágay, an orog na kaipuhan ..	134

XV — SI GINOONG PASTA

(225)	asas — principio; pagsusunudan	137
(226)	sandag — itong naggigibo kan matanos	137
(227)	ada — existencia	138
(228)	pakihang — teoría	139

(229)	halúsang — delicato	139
(230)	pakiran — idea;	139
(231)	magkasirob logod an kiray — magsirob kan kiray; magagi nín kapawotan	140
(232)	kalimat — párrafo	140
(233)	pakikiran — ideología	142
(234)	kasusilaan — moral, pagsusundan sa marahay	143
(235)	iklim — clima	143

XVI—MGA KADALITAAN NIN SARONG INTSIK

(236)	mapangyawá — endemoniado, may-sa-demonio	144
(237)	pagkaduwa — pagkaduwa kalaen kan mga cuadro dumán su iba dapit sa Dios; su iba dapit sa diablo	144
(238)	conant—pisos na mejicano	145
(239)	kabangang sikapat — kuwarta kan panahón kan kastilá, na tímbang nin P.06-¼ ngunyan	145
(240)	álap — brindis, paginom sa dangog nin saró	146
(241)	cambio—ribay nin kuwarta na bakong sa bansang iyan	146
(242)	kataigan — actividad	147
(243)	sanggahan — protesta	148
(244)	kalumbigá — pulseras	148
(245)	hápay — sa paghoná ko nalonosan an boot sabihon ni Intsik Quiroga	149

XVII—AN FERIA SA QUIAPO

(246)	sopsop-tinta — oficinista, kun saboton sa kastilá an sopsop- tinta	156
(247)	Pinaguusted — iginagálang na kaólay, sa kastilá, an Usted (Vd.) tandá nin kagalangan sa kaólay	156
(248)	gambira — entusiasmo	156
(249)	tahitang — ideal	157
(250)	pinapaksaan — binugtakan nin título	159

XVIII—MGA PANGLILINGLANG

(251)	nakakásang — nakaimpresionar	161
(252)	makakasangnon — impresionable	162
(253)	mapanghukay na mga bágay — mga bágay dapit sa linobngan	163
(254)	papiro — sarong klase nin dóot sa Egipto na piggigibong papel kaito; kasuratan sa papiro	164
(255)	“Memento, homo, quia pulvis es!” — Giromdoma, tawo, na ika dagá	164
(256)	kamasilakanan — masinúnod sa kahagadan nin siisay man ...	165
(257)	gayambot — dai nagngingisi, pormal	165
(258)	paringatan — daging na makatatákot	166
(259)	satangyan — líquido	166
(260)	an mga ito — su mga mata	166
(261)	abyssus abyssum invocat — an angpas minapod sa angpas ..	166
(262)	kalog — su mga mata ni Padre Salvi	166
(263)	dai nin anó man lámang — dai syang nakítang anó man	170
(264)	karangan — artículo; súrat sa sarong pahayagan	170

XIX—AN METSA

(265)	maalam — prudente	171
(266)	kabangang-sikapat — P.0625	172
(267)	pasangan — an pagabay nin duwang magkatipan	176
(268)	tiyatang — ideal	176
(269)	mapangrawitdawit — poetic	176
(270)	taknaan — reloj	179
(271)	angkasa — atmósfera	179
(272)	kinalongkake — siring sa bronce	179
(273)	yakang — pagtiwalá sa sadiri	180
(274)	tinitiyatang — ginigibong ideal	181
(275)	huli saiya — huli sa saiyang bansá	181
(276)	katitingyatang — idealismo	181
(277)	katuyohan — an boot nyang mangyari	181
(278)	pabalik — regalo	182

XX—AN HOKOM

(279)	pasting — cierto; daing duwaduwa	182
(280)	panghalengsiyahan — solución	182
(281)	gaitang — activo	182
(282)	nagootoot — nagsisigarilyo	183
(283)	orang — persona	183
(284)	buena tinta — marhay na información; dai mapapagduwa- duwahan	183
(285)	polémica — discusion sa súrat o sa tataramon	183
(286)	simba — semana	183
(287)	constanos de buena tinta — marhay an kinoohan mi kan bagay na iniho	183
(288)	lo sabemos de buena tinta — hilinga an (287)	183
(289)	pangurí — adjetivo	184
(290)	talagad — compañero, kaibahan	184
(291)	melones — mga mangmang	184
(292)	panggabungan na pagkagarabá — destrucción social	185
(293)	sarong Anteo — sarong personaje metologia	185
(294)	Anteong manilan-on — si Don Custodio	185
(295)	Política de Convento — palakaw nin mga padí	185
(296)	bagahán — bugtakan nin baga	186
(297)	político de café — itong pinagoorolayan sa mga restaurant lamang	186
(298)	pabologan — barbería	186
(299)	babag-ohon an pagkabúhay kajito — an sa política	186
(300)	pangdiyang — detalle	187
(301)	gambira — entusiasmo	187
(302)	pakiran — idea	187
(303)	suwasana — sistema	187
(304)	baldit — veces	188
(305)	an árabe — an abakadang árabe	189
(306)	sadyating — original	189
(307)	tipyatá — idea	189
(308)	mulato — itong an saró kan mga magurang negro asin an saró americano	190
(309)	an mga ito — an mga órdenes religiosas	190
(310)	tipyatang sidyating — mga ideang original	191

(311)	uereka — tataramon na griego na an kahologan nagkoa ko o natuklasan ko	192
-------	---	-----

XXI — MGA TIPONG MANILANON

(312)	masining — maarte	193
(313)	Lotongboyod — Pinagapod na siring huli ta mahimula su pandok	193
(314)	tenaghay — energía	194
(315)	kasusilaan — moralidad	196
(316)	M.M. — sakalé, ngaran nin sarong sakayan	196
(317)	sa estilo francés — su nanodan nindang francés	197
(318)	katagá-tipon — diccionario; vocabulario	197
(319)	chal — aliboy	199
(320)	hansomcab — sarong lunadán kaitong panahón	200
(321)	similia sinilibus — an mga bágay na mga parareho sa mga parareho sa mga kaparareho	201
(322)	Kagduwang cuartos — P.07½	201
(323)	Atropos — ngaran na griego sa mitología	203

XXII — AN PALUWAS

(324)	eufemismo — malumbay o dai ikakadagit na tingog	205
(325)	kamoong — dánay	206
(326)	saiya — ki Don Custodio	207
(327)	sa saiya — ki Isagani	208
(328)	bandingan — imaginación	209
(329)	cancan — sarong tataramon na francés	209
(330)	sarong dai duman — sarong babaye	212
(331)	bangawan — noble	213
(332)	halos — fino	214
(333)	librea — uniforme	214
(334)	madyala — revista	217
(335)	kesan — impresión	218
(336)	Super flúmina Babylonis sédimus — sa mga pangpang kan mga sálog sa Babilonya nagtukuraw kami	219

XXIII — SARONG BANGKAY

(337)	napupuwas — masasatispaser	221
(338)	panggarakan — movimiento	225
(339)	nahahagwis — nakokomprimir	227
(340)	magayagáyang adha — magayagáyang existencia o pagka- búhay	227
(341)	penarangan — ilusion	227

XXIV — MGA PANGATOROGAN

(342)	humágad saiya — ki Isagani	229
(343)	Safo — sarong poetisa kan mga panahón	229
(344)	misa de gallo — misa sa aguinaldo	229
(345)	saiya — ki Paulita	229
(346)	palabuhan — bahía	230
(347)	guya — aki sa laog kan tulak	230
(348)	tandem — lunadan kaitong panahón	230
(349)	rimokrimok — maluhayon na ribok	232
(350)	gurang — si Padre Florentino	234

(361)	sa dagyang kaini — ni Paulita	234
(362)	sya — si Paulita	234
(363)	tarasang — imaginacion	235
(364)	pinasasawisiw (sawisiw) pinapadaging	236
(365)	tengyagá — energia	237
(366)	sa mga satuyá — sa sntong mga tawohan	237
(367)	kapangtingan — interés	237
(368)	garis — linea	237
(369)	katahuwan — conciencia	237
(360)	panggarakan — movimiento	237
(361)	bandingan — imaginación	239
(362)	susunan — sistema	239
(363)	saiyang mga castillo — castillo kan bansá	239
(364)	rintangan — pailihan sa pakilaban	239
(365)	bangsingawan — noble	239
(366)	pakirangan — ideal	240
(367)	garas — hábol (hinabol)	240

XXV — MGA NGISI — MGA LUHA

(368)	lapangtana — cuadro	241
(369)	pangkat — pangkat nin mga mahab-as	242
(370)	magigi nyang inaon — si Doña Victorina	242
(371)	maálam — prudente	243
(372)	kasipatan — cualidad	245
(373)	alap — brindis, paginom sa dangog nin iba	245
(374)	lawongan — vacío	245

XXVI — MGA PASKIN (Daing Patánid)

XXVII — AN FRAILE ASIN AN FILIPINO

(375)	saimong ada — saimong existencia	266
-------	--	-----

XXVIII — TATAKOT

(376)	talágad — compañero, kaibahan	267
(377)	sangkal — cuadrado	268
(378)	pagsohol ukun paghalus — pagsoborno okun pagmulta	269
(379)	Pax Christi Mutis! — Katiwasan ni Christo sa mga pula ..	272

XXIX — MGA HURING KATAGA DAPIT KI CAPITAN TIAGO

(380)	Talis vita, finis ita — Kun ano an pagkabúhay iyo man an katapusan	276
(381)	De Profundis — Maghalé sa mga kaladman	277
(382)	An gallus talisainus, acuto tari armatus, an gallus beati Petri bulikus sasabungus sit etc. — An manok na talisayon na may tambod na matarom, sakalé mabobolongan an burikbutikon ni San Pedro	278
(383)	Cave ne cadas — magingat ka nganing dai ka mahólog	278
(384)	Peccatum mortale — kasal-an na mortal	279
(385)	Quicumque non crediderit, anathema sit — An dai magtubod, isumpá	279
(386)	gagamban — infierno	279
(387)	Dies Irae — Secuencia e Himno sa Misa sa gadán, sa Bikol, Aldaw nin kaangotan	280

XXX — SI JULI

(388)	Apat na sikapat — Salapí (P.50)	284
(389)	ibanhan sya — ibanhan si Juli	285
(390)	sendangan — conciencia	286
(391)	maninikmit — magpihar	286
(392)	anka — figura	286
(393)	dadyang — presencia	288

XXXI — AN HALANGKAW NA EMPLEADO

(394)	kapangtingan — interés	291
(395)	panglalatihan — práctica	292
(396)	budhaya — civilización	296
(397)	hangsawan — noble; dugong malinaw	296
(398)	lacayo — sota	297

XXXII — MGA BUNGA KAN MGA PASKIN

(399)	panerangan — iluminación	298
(400)	tribunal — hokoman; (kaito municipio)	298
(401)	Sedangkan — entretanto; ngunian ka	299

XXXIII — ANG HURING PANGATANOSAN

(402)	mahimarangnon — supersticioso	302
(403)	quantum mutatus — abaa nang pagkaliwat	303
(404)	tabing-non — artístico	305
(405)	korokinab-an — su lámpara	306

XXXIV — AN PAGKASAL

(406)	angkas — aire	313
(407)	pásib-sa-pagkasal — regalo de boda	313
(408)	abang — cuadrado	314

XXXV — AN FIESTA

(409)	dakúlang dagoldol — su Capitan general	317
(410)	katalagahan — naturaleza	317
(411)	Magnum Jovem — Dakúlang Jupiter	317
(412)	karoworongan — preocupacion	319
(413)	saiya — sa iná ni Basilio	319
(414)	alea jaeta est — eenetsa na su kapaladan	321
(415)	busilag — electricidad	322
(416)	mane, thecel, phares — binilang, tinimbang, binangá	323

XXXVI — MGA KARIWOROKAN NI BEN ZAYB

(417)	banwaan na fbero — banwaan na kastilá	327
-------	---	-----

(418)	agama — religion	329
(419)	parasorop nin tinta — oficinista	330

XXXVII — AN MISTERIO

(420)	harong na iná — su dakúlang harong	332
(421)	Credo quia absurdum — Minatubod na dai matutubod	335

XXXVIII — MAMONDONG PANGYAYARI

(422)	tribunal — municipio	337
(423)	katalagahan — naturaleza	340

XXXIX — MGA PANGATAPUSAN NA PANGYAYARI

(424)	gurang — si Padre Florentino	343
(425)	cojera — kapilayán	343
(426)	cogerá — mádakop	343
(427)	makaúgay na si Ulisés — si Don Tiburecio	343
(428)	Pangalintanang General — General interino	344
(429)	Kan mga ito — kan mga alahas	344
(430)	médico sa cabecera — médico sa capital kan lalawigan	344
(431)	daing alongaong — daing laog, desierto	344
(432)	gurang — si Padre Florentino	344
(433)	maárabot — su mga may kapangyarihan	345
(434)	eunuco — táwong kapón sa naglilingkod sa palacio kan mga panahón	345
(435)	pagkakamay — pagabrasa	353
(436)	kulbahang — víctima	353
(437)	karang — coral	355
(438)	balod — hótol	355